

81.2 нас 923

9.17

ЛАТИНСЬКА МОВА

Н. М. ЯКОВЕНКО
В. М. МИРОНОВА

Підручник

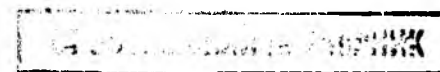
Серія "Вища освіта XXI століття"

Н. М. ЯКОВЕНКО
В. М. МИРОНОВА

ЛАТИНСЬКА МОВА

Підручник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
"Знання"
2005

УДК 811.124(075.8)

ББК 81.2-9я73

Я47

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18.2-1606 від 9 липня 2004 р.)

Рецензенти:

М.Г. Сенів, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри латинської мови та зарубіжної літератури Донецького національного університету;

Ю.В. Шанін, професор, завідувач кафедри латинської мови Медичного університету ім. О.О. Богомольця

Яковенко Н.М., Миронова В.М.

Я47 Латинська мова: Підручник. — К.: Знання, 2005. — 541 с. — (Вища освіта XXI століття).

ISBN 966-8148-73-8

Пропонований підручник — унікальний цілісний навчальний комплекс, призначений допомогти студентам здобути системні знання з латинської мови та сформувати уміння перекладу латиномовних джерел від архаїки до пізнього середньовіччя. Підручник складається з двох частин: нормативного курсу латинської граматики, у якому до кожної граматичної теми додаються вправи і адаптовані навчальні тексти, та хрестоматії, що містить окрім традиційних уривків із творів античних авторів також фрагменти середньовічних хронік і юридичних документів. Окремо подаються джерела, які стосуються історії українських земель або виникли в Україні. Їх можна використати для факультативного читання зі студентами відповідних профілів спеціалізації. Підручник доповнено бібліографією джерельних видань середньовічних текстів, латинсько-українським і українсько-латинським словниками.

Для студентів, які навчаються за спеціальностями “Класична філологія”, “Історія”, “Медієвістика”, а також “Правознавство”, “Філософія”, економічні науки. Книга буде корисною також науковцям, викладачам ВНЗ, усім, кого цікавить латинська мова.

ISBN 966-8148-73-8

УДК 811.124.(075.8)

ББК 81.2-9я73

© Н.М. Яковенко, В.М. Миронова, 2005

© Видавництво “Знання”, 2005

ЗМІСТ

Вступ	13
УРОК I	17
§ 1. Латинський алфавіт	17
§ 2. Особливості читання окремих літер та буквосполучень	19
§ 3. Довгота і короткість голосних	21
§ 4. Правила наголошування	22
УРОК II	25
§ 5. Загальні відомості про граматичні категорії іменника	25
§ 6. Перша відміна іменників	26
§ 7. Відмінювання допоміжного дієслова <i>esse</i> (бути) у теперішньому часі. Будова речення з дієсловом-зв'язкою	27
§ 8. Вираження заперечення	28
УРОК III	30
§ 9. Загальні відомості про граматичні категорії дієслова	30
§ 10. Дієвідмини латинського дієслова	31
§ 11. Теперішній час дійсного способу активного стану (<i>praesens indicatīvi actīvi</i>)	31
§ 12. Наказова форма теперішнього часу (<i>imperatīvus praesentis</i>)	32
§ 13. Основні форми дієслова. Запис дієслова у словнику	33
§ 14. Дієслівне керування відмінками	34
УРОК IV	37
§ 15. Друга відміна іменників	37

§ 16. Прикметники першої-другої відміни.....	38
§ 17. Присвійні займенники.....	39
§ 18. Граматичний аналіз речення. Порядок слів	40
УРОК V	44
§ 19. Особові займенники. Зворотний займенник	44
§ 20. Вказівний займенник <i>is, ea, id</i>	45
§ 21. Займенникові прикметники	46
§ 22. Прийменники	47
УРОК VI	51
§ 23. Теперішній час дійсного способу пасивного стану (<i>praesens indicatīvi passīvi</i>).....	51
§ 24. Пасивний зворот. Аблатив автора(<i>ablatīvus auctōris</i>).....	52
§ 25. Подвійний називний і подвійний знахідний відмінки (<i>accusatīvus duplex et nominatīvus duplex</i>).....	53
§ 26. Неозначена форма дієслова теперішнього часу пасивного стану (<i>infinitīvus praesentis passīvi</i>).....	53
УРОК VII	56
§ 27. Минулий час недоконаного виду дійсного способу актив- ного і пасивного стану (<i>imperfectum indicatīvi actīvi</i> <i>et passīvi</i>).....	56
§ 28. Сурядні сполучники	57
УРОК VIII	61
§ 29. Майбутній час дійсного способу активного і пасивного стану (<i>futurum I [primum] indicatīvi actīvi et passīvi</i>).....	61
§ 30. Наказова форма майбутнього часу	62
УРОК IX	66
§ 31. Третя відміна іменників. Родові закінчення.....	66
§ 32. Типи іменників третьої відміни. Приголосна група.....	68
УРОК X	72
§ 33. Іменники третьої відміни мішаної групи	72
§ 34. Іменники третьої відміни голосної групи	73
§ 35. Особливості відмінювання деяких іменників третьої відміни... 73	73

УРОК XI	77
§ 36. Прикметники третьої відміни.....	77
§ 37. Узгодження прикметників третьої відміни з іменниками.....	80
§ 38. Субстантивація прикметників	81
УРОК XII	85
§ 39. Дієприкметник теперішнього часу активного стану (<i>participium praesentis actīvi</i>)	85
§ 40. Відносний займенник <i>qui, quae, quod</i> (який, яка, яке).....	87
§ 41. Питальні займенники	87
§ 42. Неозначені займенники	88
УРОК XIII	92
§ 43. Минулий час доконаного виду дійсного способу активного стану (<i>perfectum indicatīvi actīvi</i>)	92
§ 44. Найпоширеніші типи утворення перфекта і супіна	93
§ 45. Дієприкметник минулого часу пасивного стану (<i>participium</i> <i>perfecti passīvi</i>).....	95
§ 46. Минулий час доконаного виду дійсного способу пасивного стану (<i>perfectum indicatīvi passīvi</i>).....	96
УРОК XIV	100
§ 47. Четверта відміна іменників.....	100
§ 48. Аблатив способу дії (<i>ablatīvus modi</i>).....	101
§ 49. Аблатив причини (<i>ablatīvus causae</i>).....	102
§ 50. Аблатив віддалення (<i>ablatīvus separatōnis</i>)	102
§ 51. Вказівні займенники <i>ille, iste, ipse</i>	103
УРОК XV	107
§ 52. П'ята відміна іменників	107
§ 53. Вказівний займенник <i>hic, haec, hoc</i>	108
§ 54. Означальний займенник <i>idē, eadem, idem</i>	109
§ 55. Заперечні займенники <i>ne, nihil</i>	109
УРОК XVI	113
§ 56. Давноминулий час дійсного способу активного стану (<i>plusquamperfectum indicatīvi actīvi</i>).....	113

§ 57. Майбутній час доконаного виду дійсного способу активного стану (<i>futūrum II [secundum] indicatīvi actīvi</i>).....	114
§ 58. Давноминулий час дійсного способу пасивного стану (<i>plusquamperfectum indicatīvi passīvi</i>). Майбутній час доконаного виду дійсного способу пасивного стану (<i>futūrum II indicatīvi passīvi</i>).....	115
УРОК XVII	118
§ 59. Синтаксичний зворот знахідного відмінка з неозначеною формою дієслова (<i>accusatīvus cum infinitīvo</i>)	118
§ 60. Вживання займенників у звороті <i>accusatīvus cum infinitīvo</i>	120
§ 61. Способи вираження теперішнього, минулого і майбутнього часів у звороті <i>accusatīvus cum infinitīvo</i> . Форми інфінітива у латинській мові	121
§ 62. Синтаксичний зворот називного відмінка з неозначеною формою дієслова (<i>nominatīvus cum infinitīvo</i>).....	123
УРОК XVIII	129
§ 63. Ступені порівняння прикметників	129
§ 64. Особливості утворення ступенів порівняння деяких прикметників	131
§ 65. Відмінювання прикметників у вищому і найвищому ступенях порівняння	132
§ 66. Неповні ступені порівняння	133
§ 67. Вживання відмінків при ступенях порівняння (<i>ablatīvus comparatīonis; genetīvus partitīvus</i>).....	134
§ 68. Ступені порівняння прислівників	135
УРОК XIX	139
§ 69. Відкладені дієслова (<i>verba deponentia</i>)	139
§ 70. Особливості у значенні і вживанні відкладених дієслів	142
§ 71. Напіввідкладені дієслова (<i>verba semideponentia</i>).....	143
§ 72. Дієслова третьої дієвідміни на -іо.....	144
УРОК XX	150
§ 73. Префіксальне утворення дієслів. Дієслова, похідні від дієслова <i>sum, fui, esse</i> (бути).....	150

§ 74. Відмінювання дієслова <i>eo, ii, itum, ire</i> (іти).....	154
§ 75. Віддієслівний іменник (<i>gerundium</i>).....	155
§ 76. Значення і вживання відмінків герундія.....	156
УРОК XXI	161
§ 77. Синтаксичний зворот незалежного аблатива (<i>ablatīvus absolutus</i>).....	161
§ 78. Неповний <i>ablatīvus absolutus</i>	162
УРОК XXII	167
§ 79. Умовний спосіб (<i>modus conjunctīvus</i>)	167
§ 80. Утворення часів кон'юнктива.....	167
§ 81. Значення кон'юнктива у незалежних реченнях	172
УРОК XXIII	178
§ 82. Функції кон'юнктива у підрядних реченнях. Правило послідовності часів (<i>consecutio temporum</i>).....	178
§ 83. Непряме питання (<i>quaestio obliqua</i>)	180
§ 84. Додаткові підрядні речення зі сполучником <i>quoniam</i>	181
УРОК XXIV	185
§ 85. Підрядні речення зі сполучниками <i>ut</i> (щоб), <i>ne</i> (щоб не)....	185
§ 86. Порівняльні підрядні речення зі сполучником <i>ut</i> (як, немов)	188
§ 87. Відмінювання дієслова <i>fio, factus sum, fieri</i> (траплятися, ставатися).....	188
УРОК XXV	193
§ 88. Підрядні речення часу зі сполучником <i>cum</i> (<i>quum</i>)	193
§ 89. Підрядні речення часу з іншими сполучниками.....	196
§ 90. Підрядні речення причини зі сполучником <i>cum</i> (<i>quum</i>)	197
§ 91. Підрядні речення причини з іншими сполучниками.....	197
§ 92. Підрядні допустові речення зі сполучником <i>cum</i> (<i>quum</i>)	198
§ 93. Підрядні допустові речення з іншими сполучниками.....	199
УРОК XXVI	203
§ 94. Умовні періоди.....	203
§ 95. Умовно-бажальні речення.....	205

§ 96. Порівняльні речення.....	205
§ 97. Означальні підрядні речення	206
§ 98. Непряма мова (oratio obliqua)	207
УРОК XXVII	212
§ 99. Дієприкметник майбутнього часу активного стану (participium futuri actīvi)	212
§ 100. Описова дієвідміна активного стану (conjugatio peri- phrastica actīva).....	213
§ 101. Віддієслівний прикметник (gerundivum).....	214
§ 102. Описова дієвідміна пасивного стану (conjugatio periphra- stica passīva).....	215
УРОК XXVIII	218
§ 103. Відмінювання неправильних дієслів volo, nolo, malo	218
§ 104. Відмінювання неправильного дієслова fero	220
§ 105. Відмінювання недостатніх дієслів	222
§ 106. Безособові дієслова	223
§ 107. Супін (supīnum).....	225
УРОК XXIX	228
§ 108. Кількісні і порядкові числівники (numeralia cardinalia et ordinalia).....	228
§ 109. Відмінювання кількісних числівників.....	229
§ 110. Відмінювання порядкових числівників	230
§ 111. Узгодження кількісних числівників з іменниками	231
§ 112. Розділові і прислівникові числівники (numeralia distributīva et adverbialia)	232
§ 113. Вживання відмінків при числівниках	234
§ 114. Римський календар	236
§ 115. Римські міри і гроші	239
ХРЕСТОМАТІЯ	243
I. Вибрані уривки для читання з творів античних авторів	247
Marcus Tullius Cicero	248
ORATIO IN CATILINAM PRIMA	249
DE DEORUM NATŪRA.....	252

Gajus Julius Caesar	256
COMMENTARII DE BELLO GALLICO	256
Titus Livius Patavinus	265
AB URBE CONDITA	265
Publius Cornelius Tacitus	273
HISTORIAE	273
Eutropius	275
BREVIARIUM HISTORIAE ROMANAE AB URBE CONDITA	275
II. Уривки з європейських середньовічних хронік VI—XVI століть	279
JORDANI CHRONICA «DE GETARUM SIVE GOTHORUM ORIGINE ET REBUS GESTIS»	280
GREGORII TURONENSIS HISTORiarUM LIBRI DECEM	282
EINHARDI ANNALES «VITA CAROLI MAGNI».....	287
RUDOLFI FULDENSIS ANNALES.....	292
LAMPERTI ANNALES.....	294
COSMAE PRAGENSIS «CHRONICA BOEMORUM».....	295
GALLI ANONIMI «CHRONICA ET GESTA DUCUM SIVE PRINCIPUM POLONORUM»	300
MATTHAEI PARISIENSIS «CHRONICA MAJORA»	304
«HISTORIA FRATRIS DULCINI HAERESiARCHAE».....	306
THOMAE WALSINGHAMI «HISTORIA ANGLICANA»	308
EULOGIUM «GAEDES WALTERI TERGULATORIS»	309
«CHRONICON UNIVERSITATIS PRAGENSIS»	310
BERNARDI VAPOVII «CHRONICA».....	314
III. Законодавчі акти і статuti	316
CAPITULARE PADERBRUNNENSE	317
CAPITULARIA AQUISGRANENSIA	319
EDICTUM DE BENEFICIIS.....	322
CONSTITUTIO DE FEUDORUM DISTRACTIONE.....	324
MAGNA CHARTA LIBERTATUM	325
DECRETA BRECISLAI I DUCIS	330
STATUTA DUCIS OTTONIS	332
STATUTA REGIS CASIMIRI MAGNI.....	335
REGIS VLADISLAI JAGIELLONIS STATUTA DE LIBERTATIBUS REGNICOLARUM.....	337

EDICTUM REGIS SIGISMUNDI DE PECUNIA	340
STATUTA BURSARUM JURISPERITORUM.....	342
IV. Фрагменти текстів українського походження чи дотичних України.....	345
А. Привілеї, судові протоколи, майнові, ревізійні та нормативні акти.....	347
ATTESTATIO A CONSULIBUS LADIMIRIENSIBUS EDITA	347
PRIVILEGIUM JURIS MAGDEBURGENSIS CASIMIRI REGIS POLONIAE	349
LITTERAE VLADISLAI DUCIS OPOLIENSIS	352
EXCEPTA E LIBRIS ACTORUM PALATINATUS RUSSIAE	353
LITTERAE ET ACTA PALATINATUS PODOLIAE.....	362
ARTICULI AD UNIONEM CUM ECCLESIA ROMANA PERTINENTES.....	368
EPISTOLAE BOHDANI CHMIELNICKI, DUCIS EXERCITUS ZAPOROHENSIS	376
LEGES ACADEMICAE, DOCENTIBUS ET STUDENTIBUS OBSERVANDAE.....	380
Б. Історіографічні, генеалогічні та панегіричні твори.....	384
TITHMARI MERSEBURGENSIS «CHRONICON»	384
THOMAE SPALATIENSIS «HISTORIA SALONITANA»	386
JOHANNIS DLUGOSII «HISTORIA POLONIAE».....	387
MICHALONIS LITHUANI «DE MORIBUS TARTARORUM, LITHUANORUM ET MOSCHORUM FRAGMINA»	390
STANISLAI STAROVOLSCII «SARMATIAE BELLATORES»	395
SIMONIS OKOLSCII «ORBIS POLONUS».....	398
JACOBI STANISLAI HENNICKI «PROTHYMIA IN SUOS PRINCIPES».....	401
STANISLAI KOBIERZYCKI «HISTORIA VLADISLAI, POLONIAE ET SUECIAE PRINCIPIS»	405
LAUS DUCIS ROSSIACI CHMIELNICKI.....	407
JOHANNIS SOMMERI «AD SILVAS ELEGIA»	410
SIMONIS PECALIDIS «DE BELLO OSTROGIANO»	414
JOHANNIS DĄBROWSKI «CAMOENAE BORYSTHENIDES»	418
GAUDEAMUS	425
ЛАТИНСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК	423
УКРАЇНСЬКО-ЛАТИНСЬКИЙ СЛОВНИК	537

ВСТУП

Латинська мова (*lingua Latina*) отримала свою назву від невеликої області Лації (*Latium*), розташованої вздовж нижньої течії р. Тибр у сучасній Італії. Центром цієї області було місто Рим (*Roma*), засноване, згідно з топонімічною легендою, у VIII ст. до н. е. братами Ромулом і Ремом. Жителі нового міста — римляни (*Romani*, звідси поняття «романський») — дали початок наймогутнішій державі Середземномор'я, влада якої з часом поширилася на величезні простори у Північній Африці, Малій Азії, значній частині Західної і Південної Європи. Латинська мова як офіційне знаряддя римської адміністрації проникає до підкорених областей, стаючи одним із найефективніших засобів романізації. При цьому в деяких провінціях, розташованих найближче до метрополії (Галлія, Іспанія, Дакія), народна розмовна латина, поширювана через нижчі прошарки римського населення, витісняє місцеві племінні наріччя і стає основою для творення нових мов, відомих під назвою романських: французької, іспанської, португальської, провансальської, румунської та ін. До романських мов належить і сучасна італійська, що сформувалася на території Апеннінського півострова в процесі історичного розвитку латини.

Найраніші відомі писемні пам'ятки латинської мови датуються VII — початком V ст. до н. е. Це — напис на так званій пренестійській фібулі й уривок сакрального напису на камені, знайденому під час розкопок римського форуму. Становлення латини як літературної мови відносять до III ст. до н. е. Однак найдоконалішої і найвитонченішої форми вона набуває у творах

письменників і поетів I ст. до н. е. — I ст. н. е. Римська культура досягає у цей час свого найбільшого розквіту, а твори таких видатних представників письменства, як Ціцерон (106 — 43 рр. до н. е.), Цезар (102 р. або 100 — 44 рр. до н. е.), Вергілій (70 — 19 рр. до н. е.), Гораций (65 — 8 рр. до н. е.), Овідій (43 р. до н. е. — бл. 18 р. н. е.), Лівій (59 р. до н. е. — 17 р. н. е.) служать нормою класичної, або так званої «золотої», латини, що традиційно вивчається у навчальних закладах до сьогодні.

З початком кризи Римської імперії, її розподілом на Західну й Східну і відділенням ряду провінцій латинська мова на околицях романського світу, неминує вбираючи в себе елементи місцевих говірок, щодалі більше віддаляється від класичних літературних взірців. Після падіння імперії (476 р. н. е.) цей процес уже не стримувався писемною нормою, оскільки латина як загальнодержавна мова припинила своє існування, хоча в Галлії, Іспанії, Італії до VII ст. функціонували традиційні латинські школи риторики і граматики. Відмінності у вимові канонічних церковних чи нотаріальних текстів, написаних у різних регіонах колишньої імперії, стали з часом настільки значними, що наприкінці VIII — на початку IX ст. імператор Франкської держави Карл Великий виступив у ролі ініціатора реформи, спрямованої на уніфікацію вимови писемної латини з метою наближення її до втраченого класичного канону. Саме ця нормована «каролінзька» латина на багато сторіч перетворилася на універсальний засіб міжнародного спілкування, офіційно-ділового, наукового, літературного і церковного обігу Західної Європи. Завдяки своїм широкомасштабним функціям латинська мова посіла центральне місце в системі шкільної освіти, а з виникненням університетів стала універсальною мовою студентства усієї Європи.

Довгий час латинська мова була єдиною мовою писемності, оскільки живі народні мови використовувалися переважно лише для побутового спілкування. Однак у XIII—XV ст. її монополія була порушена, і на письмі почали вживатися італійська, французька, німецька, чеська та інші мови, хоча латина ще довго продовжувала зберігати почесне місце в ієрархії мов: бути «письменним» означало володіти латиною. Згідно зі сформульованим у часи пізньої античності поділом людей на *litterati* та *illiterati*,

або *idiotae*, перші вважалися освіченими, тобто такими, що знають латину, другі — неписьменними. В такому контексті поняття «латинське середньовіччя», іноді вживане на означення періоду VI—XV ст. у Європі, виражає цілком конкретний зміст. Історик, який має намір присвятити себе вивченню медієвістики (*medii aevi* — середні віки), неминує мусить звернутися до творів латиномовних письменників, хронік, актових і документальних джерел, написаних латиною. Слід додати, що і в нові часи, до XVIII ст. включно, латинська мова зберігала у Європі роль міжнародної мови науки і дипломатії. Наприклад, твори таких видатних гуманістів, учених і просвітителів, як Еразм Роттердамський, Томас Мор, Томмазо Кампанелла, Бенедикт (Барух) Спіноза, Ісаак Ньютон, Готфрід Вільгельм Лейбніц, Рене Декарт, Ян Амос Коменський написані латиною.

Помітну роль відіграла латинська мова і на теренах майбутньої України. Початки її проникнення сюди сягають часів Галицько-Волинського князівства. Латина вживалася, зокрема, у канцелярії князя Данила Галицького (1201—1264), який, прийнявши 1254 р. від папи римського королівський титул, підтримував широкі міжнародні контакти. У першій половині XIV ст. поряд із документами, адресованими за кордон, із княжих канцелярій Галицької Русі виходять і перші акти внутрішнього обігу, написані латиною. Нарешті, з 30-х років XV ст. староукраїнська мова на Галичині й Західному Поділлі в публічному обігу практично повністю витісняється латинською, поштовхом до чого став Єдлиньський привілей 1430 р. про поширення так званого «польського права» (*ius Polonicum*) на руські землі. Якщо йдеться про пам'ятки актової латини цього регіону, то донині збереглося, крім поодиноких документів, близько 7 тис. томів рукописних судово-адміністративних книг Львова, Галича, Жидачева, Белза, Перемишля, Холма та інших міст, що хронологічно охоплюють період від 20-х років XV до останньої третини XVIII століття.

Культурна переорієнтація на західноєвропейські освітні взірці, здійснена в Україні наприкінці XVI ст., сприяла широкому розповсюдженню латини у шкільній практиці (хоча перші латинські школи існували в Галичині вже наприкінці XIV — на початку XV, а на Волині й Наддніпрянщині — наприкінці XV — на початку XVI ст.). Основне коло збережених пам'яток шкільного

обігу, написаних латинською мовою, пов'язане з Києво-Могилянською академією. Так, до нашого часу дійшло близько 200 рукописних філософських курсів і майже стільки ж курсів поетики й риторики XVII — першої половини XVIII ст., складених чи законспектованих переважно у її стінах. У річищі європеїзації української культури кінця XVI—XVII ст. розвивалося латинське книгодрукування, яке здійснювали українські друкарні Львова, Добромиля, Києва, Чернігова та інших міст. Латинська мова також відіграла далеко не останню роль у світській літературі того часу, в епіграфіці (надгробних написах, написах на будівлях, печатках, ювелірних виробах). Отже, знання латини необхідне не лише історику, що досліджує європейське середньовіччя, а й українознавцю, фахівцю з української середньовічної та нової історії.

Урок I

§ 1. ЛАТИНСЬКИЙ АЛФАВІТ

Виникнення латинського алфавіту датують VII ст. до н. е.; його прототипом було етруське письмо, котре, своєю чергою, вважається відгалуженням західного варіанта грецького письма. Первісно латинський алфавіт складався з 21 літери. З часом, коли виникла потреба транслітерації широко запозичуваних грецьких слів, у латинському письмі з'являються дві літери грецького алфавіту: *y* та *z*. Вони вживалися лише в словах грецького походження, передаючи звуки, невласливі латинській мові. Пізніше специфіка вимови цих звуків втратилася, але самі літери залишилися у вжитку, вказуючи на грецьке походження слова. Таким чином, латинський алфавіт став налічувати 23 букви, проіснувавши у такому вигляді до середньовіччя. У каролінзьку добу (VIII—IX ст.) поширюється вживання знаків *j* та *u* як варіантів існуючих літер *i*, *v*. Проте остаточне розмежування їхніх звукових еквівалентів розпочалося лише у XVI ст. разом із усталенням традицій книгодрукування. Літера *w*, що з'явилася у латинському письмі з XI ст., вживалася лише для передачі звука [v] у географічних назвах та власних іменах неіталійського («варварського») походження. Це було підхоплене і практикою книгодрукування, тому в нових мовах почасти зберігається до сьогодні. Таким чином, з кінця XV — початку XVI ст. у писемному вжитку остаточно усталився латинський алфавіт з 26 літер.

Правила їх читання зазнали чималих змін порівняно з античними часами. Значною мірою це зумовлено тим, що середньовічна латина тривалий час вживалася паралельно з новими євро-

пейськими мовами, частково адаптуючись до їх фонетичних особливостей. Тому сучасне читання латинських текстів у різних країнах підлягає місцевому канону вимови. Що ж до країн Центрально-Східної Європи, в тому числі Польщі, України та Білорусі, то тут на основі середньовічної шкільної практики XV—XVI ст. усталився так званий німецький варіант читання (див. таблицю). Аналогічна традиція діє в країнах Балтії, у Чехії, Словаччині та Угорщині, а з проникненням наприкінці XVII ст. «латинської вченості» в Москву — і в Росії.

Буква	Назва	Вимова	Приклади	Українська транскрипція
A a	а	[а]	actor	[а́ктор]
B b	бе	[б]	barbarus	[ба́рбарус]
C c	це	[к], [ц]	corona, civilis	[ко́рона], [цівіліс]
D d	де	[д]	defectus	[дефе́ктус]
E e	е	[е]	edictum	[еді́ктум]
F f	еф	[ф]	fortuna	[форту́на]
G g	ге	[г]	gladiator	[глядіа́тор]
H h	га	[г]	historia	[гісто́рія]
I i	і	[і]	intellectus	[інтелле́ктус]
J j*	йота	[й]	joculator	[йокуля́тор]
K k**	ка	[к]	Kalendae	[кале́нде]
L l	ель	[л']	latifundium	[лятіфу́ндіум]
M m	ем	[м]	magister	[магі́стер]
N n	ен	[н]	nota	[но́та]
O o	о	[о]	opera	[о́пера]
P p	пе	[п]	patria	[па́тріа]

* Літера *j* вживається лише перед голосними на початку слова і складу: *ja* [йа], *je* [йе], *ji* [йі], *jo* [йо], *ju* [йу]: *justitia* [йустіція], *Januarius* [йануаріус], *injectio* [інйекціо]. У багатьох словниках і виданнях літера *j* не вживається; для позначення звука [й] зберігається літера *i*: *iustitia*.

** Літера *k* зустрічається лише у словах *Kalendae* [календе] (календи) та *Kaeso* [кезо] (власне ім'я).

Буква	Назва	Вимова	Приклади	Українська транскрипція
Q q	ку	[к]	quadriga	[квадрі́га]
R r	ер	[р]	rescriptum	[рескрі́пту́м]
S s	ес	[с], [з]	stilus, casus	[стілю́с], [ка́зус]
T t	те	[т]	triumvir	[тріу́мвір]
U u	у	[у]	ultra	[у́льтра]
V v	ве	[в]	victoria	[вікто́рія]
W w	дубль ве	[в]	wistula	[вісту́ля]
X x	ікс	[кс]	annexio	[анне́ксіо]
Y y	іпсилон	[і]	lyra	[лі́ра]
Z z	зета	[з]	zona	[зо́на]

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ ЧИТАННЯ ОКРЕМИХ ЛІТЕР ТА БУКВОСПОЛУЧЕНЬ

I. Вимова дифтонгів

Крім простих голосних, у латинській мові є дифтонги — сполучення двох голосних, що вимовляються злитно, утворюючи при цьому один склад.

ae — позначає звук [е]: *aera* [і́ра], *praesidium* (презі́діум) (пор. аналогічну вимову цих слів українською). У класичний період цей дифтонг вимовлявся як [ai];

oe — позначає також звук [е]: *roepa* [пі́ена] (пор. укр. «пеня»). У класичний період дифтонг звучав як [oi], пізніше — як звук, наближений до відповідних звуків у англійському слові *federal* чи німецькому *Föderation* (обидва походять від лат. *foedus*).

Коли *ae*, *oe* позначають два окремих звуки, то над літерою *e* ставиться знак роздільної вимови: *aer* [аер], *poeta* [по́ета].

au — вимовляється з енергійним виділенням першого елемента [а́у]: *Aurora* [а́уро́ра], *auditorium* [а́удіто́ріум].

eu — вимовляється аналогічно дифтонгові *au*: *Europa* [е́уро́па].

II. Вимова приголосних

Літера *c* перед звуками [i] та [e], тобто перед літерами *i, e, u* та дифтонгами *ae, oe* читається як [ц], в інших випадках — як [к]: Caesar [цезар], Cicero [ціцеро], dictator [діктатор], codex [кодекс], curator [куратор] (пор. укр.: Цезар, Ціцерон, диктатор, кодекс, куратор). У класичній латині літера *c* завжди читалася як [к].

Слід розрізняти при читанні літери *g* та *h*. Перша з них позначає звук, подібний до звука [г] української мови: generatio [генераціо] (пор. укр.: генерація). Літера *h* позначає звук, близький до українського [г]: honor [гоно́р], herba [ге́рба] (пор. укр.: гербарій, гонор).

Літера *l* позначає м'який звук, як у слові «люди» (пор. таку ж вимову у французькій та німецькій мовах): illustratio [іллюстраціо], lapsus [ляпсус], palma [пальма].

Літера *s*, а також сполучення *ns* між двома голосними читаються переважно (за винятком слів, запозичених із грецької мови) як [з], [нз]. В інших позиціях літера *s* передає звук [с]: visualis [візуа́ліс], censor [це́нзор], але: conspectus [конспе́ктус], status [ста́тус]. Вимова [с] перед голосним зберігається і після префікса **con-**: consensus [консе́нсус], consors [ко́нсорс].

Літера *x* читається як [кс]: rex [рекс], maximus [ма́ксимус]. Коли ж *x* стоїть між двома голосними, другий з яких наголошений, то вимовляється як [кз]: examen [екза́мен], exemplar [екзе́мпляр].

III. Вимова буквосполучень

Буквосполучення *ngu, su*, якщо за ними йде голосний звук, читаються як [нгв], [св]: lingua [лінгва], Suetonius [светоніус] (пор. укр.: лінгвістика, Светоній). Виняток становить займенник *suus* [су́ус], *sua* [су́а], *suum* [су́ум] (свій, своя, своє). Коли ж після *ngu, su* йде приголосний, то слід вимовляти відповідно [нгу], [су]: singularis [сінгуля́ріс], super [су́пер].

Літера *q* вживається лише в сполученні *qu*, яке читається як [кв]: quadratus [квадра́тус], quorum [кво́рум], inquisitio [інквізіціо] (пор. укр.: квадрат, кворум, інквізиція).

Буквосполучення *ti* перед голосним читається як [ці]: natio [на́ціо], lectio [ле́кціо], ignorantia [ігнора́нція]. Проте вимова [ті] зберігається і перед голосним у таких випадках: 1) коли перед *ti* стоять приголосні *s, t, x*: bestia [бе́стіа], mixtio [мі́кстіо], Attius [а́ттіус]; 2) коли в буквосполученні *ti* звук [i] наголошений: totius [то́тіус]; 3) у словах грецького походження: Miltiades [мі́льтіадес].

У словах, запозичених із грецької мови, грецькі придихові звуки передавалися буквосполученнями з *h*: *th, rh, ph, ch*. Згодом ці звуки спростилися у вимові, а їх відповідники на письмі набули такого звучання:

[т]: theatrum [теа́трум], thronus [тро́нус], Athenae [ате́не];

[р]: rhetor [ре́тор], rhombus [ро́мбус], rhythmus [рі́тмус];

[ф]: philosophia [фі́лософіа], Philippus [філі́ппус], triumphus [тріу́мфус];

[х]: charta [ха́рта], schola [схо́ля], chronica [хро́ніка].

§ 3. ДОВГОТА І КОРОТКІСТЬ ГОЛОСНИХ

У класичній латині голосні розрізнялися за тривалістю вимовлення, тобто могли звучати довго або коротко. Це впливало на місце наголосу, який звичайно пов'язувався з довгим голосним. Пізніше наголос став силовим, як у більшості нових європейських мов, і подовжене звучання голосних втратилося. Проте для правильної постановки наголосу слід розрізняти, які звуки були у свій час довгими, а які короткими. У словниках та навчальних посібниках кількісна характеристика голосних у необхідних випадках передається за допомогою спеціальних надрядкових знаків довготи [ˉ] і короткості [˘]: amātor, nāvīgātor, fātālis, popŭlŭs. Ці знаки вказують на природну довготу або короткість звука. Але його кількісна характеристика може залежати не лише від природи, але й від позиції у слові. В такому разі вона не позначається

спеціальними знаками. Слід окремо запам'ятати випадки позиційної довготи та короткості звуків:

1) голосний перед іншим голосним або перед *h* завжди короткий;

2) голосний перед збігом приголосних завжди довгий, при цьому:

— літери *x*, *z* позначають два звуки [кс], [дз]*, тому голосний перед ними довгий;

— буквосполучення *th*, *rh*, *ph*, *ch* позначають один звук, тому не утворюють довготи за позицією; голосний перед ними короткий;

— дифтонги завжди довгі.

§ 4. ПРАВИЛА НАГОЛОШУВАННЯ

У двоскладових словах завжди наголошений перший склад: *chó-rus*, *é-go*, *tér-ra*, *ác-tum*, *cáu-sa*.

У багатоскладових словах наголос падає на передостанній склад, якщо голосний цього складу довгий:

Ro-má-nus, *na-tú-ra*, *o-rā-tor*, *um-brél-la*, *com-mís-sus*, *re-spúc-tus*.

Якщо голосний передостаннього складу — короткий, наголос падає на третій склад від кінця незалежно від його довготи чи короткості:

ró-pŭ-lus, *mu-tá-ti-o*, *sci-én-ti-a*, *á-nŭ-mal*, *nú-mě-rus*.

* Саме таким у класичний період було читання літери *z*, спрощене пізніше до [з].

Вправи

Прочитайте, поясніть місце наголосу

1. *Cultūra*, *pactum*, *incognītus*, *collēga*, *inspector*, *dictātor*, *censūra*, *carcer*, *officiālis*, *docens*, *cursus*, *discussio*, *civīlis*, *corpus*, *scriptum*, *scena*, *centum*, *vicīnus*, *cicāda*, *cicūta*, *circīter*, *circuītus*, *cisterna*, *cancellarius*, *caballus*, *caelipōtens*, *caeruleus*, *caesūra*, *calciamentum*, *candidātus*, *capillaceus*, *cellūla*, *censuālis*, *ceremonia*, *conceptio*, *concessio*, *concilium*, *confectio*, *consciūs*, *cruciamentum*, *cruciatio*, *cucullus*, *incunabūla*, *curatio*.

2. *Homo*, *genus*, *generatio*, *hortus*, *imāgo*, *gratia*, *hora*, *agitātor*, *humānus*, *generōsus*, *herba*, *globus*, *historia*, *harmonia*, *gemma*, *genealogia*, *genēsis*, *habīlis*, *haruspex*, *habītus*, *genītor*, *geometria*, *gesticulatio*, *cognōmen*, *gladiātor*, *ignorantia*, *hasta*, *Helēna*, *Helvetii*, *Hellespontus*, *Hercūles*, *hereditas*, *gloria*, *agonia*, *agnosco*, *agnus*, *gradatio*, *Herodōtus*, *heroīcus*, *cohors*, *gracīlis*, *digressio*, *progressus*, *prohibitio*, *tegimentum*, *tergulātor*, *vehementia*, *hospitium*, *figūra*, *fuga*, *agricōla*.

3. *Valerius*, *vulgarīter*, *vallum*, *littēra*, *illuminatio*, *nihil*, *fabūla*, *tabūla*, *leo*, *lac*, *salutatio*, *planta*, *consul*, *legātus*, *lux*, *luxuria*, *populāris*, *filiālis*, *valīdus*, *tribūnal*, *lacūna*, *lapidarius*, *laterna*, *collectio*, *colloquium*, *alībi*, *album*, *Alexander*, *alternatio*, *lector*, *legālis*, *declamatio*, *clementia*, *cloāca*, *solāris*, *ululāre*, *ultīmum*, *lucīfer*, *lustratio*, *tolerantia*, *famūlus*, *Lutetia*.

4. *Sanguis*, *nasus*, *casus*, *risus*, *Suebus*, *consuetūdo*, *unguis*, *ungūla*, *persuadēre*, *suavis*, *linguātus*, *lingūla*, *morōsus*, *asīnus*, *illusio*, *Lusitania*, *lusor*, *revisio*, *visitatio*, *miser*, *miserīcordia*, *resolutio*, *resonantia*, *usus*, *constructio*, *observantia*, *translatio*, *transportatio*, *transactio*, *ostium*, *successio*.

5. *Aurum*, *nauta*, *audītor*, *neuter*, *augustus*, *aula*, *aulīcus*, *laurīger*, *causa*, *aera*, *aevum*, *praeda*, *praesentia*, *Graecia*, *Lacedaemonius*, *foederātus*, *foederatio*, *Belgae*, *Beotia*, *Syracūsae*, *oceānus*, *praemium*, *proelium*, *caedes*, *caelestis*, *caelibātus*, *Celtae*, *cohaerentia*, *beātus*, *daemon*, *deambulatorium*, *poēta*, *coēgi*, *leonīnus*, *oeconomia*, *oleātus*,

Periander, Maeōtis, reaedificatio, Syria, symposium, tyrannus, Pygmaei, nymp̄ha, mysterium, mythos, labyrinthus, Lydia, Lycēum, dynastia, hydra, hymnus, Elysium, cyclus, cylindrus, cyparissus, Glycēra, gaudium, haerēsis.

6. Aqua, antiquus, quadrātus, quattuor, quinque, quidquid, quaedam, quamquam, propinquus, propinquāre, requies, quiētus, aqueductus, Aquitania, coquīna, equus, equestris, quacunque, quomodo-cunque, uniuscunque, quaesitor, quaestor, quantitas, qualitas, inquilinus, inquietator, quantum, quando, quasi, quemadmodum, querēla, laqueus, liquidus, liquiditas, quinquagesimus, Quirīnus, sequester.

7. Xanthippe, xenodochium, Xenōphon, Zeuxis, vexillum, vexillifer, uxor, uxorātus, Tyrhēnum, reflexio, proximus, Pythia, Pythagoras, lexis, conjunx, disjunctio, injectio, jucunditas, justus, juramentum, jejunium, subjectio, projicere, coercitio, conjectura, conjuratio.

8. Respublica nostra. Civis Romanus. Societas fratrum. Senatus populusque Romanus (SPQR). Fontes historiae Romanorum et Graecorum. Fontes historiae medii aevi Europae Orientalis. Publius Vergilius Maro. Gajus Julius Caesar. Quintus Horatius Flaccus. Publius Ovidius Naso. Marcus Tullius Cicero. Gajus Valerius Catullus. Titus Livius. Publius Cornelius Tacitus. Eutropius Flavius. Gregorius Thuronensis. Matheus Parisiensis. Johannes Dlugossius. Pontus Euxinus. Mare Mediterraneum. Britannia Major. Gallia Cisalpina. Gallia Transalpina. Lutetia Parisiorum. Bona Helvetiorum. Lugdunum Batavorum.

9. Corpus juris civilis. Leges duodecim tabularum. Lex Salica. Leges barbarorum. Bellum domesticum. Rebellio domestica. Furia servorum. Tumultus cosaccorum. Sedes Apostolica. Urbs metropolitana. «Chronica Boemorum» Cosmae Pragensis. «Laus stultitiae» Erasmi Rotterodami. «Urbs solis» Thommasii Campanellae. «Didactica magna» Johannis Amosi Komenskii. «Fidelis subditus» Stanislai Orichovii.

Урок II

§ 5. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА

У латинській мові, як і в українській, серед граматичних категорій іменника розрізняють: **рід, число, відмінок, відміну.**

Родів є три: чоловічий, жіночий, середній. У словниках їх позначають скорочено: *m* (masculinum) — *чоловічий*, *f* (femininum) — *жіночий*, *n* (neutrum) — *середній*. Крім назв живих істот, де, природно, рід пов'язаний зі статтю, граматичний рід визначається за закінченням називного відмінка однини, про що докладніше йтиметься при вивченні конкретних груп іменників. Визначаючи рід, слід пам'ятати, що родова ознака іменника у латинській і в українській мовах може не збігатися. Наприклад, *книга* (liber) у латинській мові чоловічого роду, *закон* (lex) — жіночого, *війна* (bellum) — середнього. Для деяких іменників рід визначається за значенням. Так, назви річок і місяців у латинській мові чоловічого роду, назви міст, країн, островів і дерев — жіночого.

Чисел — два: singularis (скороч. *sing.*) — *однина* і pluralis (скороч. *plur.*) — *множина*. При цьому є іменники, які вживаються лише в однині (pecunia — *гроші*, scientia — *знання*) або лише у множині (arma — *зброя*, divitiae — *багатство*). Є також кілька іменників, які набувають різних значень залежно від того, у якому числі їх вжито: bonum (*sing.*) — *добро, благо*, bona (*plur.*) — *маєток*; castrum (*sing.*) — *замок*, castra (*plur.*) — *військовий табір*; littera (*sing.*) — *літера*, litterae (*plur.*) — *письмо, наука*. Відомості про ці особливості завжди наводяться у словнику.

Відмінків — шість:

Nominativus (Nom.)	називний (хто? що?)
Genetivus (Gen.)	родовий (кого? чого? чий?)
Dativus (Dat.)	давальный (кому? чому? для кого? для чого?)
Accusativus (Acc.)	знахідний (кого? що? куди?)
Ablativus (Abl.)	аблятив (ким? чим? де? коли?)
Vocativus (Voc.)	кличний (за формою майже завжди збігається з називним відмінком)

Відмін — п'ять. Належність до відміни на практиці визначається за закінченням родового відмінка однини (**Gen. sing.**), яке фіксується у словнику: для I відміни **-ae**, для II — **-i**, для III — **-is**, для IV — **-us**, для V відміни **-ei**. Тому потрібно виписувати зі словника й заучувати іменники з усіма компонентами їх словникової форми, яка містить: 1) називний відмінок однини; 2) закінчення родового відмінка однини; 3) скорочене позначення роду. Наприклад:

patria, ae f	батьківщина	populus, i m	народ
civis, is m	громадянин	proelium, ii n	битва
senātus, ūs m	сенат	granicies, ei f	границя, межа
gelu, ūs n	лід	dies, ei m f	день

§ 6. ПЕРША ВІДМІНА ІМЕННИКІВ

До першої відміни належать іменники жіночого роду на **-a**, які в родовому відмінку однини (**Gen. sing.**) мають закінчення **-ae**: porta, **ae f** — брама, via, **ae f** — шлях, vita, **ae f** — життя та ін. До першої відміни належать також деякі іменники на **-a**, що вказують на осіб чоловічої статі за професійною належністю (pirāta, **ae m** — пірат: scriba, **ae m** — писар, collēga, **ae m** — товариш, agricōla, **ae m** — землероб, nauta, **ae m** — моряк та ін.), а також деякі етноніми чоловічого роду з закінченням **-a**: Persa, **ae m** — перс, Scytha, **ae m** — скиф, Celta, **ae m** — кельт.

Відмінок*	Sing.	Plur.	Sing.	Plur.
Nom.	port- a	port- ae	vi- a	vi- ae
Gen.	port- ae	port- ārum	vi- ae	vi- ārum
Dat.	port- ae	port- is	vi- ae	vi- is
Acc.	port- am	port- as	vi- am	vi- as
Abl.	port- ā**	port- is	vi- ā	vi- is

За першою відміною відмінюються також прикметники жіночого роду, що закінчуються на **-a**. Вони узгоджуються з іменниками у роді, числі та відмінку, причому стоять переважно не перед означуваним словом, а після нього. Наприклад:

charta antiqua — старовинний документ, patria clara — славетна батьківщина, via longa — довгий шлях.

Відмінок	Sing.	Plur.
Nom.	charta antiqua	chartae antiquae
Gen.	chartae antiquae	chartārum antiquārum
Dat.	chartae antiquae	chartis antiquis
Acc.	chartam antiquam	chartas antiquas
Abl.	chartā antiquā	chartis antiquis

§ 7. ВІДМІНЮВАННЯ ДОПОМІЖНОГО ДІЄСЛОВА esse (бути) У ТЕПЕРІШНЬОМУ ЧАСІ. БУДОВА РЕЧЕННЯ З ДІЄСЛОВОМ-ЗВ'ЯЗКОЮ

Sing.	1. sum [я] ε	Plur.	1. sumus [ми] ε
	2. es [ти] ε		2. estis [ви] ε
	3. est [він, вона, воно] ε		3. sunt [вони] ε

* У тих випадках, коли кличний і називний відмінки збігаються за формою, кличний відмінок згадуватися не буде.

** Знак довготи не впливає на наголос; вживатиметься для легшого розрізнення називного відмінка від аблятива.

У латинському реченні дієслово-зв'язка, на відміну від української мови, як правило, не випускається: *Studiōsa sum. Я — студентка* (досл.: [я] є студентка). При цьому іменна частина складеного присудка виражається завжди називним відмінком. Так, речення «Латинська мова — це давня мова» або «Латинська мова є давньою мовою» латиною звучить лише так: “*Lingua Latīna est lingua antiqua*”.

§ 8. ВИРАЖЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ

Заперечення здійснюється за допомогою частки *non*, при цьому конструкція речення не змінюється: *In luna vita non est. — На місяці немає життя* (досл.: «життя не є»). Це ж саме може виражатися і без частки *non* за допомогою заперечного слова: *In luna nulla vita est* (досл.: «ніяке життя є»). Як бачимо, у латинському заперечному реченні, як і в аналогічних випадках у нових західноєвропейських мовах, може стояти лише одне заперечення, виражене або часткою *non*, або заперечним словом. Якщо ж у реченні вжито два заперечення, то сказане набуває підкреслено ствердного змісту.

Вправи

I. Провідмінійте

Patria nostra наша батьківщина, *victoria clara* славна перемога, *gloria magna* велика слава, *tabūla votīva* меморіальна дошка, *toga candida* біла (кандидатська) тога, *curia regia* королівський двір, *bulla aurea* золота булла.

II. Перекладіть

1. *Philosophia est magistra vitae.* 2. *Fortūna caeca est.* 3. *Via trita est via tuta.* 4. *Sententia nostra vera est.* 5. *Ira saepe causa injuriae est.* 6. *Magna est amicitiae vis.* 7. *Schola est via scientiārum.* 8. *Italia est patria poētārum.* 9. *Causa magnae gloriae Romae antiquae est audacia incolārum.* 10. *Non solum in terra, sed etiam in aqua sunt bestiae.* 11. *Ad stellas via longa est.* 12. *Sine amicitia vita est nulla.*

De terris Eurōpae

In Eurōpa multae terrae sunt: Italia, Graecia, Germania, Britannia, Gallia, Polonia, Bohemia, Slovenia, Scotia, Ungaria alias Pannonia, Hispania, Belgia, Helvetia, Romania et multae aliae. Patria nostra in Eurōpa sita est. Nomen patriae nostrae est Ukraina. Patria nostra est terra magna et pulchra. Historia patriae nostrae clara est.

III. Перекладіть

1. Наша батьківщина — велика і славетна країна. 2. Слава стародавнього Риму велика. 3. Стародавня Греція — це батьківщина поетів. 4. Польща, Чехія і Словаччина — це слов'янські землі.

Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. <i>Historia est magistra vitae.</i>	Історія — наставниця життя.
2. <i>Ibi victoria, ubi concordia.</i>	Там перемога, де згода.
3. <i>Scientia potentia est.</i>	Знання — це сила.
4. <i>Experientia est optima magistra.</i>	Досвід — ось найкращий учитель.
5. <i>Aurōra musis amīca.</i>	Світанок — товариш музам.
6. <i>Nulla est doctrīna sine lingua Latīna.</i>	Немає науки без латини.

B. <i>Ad Kalendas Graecas.</i>	До грецьких календ (тобто ніколи, бо календи — перше число кожного місяця — існували лише у римському календарі).
<i>In praesentia, in absentia.</i>	У присутності, за відсутності.
<i>Persōna grata.</i>	Повноважна особа.
<i>Terra incognīta.</i>	Невідома земля (непізнане).
<i>Tabūla rasa.</i>	Чиста дошка (про розум дитини).
<i>In memoriam.</i>	На спомин.
<i>Ex cathedra.</i>	З кафедри (повчально; вагомо).
<i>Sub rosa.</i>	У таємниці.
<i>Ubi bene, ibi patria.</i>	Там батьківщина, де добре.
<i>Ex privāta industria.</i>	З власної ініціативи.
<i>Licentia poētica.</i>	Поетична вільність (перебільшення; смілива образність).

§ 9. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛОВА

Латинське дієслово має граматичні категорії **часу, способу, стану, особи, числа і дієвідміни**.

Часів — шість: теперішній (*praesens*), минулий недоконаний (*imperfectum*), минулий доконаний (*perfectum*), давноминулий (*plusquamperfectum*), майбутній недоконаний (*futūrum I; f. primum*), майбутній доконаний (*futūrum II; f. secundum*).

Способів — три: дійсний (*indicatīvus*), умовний (*conjunctīvus*), наказовий (*imperatīvus*).

Станів — два: активний (*actīvum*) і пасивний (*passīvum*).

Осіб — три (*prima, secunda, tertia*).

Числа такі ж, як і в іменника: одна (*singulāris*) і множина (*plurālis*).

Дієвідмін — чотири. (Про поділ дієслів на дієвідміни див. наступний параграф).

Крім особових форм (*я читаю, ти пишеш, він сказав* тощо), у латинській мові вживаються **неособові дієслівні форми**: неозначена форма дієслова (*infinitīvus*), дієприкметник (*participium*) і віддієслівні імена — супін (*supinum*), герундій (*gerundium*), герундив (*gerundivum*). Про їх утворення та значення буде йти мова у відповідних розділах підручника.

§ 10. ДІЄВІДМІНИ ЛАТИНСЬКОГО ДІЄСЛОВА

Латинські дієслова поділяються на чотири дієвідміни. Дієвідміну визначають за формою інфінітива, яка у правильних дієслів завжди закінчується на *-re*: *laborāre* (*працювати*), *possidēre* (*володіти*), *legēre* (*читати*), *finīre* (*закінчувати*). Відкидаючи *-re*, знаходимо основу інфінітива. До **I дієвідміни** належать дієслова з основою на *-ā*, до **II** — на *-ē*, до **III** — на приголосний або *-u*, до **IV** — з основою на *-ī*. Оскільки у III-й дієвідміні з метою уникнення збігу приголосних між основою та закінченням *-re* стоїть короткий сполучний голосний *-ē-*, то для визначення основи тут треба відкидати закінчення *-ēre*.

I дієвідміна	<i>narrā-re, dā-re, regnā-re</i>
II дієвідміна	<i>docē-re, vidē-re, habē-re</i>
III дієвідміна	<i>scrib-ēre, viv-ēre, statu-ēre</i>
IV дієвідміна	<i>audī-re, munī-re, sentī-re</i>

§ 11. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС ДІЙСНОГО СПОСОБУ АКТИВНОГО СТАНУ (*PRAESENS INDICATIVI ACTIVI*)

Утворюється від основи інфінітива за допомогою особових закінчень:

<i>Sing.</i>	1. <i>-o</i>	<i>Plur.</i>	1. <i>-mus</i>
	2. <i>-s</i>		2. <i>-tis</i>
	3. <i>-t</i>		3. <i>-nt</i>

Слід запам'ятати й таке:

1) у 1-й особі однини I дієвідміни кінцевий голосний основи *-a-* зливається із закінченням *-o*;

2) у III дієвідміні між основою і закінченням, що починається з приголосного (тобто скрізь, крім 1-ї особи однини), вставляється сполучний голосний *-ī-*, а перед закінченням *-nt* — голосний *-u-*;

3) у 3-й особі множини IV дієвідміни між основою і закінченням вставляється сполучний голосний **-u-**.

Число	I дієвідміна narrā- <i>re</i> розповідає	II дієвідміна vidē- <i>re</i> бачить	III дієвідміна scrib- <i>ēre</i> пише	IV дієвідміна audī- <i>re</i> слухати
Sing.	1. narro (із narra + o)	vide-o	scrib-ō	audi-o
	2. narra-s	vide-s	scrib-ī-s	audi-s
	3. narra-t	vide-t	scrib-ī-t	audi-t
Plur.	1. narrā-mus	vidē-mus	scrib-ī-mus	audī -mus
	2. narrā-tis	vidē-tis	scrib-ī-tis	audī-tis
	3. narra-nt	vide-nt	scrib-u-nt	audi-u-nt

У латинській мові, на відміну від української, займенники при дієсловах не вживаються окрім тих випадків, коли на займенник падає логічний наголос: ego lego, tu scribis (**я** читаю, а **ти** пишеш). Враховуючи цю особливість, при перекладі дієслівних форм слід пам'ятати про необхідність вживання відповідного займенника: scribo — я пишу, scribis — ти пишеш і т. д.

§ 12. НАКАЗОВА ФОРМА ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ (IMPERATĪVUS PRAESENTIS)

Наказовий спосіб у латинській мові має дві форми: 2-гу особу однини і 2-гу особу множини. В однині форма наказового способу для дієслів I, II і IV дієвідмін — це чиста основа інфінітива, у III дієвідміні до цієї основи додається **-e**. У множині у I, II і IV дієвідмінах до основи додають **-te**, у III дієвідміні **-īte** (де **-ī-** є сполучним голосним):

Число	I дієвідміна	II дієвідміна
Sing.	narra!	vide!
Plur.	narrā-te!	vidē-te!

Число	III дієвідміна	IV дієвідміна
Sing.	scrib-ē!	audi!
Plur.	scrib-ī-te!	audī-te!

Виняток становлять форми 2-ї особи однини для дієслів:

dicēre	говорити	dic!	говори!
facēre	робити	fac!	роби!
ducēre	вести	duc!	веди!

Заперечення у наказовому способі виражається неозначеною формою конкретного дієслова у поєднанні з частками **noli** (в однині), **nolite** (у множині):

noli narrāre!	не розповідай!	nolite narrāre!	не розповідайте!
noli audīre!	не слухай!	nolite audīre!	не слухайте!

§ 13. ОСНОВНІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА. ЗАПИС ДІЄСЛОВА У СЛОВНИКУ

Латинське дієслово подається у словнику в чотирьох основних формах. Наприклад: video, vidi, visum, vidēre. Перша форма — це 1-ша особа однини теперішнього часу (**я бачу**). Відкидаючи особове закінчення **-o**, знаходимо **основу теперішнього часу**. Друга форма — це 1-ша особа однини минулого часу доконаного виду (**я побачив**). Відкидаючи особове закінчення **-i**, знаходимо **основу перфекта**. Третя форма — це так званий супін, віддієслівний іменник із значенням мети (**для бачення**). Відкидаючи його закінчення **-um**, отримуємо **основу супіна**. Четверта форма — це інфінітив (**бачити**). Відкидаючи для дієслів I, II, IV дієвідміни закінчення **-re**, а для дієслів III дієвідміни закінчення **-ēre**, знаходимо **основу інфінітива**. Для абсолютної більшості дієслів основи теперішнього часу та інфінітива збігаються. Визначаючи основу теперішнього часу для дієслів I дієвідміни, слід пам'ятати,

що особове закінчення *-o-* злилось із кінцевим голосним основи *-a-* (див. § 11). Так, для дієслова *do* (з *dao*), *dedi*, *datum*, *dare* (*давати*) основи теперішнього часу та інфінітива *dā-*, основа перфекта *ded-*, основа супіна *dat-*.

Основні форми дієслова подаються у словнику таким чином: 1) повністю наводиться форма 1-ї особи однини теперішнього часу; 2) для перфекта і супіна скорочено фіксується закінчення з тією частиною основи, у якій відбулися зміни порівняно з формою теперішнього часу; 3) для інфінітива записується лише закінчення з попередньою голосною основи, котра вказує на дієвідміну: *-āre*, *-ēre*, *-ēre*, *-īre*. Наприклад:

I дієвідміна	orno, <i>āvi</i> (= orn <i>āvi</i>), <i>ātum</i> (= orn <i>ātum</i>), <i>āre</i> (= orn <i>āre</i>)
II дієвідміна	habeo, <i>ui</i> (= hab <i>ui</i>), <i>itum</i> (= hab <i>itum</i>), <i>ere</i> (= hab <i>ere</i>)
III дієвідміна	statuo, <i>ui</i> (= stat <i>ui</i>), <i>ūtum</i> (= stat <i>ūtum</i>), <i>ere</i> (= stat <i>ere</i>); defendo, <i>ndi</i> (= defend <i>i</i>), <i>nsum</i> (= defensum), <i>ere</i> (= defend <i>ere</i>)
IV дієвідміна	sentio, <i>nsi</i> (= sens <i>i</i>), <i>nsum</i> (= sensum), <i>ire</i> (= sent <i>ire</i>)

Дієслова, як і іменники, слід виписувати зі словника й зачувати обов'язково в усіх словникових формах.

§ 14. ДІЄСЛІВНЕ КЕРУВАННЯ ВІДМІНКАМИ

Не всі латинські дієслова керують тими самими відмінками, що й дієслова української мови з аналогічним значенням. Наприклад:

прагнути (чого?) — *cupere* (Acc.); боятися (чого?) — *timere* (Acc.);

допомагати (кому?) — *adjuvare* (Acc.), перешкоджати (кому?) — *prohibere* (Acc.), заважати (кому?) — *impedire* (Acc.);

керувати (ким? чим?) — *gubernare* (Acc.), володіти (ким? чим?) — *possidere* (Acc.);

щадити (кого? що?) — *parcere* (Dat.).

Випадків такого незбігу дієслівного керування відмінками чимало. Тому в усіх сумнівних випадках слід перевірити дієслово за словником.

Вправи

I. Прочитайте дієслівні форми, визначте дієвідміну, провідмінійте у теперішньому часі

viruti credo, *dīdi*, *dītum*, *ēre*
жити vivo, *vixi*, *ctum*, *ēre*
звільняти libero, *āvi*, *ātum*, *āre*
сидіти sedeo, *dī*, *ssum*, *ēre*
знати scio, *īvi*, *ītum*, *īre*

II. Перекладіть

1. Schola viam scientiarum monstrat. 2. Patriam amare et defendere debemus. 3. Natura vitam terrae quotannis renovat. 4. Non est facile mutare naturam. 5. Scientia et potentia humana coincidunt. 6. Amicitia vitam ornat. 7. Nemo nimiae fortunae credere debet. 8. Tantum scimus, quantum memoria tenemus. 9. Non poena, sed natura ab injuria arcere debet. 10. Non scholae, sed vitae discimus. 11. Qui tacet, consentit. 12. Quod agitis, bene agite. 13. Quod nescis, noli dicere. 14. Bene dicis sed male agis. 15. Quis in vita nunquam errat? Qui nihil agit.

De Germaniā antiquā

Gajus Julius Caesar et Publius Cornelius Tacitus vitam incolarum Germaniae antiquae describunt. Incolae Germaniae antiquae agriculturae non student et litteras negligunt. Vita incolarum libera est, nam nulla disciplina impedit. Incolae Germaniae excelsam staturam habent, in pugnis hastas et sagittas gerunt, galeas non habent.

III. Перекладіть

1. Жителі нашої країни займаються землеробством. 2. У нього (досл.: він має) міцна будова тіла. 3. Ми вивчаємо історію нашої Батьківщини. 4. Люди (homines) підкоряють природу. 5. Учи латинську мову ретельно!

Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Qui quaerit — reperit.	Хто шукає — знаходить.
2. Vivere est militare.	Жити — значить боротися.
3. Errare humanum est.	Людині властиво помилятися.
4. Mala herba cito crescit.	Бур'ян швидко росте.
5. Aquila non captat muscas.	Орел не ловить мух.
6. Natura nihil sine causa gignit (Natura nihil facit frustra).	Природа нічого не породжує даремно.
7. Littera docet, littera nocet.	Літера вчить, літера шкодить.
8. Haud semper errat fama.	Поголос буває хибним далеко не завжди.
9. Exceptio firmat regulam.	Виняток підтверджує правило.
B. Cogito, ergo sum.	Я мислю — отже, я існую.
Dum spiro — spero.	Доки живу — сподіваюсь.
Dum docemus — discimus.	Доки вчимо — самі вчимося.
Bis dat, qui cito dat.	Двічі дає той, хто дає вчасно.
Divide et impera.	Розділяй і володарюй!
Festina lente.	Поспішай поволі!
Vive valeque.	Прощай і бувай здоровий!
Sapere aude.	Зважся мислити!
Nota bene (NB).	Зверни увагу!

Урок IV

§ 15. ДРУГА ВІДМІНА ІМЕННИКІВ

До II відміни належать іменники чоловічого роду на **-us**, **-er** та середнього роду на **-um**, які в **Gen. sing.** мають закінчення **-i**. За другою відміною відмінюються також прикметники з аналогічними закінченнями: *populus magnus* — великий народ, *liber Latinus* — латинська книга, *bellum domesticum* — громадянська війна.

Іменники і прикметники II відміни мають такі особливості:

1) у більшості іменників та прикметників на **-er** при відмінюванні **-e-** випадає з основи (пор. в укр. мові: *viter* — *вітру*, але *vechir* — *вечора*), що завжди можна перевірити за словником: *liber*, *libri* — книга, *ager*, *agri* — поле, але: *puer*, *puer-i* — хлопець;

2) іменники чоловічого роду на **-us**, на відміну від решти іменників латинської мови, мають спеціальне закінчення для однини кличного відмінка (**Vocativus**): *amicus* — *amice* (друже!), *dominus* — *domine* (пане!). Власні імена на **-ius**, а також слово *filius* (син) у кличній формі закінчуються на **-i**: *Publius* — *Publi* (Публію!), *filius* — *fili* (сину!);

3) усі слова середнього роду, незалежно від відміни, мають однакову форму в **Nom.** та **Acc.**, яка у множині завжди закінчується на **-a**;

4) іменник *vir* (муж, воїн, чоловік) відмінюється за зразком іменників на *-er* (*Gen. sing.* цього іменника *vir-i*, тобто основа *vir-*).

Відмінок	Sing.		
<i>Nom.</i>	<i>populus magnus</i>	<i>liber Latīnus</i>	<i>bellum domesticum</i>
<i>Gen.</i>	<i>popul-i magn-i</i>	<i>libr-i Latīn-i</i>	<i>bell-i domestic-i</i>
<i>Dat.</i>	<i>popul-o magn-o</i>	<i>libr-o Latīn-o</i>	<i>bell-o domestic-o</i>
<i>Acc.</i>	<i>popul-um magn-um</i>	<i>libr-um Latīn-um</i>	<i>bell-um domestic-um</i>
<i>Abl.</i>	<i>popul-o magn-o</i>	<i>libr-o Latīn-o</i>	<i>bell-o domestic-o</i>
<i>Voc.</i>	<i>popul-e magn-e</i>	= <i>Nom.</i>	= <i>Nom.</i>

Відмінок	Plur.		
<i>Nom.</i>	<i>popul-i magn-i</i>	<i>libr-i Latīn-i</i>	<i>bell-i domestic-i</i>
<i>Gen.</i>	<i>popul-ōrum</i>	<i>libr-ōrum</i>	<i>bell-ōrum</i>
	<i>magn-ōrum</i>	<i>Latīn-ōrum</i>	<i>domestic-ōrum</i>
<i>Dat.</i>	<i>popul-is magn-is</i>	<i>libr-is Latīn-is</i>	<i>bell-is domestic-is</i>
<i>Acc.</i>	<i>popul-os magn-os</i>	<i>libr-os Latīn-os</i>	<i>bell-os domestic-os</i>
<i>Abl.</i>	<i>popul-is magn-is</i>	<i>libr-is Latīn-is</i>	<i>bell-is domestic-is</i>

§ 16. ПРИКМЕТНИКИ ПЕРШОЇ-ДРУГОЇ ВІДМІНИ

Прикметники чоловічого роду на *-us*, *-er*, жіночого роду на *-a* та середнього роду на *-um* складають групу прикметників першої-другої відміни, відмінюючись, відповідно, у чоловічому та середньому роді за другою, а в жіночому — за першою відміними. Їх словникова форма, яку треба вписувати й заучувати, складається з повної форми чоловічого роду і скороченого запису закінчень жіночого та середнього родів:

<i>magnus</i> , a, um (тобто <i>magnus</i> , <i>magna</i> , <i>magnum</i>)	<i>великий, велика, велике</i>
<i>parvus</i> , a, um	<i>малий, а, е</i>

<i>liber</i> , ēra, ērum	<i>вільний, а, е</i>
<i>pulcher</i> , chra, chrum	<i>красивий, а, е</i>

Прикметники узгоджуються з іменниками, до яких прилягають, у роді, числі та відмінку, тобто практично повторюють їх закінчення. Проте, коли рід іменника інший, ніж у всієї групи іменників з аналогічними закінченнями (*poeta*, *poeta* — чол. рід; *humus*, *земля* — жін. рід; *vulgus*, *юрба* — сер. рід), то прикметник має таке родове закінчення, яке відповідає родові цього іменника: *poeta clarus* — *славний поет*, *vulgus magnum* — *велика юрба*, *humus sicca* — *сухий ґрунт*. У такому випадку іменник і прикметник відмінюються за різними відмінами:

Відмінок	Sing.	Plur.
<i>Nom.</i>	<i>poeta clarus</i>	<i>poetae clari</i>
<i>Gen.</i>	<i>poetae clari</i>	<i>poetarum clarorum</i>
<i>Dat.</i>	<i>poetae claro</i>	<i>poetis claris</i>
<i>Acc.</i>	<i>poetam clarum</i>	<i>poetas claros</i>
<i>Abl.</i>	<i>poetae claro</i>	<i>poetis claris</i>

§ 17. ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ

Присвійні займенники узгоджуються з іменниками й відмінюються так само, як прикметники першої-другої відміни:

<i>meus</i> , mea, meum	<i>мій, моя, моє</i>
<i>tuus</i> , tua, tuum	<i>твій, твоя, твоє</i>
<i>suus</i> , sua, suum	<i>свій, своя, своє</i>
<i>noster</i> , nostra, nostrum	<i>наш, наша, наше</i>
<i>vester</i> , vestra, vestrum	<i>ваш, ваша, ваше</i>

Nota bene! 1. Займенник *suus*, *sua*, *suum* вказує лише на 3-тю особу в значенні його, її, їх.

2. Займенник *meus* у *Vocativus* має форму *mi*: *mi* amice (*мій друже!*).

§ 18. ГРАМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЧЕННЯ. ПОРЯДОК СЛІВ

Приступаючи до перекладу речення, треба передусім уважно виписати слова у їх словниковій формі, з'ясувавши, до яких частин мови вони належать, потім зробити граматичний аналіз речення, починаючи з присудка. Знайшовши присудок (дієслово в особовій формі), слід визначити його час, особу і число. Якщо дієслово вжите у 1-й або 2-й особах, підмета шукати не слід, бо логічним підметом буде відповідний особовий займенник, який у латинській мові, як правило, випускається. Якщо ж дієслово-присудок стоїть у 3-й особі, треба шукати підмет — іменник у називному відмінку. Коли в реченні замість особового дієслова є дієслово-зв'язка, то, крім підмета, слід також відразу знайти іменну частину складеного присудка.

Після визначення підмета і присудка встановлюються другорядні члени речення: додатки, означення, обставини. Якщо при цьому присудок виражений перехідним дієсловом, тобто вимагає після себе питання *кого? що?*, то логічно спершу шукати прямий додаток у знахідному відмінку. Далі за допомогою відповідних питань знаходять означення до підмета й додатків та обставини, порівнюючи їх граматичні форми і зіставляючи закінчення відмінків, числа, роду тощо. Наприклад: *Fabulae poetarum vitam privatarum populorum antiquorum illustrant* (*Оповіді поетів висвітлюють приватне життя давніх народів*).

<i>Fabulae</i> (що?) Оповіді	illustrant (що роблять?) висвітлюють	
<i>poetarum</i> (кого? чиї?) поетів	vitam (кого? що?) життя	populorum (кого? чиє?) народів
	privatarum (яке?) приватне	antiquorum (яких?) давніх

Як видно зі схеми, в цьому реченні підмет (*fabulae*) — це іменник I відміни жіночого роду в називному відмінку множини, присудок (*illustrant*) — дієслово I дієвідміни у 3-й особі множини теперішнього часу активного стану, прямий додаток (*vitam*) — іменник I відміни жіночого роду у знахідному відмінку однини, означення до нього (*privatarum*) — прикметник першої-другої відміни жіночого роду у знахідному відмінку однини, непрямий додаток групи підмета (*poetarum*) — іменник I відміни чоловічого роду у родовому відмінку множини, непрямий додаток групи присудка (*populorum*) — іменник II відміни чоловічого роду у родовому відмінку множини, означення до нього (*antiquorum*) — прикметник першої-другої відміни чоловічого роду у родовому відмінку множини.

Аналізуючи текст, слід пам'ятати, що порядок слів у латинському реченні довільний, але здебільшого на першому місці стоїть підмет, на останньому — присудок. Прямий додаток тягнє до присудка, а узгоджене означення в основному ставиться після означуваного слова. Зміни у традиційному розташуванні членів речення підкреслюють, як правило, намір автора особливо виділити якийсь смисловий блок, висуваючи його на перше місце. Це, зокрема, добре простежується у крилатих висловах, афоризмах тощо.

Вправи

I. Провідмінійте

terminus technicus усталений термін, *ager publicus* громадське поле, *fundus parvus* невелика земельна ділянка, *officium nostrum* наш обов'язок, *decretum iustum* справедлива ухвала.

II. Перекладіть

1. Inter dominum et servum nulla amicitia est. 2. Natura sanat, medicus curat morbos. 3. Non muri, sed viri sunt praesidia oppidorum. 4. Patriam in periculis viri defendere debent. 5. Si multos amicos habes, magnas divitias habes. 6. Bellum, quod oppressos populos liberat, iustum est. 7. Lectio sine stilo vel calamo somnus est. 8. Pauci ex multis sunt amici, qui certi sunt. 9. Neque ingenium sine disciplina

aut disciplīna sine ingenio valet. 10. Malos faciunt malōrum contubernia. 11. Corvus ocūlum corvi non eruit. 12. Si amīcus meus es, tui amīci mei sunt. 13. Nemo patriam suam amat, quia magna, sed quia sua est. 14. Suus rex regīnae placet. 15. Lutetia est oppīdum Parisiōrum, quod posītum est in insūla fluvii Sequānae.

De Romae antīquae principio

Roma condīta est in Latio in sinistra ripa fluvii Tibēris saecūlo octāvo (§ 110) ante aeram nostram. Initio parvum oppīdum est, incōlae in casis inter tumūlos habitant, altus murus oppīdum non munit. Romāni cibum durum edunt, rustīca negotia sunt praecipua. Perpetua bella cum finitīmis popūlis non gerunt, ut postea.

III. Перекладіть, зробіть граматичний розбір перекладених речень

1. Хороші книги дають студентам необхідні знання. 2. Ми шануємо славу історію свого народу. 3. Наше місто розташоване на березі великої річки. 4. Наші предки — це мужі-воїни, гідні великої слави.

Запам'ятайте латинські вислови

1. Per aspēra ad astra.	Крізь терни до зірок.
2. Sine ira et studio.	Без гніву і пристрасті, тобто об'єктивно (<i>Тацит про змалювання історичних подій</i>).
3. Habent sua fata libelli.	У книг своя доля.
4. Ignorantia non est argumentum.	Незнання — не доказ.
5. Inter arma silent Musae.	Коли говорять гармати (досл. «між гарматами»), музи мовчать.
6. De mortuis aut bene, aut nihil.	Про мертвих (<i>слід говорити</i>) або добре, або нічого.
7. Aut cum scuto, aut in scuto.	Зі щитом або на щиті.
8. De lingua stulta veniunt incommōda multa.	Від нерозумного язика трапляються великі неприємності.

9. Nāvita de ventīs, de tāuris nārrat arātor.	Моряк оповідає про вітри, а орач — про волів.
10. Non semper arcum tendit Apollo.	Не завжди ж Аполлон натягає лук (<i>не завжди загрожують нещастя</i>).

B. Locus sigilli.	Місце печатки.
Curricūlum vitae.	Біографія.
Ex officio.	Згідно з обов'язком.
Et cetēra (<i>etc.</i>).	І так далі.
Exempli gratia (<i>e. g.</i>).	Для прикладу, наприклад.
Ex libris.	З книг (<i>екслібріс</i>).
Anno Domīni (<i>a. D.</i>).	Року Божого (<i>тобто від Різдва Христового</i>).
Anno mundi (<i>a. m.</i>).	Року від створення світу.
Deus ex machīna.	Бог з машини (<i>несподівана розв'язка</i>).
Lupus in fabūlis.	Вовк у байках (<i>про вовка промовка</i>).
Asīnus ad lyram.	Осел з лірою (<i>про профана у мистецтві</i>).
Ab ovo usque ad mala.	Від яйця до яблук (<i>з початку до кінця</i>).
De asīni umbra.	Про тінь осла (<i>пуста беззмістовна розмова</i>).

Урок V

§ 19. ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ. ЗВОРТНИЙ ЗАЙМЕННИК

1-ша особа:	ego	я	2-га особа:	tu	ти
	nos	ми		vos	ви

Зворотний займенник **sui** (себе) вказує на 3-тю особу, маючи однакові форми в однині і множині. Називного відмінка цей займенник не має.

Nom.	ego	tu	nos	vos	—
Gen.	mei	tui	nostri (nostrum)	vestri (vestrum)	sui
Dat.	mihi	tibi	nobis	vobis	sibi
Acc.	me	te	nos	vos	se
Abl.	me	te	nobis	vobis	se

Nota bene! 1. Займенники **nos** та **vos** у **Genetivus** мають крім основної форми (**nostri, vestri нас, вас**) так звану вибіркочку форму **nostrum, vestrum** (з-поміж нас, з-поміж вас).

2. Як і в нових західноєвропейських мовах, зворотний займенник відноситься лише до 3-ї особи, тоді як для займенників 1—2-ї осіб зворотне значення передається їхніми власними формами:

Урок V

video me	я бачу мене (себе)
vides te	ти бачиш тебе (себе)
videt se	він, вона, воно бачить себе
videmūs nos	ми бачимо нас (себе)
vidētis vos	ви бачите вас (себе)
vident se	вони бачать себе

3. Прийменник **cum** (з), який вимагає після себе орудного відмінка, ставиться не перед, а після особових і зворотного займенників і пишеться з ними в одне слово: **tecum** — зі мною, **tecum** — з тобою, **secum** — з собою (з ним, з нею, з ними), **pobiscum** — з нами, **vobiscum** — з вами.

§ 20. ВКАЗІВНИЙ ЗАЙМЕННИК *is, ea, id*

Особового займенника 3-ї особи (*він, вона, воно, вони*) у латинській мові немає. Замість нього вживаються вказівні займенники (*той, цей*); їх існує декілька, і вони трохи відрізняються за значенням. Найчастіше нейтральну функцію особового займенника *він, вона, воно* виконує вказівний займенник **is, ea, id**, що відмінюється як прикметник першої-другої відміни. Проте у **Gen.** і **Dat. sing.** цей займенник має так звані **займенникові закінчення**, властиві всім латинським займенникам, крім особових та зворотного, а саме: у **Gen. -ius**, у **Dat. -i**. За основу займенників **is, ea, id** служить голосний **e-**:

Відмінок	Sing.			Plur.		
Nom.	is	ea	id	ei (ii)	eae	ea
Gen.	ejus			eōrum	eārum	eōrum
Dat.	ei			eis (iis)		
Acc.	eum	eam	id	eos	eas	ea
Abl.	eo	ea	eo	eis (iis)		

Щоб уникнути помилок при перекладі, треба пам'ятати про подвійне значення займенника **is, ea, id** (*той, цей*, але одночасно: *він, вона, воно*). На практиці обидва значення розрізняють за тим,

чи вжито займенник як означення при іменнику, чи самотійно, без іменника. Наприклад:

Is amīcus dicit.
Is dicit.

Цей товариш говорить.
Він говорить.

§ 21. ЗАЙМЕННИКОВІ ПРИКМЕТНИКИ

До першої-другої відміни прикметників належать дев'ять так званих займенникових прикметників, а саме:

unus, una, unum	один, одна, одне
solus, sola, solum	єдиний, єдина, єдине
totus, tota, totum	весь, вся, все
alter, altera, alterum	другий, друга, друге (з двох)
uter, utra, utrum	будь-який, будь-яка, будь-яке (з двох)
neuter, neutra, neutrum	жоден, жодна, жодне (з двох)
alius, alia, alium	інший (другий), інша, інше
ullus, ulla, ullum	будь-який, будь-яка, будь-яке (з багатьох)
nullus, nulla, nullum	жодний (ніякий), жодна, жодне

При відмінюванні у **Gen.** і **Dat. sing.** ці прикметники мають займенникові закінчення **-ius, -i**, однакові для всіх родів. В інших відмінках вони відмінюються так само, як прикметники першої-другої відміни:

Відмінок	Sing.			Plur.		
	Nom.	nullus	nulla	nullum	nulli	nullae
Gen.	null- ius			nullōrum	nullārum	nullōrum
Dat.	null- i			nullis		
Acc.	nullum	nullam	nullum	nullos	nullas	nulla
Abl.	nullo	nullā	nullo	nullis		

§ 22. ПРИЙМЕННИКИ

У латинській мові після будь-якого прийменника іменники стоять у одному з двох відмінків: або **Accusativus**, або **Ablativus**. Відповідно, в словниках при кожному прийменнику завжди зазначається відмінок, якого він після себе вимагає. Найуживаніші серед прийменників такі:

Прийменник	Значення		Приклади
I. Прийменники, що вживаються з <i>Accusativus</i>			
ad	до, при, для	ad te ad exemplum	до тебе для прикладу
ante	перед	ante portas	перед ворітьми
apud	біля, при	apud me	біля мене
contra	проти, навпроти, всупереч	contra insulam contra facta	навпроти острова всупереч фактам
extra	поза, за	extra oppidum	поза містом
inter	серед, між	inter nos inter amicos	між нами серед друзів
ob	перед, через по причині	ob oculos ob discordiam	перед очима через незгоди
per	через, протягом, шляхом	per silvam per annum per violentiam	через ліс протягом року шляхом насильства
post	позаду після	post castra post consilium	позаду табору після наради
trans	через, по той бік	trans fluvium	по той бік річки
II. Прийменники, що вживаються з <i>Ablativus</i>			
a, ab, abs	від, з боку когось	ab incunabilis a me	від колиски з мого боку
cum	з (кимсь, чимось)	cum amico	з товаришем
de	про, від (кого, чого) з (когось, чогось)	de patria de facto de saxo	про батьківщину від вчинку з каменю

Прийменник	Значення		Приклади
e, ex	з (когось, чогось) внаслідок	ex oppido ex officio	з міста з обов'язку
pro	перед, замість для (за)	pro castris pro libro pro patriā	перед табором замість книги за батьківщину
sine	без	sine amīcis	без ворогів

Nota bene!

1. Прийменники **in** (в, на), **sub** (між), **super** (над) вживаються як з **Accusativus**, так і з **Ablativus**. При цьому вживання з **Acc.** вказує напрямок дії (куди?), вживання з **Abl.** — місце дії (де?):

in aqua	у воді (де?)
sub aqua	під водою (де?)
super astris	понад зорями (де?)
in aquam	у воду (куди?)
sub aquam	під воду (куди?)
super astra	понад зорі (куди?)

2. Прийменники **causa** (з причини) і **gratia** (заради), які походять з іменників **causa** (причина) та **gratia** (вдячність, милість) і є фактично їх орудним відмінком, вживаються з **Genetivus**. При цьому ставляться вони не перед, а після слів, до яких належать:

exempli gratia	для прикладу (заради прикладу)
belli causa	з причини війни

3. Односкладові прийменники у латинській мові часто ставляться між основним і означуваним словами, тобто між іменником і прикметником, що його пояснює.

Наприклад:

magna cum cura	з великим піклуванням
justa de causa	через поважну причину

Вправи**I. Провідмініайте**

solus amīcus *єдиний друг*, ulla causa *будь-яка причина*, aliud factum *інший вчинок*, is annus *цей рік*, id edictum *цей указ*, ea terra *ця земля*.

II. Перекладіть

1. Si vos valētis, bene est, ego valeo. 2. Me delectant mea, te tua. 3. Ut te habes? Gratiam ago, sanus sum. At vos ut habētis? Sani sumus, ut vides. 4. Dum fortūna tibi ridet, multos amīcos habes. 5. De vobis et de vestris libēris cogitāte. 6. Quae tua sunt — tibi habe, quae mea — redde mihi. 7. Non tibi soli natus es, sed patriae et suis. 8. Non sum uni angūlo natus: patria mea totus mundus est. 9. Sibi parant malum, qui altēri parant. 10. Is demum miser, qui aerumnam suam nescit occultāre. 11. Nemo errat unī sibi, sed dementiam spargit in proximos. 12. Ignosce saepe altēri, nunquam tibi. 13. Vita aliōrum est nobis magistra. 14. Utrumque vitium est: et omnibus (*усім*) credēre et nulli. 15. Fortūna multis dat nimis, satis nulli.

De Suēbis

Gajus Julius Caesar in libro suo «Commentarii de bello Gallīco» vitam populōrum antiquōrum describit. In quarto ejus «Commentariōrum» libro de Suēbis legimus. Suebi, Germaniae incōlae bellicōsi, centum pagos habent. Quotannis alii in armis sunt, alii domi manent et se atque armātos alunt et agros colunt. Sed privāti ac separāti agri apud eos nulli sunt neque uno in loco remānent. Cibum durum edunt et cotidie se in bello exercent. Vita eōrum libēra est, nam e puēris nullum officium aut disciplīna eis impēdit. Viri ea de causa excelsam statūrā habent. Eōrum finitīmi Ubii, qui in ripa fluvii Rheni habitant, vitam misēram agunt, nam Suebis magna tribūta pendunt.

III. Дайте відповідь на запитання

1. Qui vitam populōrum antiquōrum Germaniae describit? 2. Ubi de Suebis, incōlis Germaniae bellicōsis, legimus? 3. Qua de causā Suebi excelsam statūrā habent? Quare Ubii vitam misēram agunt?

IV. Перекладіть

1. Гай Юлій Цезар описує громадське і приватне життя германських народів.
2. Природа цього місця зручна для битви.
3. Ніхто протягом усього життя (досл.: *через усе життя*) не буває щасливим.
4. Початок — половина усієї справи (rei).

V. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Qui non est nobiscum, adversus nos est.	Хто не з нами — той проти нас.
2. Imperāre sibi — maximum imperium est.	Володіти собою — ось найвища влада.
3. Omnia mea mecum porto.	Усе своє ношу з собою.
4. Et tu, Brute, contra me.	І ти, Бруте, проти мене!
5. Cognosce te ipsum.	Пізнай самого себе.
6. Time homīnem unū libri.	Бійся неука (досл.: <i>людини однієї книги</i>)!
7. Nulla calamitas sola.	Біда не ходить одна.
8. Néc tecum póssum vívere, néc sine te.	Ні з тобою не можу жити, ні без тебе.
B. Alter ego.	Друге я (<i>про вірного друга</i>).
Vade mecum.	Простуй за мною (<i>поширена назва путівників</i>).
Vae soli.	Горе самотньому.
Per se.	Саме по собі.
In toto.	В цілому.
Id est (i. e.).	Тобто.

Урок VI

§ 23. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС ДІЙСНОГО СПОСОБУ ПАСИВНОГО СТАНУ (PRAESENS INDICATIVI PASSIVI)

Усі **перехідні дієслова**, тобто такі, після яких можна поставити питання *кого? що?* (*ми захищаємо (кого?) друзів; я читаю (що?) книгу*), можуть вживатися у пасивній формі: *книга читається мною; друзі захищаються нами*. Особові закінчення пасивного стану приєднуються, як і в активному стані, до основи інфінітива:

<i>Sing.</i>	1. -or	<i>Plur.</i>	1. -mur
	2. -ris		2. -mīni
	3. -tur		3. -ntur

- Відмінюючи дієслова у пасивному стані, слід пам'ятати таке:
- 1) у 1-й особі однини I дієвідміни кінцевий голосний основи **-a** зливається із голосним **-o** в закінченні **-or**: *амог (із амаог)*;
  - 2) у III дієвідміні між основою і закінченнями, що починаються на приголосний (тобто скрізь, крім 1-ї особи однини), вставляються сполучні голосні: **-ē-** перед закінченням **-ris**, **-u-** перед закінченням **-ntur**, **-ī-** в усіх інших випадках;
  - 3) у 3-й особі множини IV дієвідміни між основою та закінченням з'являється голосний **-u-**.

I дієвідміна	II дієвідміна	III дієвідміна	IV дієвідміна
mutāre (мінати)	docēre (навчати)	defendēre (захистити)	punīre (карати)
mutor (muta-or)	doce-or	defend-or	puni-or

I дієвідміна	II дієвідміна	III дієвідміна	IV дієвідміна
mutā- <i>ris</i>	docē- <i>ris</i>	defend- <i>ē-ris</i>	punī- <i>ris</i>
mutā- <i>tur</i>	docē- <i>tur</i>	defend- <i>ī-tur</i>	punī- <i>tur</i>
mutā- <i>mur</i>	docē- <i>mur</i>	defend- <i>ī-mur</i>	punī- <i>mur</i>
mutā- <i>mini</i>	docē- <i>mini</i>	defend- <i>ī-mīni</i>	punī- <i>mīni</i>
mutā- <i>ntur</i>	docē- <i>ntur</i>	defend- <i>u-ntur</i>	punī- <i>u-ntur</i>

Оскільки в українській мові немає спеціальних особових закінчень для пасивного стану, форми латинського пасиву перекладаються або за допомогою зворотної частки *ся* (defendor — я захищаюся), або описово (defendor — мене захищають).

§ 24. ПАСИВНИЙ ЗВОРОТ. АБЛАТИВ АВТОРА (*ABLATIVUS AUCTORIS*)

На відміну від активного мовного звороту, в якому підмет виступає носієм дії (пор.: Discipulus librum legit. *Учень читає книгу*), такий зворот, у якому дія спрямована на підмет, називається пасивним (пор.: Liber a discipulo legitur. *Книга читається учнем*). Обидві форми, і активна, і пасивна, можливі лише тоді, коли присудок виражений перехідним дієсловом. При заміні активного звороту на пасивний прями́й додаток стає підметом, тобто ставиться у називному відмінку, а дієслово-присудок набуває пасивної форми. Підмет активного звороту у пасивному звороті стає непрямим додатком в орудному відмінку. У випадку, коли непрямий додаток позначає неживий предмет або абстрактне поняття і відповідає на питання *чим?*, він вживається в аблативі без прийменника, а коли вказує на живу особу (*ким?*), то в аблативі ставиться прийменник *a (ab)*. Такий аблатив називається аблативом автора (*Ablativus auctoris*).

Наприклад:

Зорі освітлюють землю.

Земля освітлюється зорями (чим?).

Римляни захоплюють місто.

Місто захоплюється римлянами (ким?).

Stellae terram illustrant.

Terra **stellis** illustrātur.

Romāni oppidum capiunt.

Oppidum **a (!) Romānis** capitur.

§ 25. ПОДВІЙНИЙ НАЗИВНИЙ І ПОДВІЙНИЙ ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНКИ (*ACCUSATIVUS DUPLEX ET NOMINATIVUS DUPLEX*)

При дієсловах із значенням *називати, вважати, обирати, призначати (когось кимось)* в активному мовному звороті для передачі прямого додатка й іменної частини складеного присудка вживається **подвійний знахідний відмінок** (в українській мові у цьому випадку вживається орудний відмінок): *Древні називають Гомера найславетнішим серед поетів. Antīqui Homērum clarissimum poētārum appellant.* У пасивному звороті в тотожній конструкції стоїть **подвійний називний відмінок**: *Гомер називається древніми найславетнішим серед поетів. Homērus ab antīquis clarissimus poētārum appellātur.*

§ 26. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ ПАСИВНОГО СТАНУ (*INFINITIVUS PRAESSENTIS PASSIVI*)

Неозначена форма теперішнього часу пасивного стану дієслів I, II і IV дієвідмін має закінчення *-ri*, дієслів III дієвідміни — закінчення *-i*. Ці закінчення приєднуються до основи інфінітива:

I.	ornā- <i>re</i>	<i>прикрашати</i>	ornā- <i>ri</i>	<i>бути прикрашуваним</i>
II.	docē- <i>re</i>	<i>навчати</i>	docē- <i>ri</i>	<i>бути навчуваним</i>
III.	leg- <i>ēre</i>	<i>читати</i>	leg- <i>i</i>	<i>бути читаним</i>
IV.	audī- <i>re</i>	<i>слухати</i>	audī- <i>ri</i>	<i>бути слуханим</i>

Вправи

I. Провідмініайте у Praesens indicatīvi passīvi

nomīno, āvi, ātum, āre *називати*

deleo, ēvi, ētum, ēre *руйнувати*

duco, xī, ctum, ēre *вести*

munio, īvi, ītum, īre *укріпляти*

II. Перекладіть, де можливо за змістом — замініть пасивні звороти активними

1. Bonus liber non semel legitur. 2. Augētur memoria, si exercētur. 3. Oppīda antiqua vallo fossaque muniuntur. 4. Troja a Graecis expugnātur. 5. Amicitia humāna maxīme negotiis bonis capitur. 6. Oppīdum incendio delētur. 7. Ei libri tibi a me mittuntur. 8. Noscitur ex socio, qui non cognoscitur ex se. 9. Amīcus diu quaeritur, vix invenitur, difficīle servātur. 10. Etiam sine magistro vitia discuntur. 11. Nihil recte sine exemplo docētur aut discitur. 12. Incōlae Galliae Latīna linguā Galli appellantur. 13. Quod nescitur, non amittitur. 14. Barbarus hic ego sum, quia non intellegor illi (*Оv.*). 15. Ubi vinci necesse est, expēdit cedere. 16. Eae epistōlae mitti debent. 17. Et monēre et monēri proprium est verae amicitiae. 18. Patria in pericūlis a viris defendi debet. 19. Docere omnes (*yci*) ambiunt, doceri pene nulli.

Thesēus et Ariadna

In insula Creta, ubi regnat Minos, Daedālus, artifex ingeniōsus, magnum labyrinthum aedificat, plenum viarum flexuosarum. Labyrinthum a saevo monstro Minotauro custoditur. Aegēus, rex Attīcae, tribūtum pendet in Cretam, scilicet septem (7) puēros et puellas mittere debet ad victimas monstro. Ei miseri a monstro statim devorantur. Thesēus, Aegēi filius, propōnat sibi bestiam saevam necare et patriam ab ea horridā poena liberare. Itaque cum sociis suis ex Attīca navigat et in Cretam advēnit. Ibi Ariadna, filia Minōis (*Gen.*), adjuvare eum constituit atque filum longum et gladium mirum donat. Thesēus, ut intrat labyrinthum, alligat id filum ad portam, et ita certa via in labyrintho servatur. Gladio miro feliciter Minotaurus necatur, Thesēus vero fili auxilio ex Labyrintho venit. Denique cum Ariadna in Attīcam navigat.

III. Дайте відповідь на запитання

1. Quid Daedālus, artifex ingeniōsus, aedificat? 2. Quis Labyrinthum custodit? 3. Quod tribūtum horridum Aegēus, rex Attīcae, pendet in Cretam? 4. Quis propōnat sibi Minotaurem necare? 5. Quid Ariadna Thesēo donat? 6. Quomodo Thesēus ex Labyrintho venit?

IV. Перекладіть активним та пасивним зворотами

1. Дружба прикрашає життя. 2. Цього студента хвалять його друзі. 3. Небезпека випробовує дружбу. 4. Розбрат породжує поразки, а згода — перемогу.

V. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Amīcus certus in re incerta cernitur.	Справжній друг пізнається в біді.
2. Nullum pericūlum sine pericūlo vincitur.	Жодна небезпека не долається без ризику.
3. Tempora mutantur, et nos mutāmur in illis.	Часи змінюються, і ми змінюємося разом з ними.
4. Peccant reges, plectuntur Achivi.	Грішать царі, а страждають ахейці.
5. Clavus clavo pellitur.	Клин клином вибивають.
6. Fabulis non explētur venter.	Шлунок не наповниш байками.
7. Si vis amāri — ama.	Коли хочеш, щоб тебе любили — люби.
8. Nemo debet bis punīri pro uno delicto.	Ніхто не мусить бути караним двічі за ту саму провину.
B. Cetēra desiderantur.	Усе інше — бажане.
Tertium non datur.	Третього не дано.
Approbatur.	Дозволено.
Admittitur.	Допустимо.
Quaeritur.	Сумнівно.

Урок VII

§ 27. МИНУЛИЙ ЧАС НЕДОКОНАНОГО ВИДУ ДІЙСНОГО СПОСОБУ АКТИВНОГО І ПАСИВНОГО СТАНУ (IMPERFECTUM INDICATĪVI ACTĪVI ET PASSĪVI)

Дієслово у цьому часі виражає недоконану дію, що відбулася в минулому, і відповідає на питання *що робив? що робила? що робили?* Часові форми утворюються від основи інфінітива за допомогою суфікса **-bā-** (I і II дієвідміни) та суфікса **-ēbā-** (III і IV дієвідміни). Після суфіксів приєднуються особові закінчення активу або пасиву:

Activum				Passivum			
Sing.	1. -m	Plur.	1. -mus	Sing.	1. -r	Plur.	1. -mur
	2. -s		2. -tis		2. -ris		2. -mīni
	3. -t		3. -nt		3. -tur		3. -ntur

Activum	Passivum	Activum	Passivum
I дієвідміна: amā-re (любити)		II дієвідміна: docē-re (навчати)	
amā-ba-m	amā-ba-r	docē-ba-m	docē-ba-r
amā-ba-s	ama-bā-ris	docē-ba-s	doce-bā-ris
amā-ba-t	ama-bā-tur	docē-ba-t	doce-bā-tur
ama-bā-mus	ama-bā-mur	doce-bā-mus	doce-bā-mur
ama-bā-tis	ama-ba-mīni	doce-bā-tis	doce-ba-mīni
am ā-ba-nt	ama-bā-ntur	docē-ba-nt	doce-bā-ntur
III дієвідміна: vincē-re (перемогати)		IV дієвідміна: audī-re (слухати)	
vinc-ēba-m	vinc-ēba-r	audi-ēba-m	audi-ēba-r
vinc-ēba-s	vinc-ebā-ris	audi-ēba-s	audi-ebā-ris

Урок VII

Activum	Passivum	Activum	Passivum
I дієвідміна: amā-re (любити)		II дієвідміна: docē-re (навчати)	
vinc-ēba-t	vinc-ebā-tur	audi-ēba-t	audi-ebā-tur
vinc-ebā-mus	vinc-ebā-mur	audi-ebā-mus	audi-ebā-mur
vinc-ebā-tis	vinc-eba-mīni	audi-ebā-tis	audi-eba-mīni
vinc-ēba-nt	vinc-ebā-ntur	audi-ēba-nt	audi-ebā-ntur

Для дієслова-зв'язки форми *imperfectum* такі:

Sing.	1. eram	Plur.	1. erāmus
	2. eras		2. erātis
	3. erat		3. erant

§ 28. СУРЯДНІ СПОЛУЧНИКИ

1. Єднальні:

et *i, також* agri et campi (поля і лани)
 ac, atque *a також, теж* підкреслює важливість наступного слова: amicitia atque concordia (дружба і згода)
 que *i, та* ставиться після приєднуваного слова, записуючись разом з ним: senātus populusque Romānus (сенат і римський народ)

2. Розділові:

aut *або*
 ego aut tu (я або ти);
 vel, sive *або, чи* amīcus vel inimīcus (друг чи ворог).

3. Протиставні:

sed *але, однак* non soli mihi, sed patriae (не для себе одного, але для батьківщини);
 verum, tamen *але, однак, але і* non verbis, verum factis (не словами, але й вчинками);

vero	насправді, дійсно, однак, все-таки	Principium eae fabulae bonum est, finem vero nemo scit (Початок цієї байки гарний, однак ніхто не знає кінця);
autem	а, же (ж), однак, зате, але	Nihil disco, lego autem libentissime (Я нічого не вчу, зате читаю з великою охотою).

4. Причинні:

nam (na- mque), enim (et̄nim)	бо, адже, дійсно, справді, так як	Nam melius tacere quam fallere (Бо краще промовчати, ніж об- дурити).
--	--------------------------------------	---

5. Наслідкові:

itaque, igitur, ergo	отже, у такому разі, тому	Cogito, ergo sum (Я мислю, отже, я існую).
----------------------------	------------------------------	---

6. Підсилювальні:

etiam	навіть, ще, також	Etiam atque etiam cogita (Ще і ще раз подумай);
quoque	також, і	Ставиться після приєднуваного слова: Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt (Гельвети ін- ших галлів також перевершують мужністю);
ita, tam, sic	так, настільки, таким чином	Ita res est (Ось така справа).

Сурядні сполучники часто вживаються у поєднанні, набуваючи таких значень:

et...et	i... i, як... так	et ego, et tu (як я, так і ти);
neque (nec) ... neque (nec)	ні... ні	neque amicus, neque inimicus (ні друг, ні ворог);
non solum	не тільки...	non solum video, sed etiam audio

(modo)	але й навіть: (не тільки бачу, але й чую);
...sed etiam	
(vero)	
aut... aut, vel	або... або:
...vel	aut cum scuto, aut in scuto (або зі щитом, або на щиті).

Про сполучники, що приєднують підрядні речення часу, мети, способу дії тощо, мова йтиме у розділах про відповідні підрядні речення.

Вправи**I. Утворіть Imperfectum indicativi activi et passivi для дієслів**

aedifico, āvi, ātum, āre будувати
teneo, ui, ntum, ēre тримати
colo, ui, cultum, ēre обробляти; шанувати
custodio, īvi, ītum, īre стерегти

II. Перекладіть

1. Describentur a Homero bellum longum, quod Graeci cum Trojanis gerent. 2. In bello portae templi Jani in Roma non clauderentur. 3. Apud Romanos mortui plerumque cremabantur. 4. Romani multa bella gerent, post victoriam multi captivi pro servis Romam ducebantur. 5. In familia Romana primum locum vir obtinebat, qui pater familiae appellabatur. 6. Apud Romanos primo parvus numerus servorum erat, nam ager non solum a servis, sed etiam a dominis colebatur; postea tamen servorum turba multiplicabatur, et servi nonnunquam arma capiebant, itaque Romani dicebant: «Totidem inimici sunt, quot servi». 7. Servorum officia in Roma varia erant: alii terram in latifundiis colebant, alii domi ministrabant, alii in ludis gladiatoriiis se exercabant, alii vero eorum servorum, praecipue Graeci, erant scribae, medici et magistri puerorum.

De Romanorum antiquorum deis

Romani antiqui multos deos colebant. Alii eorum in coelo, alii in terra, alii etiam in aqua habitabant. Dei, incolae coeli, primum locum inter deos tenebant, summum autem imperium Iuppiter habebat, qui dominus coeli et terrae putabatur. In Capitolio templum ejus dei situm erat, quod ornabatur statua dei. Neptunus, deus oceani

et fluviorum, in oceano habitabat, arae ejus plerumque apud fluvios erant. Neptuno equi et tauri a nautis pro victimis immolabantur. Pluto imperium inferorum habebat et sub terra habitabat. Ad eum deum animae mortuorum migrabant, itaque Romani tauros nigros ei immolabant.

Alii dei Romanorum liberi Jovis (*Gen.: Юнипера*) putabantur, in numero eorum Mercurius, Apollo, Mars, Diana, Venus, Minerva etc. (*et cetera*). Mercurium Romani pro deo commercii et mercaturae colabant atque deorum nuntium numerabant. In tutela Apollinis (*Gen.: Аполлона*) erant poetae, ei deo Musae praebent, in numero earum quoque Clio, Musa historiae. Diana dea silvarum, Minerva autem dea pugnorum et sapientiae putabantur.

III. Дайте відповідь на запитання

1. Quis a Romanis dominus coeli et terrae putabatur? 2. Ubi templum Jovis situm erat? 3. Ubi arae Neptuni sitae erant? 4. Qui dei liberi Jovis putantur? 5. Quod nomen Musa historiae habebat?

IV. Перекладіть

1. Римляни в Колізеї дивилися битви гладіаторів (gladiatorum).
2. Багато народів (досл.: численні народи) направляли послів до римлян.
3. У стародавньому Римі поля оброблялися рабами.
4. Римляни вели війни з багатьма народами Азії та Європи.
5. Римляни називали пригноблені (oppressus, a, um) народи варварами.

V. Запам'ятайте латинські вислови

- 1. Jurare in verba magistri. Присягатися словами вчителя.
- 2. Quandoque bonus dormitat Homerus. Трапляється, що й добрий Гомер дремає (чого тільки не трапляється).
- 3. Plenus venter non studet libenter. Сите черевко не дуже прагне до навчання.
- 4. Arāge a me, Satānas! Відступися від мене, Сатано!
- 5. Ad usum delphinorum. Для шкільного вжитку (примітивно).
- 6. Nec plus ultra. І не далі (до краю, до вищого ступеня).
- 7. Credo, quia absurdum. Вірую, оскільки безглуздо (про сліпу віру).
- 8. Veto. Забороняю (вето).

Урок VIII

§ 29. МАЙБУТНІЙ ЧАС ДІЙСНОГО СПОСОБУ АКТИВНОГО І ПАСИВНОГО СТАНУ (FUTURUM I [PRIMUM] INDICATIVI ACTIVI ET PASSIVI)

Форми цього часу утворюються:

1) для дієслів I і II дієвідмін шляхом додавання до основи інфінітива суфікса **-b-** і особових закінчень, причому між суфіксом і закінченнями у всіх особах, крім 1-ї особи однини, з'являється відповідний сполучний голосний:

Activum		Passivum	
Sing.	Plur.	Sing.	Plur.
1. -b-o	1. -b-ī-mus	1. -b-or	1. -b-ī-mur
2. -b-i-s	2. -b-ī-tis	2. -b-ē-ris	2. -b-i-mīni
3. -b-i-t	3. -b-u-nt	3. -b-ī-tur	3. -b-u-ntur

2) для дієслів III і IV дієвідмін шляхом додавання до основи інфінітива суфікса **-a-** (у 1-й особі однини) та суфікса **-ē-** (у всіх інших особах) і особових закінчень:

Activum		Passivum	
Sing.	Plur.	Sing.	Plur.
1. -a-m	1. -ē-mus	1. -a-r	1. -ē-mur
2. -e-s	2. -ē-tis	2. -ē-ris	2. -e-mīni
3. -e-t	3. -e-nt	3. -ē-tur	3. -e-ntur

<i>Actīvum</i>	<i>Passīvum</i>	<i>Actīvum</i>	<i>Passīvum</i>
I дієвідміна: putā-re (<i>вважати</i>)		II дієвідміна: tenē-re (<i>тримати</i>)	
putā-b-o	putā-b-or	tenē-b-o	tene-b-or
putā-b-i-s	putā-b-ē-ris	tenē-b-i-s	tene-b-ē-ris
putā-b-i-t	putā-b-ī-tur	tenē-b-i-t	tene-b-ī-tur
puta-b-ī-mus	puta-b-ī-mur	tene-b-ī-mus	tene-b-ī-mur
puta-b-ī-tis	puta-b-i-mīni	tene-b-ī-tis	tene-b-i-mīni
puta-b-u-nt	puta-b-u-ntur	tenē-b-u-nt	tene-b-u-ntur
III дієвідміна: col-ēre (<i>шанувати</i>)		IV дієвідміна: vesti-re (<i>вдягати</i>)	
col-a-m	col-a-r	vesti-a-m	vesti-a-r
col-e-s	col-ē-ris	vesti-e-s	vesti-ē-ris
col-e-t	col-ē-tur	vesti-e-t	vesti-ē-tur
col-ē-mus	col-ē-mur	vesti-ē-mus	vesti-ē-mur
col-ē-tis	col-e-mīni	vesti-ē-tis	vesti-e-mīni
col-e-nt	col-e-ntur	vesti-e-nt	vesti-e-ntur

Форми дієслова-зв'язки у майбутньому часі такі:

<i>Sing.</i>		<i>Plur.</i>	
	1. <i>ero</i>		1. <i>erīmus</i>
	2. <i>eris</i>		2. <i>erītis</i>
	3. <i>erit</i>		3. <i>erunt</i>

§ 30. НАКАЗОВА ФОРМА МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

Вживається у приписах і моральних настановах на майбутнє, звернених до неказаної особи; широко вживана в юридичній мові, зокрема у формулах римського права. Утворюються наказові форми майбутнього часу для 2-ї і 3-ї особи однини та множини шляхом додавання до основи інфінітива закінчень:

<i>Sing.</i>		<i>Plur.</i>	
	2. <i>-to</i>		2. <i>-tōte</i>
	3. <i>-to</i>		3. <i>-nto</i>

Nota bene!

1. У III дієвідміні перед закінченнями *-to*, *-tōte* стоїть сполучний голосний *-ī-*, перед закінченням *-nto* — сполучний голосний *-u-*.

2. У IV дієвідміні перед закінченням *-nto* з'являється голосний *-u-*:

Особа	I дієвідміна	II дієвідміна	III дієвідміна	IV дієвідміна
	ornā-re (<i>прикрашати</i>)	delē-re (<i>руйнувати</i>)	leg-ēre (<i>читати</i>)	punī-re (<i>карати</i>)
2 <i>sing.</i>	ornā-to	delē-to	leg-ī-to	punī-to
3 <i>sing.</i>	ornā-to	delē-to	leg-ī-to	punī-to
2 <i>plur.</i>	orna-tōte	dele-tōte	leg-ī-tōte	puni-tōte
3 <i>plur.</i>	orna-nto	dele-nto	leg-u-nto	puni-u-nto

Наказові форми для дієслова-зв'язки у майбутньому часі такі:

<i>Sing.</i>		<i>Plur.</i>	
	2. <i>esto</i> <i>будь!</i>		2. <i>estōte</i> <i>будьте!</i>
	3. <i>esto</i> <i>нехай він буде!</i>		3. <i>sunto</i> <i>нехай вони будуть!</i>

Вправи

I. Провідмінійте у *futūrum I (primum) indicatīvi actīvi et passīvi*

expugno, āvi, ātum, āre *завойовувати*
 moveo, movi, motum, ēre *рухати*
 cognosco, nōvi, nōtum, ēre *пізнавати*
 puno, īvi, ītum, īre *карати*

II. Перекладіть

1. Verum amīcum pecuniā non parābis. 2. Qui fodit foveam altēri, incīdit in eam. 3. Quod hodie non est, id cras erit. 4. Nemo nostrum amīco auxilium negābit. 5. Sine justitiā nihil valēbit prudentia. 6. Qui omnībus (*Dat.:* *усім.*) diffīdit, is nunquam amīcos sibi comparābit.

7. Si fortiter pugnabitis, patriam vestram servabitis. 8. Is plurimum habebit, qui minimum desiderabit. 9. Frustra erit consilium domi, si non erunt arma foris. 10. In malevolam animam non intrabit spiritus sapientiae. 11. Si necessarium erit pro patria nostra pugnare, ad arma vocabimur et nullum inimicum timebimus. 12. Nunquam a bonis amaberis, si malos amabis. 13. Marcus servus meus liber esto. 14. Id consilium pro certo habetote. 15. Quidquid precipies, esto brevis.

Apte dictum

— Antigonus filius interrogabat: «Quando castra movebimus?»
Tum Antigonus: «Num,— inquit,— solus tubae sonum non audies?»

— Leonidas ante pugnam apud Thermopylas dicebat: «Prandete, Lacedaemonii, hodie apud inferos fortasse cenabimus».

— In cornu (*на рогі*) tauri parva sedebat musca. «Si te nimis gravo,— inquit,— statim avolabo». Tum taurus: «Ubi es? Nihil sentio».

De perfidia punita

Olim bellum erat inter Romam et Falerios, oppidum Romae proximum, et Romani ante Falerios castra habebant. Pueri Faliscorum autem etiam in bello extra oppidum exercebantur. Aliquando Faliscus quidam cum pueris nonnullis in castra Romana intrat et Romanis dicit: «Frustra oppidum nostrum oppugnabitis: armis id non expugnabitis, sed dolo incolas superabitis. Pueros vobis mando ac ita Romanis victoriam parabo». Sed Romani ei respondent: «Contra viros arma habemus et nunquam ea contra pueros capiebamus. Semper armis pugnabamus et pugnabimus, itaque Faliscos dolo non superabimus. Pueros domum remittemus, te autem merito puniemus».

III. Дайте відповідь на запитання

1. Ubi Romani castra habebant? 2. Quomodo Faliscus quidam Romanis victoriam parabat? 3. Quid Romani ei Falisco respondent?

IV. Перекладіть

1. Ми триматимемо в пам'яті настанови наших учителів. 2. Я охоче напишу тобі листа. 3. Така несправедливість буде покарана. 4. Ми завжди любитимемо нашу батьківщину і боротимемося за неї.

V. Запам'ятайте латинські вислови

1. Ut salutas, ita salutaberis.	Як ти вітаєшся, так і тебе привітають.
2. Qui seminat mala, metet mala.	Хто сіє лихо — лихо жатиме.
3. In hoc signo vinces.	Під цим стягом переможеш.
4. Naturam expellas furca, tamen usque recurret (<i>Hor.</i>).	Жени природу хоч вилами, вона все одно повернеться.
5. Qui nil potest sperare, desperet nihil.	Хто не здатен сподіватися, той не знає розчарування.
6. Dato deo, quae dei sunt, et Caesari, quae sunt Caesaris.	Віддай богу — богове, а кесарю — кесареви.
7. Destruam et aedificabo.	Зруйную і зведу заново (<i>усе спочатку</i>).
8. Cantabit vacuus coram latrone viator.	Зустрівшись із розбійником, мандрівник без поклажі співатиме.
9. Solus cum sola non cogitabuntur orare «Pater noster».	Наодинці мужчина й жінка і не подумують читати «Отче наш».
10. Donec eris felix, multos numerabis amicos. // Tempora si fuerint nubila, solus eris (<i>Ov.</i>).	Доки будеш щасливим — у тебе буде багато друзів, а як надійдуть хмарні часи — залишишся самотнім.

Урок ІХ

§ 31. ТРЕТЯ ВІДМІНА ІМЕННИКІВ. РОДОВІ ЗАКІНЧЕННЯ

До III відміни належать іменники чоловічого, жіночого та середнього роду, які у *Gen. sing.* мають закінчення *-is*. Відкидаючи закінчення *-is* від форми *Gen. sing.*, одержуємо практичну основу іменника, до якої приєднуються усі відмінкові закінчення однини й множини. Закінчення *Nom. sing.*, тобто вихідної форми, за якою визначається граматичний рід, у III відміни різноманітні. Найпоширеніші серед них такі:

Закінчення <i>Nom.</i>	Закінчення <i>Gen.</i>	Приклади		Значення
<i>Masculinum</i>				
<i>-o</i>	<i>-ōnis</i>	leo	<i>leōn-is</i>	лев
	<i>-īnis</i>	homo	<i>homīn-is</i>	людина
<i>-or</i>	<i>-ōris</i>	labor	<i>labōr-is</i>	труд
<i>-os</i>	<i>-ōdis</i>	custos	<i>custōd-is</i>	сторож
	<i>-ōris</i>	flos	<i>flōr-is</i>	квітка
<i>-er</i>	<i>-ēris</i>	carcer	<i>carcēr-is</i>	в'язниця
	<i>-tris</i>	pater	<i>part-is</i>	батько
<i>-es</i>	<i>-ītis</i>	miles	<i>milīt-is</i>	воїн
	<i>-ēdis</i>	heres	<i>herēd-is</i>	спадкоємець
<i>-ex</i>	<i>-gis</i>	rex	<i>reg-is</i>	цар, король

Урок ІХ

Закінчення <i>Nom.</i>	Закінчення <i>Gen.</i>	Приклади		Закінчення
<i>Femintum</i>				
<i>-as</i>	<i>-ātis</i>	civitas	<i>civitāt-is</i>	держав
<i>-us</i>	<i>-ūtis</i>	salus	<i>salūt-is</i>	благо
	<i>-ūdis</i>	palus	<i>palūd-is</i>	болото
<i>-is</i>	<i>-is</i>	navis	<i>nav-is</i>	корабель
<i>-es</i>	<i>-is</i>	caedes	<i>caed-is</i>	убивство
<i>-s</i>	<i>-tis</i>	pars	<i>part-is</i>	частина
<i>-x</i>	<i>-cis</i>	pax	<i>pac-is</i>	мир
	<i>-gis</i>	lex	<i>leg-is</i>	закон
<i>-do</i>	<i>-dīnis</i>	valetudo	<i>valetudīn-is</i>	здоров'я
<i>-go</i>	<i>-gīnis</i>	origo	<i>origīn-is</i>	початок
<i>-io</i>	<i>-iōnis</i>	regio	<i>regiōn-is</i>	область, край
<i>Neutrum</i>				
<i>-e</i>	<i>-is</i>	mare	<i>mar-is</i>	море
<i>-al</i>	<i>-ālis</i>	animal	<i>animāl-is</i>	тварина
<i>-ar</i>	<i>-āris</i>	exemplar	<i>exemplār-is</i>	приклад
<i>-men</i>	<i>-mīnis</i>	nomen	<i>nomīn-is</i>	ім'я, назва
<i>-ma</i>	<i>-mātis</i>	poema	<i>poēmāt-is</i>	поема
<i>-ur</i>	<i>-ōris</i>	robur	<i>robōr-is</i>	сила, міць
	<i>-ūris</i>	fulgur	<i>fulgūr-is</i>	удар блискавки
<i>-us</i>	<i>-ōris</i>	tempus	<i>tempōr-is</i>	час
	<i>-ēris</i>	vulnus	<i>vulnēr-is</i>	рана
	<i>-ūris</i>	jus	<i>jur-is</i>	право
<i>-c</i>	<i>-ctis</i>	lac	<i>lact-is</i>	молоко
<i>-l</i>	<i>-llis</i>	mel	<i>mell-is</i>	мед
<i>-t</i>	<i>-ītis</i>	caput	<i>capīt-is</i>	голова

Nota bene!

1. У словниковому записі іменників III відміни поруч з вихідною формою подається не лише закінчення *Gen. sing. -is*, але й та частина основи, у якій є зміни порівняно з вихідною формою (пор. запис іменників, наведених вище: leo, *ōnis*; homo, *īnis*; labor, *ōris*; custos, *ōdis*; civitas, *ātis*; salus, *ūtis*).

2. Серед іменників III відміни є чимало винятків щодо роду. Наприклад: *mons, montis гора (чол. роду)*, *sol, solis — сонце (чол. роду)*, *iter, itinēris — шлях (сер. роду)*. Тому завжди треба звертати увагу на вказівку про рід іменника, подану у словнику.

§ 32. ТИПИ ІМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ. ПРИГОЛОСНА ГРУПА

Іменники III відміни за типом відмінювання поділяються на три групи: **приголосну, мішану і голосну**. До приголосної групи належать нерівноскладові іменники (які мають різну кількість складів у *Nom.* і *Gen.*) з основою на один приголосний:

<i>homo,</i>	<i>homīn-is m</i>	<i>людина</i>
<i>regio,</i>	<i>regiōn-is f</i>	<i>область, край</i>
<i>civitas,</i>	<i>civitāt-is f</i>	<i>державна, місто, громада</i>
<i>nomen,</i>	<i>nomīn-is n</i>	<i>назва, ім'я</i>
<i>tempus,</i>	<i>tempōr-is n</i>	<i>час</i>

В іменників приголосної групи чоловічого й жіночого родів закінчення у всіх відмінках збігаються; у іменників середнього роду, за універсальним правилом, називний та знахідний відмінки в однині звучать однаково, а в множині закінчуються на *-a*.

Відмінок	Masculinum	Femininum	Neutrum
<i>Sing.</i>			
<i>Nom.</i>	<i>homo</i>	<i>regio</i>	<i>corpus</i>
<i>Gen.</i>	<i>homīn-is</i>	<i>regiōn-is</i>	<i>corpōr-is</i>
<i>Dat.</i>	<i>homīn-i</i>	<i>regiōn-i</i>	<i>corpōr-i</i>
<i>Acc.</i>	<i>homīn-em</i>	<i>regiōn-em</i>	<i>corpus</i>
<i>Abl.</i>	<i>homīn-e</i>	<i>regiōn-e</i>	<i>corpōr-e</i>
<i>Plur.</i>			
<i>Nom.</i>	<i>homīn-es</i>	<i>regiōn-es</i>	<i>corpōr-a</i>
<i>Gen.</i>	<i>homīn-um</i>	<i>regiōn-um</i>	<i>corpōr-um</i>

Відмінок	Masculinum	Femininum	Neutrum
<i>Dat.</i>	<i>homīn-ibus</i>	<i>regiōn-ibus</i>	<i>corpōr-ibus</i>
<i>Acc.</i>	<i>homīn-es</i>	<i>regiōn-es</i>	<i>corpōr-a</i>
<i>Abl.</i>	<i>homīn-ibus</i>	<i>regiōn-ibus</i>	<i>corpōr-ibus</i>

Узгоджуючи іменники III відміни з прикметниками першої другої відміни, слід пам'ятати, що їх закінчення не збігатимуться: прикметник відмінюватиметься за першою або другою відміною (залежно від роду), а іменник — за третьою. Наприклад:

Відмінок	Sing.	Plur.
<i>Masculinum</i>		
<i>Nom.</i>	<i>miles bonus</i>	<i>milīt-es bon-i</i>
<i>Gen.</i>	<i>milīt-is bon-i</i>	<i>milīt-um bon-ōrum</i>
<i>Dat.</i>	<i>milīt-i bon-o</i>	<i>milīt-ibus bon-is</i>
<i>Acc.</i>	<i>milīt-em bon-um</i>	<i>milīt-es bon-os</i>
<i>Abl.</i>	<i>milīt-e bon-o</i>	<i>milīt-ibus bon-is</i>
<i>Femininum</i>		
<i>Nom.</i>	<i>civitas bona</i>	<i>civitāt-es bon-ae</i>
<i>Gen.</i>	<i>civitāt-is bon-ae</i>	<i>civitāt-um bon-ārum</i>
<i>Dat.</i>	<i>civitāt-i bon-ae</i>	<i>civitat-ibus bon-is</i>
<i>Acc.</i>	<i>civitāt-em bon-am</i>	<i>civitāt-es bon-as</i>
<i>Abl.</i>	<i>civitāt-e bon-a</i>	<i>civitat-ibus bon-is</i>
<i>Neutrum</i>		
<i>Nom.</i>	<i>nomen bonum</i>	<i>nomīn-a bon-a</i>
<i>Gen.</i>	<i>nomīn-is bon-i</i>	<i>nomīn-um bon-ōrum</i>
<i>Dat.</i>	<i>nomīn-i bon-o</i>	<i>nomīn-ibus bon-is</i>
<i>Acc.</i>	<i>nomen bonum</i>	<i>nomīn-a bon-a</i>
<i>Abl.</i>	<i>nomīn-e bon-o</i>	<i>nomīn-ibus bon-is</i>

Вправи

I. Провідмініайте

labor honestus (почесний труд), *salus universa (загальне благо)*, *ius verum (істинне право)*, *ea lex (цей закон)*.

II. Перекладіть

1. *Ratio et sermo sunt vincūla humānae societātis.* 2. *Labōres gignunt honōres.* 3. *Corpōra iuvenum labōre firmantur.* 4. *Homo locum*

ornat, nec locus hominem. 5. Interdum sub nomine pacis bellum occultatur. 6. Pro patria, pro libertate, pro vita pugnatote! 7. Sine legibus nulla est civitas, nam civitatem leges continent. 8. Homines raro pretium tempori ponant. 9. Hominum natura novitatis ac peregrinationis avida est. 10. Immensis laboribus comparatur eruditio. 11. Pedibus timor addit alas. 12. Scriptores antiqui in operibus suis multa exempla virtutis virorum magnorum nobis praebent. 13. Historia vero testis temporum, lux veritatis, magistra vitae, nuntia vetustatis (Cic.).

De Romulo et Remo, Romae conditoribus

Titus Livius, clarus scriptor Romanorum, in libris suis, qui «Ab Urbe condita» appellantur, fabulam de Romulo et Remo, Romae conditoribus, narrat. Numitor, rex Albae Longae, ab Amulio, fratre suo, regno privatur. Amulius quoque nepotes Numitoris Romulum et Remum in flumine demergere jubet, sed ministri regis ei non parent et pueros parvulos in fluminis ripa ponunt. Ibi lupa pueros invenit et nutrit. Postea Romulus et Remus a Faustulo, pastore regio, et ab ejus uxore educantur. Itaque pueri paulatim adolecebant. Paulo post Faustulus fratribus Romulo et Remo veritatem aperit, et fratres Amulium occidunt et regnum Numitori avo reddunt. Romulus autem postea rex civitatis fit et condit urbem novam haud procul a loco, ubi lupa eos nutriebat. Eam urbem a suo nomine Romam appellat.

III. Дайте відповідь на запитання

1. Ubi fabulam de Romulo et Remo, Romae conditoribus, legimus? 2. Quis Numitorem regem regno privat? 3. Quomodo ministri regis Amulii fratres parvulos servant? 4. Quis pueros nutriebat in ripa fluminis? 5. Quis Romulum et Remum educabat? 6. Ubi Romulus urbem novam condit?

IV. Перекладіть

1. Історія повинна описувати правду. 2. Іменам великих мужів історія дарує безсмертя. 3. Часи міняють звичаї людей. 4. Стародавні письменники згадують про чотири (*quattuor*) віки людського суспільства: золотий, срібний, бронзовий і залізний.

V. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Salus populi suprema. Нехай благо народу стане найвищим lex esto. законом.
2. Lex dura, sed lex. Закон є закон (*суворий закон, але закон*).

3. Repetitio est mater studiōrum.	Повторення — мати навчання.
4. Consuetudo est altera natura.	Звичка — друга натура.
5. Amicus Plato, sed magis amica veritas.	Платон мені друг, але істина дорожча.
6. Aemici — fures temporis.	Друзі — крадії часу.
7. Quot capita, tot sententiae.	Скільки голів, стільки умів.
8. Si vis pacem, para bellum.	Хочеш миру — готуйся до війни.
9. Non liberat diadema capitis dolore.	Корона не звільняє від головного болю.
10. Caecus non judicat de colore.	Сліпий — не знавець кольорів.
11 Vanitas vanitatum et omnia vanitas.	Марнота марнот і все марнота (<i>Eccl.</i>).

B. O tempora, o mores.	О часи, о звичаї!
Servum pecus imitatores.	Рабська отара наслідувачів.
Nomina sunt odiosa.	Імена ненависні (<i>не називаючи імен</i>).
Cum grano salis.	З дрібкою солі (<i>дошкульно</i>).
Ab imo pectore.	Від щирого серця.
Aurea mediocritas.	Золота середина (<i>також: посередність</i>).
Sancta simplicitas.	Свята простота (<i>іронічно</i>).
Regina probatorum.	Королева доказів (<i>про тортури у давньому суді</i>).
Ultima ratio regum.	Останній доказ королів (<i>метафорично про війну</i>).
Homo novus.	Нова людина (<i>вискочка</i>).
Alma mater.	Мати-годувальниця (<i>про навчальний заклад</i>).
Honoris causa.	Для вшанування; з поваги до заслуг.
Per fas et nefas.	Правдами й неправдами.
De jure.	За законом (<i>на противагу de facto — фактично</i>).
In corpore.	В цілому (<i>у повному складі</i>).
In favorem.	На користь.

Урок X

§ 33. ІМЕННИКИ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ МІШАНОЇ ГРУПИ

До мішаної групи іменників, де на відміну від приголосної групи у *Gen. plur.* вживається закінчення — *ium*, належать:

1) рівноскладові іменники (тобто ті, що мають однакову кількість складів у *Nom.* та *Gen. sing.*):

hostis, hostis *m*   ворог
 civis, civis *m*   громадянин
 navis, navis *f*   корабель

2) нерівноскладові іменники з основою на два приголосних:

gens, gent-is *f*   плем'я
 mons, mont-is *m*   гора
 urbs, urb-is *f*   місто

Відмінок	Sing.		Plur.	
	<i>Nom.</i>	civis	urbs	civ-es
<i>Gen.</i>	civ-is	urb-is	civ-ium	urb-ium
<i>Dat.</i>	civ-i	urb-i	civ-ibus	urb-ibus
<i>Acc.</i>	civ-em	urb-em	civ-es	urb-es
<i>Abl.</i>	civ-e	urb-e	civ-ibus	urb-ibus

Nota bene!

Мішана група включає в себе лише іменники чоловічого та жіночого роду, за винятком іменника *os, ossis* (кістка) середнього роду.

Урок X

§ 34. ІМЕННИКИ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ ГОЛОСНОЇ ГРУПИ

До голосної групи належить нечисленна група іменників середнього роду, які у *Nom. sing.* закінчуються на *-e, -al, -ar*:

mare, maris   море
 animal, animalis   тварина
 exemplar, exemplaris   приклад
 tribunā, tribunālis   трибунал
 calcar, calcāris   шпора
 rete, retis   сіть

Sing.			
<i>Nom.</i>	mare	animal	exemplar
<i>Gen.</i>	mar-is	animāl-is	exemplār-is
<i>Dat.</i>	mar-i	animāl-i	exemplār-i
<i>Acc.</i>	mare	animal	exemplar
<i>Abl.</i>	mar-i	animāl-i	exemplār-i
Plur.			
<i>Nom.</i>	mar-ia	animal-ia	exemplar-ia
<i>Gen.</i>	mar-ium	animal-ium	exemplar-ium
<i>Dat.</i>	mar-ibus	animal-ibus	exemplar-ibus
<i>Acc.</i>	mar-ia	animal-ia	exemplar-ia
<i>Abl.</i>	mar-ibus	animal-ibus	exemplar-ibus

§ 35. ОСОБЛИВОСТІ ВІДМІНЮВАННЯ ДЕЯКИХ ІМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ

Деякі іменники III відміни, які не вкладаються у систему відмінювання трьох вищевказаних типів, треба запам'ятовувати окремо.

1. Декілька рівноскладових іменників жіночого роду на *-is*, які в *Acc. sing.* мають закінчення *-im*, а в *Abl. sing.* *-i*:

sitis, is <i>f</i>	<i>спрага</i>
turris, is <i>f</i>	<i>вежа, башта</i>
puppis, is <i>f</i>	<i>корма</i>
febris, is <i>f</i>	<i>лихоманка</i>
secūris, is <i>f</i>	<i>сокира</i>

2. Іменник *vis* (*сила*), що має такі відмінкові форми:

Відмінок	Sing.	Plur.
<i>Nom.</i>	vis	vires
<i>Gen.</i>	—	virium
<i>Dat.</i>	—	viribus
<i>Acc.</i>	vim	vires
<i>Abl.</i>	vi	viribus

3. Іменники *Juppiter* (*Юпітер*) та *bos* (*бик, корова*):

Відмінок	Sing.		Plur.
<i>Nom.</i>	Juppiter	bos	boves
<i>Gen.</i>	Jovis	bovis	bovm
<i>Dat.</i>	Jovi	bovi	bobus (bubus)
<i>Acc.</i>	Jovem	bovem	boves
<i>Abl.</i>	Jove	bove	bobus (bubus)

Вправи

I. Визначте групу, провідмініайте

pars magna (*велика частина*), ars generōsa (*благородне мистецтво*), testis certus (*надійний свідок*), secūris ferrea (*залізна сокира*).

II. Перекладіть

1. Numērus civium Romanōrum bellis perpetuis minuebātur. 2. In pace artes et littērae florent, idcirco pax mater artium appellātur. 3. Scire leges non est verba eārum tenēre, sed vim ac mentes. 4. Summi montium vertices nive aeterna teguntur. 5. Milites ex alta turri

tela mittēbant. 6. Olim in patria nostra multitūdo arcium altārum erat. 7. Concordiā civium civitas firmātur, discordiā delētur. 8. Est proverbium Latīnum: inter arma silent Musae; alii dicunt: inter arma silent leges. 9. Maria vel a provincio, vel ab insūlis, vel a civitatibus nomīna accipiēbant. 10. Galli spatia tempōris numēro noctium finiēbant. 11. Is, qui neutri parti amīcus est, hominibus odiōsus. 12. In mediis aevīs munēra vassalōrum sunt: pontis erectio, arcis constructio, contra hostem expeditio. 13. Dūm virēs annique sinūnt, tolerāte labōres (*Ov.*).

De Scythia

Scythia includitur ab uno latere Ponto, ab altero montibus Riphēis, a tergo Asiā ac Phasi flumine. Ea multum in longitudinem et latitudinem patet. Hominibus inter se sunt nulli fines, neque enim agrum exercent, nec domicilium aut tectum aut sedes habent; armenta et pecora per incultas solitudines semper pascunt. Uxores liberosque suos secum in plaustris vehunt, quae (*які*) pro domibus habent. Justitia gentis moribus regitur, non legibus. Nullum scelus apud eos sic grave est, quam furtum, quippe sine munimento pecora et armenta habent. Aurum et argentum, quae reliqui mortales appetunt, negligunt. Lacte et melle vivunt. Usus lanae iis ignotus est, nam pelles ferinas pro vestibus habent. Ea continentia morum quoque justitiam gignit, quippe ibidem divitiarum cupido est, ubi est usus. (*Apud Justinī Historiam*).

III. Дайте відповідь на запитання

1. Quomodo Scythae vivunt? 2. Quomodo justitia gentis Scytharum regitur? 3. Quod scelus apud Scythas gravissimum (*найтяжчий*) putatur? 4. Quid Scythae pro vestibus habent? 5. Quid Scythae plerumque edunt?

IV. Перекладіть

1. Деякі моря були невідомі стародавнім народам. 2. Римляни приносили в жертву Юпітеру білих биків. 3. Римська історія подає численні приклади мужності громадян. 4. Арістотель протиставляв добродетель духа силі тіла.

V. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Finis corōnat opus.	Кінець вінчає справу.
2. Ars longa, vita brevis.	Життя коротке, мистецтво вічне.
3. Mens sana in corpore sano.	У здоровому тілі — здоровий дух.
4. Vim vi repellere licet.	Силу слід відбивати силою.
5. Quot servi, tot hostes.	Скільки рабів — стільки ворогів.
6. Non est fumus absque igni.	Немає диму без вогню.
7. Sine labore non erit panis in ore.	Без праці не буде й крихти в роті.
8. Contra vim mortis non est medicamen in hortis.	Супроти сили смерті немає ліків у садах.
9. Cibi condimentum fames.	Голод — приправа до їжі.
10. Fames — artium magistra.	Голод — наставниця мистецтв.
11. Gaudia principum nostri sunt saepe dolores.	Радості вождів — це часто наші страждання.
12. Quod licet Jovi, non licet bovi.	Що дозволено Юпітеру, те не дозволено бичу.
13. Qui amat me, amat et canem meum.	Хто любить мене, той любить і мого пса.
14. Caelum, non animum mutant, qui trans mare currunt (Hor.).	Небо, а не душу міняють ті, хто мандрує за море.

B. Aurea sacra fames.	Проклята жадоба золота.
Panem et circenses!	Хліба і видовищ! (вимога римської юрби за часів імперії).
Viribus unītis.	Об'єднаними силами.
Ex ungue leonem, ex auribus asinum.	Лева (впізнають) по пазурах, а осла — по вухах.
Lege artis.	За законами мистецтва (за всіма правилами; досконало).
Urbi et orbi.	Риму і світові (вступна формула імператорських едиктів).
Ad fontes.	До першоджерел.

Урок XI

§ 36. ПРИКМЕТНИКИ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ

Крім іменників, до III відміни належать прикметники, які за кількістю родових закінчень поділяються на три групи:

1. Прикметники з трьома закінченнями, окремими для кожного роду (*-er, -is, -e*):

<i>m</i>	<i>f</i>	<i>n</i>	
salūber,	salūbris,	salūbre	здоровий, здорова, здорове
acer,	acris,	acre	гострий, гостра, гостре
equester,	equestris,	equestre	кінний, кінна, кінне
pedester,	pedestris,	pedestre	піший, піша, піше

Основа таких прикметників визначається за формою жіночого роду шляхом відкидання закінчення *-is*: *salubr-, acr-, equestr-* тощо.

2. Прикметники з двома закінченнями, які у чоловічому й жіночому роді мають закінчення *-is*, а в середньому роді *-e*:

<i>m, f</i>	<i>n</i>	
fortis,	forte	хоробрий, хоробра, хоробре
brevis,	breve	короткий, коротка, коротке
liberālis,	liberāle	вільний, вільна, вільне

Основа цих прикметників визначається шляхом відкидання закінчень *-is* або *-e*: *fort-, brev-, liberāl-*.

3. Прикметники з одним закінченням, які мають єдину форму, спільну для всіх родів:

<i>m, f, n</i>	
felix	щасливий, щаслива, щасливе
par	однаковий, однакова, однакове
sapiens	мудрий, мудра, мудре

Основа цих прикметників визначається так, як основа іменників III відміни, тобто за **Gen. sing.** шляхом відкидання закінчення **-is**:

Відмінок	<i>m, f, n</i>	<i>m, f, n</i>
Nom.	felix	sapiens
Gen.	felīc- is (основа felīc-)	sapient- is (основа sapient-)

Прикметники усіх трьох груп відмінюються як іменники III відміни голосної групи, тобто в **Abl. sing.** вони мають закінчення **-i**, у **Gen. plur. -ium**. У **Nom.** та **Acc. plur.** прикметники середнього роду закінчуються на **-ia**.

	Sing.			Plur.	
Прикметники з двома закінченнями:					
Відмінок	<i>m</i>	<i>f</i>	<i>n</i>	<i>m, f</i>	<i>n</i>
Nom.	acer	acris	acre	acr- es	acr- ia
Gen.	acr- is			acr- ium	
Dat.	acr- i			acr- ibus	
Acc.	acr- em	acr- em	acre	acr- es	acr- ia
Abl.	acr- i			acr- ibus	

Прикметники з двома закінченнями:					
Відмінок	Sing.		Plur.		
	<i>m, f</i>	<i>n</i>	<i>m, f</i>	<i>n</i>	
Nom.	brev- is	breve	brev- es	brev- ia	
Gen.	brev- is		brev- ium		
Dat.	brev- i		brev- ibus		
Acc.	brev- em	breve	brev- es	brev- ia	
Abl.	brev- i		brev- ibus		

Прикметники з одним закінченням:				
Відмінок	Sing.		Plur.	
	<i>m, f, n</i>		<i>m, f</i>	<i>n</i>
Nom.	felix		felīc- es	felīc- ia
Gen.	felīc- is		felīc- ium	
Dat.	felīc- i		felīc- ibus	
Acc.	felīc- em	felix	felīc- es	felīc- ia
Abl.	felīc- i		felīc- ibus	

Nota bene!

Де кілька прикметників з одним закінченням відмінюються за приголосною групою III відміни, тобто в **Abl. sing.** у них закінчення **-e**, в **Gen. plur. -um**, а в **Nom.** і **Acc. plur.** для середнього роду **-a**. До таких прикметників належать:

Gen. sing.

pauper, paupēris	бідний, бідна, бідне
dives, divītis	багатий, богата, багате
princeps, princīpis	головний (перший), головна, головне
particeps, particīpis	причетний, причетна, причетне
vetus, vetēris	старовинний, старовинна, старовинне

Відмінок	Sing.		Plur.	
	<i>m, f</i>	<i>n</i>	<i>m, f</i>	<i>n</i>
Nom.	vetus		vetēr- es	vetēr- a
Gen.	vetēr- is		vetēr- um	
Dat.	vetēr- i		veter- ibus	
Acc.	vetēr- em	vetus	vetēr- es	vetēr- a
Abl.	vetēr- e		veter- ibus	

§ 37. УЗГОДЖЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ З ІМЕННИКАМИ

При узгодженні прикметників III відміни з іменниками слід враховувати, що коли прикметник та іменник належать до різних відмін, то їхні закінчення не збігатимуться. Наприклад, у словосполученнях *persōna humīlis* (незнатна особа), *famūlus humīlis* (покірний слуга), *homo humīlis* (невисока людина) прикметник III відміни з двома закінченнями *humīlis*, *humīle* поєднується з іменниками I, II, і III відміни. Відмінкові форми будуть при цьому такі:

Відмінок	Sing.	Plur.
<i>Nom.</i>	<i>persōna humīlis</i>	<i>persōn-ae humīl-es</i>
<i>Gen.</i>	<i>persōn-ae humīl-is</i>	<i>persōn-ārum humil-ium</i>
<i>Dat.</i>	<i>persōn-ae humīl-i</i>	<i>persōn-is humil-ibus</i>
<i>Acc.</i>	<i>persōn-am humīl-em</i>	<i>persōn-as humīl-es</i>
<i>Abl.</i>	<i>persōn-ā humīl-i</i>	<i>persōn-is humil-ibus</i>

<i>Nom.</i>	<i>famūlus humīlis</i>	<i>famūl-i humīl-es</i>
<i>Gen.</i>	<i>famūl-i humīl-is</i>	<i>famul-ōrum humīl-ium</i>
<i>Dat.</i>	<i>famūl-o humīl-i</i>	<i>famūl-is humil-ibus</i>
<i>Acc.</i>	<i>famūl-um humīl-em</i>	<i>famūl-os humīl-es</i>
<i>Abl.</i>	<i>famūl-o humīl-i</i>	<i>famūl-is humil-ibus</i>

<i>Nom.</i>	<i>homo humīlis</i>	<i>homīn-es humīl-es</i>
<i>Gen.</i>	<i>homīn-is humīl-is</i>	<i>homīn-um humīl-ium</i>
<i>Dat.</i>	<i>homīn-i humīl-i</i>	<i>homīn-ibus humil-ibus</i>
<i>Acc.</i>	<i>homīn-em humīl-em</i>	<i>homīn-es humīl-es</i>
<i>Abl.</i>	<i>homīn-e humīl-i</i>	<i>homin-ibus humil-ibus</i>

§ 38. СУБСТАНТИВАЦІЯ ПРИКМЕТНИКІВ

У латинській мові прикметники часто вживаються у значенні іменників. Так, прикметникового походження іменники *amīcus*, *i* (друг), *inimīcus*, *i* (ворог), *Romānus*, *i* (римлянин) та ін. Багато слів мають паралельні значення як іменників, так і прикметників. Наприклад:

<i>dives, itis</i>	<i>багатий, багата, багате</i>	<i>багатий</i>
<i>pauper, ēris</i>	<i>бідний, бідна, бідне</i>	<i>бідняк</i>
<i>doctus, a, um</i>	<i>вчений, вчена, вчене</i>	<i>вчена людина</i>
<i>vicīnus, a, um</i>	<i>сусідній, сусідня, сусідне</i>	<i>сусід</i>

Особливо часто в ролі іменників виступають прикметники середнього роду:

<i>bonus, a, um</i>	<i>добрий, добра, добре</i>	<i>bonum, i n</i>	<i>добро</i>
<i>malus, a, um</i>	<i>злий (поганий), зла, зле</i>	<i>malum, i n</i>	<i>зло</i>

Збірне поняття передається, як правило, множиною прикметника середнього роду:

<i>cetērus, a, um</i>	<i>інший, інша, інше</i>	<i>cetēra, ōrum n</i>	<i>решта</i>
<i>omnis, e</i>	<i>увесь, всякий</i>	<i>omnia, ium n</i>	<i>усе</i>
<i>multus, a, um</i>	<i>численний</i>	<i>multa, ōrum n</i>	<i>багато</i>
<i>asper, ěra, ěrum</i>	<i>важкий</i>	<i>aspēra, ōrum n</i>	<i>труднощі</i>

Вправи

I. Провідмінійте

labor commūnis (спільний труд), *ratio singulāris* (особливий зміст), *scientia universālis* (універсальне знання), *termīnus ingens* (величезний строк).

II. Перекладіть

1. Terra commūnis possessio est omnium homīnum. 2. Veritātis oratio simplex est. 3. Omnis ars imitatio est natūrae. 4. Pigritia est mater omnium vitiōrum. 5. Longum est iter per praecepta, breve et effīcax per exempla. 6. Divitiae homīnem felīcem non faciunt. 7. Ingens multitūdo Graecōrum Trojam decem (10) annos oppugnābat. 8. Pares cum parībus facīle congregantur. 9. Vetēra proverbīa brevīter saepe simplicībus verbis prudentiam popūli exprīmunt. 10. Mendāci homīni non crede! 11. Mobīlis et inquiēta mens data est homīni. 12. Milīti forti nulla itinēra longa, nulli hostes terribīles sunt. 13. Qui virtūtis ipse expers invīdet virtūti alterīus. 14. Leges omnium salūtem singulōrum salūti antepōnunt. 15. Nulla lex satis commōda omnībus est. 16. Et mors, et somnus misēros felicibusque aequat. 17. Ad impossibilia nemo obligātur. 18. Stultōrum plena sunt omnia.

Ordīnes in Roma

Romae libēri cives et servi erant. Libēri cives in negotiis publicis totum fere tempus consumēbant et in Foro congregabantur, in servos autem omnes difficīles labōres imposīti erant. Tamen etiam cives non omnes inter se pares putabantur. Nam eis, qui claros majōres habēbant, via ad omnes honōres patēbat, nomen eis erat patricii. Relīqua autem pars, quae nomen plebis habēbat, minus in civitatē valēbat, inter eos multi mercatōres et opīfices erant.

Erat apud Romānos quoque vetus mos, quo (за яким) homīnes paupēres sibi inter nobīles patrōnos sumēbant et eis se commendābant. Patrōnus clientes suos (id autem nomen habēbant) in judiciis defendēre, praeterea cibo aut pecunia adjuvāre debēbat. Grati clientes patrōno multa officia praestābant etiam quotidieque mane domīnum salutābant et in Forum eum deducēbant. Quo plures clientes patricius habēbat, eo magis inter cives valēbat.

Erat etiam inter libēros cives et servos discrīmen in vestimentis. Nam servi modo tunīcam, libēri super tunīcam togam induēbant. Toga insigne civis Romāni putābatur.

III. Дайте відповідь на запитання

1. Qui ordīnes Romae erant? 2. Quomōdo libēri cives tempus consumēbant? 3. Quomōdo servi tempus consumēbant? 4. Quomōdo libēri cives inter se diffērunt? 5. Quod officium patrōnus in clientes

suos habēbat? 6. Quod officium clientes in patrōnum suum habēbant? 7. Quod discrīmen inter libēros et servos erat in vestimentis?

IV. Перекладіть

1. Спільна небезпека породжує згоду громадян. 2. У битві при Каннах римляни втрачають усе піше військо. 3. Величезні піраміди Єгипта будувалися рабами. 4. У нашій країні усі громадяни рівні між собою.

V. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Fortes fortūna adjūvat.	Хоробрим доля допомагає.
2. Labor et patientia omnia vincunt.	Труд і терпіння перемагають усе.
3. Simīlis simīli gaudet.	Подібний подібному радіє.
4 Qui cuncta negat, omnia dat.	Коли усе (без винятку) забороняється, воно (тим самим) стає дозволеним.
5. Contra felīcem vix deus vires habet.	Зашкодити щасливцю не в змозі навіть бог.
6. Qualis rex, talis grex.	Який чередник, така й череда.
7. Sociāle animal est homo.	Людина — істота суспільна.
8. Non omnia possunt omnes.	Не всі можуть усе.
9. Nomīna stultōrum ubīque sunt locōrum.	Дурнів (досл.: імена дурнів) повно повсюди.
B. Homīnes bonae voluntātis.	Люди доброї волі.
O, fallācem homīnum spem!	О, марна людська надіє!
Omne ignōtum pro magnifico.	Усе незнане виглядає величним.
Perpetuum mobīle.	Вічний рух (вічний двигун).
Utile dulci.	Корисне з приємним (суміщаючи).
Sapienti sat.	Розумному досить (натяку).
Homo sapiens.	Людина мисляча (визначення людини як зоологічного виду).
Fac simīle.	Зроби подібне (факсиміле).

Bellum omnium contra omnes. Non multa, sed multum.	Війна усіх проти всіх (<i>Гоббс</i>). Не багато (<i>кількісно</i>), але багато (<i>за змістом</i>).
Personalia.	Характеристика особи.
Jus civīle.	Цивільне право.
Jus crimināle.	Кримінальне право.
Jus naturāle.	Звичасве право.
Jus gentium.	Міжнародне право.

Урок XII

§ 39. ДІЄПРИКМЕТНИК ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ АКТИВНОГО СТАНУ (*PARTICIPĪUM PRAESENTIS ACTĪVI*)

Відповідає аналогічному дієприкметнику української мови (пор. «пануючий» або «який (що) панує»); утворюється від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-ns* (для дієслів I та II дієвідміни) і *-ens* (для дієслів III та IV дієвідміни):

I.	regnāre	панувати	regna-ns	пануючий, пануюча, пануюче
II.	studē-re	прагнути	stude-ns	прагнучий
III.	cred-ēre	вірити	cred-ens	віруючий
IV.	sentī-re	відчувати	senti-ens	який (що) відчуває

Дієприкметник теперішнього часу активного стану, подібно до прикметників III відміни з одним закінченням, має єдину спільну форму для всіх родів і відмінюється за голосною групою III відміни іменників, тобто в *Abl. sing.* приймає закінчення *-i* (у незалежному звороті *Ablatīvus absolutus*, про який мова йтиме далі, в *Abl. sing.* закінчення *-e*), у *Gen. plur.* — закінчення *-ium*, а в *Nom.* і *Acc. plur.* для середнього роду — закінчення *-ia*. Практична основа при відмінюванні дієприкметників закінчується на *-nt*.

Відмінок	Sing.		Plur.	
	m, f	n	m, f	n
Nom.	regnans		regnant- <i>es</i>	regnant- <i>ia</i>
Gen.	regnant- <i>is</i>		regnant- <i>ium</i>	
Dat.	regnant- <i>i</i>		regnant- <i>ibus</i>	
Acc.	regnant- <i>em</i>	regnans	regnant- <i>es</i>	regnant- <i>ia</i>
Abl.	regnant- <i>i (-e)</i>		regnant- <i>ibus</i>	

Participium praesentis activi вживається у реченні в двох функціях, від розрізнення яких залежить правильність його перекладу:

1. У функції узгодженого означення при додатку; перекладається або відповідним українським дієприкметником (що не завжди можливо зі стилістичних міркувань), або підрядним означальним реченням:

Video *puerum*, librum *legentem*. Я бачу хлопчика, який читає книгу.

Apelles *Alexandrum* Magnum fulmen *tenentem* pingēbat. Апеллес зображав Олександра Великого як тримаючого блискавку.

2. У функції узгодженого означення при підметі; перекладається дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом, що вказує на обставину виконання дії:

Meus *amīcus* eum librum *legens* ridēbat. Мій друг сміявся, читаючи цю книгу.

Fabūla *ridens* saepe verum dicit. Байка жартуючи часто говорить правду.

Milītes *timentes* ex proelio fugiēbant. Воїни, налякавшись, тікали з поля бою.

§ 40. ВІДНОСНИЙ ЗАЙМЕННИК

qui, quae, quod (який, яка, яке)

Відмінок	Sing.			Plur.		
	m	f	n	m	f	n
Nom.	qui	quae	quod	qui	quae	quae
Gen.	cujus			quorum	quarum	quorum
Dat.	cui			quibus		
Acc.	quem	quam	quod	quos	quas	quae
Abl.	quo	qua	quo	quibus		

Nota bene!

1. Відносний займенник часто виконує функцію співвідносного (*той...*, *який*), причому вживання відповідного вказівного займенника у головному реченні не обов'язкове. Наприклад:

Is mihi placet, qui de fato victoriam parit.

Mihi placet, qui de fato victoriam parit.

Мені подобається **той**, хто вириває перемогу в долі.

2. На початку незалежного речення відносний займенник, як правило, виконує функції вказівного:

Qua de causa vero amīcus meus non veniēbat

З цієї причини мій друг і не приходив.

§ 41. ПИТАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

Qui? quae? quod?

Quis? quid?

який? яка? яке?

хто? що?

Питальний займенник qui? quae? quod? (*який? яка? яке?*), співвідносний з прикметником, відмінюється так само, як від-

носний займенник *qui, quae, quod*. Питальний займенник *quis?* (*хто?*) відноситься до живих істот, а питальний займенник *quid?* (*що?*) — до неживих предметів; обидві форми відмінюються лише в однині:

<i>Nom.</i>	<i>quis?</i>	<i>quid?</i>
<i>Gen.</i>	<i>cujus?</i>	
<i>Dat.</i>	<i>cui?</i>	
<i>Acc.</i>	<i>quem?</i>	<i>quid?</i>
<i>Abl.</i>	<i>quo?</i>	

§ 42. НЕОЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕННИКИ

Утворюються шляхом додавання до відносних або питальних займенників незмінних часток, що приєднуються або перед (як *ali-*), або після (як *-dam, -que, -riam* та ін.) займенника:

<i>alīquis, alīquid</i>	<i>хто-небудь, що-небудь</i>
<i>alīqui, alīqua, alīquod</i>	<i>який-небудь, яка-небудь, яке-небудь</i>
<i>quisquam, quidquam</i>	<i>хтось, щось</i>
<i>quispiam, quaerpiam, quodpiam</i>	<i>якийсь, якась, якийсь</i>
<i>quilibet, quaelibet, quodlibet</i>	<i>будь-хто, будь-що</i>
<i>quivis, quaevis, quodvis</i>	<i>будь-який, будь-яка, будь-яке</i>
<i>quisquis, quidquid</i>	<i>хто завгодно, що завгодно</i>
<i>quicunque, quaecunque, quodcunque</i>	<i>який завгодно</i>

Неозначені займенники, утворені за участю форм *quis, quid*, співвідносяться з іменниками (*будь-хто, будь-що*), а утворені за участю *qui, quae, quod* — з прикметниками (*який-небудь, кожний, всякий*). При відмінюванні неозначених займенників частки залишаються незмінними:

	<i>Sing.</i>			<i>Plur.</i>		
	<i>m</i>	<i>f</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	<i>f</i>	<i>n</i>
<i>Nom.</i>	<i>quisque</i>	<i>quaeque</i>	<i>quodque</i>	<i>quique</i>	<i>quaeque</i>	<i>quaque</i>
<i>Gen.</i>	<i>cujusque</i>			<i>quorumque</i>	<i>quorumque</i>	<i>quarumque</i>
<i>Dat.</i>	<i>cuique</i>			<i>quibusque</i>		
<i>Acc.</i>	<i>quemque</i>	<i>quemque</i>	<i>quodque</i>	<i>quosque</i>	<i>quasque</i>	<i>quaque</i>
<i>Abl.</i>	<i>quoque</i>	<i>quaque</i>	<i>quoque</i>	<i>quibusque</i>		

Вправи

I. а) Утворіть *participium praesentis activi* від дієслів:

dico, xi, ctum, ěre *говорити*

vinco, vici, victum, ěre *перемогати*

scribo, psi, ptum, ěre *писати*

б) Утворіть словосполучення і провідніть:

людина, що пише;

військо, що пермагає;

жінка, що говорить.

II. Перекладіть

1. Saepe ridentes vera dicimus. 2. Beneficium non in eo consistit, quod datur, sed in dantis animo. 3. Multa commoda anni venientes ferunt, multa recedentes adimunt. 4. Non quaerit aeger medicum eloquentem, sed sanantem. 5. Ignoranti quem portum petat nullus ventus suus est. 6. Demens oculis ducit uxorem, non auribus. 7. Hominem sapientem neque vultus tyranni minantis, neque ira vulgi terret. 8. Homo, verum non dicens, saepe multa mala sibi parat. 9. Neque bene facit, qui cito credit, praecipue homo negocians. 10. In mediis aervis homines, scribere nescientes, signum crucis pro subscriptionem ponebant. 11. Multos timere debet, quem multi timent. 12. Non est diuturna possessio, in quam gladio inducebamur. 13. Mihi nulli satis eruditi videntur, quibus nostra ignota sunt. 14. Alienum est a sapiente injuriam cuiquam facere. 15. Cuivis dolore remedium est patientia.

Apte dictum

Leonidas militi nuntianti: «Hostes nobis propinqui sunt» — «Et nos, — inquit, — hostibus propinqui sumus».

De gladiatorum certamine

Terminis festis Romani variis ludis delectabantur, imprimis ludis vel certamine gladiatorum, ad quibus circi et amphitheatra aedificabantur. In meridionali parte Urbis inter duos colles situs erat Circus Maximus, aedificium oblongum, ubi interdum multa milia hominum ludos spectabant. In ludis gladiatorum servi, qui magna vi corporis erant, ad spectaculum exercabant. Gladiatorum per multos annos in disciplina apud magistros erant, qui eos variis modis pugnare docebant. Cum ludi circenses erant, gladiatores in Circum Maximum adducebantur, ubi multi cives cum matronis et pueris spectaculo gauderant, in quo gladiatores certabant. Alii eorum gladiis, alii hastis pugnabant, alii pugnis certabant. Postquam quisque ex certantibus vulnerabatur, spectantes plauderant et «habet» clamabant. Ei gladiatores a populo salutem petebant. Sed plerumque spectantes pollice verso mortem infelici indicabant, quem victor interficiebat.

III. Дайте відповідь на запитання

1. Quibus ludis Romani praecipue delectabantur? 2. Ubi situs erat Circus Maximus? 3. Quot homines in Circo Maximo ludos spectabant? 4. Quis exercabat se in ludis ad spectaculum? 5. Quomodo gladiatores educati erant? 6. Quibus armis gladiatores certabant? 7. Quomodo gladiatores plerumque vitam finiabant?

IV. Перекладіть

1. Людину, що не говорить правду, ми називаємо брехуном.
2. Люди, вірячи чуткам, часто обманюються. 3. Будь-яку людину ми пізнаємо не за її словами (*Abl.* без прийменника), а за вчинками. 4. Кожна наука корисна для суспільства (*Dat:* суспільству).

V. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Quisque suae fortunae faber est. Кожен — коваль власного щастя.
2. Ducunt volentem fata, nolentem trahunt. Охочого доля веде, а неохочого — тягне.

3. Trahit quemque sua voluptas.
4. Sero venientibus ossa.
5. Luna latrantem canem non timet.
6. Vox clamantis in deserto.
7. Nemo amat, quem timet.
8. Amantium irae — amoris renovatio.
9. Fide, sed cui — vide.
10. Nil agentis dies longus est.
11. Quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentes (*Verg.*).

B. Qui pro quo.

Cui bono? Cui prodest?

Cuique suum.

In flagranti delicto.

Conditio, sine qua non.

Facta concludentia.

Status quo.

Кожним володіє його пристрасть.

Хто пізно ходить — сам собі шкодить (*хто пізно приходить — тому кости*).

Місяць не боїться собачого гавкання.

Крик волаючого в пустелі.

Ніхто не любить того, кого боїться.

Гнів закоханих — відновлення кохання.

Вір, але дивись кому.

Хто нічого не робить, тому день тягнеться довго.

Що б там не було, але я боюсь данайців, навіть коли вони несуть дарунки.

Одне замість другого (*змішування понять*).

Кому на користь? кому вигідно?

Кожному своє.

На гарячому (*на місці злочину*).

Абсолютно необхідна умова. Доказові факти (*сума достатніх доказів*).

Наявне становище.

§ 43. МИНУЛИЙ ЧАС ДОКОНАНОГО ВИДУ ДІЙСНОГО СПОСОБУ АКТИВНОГО СТАНУ (PERFECTUM INDICATIVI ACTIVI)

Латинський перфект має два основні значення: 1) минулого часу доконаного виду: legi (я прочитав), scripsi (я написав); 2) теперішнього стану як результату дії, виконаної у минулому: consuēvi (я маю звичку; досл.: я звик і зберігаю звичку), novi (я знаю; досл.: я пізнав колись і тепер знаю). Утворюється перфект однаково для дієслів усіх чотирьох дієвідмін шляхом додавання до основи перфекта (§ 13) закінчень:

<i>Sing.</i>	1. <i>-i</i>	<i>Plur.</i>	1. <i>-īmus</i>
	2. <i>-isti</i>		2. <i>-istis</i>
	3. <i>-it</i>		3. <i>-ērunt</i>

Наприклад: dico, **dix-i**, dictum, dicēre (говорити)

<i>Sing.</i>	1. dix- i я сказав	<i>Plur.</i>	1. dix- īmus
	2. dix- isti		2. dix- istis
	3. dix- it		3. dix- ērunt

Для дієслова-зв'язки, основні форми якого — *sum, fui, esse* і основа перфекта, таким чином, *fu-*, форми перфекта такі:

<i>Sing.</i>	1. fui	<i>Plur.</i>	1. fuīmus
	2. fuisti		2. fuistis
	3. fuit		3. fuērunt

§ 44. НАЙПОШИРЕНІШІ ТИПИ УТВОРЕННЯ ПЕРФЕКТА І СУПІНА

Типи утворення перфекта і супіна, що подаються у словниках серед основних дієслівних форм (§ 13), різноманітні. Найпоширеніші серед них такі.

1. Перфект на *-vi*, супін на *-tum*; утворюються від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-v-* і *-t-*. Цей тип вважається нормативним для дієслів I та IV дієвідмін, хоча таким же способом творяться й основні форми окремих дієслів II дієвідміни:

I.	laudo, laudāvi, laudātum, laudāre	хвалити
	do, donāvi, donātum, donāre	дарувати
II.	deleo, delēvi, delētum, delēre	руйнувати
IV.	finio, finīvi, finītum, finīre	закінчувати

2. Перфект на *-ui*, супін на *-itum (tum)*; характерний переважно для дієслів II дієвідміни:

II.	habeo, habui, habītum, habēre	мати
	doceo, docui, doctum, docēre	навчати

3. Перфект на *-si (-xi)*, супін на *-sum (-tum)*; характерний для дієслів усіх трьох дієвідмін, крім першої:

II.	augeo, auxi, auctum, augēre	збільшувати
	jubeo, jussi, jussum, jubēre	наказувати
III.	dico, dixi, dictum, dicēre	говорити
	scribo, scripsi, scriptum, scribēre	писати
IV.	sentio, sensi, sensum, sentīre	відчувати
	sancio, sanxi, sanctum, sancīre	освячувати

4. Перфект з чергуванням кореневого голосного, супін на *-tum (-sum)*; характерний для дієслів III дієвідміни:

III.	ago, ēgi, actum, agēre	робити; діяти; знати
	facio, fēci, factum, facēre	робити

5. Перфект на *-i* без зміни голосного звука або з його подовженням, супін на *-tum (-sum)*; характерний для дієслів усіх трьох дієвідмін, крім першої:

II.	video, vīdi, visum, vidēre	бачити
III.	lego, lēgi, lectum, legēre	читати
IV.	venio, vēni, ventum, venīre	приходити

6. Перфект із редуплікацією (подвоєнням), супін на *-tum (-sum)*; характерний для усіх дієвідмін:

I.	do, dedi, datum, dare	давати
	sto, steti, statum, stare	стояти
II.	mordeo, momordi, morsum, mordēre	кусати
III.	tendo, tetendi, tentum, tendēre	тягнути
	pario, pepēri, partum, parēre	народжувати
IV.	reperio, reppēri, repertum, reperīre	знаходити

Наведені приклади охоплюють лише найуживаніші варіанти утворення основних форм дієслова, тому в кожному незрозумілому випадку слід звертатися до словника.

Перекладаючи дієслово, що стоїть у перфекті, необхідно пам'ятати про такі особливості:

1) у 3-й особі множини замість закінчення *-erunt* можливе скорочення закінчення *-ere*: *demonstravēre* (вони показали) замість: *demonstravērunt*;

2) у дієсловах із перфектом на *-vi* склад *-vi-* може інколи випадати: *demonstrasti* (ти показав) замість *demonstravisti*;

3) у дієсловах із перфектом на *-vi* інколи випадає склад *-vē-*, що утворюється на стику основи і закінчення: *demonstrārunt* (вони показали) замість *demonstravērunt*.

§ 45. ДІЄПРИКМЕТНИК МИНУЛОГО ЧАСУ ПАСИВНОГО СТАНУ (*PARTICIPIUM PERFECTI PASSIVI*)

Відповідає за значенням аналогічному дієприкметникові української мови (пор.: *прочитаний, сказаний*). Утворюється від основи супіна за допомогою родових закінчень *-us, -a, -um*:

vinco, vici, vict-um, vincēre	перемогати
vict-us, vict-a, vict-um	переможений, переможена, переможене
capio, cepi, capt-um, capēre	захоплювати
capt-us, capt-a, capt-um	захоплений, захоплена, захоплене
video, vidi, vis-um, vidēre	бачити
vis-us, vis-a, vis-um	побачений, побачена, побачене

Participium perfecti passivi відмінюється як прикметник першої-другої відміни, узгоджуючись з іменником, до якого відноситься, у роді числі та відмінку:

Відмін-нок	Sing.	
	m	f
Nom.	hostis victus	terra victa
Gen.	hostis victi	terrae victae
Dat.	hosti victo	terrae victae
Acc.	hostem victum	terram victam
Abl.	hoste victo	terrā victā
Plur.		
	m	f
Nom.	hostes victi	terrae victae
Gen.	hostium victorum	terrārum victārum
Dat.	hostibus victis	terrīs victis
Acc.	hostes victos	terras victas
Abl.	hostibus victis	terrīs victis

§ 46. МИНУЛИЙ ЧАС ДОКОНАНОГО ВИДУ ДІЙСНОГО СПОСОБУ ПАСИВНОГО СТАНУ (*PERFECTUM INDICATIVI PASSIVI*)

Утворюється шляхом поєднання дієприкметника минулого часу пасивного стану (*participium perfecti passivi*) з дієсловом-зв'язкою у теперішньому часі (пор. аналогічний спосіб утворення цієї форми в українській мові: *Книга була прочитана. Ворог був переможений*).

<i>Sing.</i>	1. Audītus (audīta, audītum) sum.	<i>Я був (була) вислуханий (а).</i>
	2. Audītus (a, um) es.	<i>Ти був (була) вислуханий (а).</i>
	3. Audītus (a, um) est.	<i>Він (вона, воно) був (була, було) вислуханий (а, е).</i>
<i>Plur.</i>	1. Audīti (audītae, audīta) sumus.	<i>Ми були вислухані.</i>
	2. Audīti (ae, a) estis.	<i>Ви були вислухані.</i>
	3. Audīti (ae, a) sunt.	<i>Вони були вислухані.</i>

Вправи

I. а) Утворіть perfectum indicativi activi від дієслів:

vivo, vixi, victum, vivēre *жити*

constituo, ui, ūtum, ēre *встановлювати, ухвалювати*

veto, ui, itum, āre *забороняти*

possideo, sēdi, sessum, ēre *володіти*

б) Утворіть від цих дієслів participium perfecti passivi, узгодьте з наведеними нижче іменниками; перекладіть і провідмінійте одержані словосполучення:

tempus, *ōris n* (час), ordo, *īnis m* (порядок), consilium, *ii n* (намір), fundus, *i m* (масток).

II. Перекладіть

1. Graeci Trojam expugnāvērunt, urbem concremāvērunt, incōlas fere omnes necāvērunt. 2. Darēus, rex Persārum, Graeciam in potestātem suam redigēre cupīvit. 3. Herodōtus, scriptor Graecōrum, qui pater historiae appellātur, multārum gentium urbes vidit et mores eārum descripsit. 4. C. J. Caesar, postquam a Pharnāce, rege Pontico, victoriam reportāvit, ad amīcum suum scripsit: «Veni, vidi, vici.» 5. Magna classis Persārum parvo numēro navium Graecōrum apud Salamīna victa est. 6. Romāni, ab Hannibāle victi, de salūte non desperābant. 7. Sabīni, a Romānis recepti, numērum civium Romanōrum auxērunt. 8. Post proelium commissum hostes terga vertērunt. 9. Flumīni a celeritāte, qua defluit, Tigri nomen est indūtum, quia Persīca linguā «tigrin» sagittam appellant. 10. Et semel emissum volat irrevocabīle verbum (*Hor*). 11. Homīnes saepe eos, qui iis confisi sunt, fallēbant. 12. Multōrum aures clausae veritāti sunt. 13. Amicitia, inter pocūla contracta, plerumque vitrea est. 14. Injuriam qui facere constituit — jam fecit. 15. Jucunda est nox, curis solūta.

Apte dictum

Augusto princīpi aliquando advēnit homo quidam psittācum tenens, doctum dicere: «Ave, Caesar, victor imperātor!» Miserātus Caesar avem magno pretio emit. Eo exemplo sutor quidam pauper impulsus est et psittācum suum instituit ad eandem salutatiōnem. Sed docens avem saepe exclamābat proverbium: «Oleum et opēram perdīdi». Tandem cum psittāco ad Augustum venit. Is audiens psittāci salutatiōnem: «Satis, — inquit, — habeo talium salutatorum.» Tum avis addidit: «Oleum et opēram perdīdi.» Risit Augustus magnoque pretio psittācum emit.

De causa belli Trojāni

Pelēus, rex Thessaliae, ad sua nuptias cum Thetīde dea omnes deos convocāvit praeter Discordiam. Quae dea, irā commōta, discordiam concitare constituit et ab janua in mensam convivārum malum aureum jecit cum inscriptiōne: «Pulcherrīmae» (*найкрасивішій*). Magna fuit controversia inter Junōnem, Minervam et Venērem, nam sibi quaeque malum iudicābat. Denīque Juppiter imperāvit Mercurio deducere eas certantes ad Parīdem, filium regis Priāmi, qui tunc greges in monte Ida pascēbat. Juno Parīdi potentiam, Minerva sapientiam, Venus autem Helēnam, pulcherrīmam omnium muliērum, promisit. Paris,

pollicitationibus motus, Venēri praemium pulchritudinis dat. Paulo post Paris Helēnam, Menelāi regis uxōrem, auxilio Venēris rapuit eamque in conjugio habuit. Hinc bellum Trojānum inceptum est, quos multos annos continēbat. Denique Troja a Graecis dolo capta et delēta est.

III. Дайте відповідь на запитання

1. Quam deārum Pelēus ad suas nuptias non invitāvit? 2. Quomodo dea Discordia controversiam inter deos concitāvit? 3. Quae inscriptio in malo aureo fuit? 4. Quod consilium Jupit̄er concertantibus deis declarāvit? 5. Quae bona deae Parīdi, suo iudīci, promisērunt? 6. Qua pollicitatiōne Paris motus est? 7. Qua de causa bellum Trojānum inceptum est?

IV. Перекладіть

1. Рим був заснований братами Ромулом і Ремом. 2. Олександр Македонський завоював велику частину Азії. 3. Гомер розповів нащадкам про зруйновану греками Трою. 4. Геродота ще в давні часи справедливо назвали батьком історії.

V. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Graecia capta ferum victōrem cepit et artes intūlit agresti Latio (<i>Hor.</i>).	Полонена Греція взяла в полон дикого переможця і принесла мистецтво в простакуватий Рим.
2. Fēci, quōd potuī, faciānt meliōra potēntes.	Я зробив, що зміг, нехай інші зробиють краще.
3. Vox audīta latet, littēra scripta manet.	Почуте слово зникає, а написана літера залишається.
4. Nemo prophēta acceptus est in patria sua.	Немає пророка, визнаного власною батьківщиною.
5. Male parta male dilabuntur.	Погано розпочате погано й скінчиться.
6. Ūna salūs victīs nullām sperāre salutem (<i>Verg.</i>).	Для переможених єдиний порятунок у тому, щоб не мріяти про порятунок.
7. Nocet empta dolōre voluptas.	Не дає радості втіха, куплена ціною страждання.

8. Vi victa vis.	Сила перемагається силою.
9. Dixi et anīmam levāvi.	Я сказав і зняв тягар з душі.
10. Veni, vidi, vici.	Прийшов, побачив, переміг.
11. Quod scripsi — scripsi.	Що написав — те написав (<i>про категоричну відмову від переробок</i>).
12. Fuīmus Troes, fuit Ilion.	Були ми колись троянцями і була колись Троя (<i>усе минуло без вороття</i>).
B. Alea jacta est.	Жереб кинуто.
Finīta est comoedia.	Комедію скінчено.
Gallīna scripsit.	Курка нашкрябала (<i>про недбало виконану роботу</i>).
Pater, peccāvi.	Отче, согрішив (<i>формула покаєння</i>).
Patuit dea.	У ній видно богиню.
Experto crede.	Вір тому, хто сам пережив.
Relāta refēro.	Розповідаю те, що чув (<i>не ручаюся за достовірність</i>).
Patres conscripti.	Отці-сенатори (<i>перен.: законодавці</i>).
Ab Urbe condīta.	Від заснування Міста, тобто Рима (<i>ера римського літочислення; також: назва твору Тита Лівія</i>).
Nemīnem captivabīmus nisi jure victum.	Не заарештуємо нікого, чия провина не доведена судом (<i>принцип недоторканості особи перед королівською владою, сформульований західноєвропейським середньовічним законодавством; в Україні діяв з другої половини XV ст.</i>).

Урок XIV

§ 47. ЧЕТВЕРТА ВІДМІНА ІМЕННИКІВ

До четвертої відміни належать іменники чоловічого роду із закінченням **-us** та середнього роду із закінченням **-u**, які у *Genetivus singularis* мають закінчення **-us**:

casus, us m	випадок	cornu, us n	ріг; фланг
contractus, us m	договір	genu, us n	коліно; рід
usus, us m	користь вжиток	gelu, us n	мороз; холод

Відмінкові закінчення іменників IV відміни такі:

Відмін- нок	Sing.		Plur.	
	m	n	m	n
Nom.	contractus	cornu	contract- us	corn- ua
Gen.	contract- us	corn- us	contract- uum	corn- uum
Dat.	contract- ui	corn- u (-ui)	contract- ibus	corn- ibus
Acc.	contract- um	cornu	contract- us	corn- ua
Abl.	contract- u	corn- u	contract- ibus	corn- ibus

Nota bene!

1. До IV відміни належать деякі іменники на **-us** жіночого роду, як наприклад: domus, **us f** (дім), manus, **us f** (рука), tribus, **us f** (триба), Idus, **uum f** (Іди, один з трьох головних днів римського календаря; вживається лише у множині).

Урок XIV

2. Більшість іменників чоловічого роду IV відміни — це абстрактні поняття дієслівного походження, утворені від основи супіна за допомогою закінчення **-us**. Логічної множини такі іменники не мають і, відповідно, у *pluralis* не відмінюються. Наприклад:

audio, audīvi, audīt-um , audīre	слухати	audīt-us	слух
video, vidi, vis-um , vidēre	бачити	vis-us	зір
sentio, sensi, sens-um , sentīre	відчувати	sens-us	відчуття

3. Широковживаний іменник *domus* утворює відмінкові форми як за IV, так і за II відмінами:

Відмін- нок	Sing.	Plur.
Nom.	domus	dom- us
Gen.	dom- us	dom- uum (<i>domōrum</i>)
Dat.	dom- ui	domīb- us
Acc.	dom- um	domus (<i>domos</i>)
Abl.	dom- o	dom- ibus

4. Деякі форми іменника *domus* вживаються у значенні прислівників місця: domum (додому), domo (з дому), domi (вдома).

§ 48. АБЛАТИВ СПОСОБУ ДІЇ (ABLATIVUS MODI)

Вказує на спосіб здійснення дії і відповідає на питання *як? яким чином?* Українською мовою перекладається за допомогою конструкцій типу *із задоволенням, за згодою, по порядку*.

<i>Consensu</i> omnium id consilium acceptum est.	Це рішення було прийняте за загальною згодою.
Duces <i>silentio</i> copias castris eduxerunt.	Вожді у тиші вивели військо з табору.

Id *aequo animo* nemo feret. Цього байдуже
(досл.: зі спокійною душею)
ніхто не стерпить.

§ 49. АБЛАТИВ ПРИЧИНИ (ABLATIVUS CAUSAE)

Вказує на причину дії або стану і відповідає на питання *чому?* з якої причини? Українською мовою перекладається за допомогою конструкцій типу *з наказу, зі страху*.

Romāno *more* corpōra
mortuōrum cremabantur. *За римським звичаєм*
тіла покійних спалювалися.
Homīnes *metu* diffugērunt. *Люди порозбігалися зі страху.*

§ 50. АБЛАТИВ ВІДДАЛЕННЯ (ABLATIVUS SEPARATIONIS)

Вказує на предмет, від якого хтось або щось віддаляється. В українській мові аблативу віддалення відповідає прийменникова конструкція типу *від когось, від чогось*. Вживається переважно при дієсловах руху. Наприклад:

moveo, movi, motum, ēre *рухати, віддаляти*
edūco, dūxi, ductum, ēre *виводити*
expello, pūli, pulsum, ēre *виганяти*
libēro, āvi, ātum, āre *звільняти*
abstineo, ui, tentum, ēre *стримувати*

Magno me metu liberavisti. *Ти звільнив мене від великого*
страху.
Dux proelio abstinuit. *Вождь утримався від битви.*
Hostis patria nostra expulsus *Ворог був вигнаний з нашої*
est. *батьківщини.*

§ 51. ВКАЗІВНІ ЗАЙМЕННИКИ ille, iste, ipse

Займенник *ille, illa, illud* *цей, ця, це* вказує, як правило, на віддаленіший предмет і логічно належить до 3-ї особи, позначаючи також знамениту, відому особу: *ille populus* *цей народ*, *ille poëta* *цей [відомий] поет*, *illa urbs* *це місто*, *illud bellum* *ця війна*.

Займенник *iste, ista, istud* *цей, ця, це; той, та, те* вказує на менш віддалений предмет і логічно належить до 2-ї особи, тобто співрозмовника того, хто говорить. Цей займенник іноді вживається з відтінком презирства чи недобррозичливості: *iste homo* *ця людина*, *istud factum* *цей (поганий) вчинок*.

Обидва займенники відмінюються за поданим нижче зразком. Аналогічно відмінюється і означальний займенник *ipse, ipsa, ipsum* *сам, сама, саме*, але у *Acc.* і *Nom. sing.* середнього роду він має закінчення не *-ud*, а *-um*.

Від- мінок	Sing.			Plur.		
	<i>m</i>	<i>f</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	<i>f</i>	<i>n</i>
<i>Nom.</i>	ille	illa	illud	illi	illae	illa
<i>Gen.</i>	illius			illōrum	illārum	illōrum
<i>Dat.</i>	illi			illis		
<i>Acc.</i>	illum	illam	illud	illos	illas	illa
<i>Abl.</i>	illo	illa	illo	illis		

Вправи

I. Провідмінійте

iste fructus (IV відміна) *interdictus* *цей заборонений плід*
illa domus privāta *цей приватний дім*
ipsum genu generōsum *сам шляхетний рід*

II. Перекладіть

1. Aliae bestiae hominem visu, aliae auditu superant, omnes vero homo superat mente et ratione. 2. Lingua Latina diu apud populos Europae in magno usu erat. 3. Populus Romanus descriptus est in tribus, exercitus in centurias. 4. In signis exercituum Romanorum litterae fuerunt «SPQR», id est: «Senatus populusque Romanus». 5. In atrio, quod in media domo Romana erat, simulacra deorum et imagines majorum clarorum habebantur. 6. Omnis domus, divisa contra se, non stabit. 7. Vitae cursus brevis est, gloriae sempiternus. 8. Quod ab initio vitiosum est, non potest tractu temporis convalescere. 9. Multos fortuna liberat poenam, metu neminem. 10. Visu carenti magna pars veri latet. 11. Membra mihi metu debilia sunt, animus timore obstipuit. 12. Amare simul et sapere ipsi Jovi non datur. 13. Multi multa sciunt sed se ipsos emendare nesciunt. 14. Inimici mei mea mihi, non me ipsum ademerunt. 15. Non solum fortuna caeca est, sed etiam plerumque efficit caecos, quos rapuit. 16. Qui apponit scientiam, apponit dolorem, nam in multo sensu multa indignatio (*Eccl.*).

Apte dictum

Diogenes aliquando puerum vidit, aquam manibus haurientem. Tum poculum ligneum, quod secum habebat, abiecit et: «Quam sumptuosus, – inquit, – fui.»

De arte libraria Romae

Apud veteres Romanos opera scriptorum a servis, ad id destinatis, transcribebantur. Unus ex illis dictabat, reliqui calamis, atramento tinctis, scribebant. Ita uno tempore multa exemplaria librorum parabantur. Alii libri erant in charta scripti, ex papyro parata, alii in membrana, ex corio facta. Singulae paginae, inter se conglutinatae, in umbilicam volvebantur, unde libri appellabantur «volumina»; ea in scriniis servabantur. In Foro Romano erant multae tabernae bibliopolarum, ex quibus libri in ultimas terras imperii Romani dimittebantur. Romae homines divites saepe cum summo studio magnas bibliothecas sibi comparaverunt.

In usu quotidiano erant tabulae ceratae, in quibus litterae stilo exarabantur. Qui scriptum emendare statuerat, in lata (*fero, tuli, latum, ferre*) stili parte ea, quae scripserat, delabat. Unde illud proverbium: «Saepe stilum verte!»

III. Дайте відповідь на запитання

1. Quo modo opera scriptorum apud veteres Romanos multiplicabantur? 2. In qua materia libri transcribebantur? 3. Qua de causa libri nomen «volumina» habuerunt? 4. Ubi libri Romae vendebantur? 5. Quo instrumento in tabulis ceratis scribebantur?

IV. Перекладіть

1. Вождь наказав зібрати все військо в одне місце. 2. Людина часто керується у своїх вчинках випадком. 3. Ми всі погоджуємося з цим рішенням одноставно (досл.: *одним духом*) і одногласно (досл.: *одним голосом*).

V. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Usus est optimus magister.	Досвід — ось найкращий учитель.
2. Natura incipit, ars dirigit, usus perficit.	Природа починає, мистецтво спрямовує, досвід завершує.
3. Nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu.	Немає нічого у свідомості, чого б не було попередньо у відчуттях (<i>Дж. Локк</i>).
4. Longae sunt regibus manus.	У царів довгі руки.
5. Ubi fumus, ibi ignis.	Де вогонь, там і дим.
6. Non uno luna nitet vultu.	Місяць і той світить по-різному.
7. Radices litterarum amarae, fructus dulces sunt.	Коріння наук гірке, а плоди — солодкі.
8. Fructu arbor cognoscitur.	Дерево пізнається по плоду.
9. Eventus est magister stultorum.	Випадок — учитель дурнів.
10. Per risum multum poteris cognoscere stultum.	Дурня впізнаєш по безперервному сміхові.
11. Manus manum lavat.	Рука руку мие.
12. Ille dolere verum, qui sine teste dolere.	Той страждає по-справжньому, кому для цього не треба свідків.
13. Heu, quam difficile est crimen non prodere vultu (<i>Ов.</i>).	О, як важко не виказати на обличчі свою провину.

<i>B. Omnium consensu.</i>	За загальною згодою.
<i>Tacito consensu.</i>	При мовчазній згоді.
<i>Pro domo sua.</i>	На захист свого дому (у власних інтересах).
<i>Manu militāri (manu armāta).</i>	Збройно.
<i>Brevi manu.</i>	Швидко.
<i>Motu proprio.</i>	Самохіть, з власної охоти.
<i>Casus belli.</i>	Привід для війни.
<i>Lapsus linguae.</i>	Обмовка.
<i>Lapsus calāmi.</i>	Описка.

Урок XV

§ 52. П'ЯТА ВІДМІНА ІМЕННИКІВ

До п'ятої відміни належать іменники жіночого роду із закінченням *-es*, які у *Genetivus singularis* мають закінчення *-ēi (-ēi)*:

<i>fides, ēi f</i>	<i>віра</i>	<i>dies, ēi m, f</i>	<i>день</i>
<i>series, ēi f</i>	<i>ряд</i>	<i>granicies, ēi f</i>	<i>межа</i>
<i>species, ēi f</i>	<i>вид</i>	<i>res, rei f</i>	<i>річ; предмет; справа</i>

Більшість іменників V відміни, як правило, у множині не вживається, за винятком відмінків *Nominativus* і *Accusativus*. Усі форми множини мають лише іменники *dies день*, *res річ, справа*, а в пізній латині також *granicies межа*. Відмінкові закінчення у V відміні такі:

<i>Відмінок</i>	<i>Sing.</i>		<i>Plur.</i>	
<i>Nom.</i>	<i>dies</i>	<i>res</i>	<i>di-es</i>	<i>r-es</i>
<i>Gen.</i>	<i>di-ēi</i>	<i>r-ei</i>	<i>di-ērūm</i>	<i>r-erūm</i>
<i>Dat.</i>	<i>di-ēi</i>	<i>r-ei</i>	<i>di-ēbus</i>	<i>r-ebus</i>
<i>Acc.</i>	<i>di-em</i>	<i>r-em</i>	<i>di-es</i>	<i>r-es</i>
<i>Abl.</i>	<i>di-ē</i>	<i>r-e</i>	<i>di-ēbus</i>	<i>r-ebus</i>

Nota bene!

1. У закінченні *-ei* (*Gen.* і *Dat. sing.*) звук [e] короткий (тобто ненаголошений), коли основа іменника закінчується на приголосний: *fides* — *fidei*. Якщо ж основа закінчується на голосний, тоді звук [e] довгий і стоїть під наголосом: *species* — *speci-ēi*.

2. Іменник *dies* *день* у значенні «*встановлений, визначений, відомий день*» (*dies dicta, dies constitūta*) є жіночого роду, в інших випадках — чоловічого: *dies calīdus* *теплий день*.

3. Іменник *res*, поєднуючись із деякими прикметниками І відміни, утворює фразеологічні сполучення з самостійними значеннями, як-от:

<i>res publica</i>	<i>держава, республіка</i> (досл.: <i>громадська справа</i>)
<i>res gestae</i>	<i>подвиги, історія</i> (досл.: <i>здійснені справи</i>)
<i>res secundae</i>	<i>удача, щастя</i> (досл.: <i>сприятливі справи</i>)
<i>res adversae</i>	<i>невдача, нещастя</i> (досл.: <i>несприятливі справи</i>)
<i>res novae</i>	<i>державний переворот</i> (досл.: <i>нові справи</i>)

§ 53. ВКАЗІВНИЙ ЗАЙМЕННИК *hic, haec, hoc*

Вказівний займенник *hic, haec, hoc* *цей, ця, це* вказує на предмет, близький до того, хто говорить, і логічно відноситься до 1-ї особи, часто маючи значення *мій, наш*:

<i>haec sententia</i>	<i>ця думка</i> (близька мені або моя чи наша)
<i>hic amīcus</i>	<i>цей товариш</i> (мій, наш)

Відмінкові форми займенника *hic, haec, hoc* такі:

Відміннок	Sing.			Plur.		
	<i>m</i>	<i>f</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	<i>f</i>	<i>n</i>
Nom.	<i>hic</i>	<i>haec</i>	<i>hoc</i>	<i>hi</i>	<i>hae</i>	<i>haec</i>
Gen.	<i>hujus</i>			<i>hōrum</i>	<i>hārum</i>	<i>hōrum</i>
Dat.	<i>huic</i>			<i>his</i>		
Acc.	<i>hunc</i>	<i>hanc</i>	<i>hoc</i>	<i>hos</i>	<i>has</i>	<i>haec</i>
Abl.	<i>hoc</i>	<i>hac</i>	<i>hoc</i>	<i>his</i>		

§ 54. ОЗНАЧАЛЬНИЙ ЗАЙМЕННИК *idem, eādem, idem*

Означальний займенник *idem, eādem, idem* *той самий, та сама, те саме* утворено від вказівного займенника *is, ea, id* (§ 20) за допомогою ствердної частки *-dem*. При відмінюванні частка залишається незмінною:

Відміннок	Sing.			Plur.		
	<i>m</i>	<i>f</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	<i>f</i>	<i>n</i>
Nom.	<i>idem</i>	<i>eādem</i>	<i>idem</i>	<i>eīdem</i> (<i>iīdem</i>)	<i>eaedem</i>	<i>eādem</i>
Gen.	<i>eiusdem</i>			<i>eorundem</i>	<i>earundem</i>	<i>eorundem</i>
Dat.	<i>eīdem</i>			<i>eisdem</i> (<i>iisdem</i>)		
Acc.	<i>eundem</i>	<i>eandem</i>	<i>idem</i>	<i>eosdem</i>	<i>easdem</i>	<i>eādem</i>
Abl.	<i>eōdem</i>	<i>eādem</i>	<i>eōdem</i>	<i>eisdem</i> (<i>iisdem</i>)		

§ 55. ЗАПЕРЕЧНІ ЗАЙМЕННИКИ *nemo, nihil*

Заперечні займенники *nemo* *ніхто* та *nihil* *ніщо* відмінюються лише в однині з частковим використанням форм заперечного займенникового прикметника *ніякий, ніяка, ніяке* — *nullus, nulla, nullum* (§ 21).

Nom.	<i>nemo</i>	<i>nihil</i>
Gen.	<i>nemīnis</i> (<i>nullīus</i>)	<i>nullīus rei</i>
Dat.	<i>nemīni</i> (<i>nullī</i>)	<i>nullī rei</i>
Acc.	<i>nemīnem</i>	<i>nihil</i> (<i>nil</i>)
Abl.	<i>nemīne</i> (<i>nullō</i>)	<i>nihilō</i> (<i>nullā re</i>)

Вправи

I. Провідмініайте

hic dies iucundus
haec species fallax
eādem spes incerta

цей приємний день
ця оманлива зовнішність
така сама непевна надія

II. Перекладіть

1. Apud Romānos diērum erant nomīna talia: Solis dies, Lunae dies, Martis dies, Mercurii dies, Jovis dies, Venēris dies, Saturni dies. 2 Vera amicitia usque ad ultimum vitae diem manēbit. 3. Is est amīcus, qui in re dubia re iuvat. 4. Nemo nostrum amīco rebus in adversis auxilium negābit. 5. Pulchra facies non semper est specūlum anīmi boni. 6. Spes bona confirmat anīmos datque vires. 7. Spes est omnībus hominībus commūnis: eam enim illi habent, qui nihil aliud habent. 8. Nullā re homīnes ita facīle decipiuntur, quam falsā specie et fallāci spe. 9. Quot sunt dies, tot sunt casus fortunae. 10. Plerique in rebus secundis superbi sunt, qui rebus adversis causam plurimārum calamitātum non in se, sed in aliis quaerunt. 11. Pauci in rebus secundis aequam mentem, in rebus adversis fortem anīmam servant. 12. Quam celerīter fortuna rerum humanārum mutātur et in rem contrariam vertitur. 13. Quam dulce bonum est libertas, quae morte emītur, quam misēra res est servitus, cui mors antepōnitur. 14. Philosophia est scientia rerum humanārum et rerum natūrae. 15. Socrātes philosophiam devocāvit de coelo et in urbībus collocāvit et in domus etiam introduxit et coēgit de vita et morībus rebusque bonis et malis quaerere (Cic.).

De Tiberio et Gajo Gracchis fratrībus

Patricii Romāni, Carthagīnem delentes et Graeciam capientes, magnas divitias in paucōrum manus confluxerunt, reliqua vero multitudo popūli, a nobilitate oppressa, sedes paternas etiam amisit. Nam hac aetate inter nobiles sive optimates et pauperes summae controversiae inceptae sunt. Inter claros Romanorum viros erant duo (2) fratres, Tiberius et Gajus Sempronii Gracchi, nobili patre et proavo, viri eximiae virtutis atque humanitatis, qui contra avaritiam divitum certabant. Causam populi Romani prior Tiberius Gracchus suscepit. Is, tribunus plebis anno centesimo tricesimo tertio (133) creatus, agrum publicum inter cives pauperes dividere et in provincias novas colonias deducere constituit. Ob eam rem asperum odium potentiōrum contra se incitavit et necatus est senatus consulto ut hostis rei publicae.

Ut necis fraterni vindex et legum ejus propugnator Gajus Gracchus exstitit. Nobiles, qui Gajum plus etiam, quam Tiberium timebant, eum questorem in Siciliam miserunt. Tamen ille Romam revertit et tribunatum petivit. Tribunus plebis anno centesimo vicesimo tertio (132)

creatus, per duos (2) annos operam dedit salutem populi, tandem vero a nobilibus oppressus est et gladio necare se iussit. Post interitum fratrum Gracchorum diuturna bella civilia facta sunt.

III. Дайте відповідь на запитання

1. In qua condicione plebs Romana temporibus fratrum Gracchorum vivebat? 2. Quis contra avaritiam optimatum certare incipit? 3. Quando Tiberius Gracchus tribunus plebis creatus est? 4. Quae leges de agrorum usu Tiberius Gracchus auferre constituit? 5. Quomodo Tiberius Gracchus de vita decessit? 6. Quomodo Gajus Gracchus de vita decessit?

IV. Перекладіть

1. Старання необхідне в усіх справах, які ми починаємо. 2. Дні юності подібні до днів весни (*Dat.: дням весни*). 3. Знаменитий філософ і поет Лукрецій є автором поеми «Про природу речей». 4. Геракліт сказав: «У одну й ту саму річку ми не заходимо двічі, бо тільки назва річки залишається та сама, а вода змінилася».

V. Запам'ятайте латинські вислови

4. 1. Amīcus verus amōre, more, ore, re cognoscitur.	Вірний друг пізнається з любові, з поведінки, з мови і зі справ.
2. Multis ictibus deicitur quercus.	Дуб рубають не одним ударом.
3. Dies diem docet.	Один день навчає другий.
4. Nulla dies sine linea.	Жодного дня без рядка.
5. Amīci, diem perdidit.	Друзі, я втратив день (<i>не вчинивши жодної доброї справи</i>).
6. Unus dies gradus est vitae.	Кожен день — це крок життя.
7. Nīc spīnas colligit, ille rosas.	Одному — троянди, а другому — самі колючки.
8. Est modus in rebus, sunt cērtae denique fīnes (Hor.).	Є міра в речах, і всьому є свої межі.
9. Félix, qui potuit rerum cognoscere causas (Verg.).	Щасливий, хто зміг пізнати природу речей.

<i>B. Mare verbōrum, gutta rerum.</i>	Море слів, крапля справ.
<i>De rebus omnībus et quibusdam aliis.</i>	Про все взагалі і ще про дещо (ні про що по суті).
<i>Contra spem spero.</i>	Без надії сподіваюсь.
<i>Carpe diem.</i>	Лови мить (живи сьогоднішнім днем).
<i>Sub specie aeterna.</i>	З погляду вічності.
<i>In medias res.</i>	У середину справи (у саму суть).
<i>Spes ultima.</i>	Остання надія.
<i>Dies ater.</i>	Чорний день.
<i>Prima facie.</i>	З першого погляду.
<i>Bona fide.</i>	Добросовісно.
<i>In re.</i>	По суті.
<i>Rebus hic stantibus.</i>	Ось такі справи.
<i>Pax huic domui.</i>	Мир дому цьому (формула вітання).
<i>Cujus regio, hujus religio.</i>	Чия влада, того й віра (принцип Аугзбурзького миру 1555 р. між католицькими і протестантськими князями під час реформаційних війн у Німеччині).

Урок XVI

§ 56. ДАВНОМИНУЛИЙ ЧАС ДІЙНОГО СПОСОБУ АКТИВНОГО СТАНУ (*PLUSQU AMPERFECTUM INDICATIVI ACTIVI*)

Давноминулий час вживається переважно у підрядних реченнях, вказуючи на дію, яка відбулася раніше іншої минулої дії, вираженої у головному реченні. Утворюється від основи перфекта за допомогою компонентів:

<i>Sing.</i>	1. <i>-ēram</i>	<i>Plur.</i>	1. <i>-erāmus</i>
	2. <i>-ēras</i>		2. <i>-erātis</i>
	3. <i>-ērat</i>		3. <i>-ērāt</i>

Наприклад:

accēdo, **access**-i, accessum, accedēre (*нідходуми*)

<i>Sing.</i>	1. access- <i>ēram</i>	<i>Plur.</i>	1. access- <i>erāmus</i>
	2. access- <i>ēras</i>		2. access- <i>erātis</i>
	3. access- <i>ērat</i>		3. access- <i>ērāt</i>

Milītes nostri hostes expulērunt (*perfectum*), qui ad moenia urbis accessērunt (*plusquamperfectum*). *Наші солдати відбили ворогів, які підійшли до стін міста.*

Форми давноминулого часу для дієслова-зв'язки *esse* такі:

<i>Sing.</i>	1. fuēram	<i>Plur.</i>	1. fuerāmus
	2. fuēras		2. fuerātis
	3. fuērat		3. fuērāt

§ 57. МАЙБУТНІЙ ЧАС ДОКОНАНОГО ВИДУ ДІЙСНОГО СПОСОБУ АКТИВНОГО СТАНУ (*FUTŪRUM II [SECUNDUM] INDICATĪVI ACTĪVI*)

Цей майбутній час вживається, як і давноминулий, переважно у підрядних реченнях, вказуючи на дію, яка відбудеться раніше іншої майбутньої дії, вираженої у головному реченні. Утворюється від основи перфекта за допомогою закінчень:

<i>Sing.</i>	1. <i>-ēro</i>	<i>Plur.</i>	1. <i>-erīmus</i>
	2. <i>-ēris</i>		2. <i>-erītis</i>
	3. <i>-ērit</i>		3. <i>-ērīnt</i>

Наприклад:

audio, **audīv**-i, **audītum**, **audīre** (чути, слухати)

<i>Sing.</i>	1. audiv-ēro	<i>Plur.</i>	1. audiv-erīmus
	2. audiv-ēris		2. audiv-erītis
	3. audiv-ērit		3. audiv-ērīnt

Non credam (*futūrum I*), dum audivēro (*futurum II*). *Не повірю, доки не почую.*

Форми майбутнього доконаного часу дієслова-зв'язки такі:

<i>Sing.</i>	1. fuēro	<i>Plur.</i>	1. fuerīmus
	2. fuēris		2. fuerītis
	3. fuērit		3. fuērīnt

§ 58. ДАВНОМИНУЛИЙ ЧАС ДІЙСНОГО СПОСОБУ ПАСИВНОГО СТАНУ (*PLUSQU AMPERFECTUM INDICATĪVI PASSĪVI*). МАЙБУТНІЙ ЧАС ДОКОНАНОГО ВИДУ ДІЙСНОГО СПОСОБУ ПАСИВНОГО СТАНУ (*FUTŪRUM II INDICATĪVI PASSĪVI*)

Давноминулий час пасивного стану утворюється шляхом поєднання дієприкметника минулого часу пасивного стану (§ 45) з формами дієслова-зв'язки у минулому часі:

<i>Sing.</i>	1. scriptus a, um eram	<i>Plur.</i>	1. scripti, ae, a erāmus
	2. scriptus, a, um eras		2. scripti, ae, a erātis
	3. scriptus, a, um erat		3. scripti, ae, a erant

Наприклад:

Cum amicus meus venit, epistōla jam **scripta erat**. *Коли прийшов мій друг, лист уже був написаний.*

Майбутній час доконаного виду пасивного стану утворюється аналогічно — шляхом поєднання дієприкметника минулого часу пасивного стану з формами дієслова-зв'язки у майбутньому часі:

<i>Sing.</i>	1. factus, a, um ero	<i>Plur.</i>	1. facti, ae, a erīmus
	2. factus, a, um eris		2. facti, ae, a erītis
	3. factus, a, um erit		3. facti, ae, a erunt

Omnia approbavīmus, quae a te **facta erunt**. *Ми схвалимо усе, що буде зроблене тобою.*

Вправи

I. a) Утворіть форми plusquamperfectum та futūrum II indicatīvi actīviet passīvi від дієслів:

emo, emi, emptum, ēre *купувати*
vendo, dīdi, dītum, ēre *продавати*

б) Провідніайте дієслово *emēre* в активних і пасивних формах усіх відомих вам часів дійсного способу. Перекладіть утворені форми:

Praesens, Imperfectum, Perfectum, Plusquamperfectum, Futūrum I, Futūrum II.

II. Перекладіть

1. Hannībal primus copias suas trans Alpes in Italiam tradūxit, quod nemo unquam ante eum fecerat. 2. Caesar victoriam, quam ab rege Pharnāce reportaverat, his verbis nuntiāvit: «Veni, vidi, vici». 3. Xerxes, ubi cum exercitū Athēnas intrāvit, omnes sacerdotēs, qui in arce Athenārum manserant, necāvit urbemque incendio delēvit. 4. Calchas sacerdos Graecis, in Trojam navigantibus: «Non solventur naves, — inquit, — priusquam Agamemnonis filia immolāta erit». 5. Antīqua quae nunc sunt, ea fuerant olim nova. 6. Librum tuum, quem mihi promiseras, accēpi. 7. Si te rogavero aliquid, nonne respondēbis?

Apte dictum

– Philippus, Macedōnum rex, Lacedaemoniis scripsit: «Si in Laconicam venēro, finibus vos exturbābo». Lacedaemonii rescripserunt: «Si».

– Homo quidam servum genēre Lacedaemonium interrogāvit: «Probusne eris, si te emēro?» At ille: «Etiam, si non emēris».

– Leonidas, rex Lacedaemoniorum, regi Persarum, qui scripserat: «Mitte arma!» rescripsit: «Veni et sume!»

– Ad gallinam aegrōtam vulpes accessit eamque interrogāvit: «Ecquid vales?» Huic ilia: «Satis, — inquit, — me valeo, sed si tu discesseris, multo melius me habēbo».

De Promethēo

Promethēus auxilio Minervae homines ex aqua et terra fecerat ac de genēre humāno bene meruit. Di (=dei) saepe Promethēum ad epūlas suas invitābant. Itaque consilium Jovis, qui omnes homines necare constituit, ei notum erat. Promethēus aliquando in coelum venit et ignem de Olympo subdūxit et hominibus donāvit. Quamquam ira Jovis magna erat, genus humānum non delēvit. Promethēum autem Vulcānus jussu Jovis in monte Caucāso ferreis catēnis ad saxum alligāvit cotidieque aquila jecur Promethēi devorābat. Jecoris pars, quam aquila mane devoraverat, noctu crescēbat. Ita Promethēus in-

gentes dolōres tolerābat. Postea Hercūles aquilam sagittā necāvit Prometheumque liberāvit.

III. Дайте відповідь на запитання

1. Quomōdo Promethēus de genēre humāno bene meruit? 2. Qua de causa consilia deōrum Promethēo nota erant? 3. Ubi Promethēus ignem cepērat, quem hominibus donāvit? 4. Quam ad poenam Juppiter Promethēum jussit? 5. Quis Promethēum liberāvit?

IV. Перекладіть

1. Солдати зробили те, що наказав полководець. 2. Та праця буде приємною, яка принесе користь людям. 3. Якщо ти мене питаєш, я тобі відповім. 4. Лист, що був посланий тобою, я читав охоче.

V. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Ut sementem feceris,	Що посієш, те й пожнеш. ita metes.
2. Fer patienter onus, fac sapienter opus.	Терпляче знось труднощі і спокійно роби свою справу.
3. Pérfer et óbdurá, multó gravióra tulisti (Ov.).	Знось і терпи, багато тяжче ти вже стерпів.
4. Vix(i) et quém dederát cursúm fortuna perégi (Verg.).	Я вижив і пройшов тим шляхом, який призначила мені доля.
B. Index librōrum prohibitōrum.	Список заборонених книг.
Eo ipso.	Тим самим.
Semper idem.	Завжди одне й те саме.
De nihilo nihil.	З нічого — нічого (не виникає).
Summa potestas (summum imperium).	Найвища влада.
Cetēris paribus.	При інших рівних (умовах).
Pons asinōrum.	Міст для ослів (нідрядкові переклади або надто детальні тлумачення складних для розуміння речей).
Cantilēnam eandem canis.	Співаєш однієї й тієї ж (завжди повторюєшся).

Урок XVII

§ 59. СИНТАКСИЧНИЙ ЗВОРОТ ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКА З НЕОЗНАЧЕНОЮ ФОРМОЮ ДІЄСЛОВА (ACCUSATĪVUS CUM INFINITĪVO)

Додаткові підрядні речення зі сполучниками *що, щоб* вжиті після дієслів із значенням *говорити, думати, відчувати*, а також після безособових виразів типу *ясно, відомо, слід* у латинській мові завжди замінюються спеціальним синтаксичним зворотом *Accusatīvus cum infinitīvo* (скорочено: *Acc. cum inf.*). У цьому звороті сполучник *що, щоб* опущено, підмет стоїть у знахідному відмінку, а присудок — у формі інфінітива. Перекладається такий зворот за допомогою властивого українській мові додаткового підрядного речення зі сполучником *що*:

Video <i>puērum scribēre.</i>	Я бачу, що хлопчик пише.
Omnes sciunt <i>labōres corpus firmāre.</i>	Усі знають, що праця зміцнює тіло.
Notum est <i>terram esse sphaeram.</i>	Відомо, що земля кругла.

Кальки, утворені від латинського звороту *Acc. cum inf.*, набули поширення і в нових європейських мовах. Так, відповідники латинської фрази Video *arbōrem florēre* (Я бачу, що дерево цвіте) звучатимуть: англійською мовою — I see *the tree blossen*, німецькою мовою — Ich sehe *die Bäume blühen*, французькою мовою — Je vois *les arbres fleurir*.

Якщо присудок додаткового підрядного речення — іменний складений (наприклад: *Відомо, що жителі островів є моряками*),

Урок XVII

то у звороті *Acc. cum inf.* як підмет, так і іменна частина складеного присудка ставляться у *Accusatīvus*: Notum est *incōlas insulārum plerumque esse nautas.*

Scimus <i>terram rotundam esse.</i>	Ми знаємо, що земля кругла.
Notum est <i>Homērum caecum fuisse.</i>	Відомо, що Гомер був сліпим.

Найуживаніші дієслова, після яких вживається зворот *Acc. cum inf.*, такі:

1) із значенням **мовлення**: *dicēre* (*говорити*), *paŕtāre* (*розповідати*), *respondēre* (*відповідати*), *interrogāre* (*питати*), *tradēre* (*передавати, розповідати*), *declarāre* (*заявляти, оголошувати*), *nuntiāre* (*повідомляти*);

2) із значенням **думання**: *putāre* (*думати, вважати*), *existimāre* (*вважати*), *intelligēre* (*розуміти*), *scīre* (*знати*), *nescīre* (*не знати*), *credēre* (*вірити*), *sperāre* (*сподіватися*), *judicāre* (*вважати, думати*), *censēre* (*розмірковувати*);

3) із значенням **відчуження**: *sentīre* (*відчувати*), *audīre* (*чути*), *vidēre* (*бачити*), *spectāre* (*споглядати*), *inspicēre* (*спостерігати, розглядати*);

4) із значенням **волевиявлення**: *velle* (*хотіти*), *nolle* (*не хотіти*), *malle* (*надавати перевагу*), *cupēre* (*бажати*), *iubēre* (*наказувати*), *vetāre* (*забороняти*);

5) **безособові вирази**:

<i>aequum est</i>	<i>справедливо</i>
<i>appāret</i>	<i>ясно, очевидно, витікає (з цього)</i>
<i>constat</i>	<i>відомо, загальновідомо, встановлено</i>
<i>decet</i>	<i>годилося б, належить</i>
<i>fama est</i>	<i>є чутка, згідно з чутками</i>
<i>ferunt</i>	<i>говорять, передають, переказують</i>
<i>intērest</i>	<i>важливо, має значення</i>
<i>licet</i>	<i>можна, дозволено, годиться</i>
<i>manifestum est</i>	<i>цілком ясно, цілком очевидно</i>
<i>necesse est</i>	<i>необхідно, слід, треба</i>
<i>notum est</i>	<i>відомо</i>
<i>oportet</i>	<i>слід, треба</i>

§ 60. ВЖИВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ У ЗВОРОТІ *ACCUSATIVUS CUM INFINITIVO*

Особові займенники в ролі підмета при латинському дієслові, як правило, не вживаються (§ 11): *Librum lego. Я читаю книгу; Valeo. Я здоровий.*

Це не поширюється на зворот *Acc. cum inf.*, де особовий займенник, який виконує роль логічного підмета, ніколи не опускається. Коли дія виходить від 1-ї особи, то вживаються займенникові форми *me* (*Acc.* від *ego* — я) або *nos* (*Acc.* від *nos* — ми), якщо від 2-ї особи — то форми *te* (*Acc.* від *tu* — ти) або *vos* (*Acc.* від *vos* — ви).

Наприклад:

<i>Appāret me valēre.</i>	<i>Ясно, що я здоровий.</i>
<i>Appāret nos valēre.</i>	<i>Ясно, що ми здорові.</i>
<i>Appāret te valēre.</i>	<i>Ясно, що ти здоровий.</i>
<i>Appāret vos valēre.</i>	<i>Ясно, що ви здорові.</i>

У тих випадках, коли логічним автором дії є займенник 3-ї особи (*він, вона, воно, вони*), розрізняються два варіанти передачі займенника у звороті *Acc. cum inf.*:

а) якщо у головному реченні і в звороті дію виконує одна й та сама особа, то у звороті в ролі логічного підмета і для однини, і для множини вживається форма *se* (*Acc.* зворотного займенника):

<i>Gaudet se valēre.</i>	<i>Він радий, що він здоровий.</i>
<i>Gaudent se valēre.</i>	<i>Вони раді, що вони здорові.</i>
<i>Nonnulli homīnes putant se nunquam errāre.</i>	<i>Деякі люди гадають, що вони ніколи не помиляються.</i>

б) якщо у головному реченні і в звороті автори дії різні, то у звороті в ролі логічного підмета вживається знахідний відмінок одного із вказівних займенників. Наприклад: *eum* (*Acc.* від *is*), *hunc* (*Acc.* від *hic*), *illam* (*Acc.* від *illa*):

<i>Censeo eum nihil scīre.</i>	<i>Я думаю, що він нічого не знає.</i>
<i>Notum est illos semper silēre.</i>	<i>Відомо, що вони завжди мовчать.</i>

§ 61. СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ТЕПЕРІШНЬОГО, МИНУЛОГО І МАЙБУТНЬОГО ЧАСІВ У ЗВОРОТІ *ACCUSATIVUS CUM INFINITIVO*. ФОРМИ ІНФІНІТИВА У ЛАТИНСЬКІЙ МОВІ

Зворот *Acc. cum inf.* може вказувати не лише на теперішню, але й на минулу чи майбутню дію (пор.: *Я бачу, що хлопчик пише; Я бачу, що хлопчик писав; Я бачу, що хлопчик писатиме*). Крім того, як і в будь-якому підрядному реченні, дія звороту може передаватися через активні і пасивні форми (пор.: *Я знаю, що ця книга була прочитана*). Для передачі цих відтінків змісту в латинській мові розвинулося шість форм інфінітива:

- інфінітив теперішнього часу (активна і пасивна форми);
- інфінітив перфекта — минулого доконаного часу (активна і пасивна форми);
- інфінітив майбутнього часу (активна і пасивна форми).

1. **Інфінітиви теперішнього часу** виражають недоконану дію. Залежно від дієвідміни, вони мають такі закінчення:

actīvum (§10); *-āre* (I), *-ēre* (II), *-ĕre* (III), *-īre* (IV)
passīvum (§ 26); *-ārī* (I), *-ērī* (II), *-ī* (III), *-īrī* (IV)

Наприклад: *ornāre* (*прикрашати*) — *ornārī* (*бути прикрашуваним*), *delēre* (*знищувати*) — *delērī* (*бути знищуваним*), *legēre* (*читати*) — *legī* (*бути читаним*), *audīre* (*слухати*) — *audīrī* (*бути слуханим*).

2. **Інфінітиви перфекта** виражають доконану дію. Утворюються:

а) для *actīvum* — від основи перфекта за допомогою закінчення *-isse*.

Наприклад:

scribo, scrips -i, scriptum, scribēre	scrips- isse	написати
dico, dix -i, dictum, dicēre	dix- isse	казати

б) для *passivum* — шляхом поєднання пасивного дієприкметника минулого часу (*participium perfecti passivi*) з інфінітивом дієслова-зв'язки *esse*.

Наприклад:

scriptus, <i>a, um esse</i>	бути написаним
dictus, <i>a, um esse</i>	бути сказаним

3. Інфінітиви майбутнього часу виражають майбутню дію. Утворюються:

а) для *activum* — шляхом поєднання дієприкметника майбутнього часу пасивного стану (утворюється від основи супіна за допомогою компонентів *-ūrus, -ūra, -ūrum*) з інфінітивом дієслова-зв'язки *esse*.

Наприклад:

scripturūs, scriptūra, scriptūrum <i>esse</i>	написати (у майбутньому)
dictūrus, dictūra, dictūrum <i>esse</i>	казати (у майбутньому)

б) для *passivum* — шляхом поєднання супіна зі словом *iri*:
scriptum *iri*   бути написаним (у майбутньому)
dictum *iri*   бути сказаним (у майбутньому)

Nota bene!

В описових формах інфінітива дієприкметники, що входять до їх складу, ставляться у тому ж відмінку, роді та числі, що й іменник-підмет, з яким пов'язана дієслівна форма. В інфінітиві майбутнього часу, до складу якого входить супін, ця форма не змінюється ні за відмінками, ні за родами, ні за числами.

Отже, речення, у яких присудок звороту *Acc. cum inf.* виражається різними формами інфінітива, виглядатимуть так.

1. Інфінітив теперішнього часу:

а) *activum*: Scio *studiōsos* eum librum *legere*. Я знаю, що студенти читають цю книгу.

б) *passivum*: Scio eum *librum* a studiōsis *legi*. Я знаю, що ця книга читається студентами.

2. Інфінітив перфекта:

а) *activum*: Scio *studiōsos* eum librum *legisse*. Я знаю, що студенти прочитали цю книгу.

б) *passivum*: Scio eum *librum* a studiōsis *lectum esse*. Я знаю, що ця книга була прочитана студентами.

3. Інфінітив майбутнього часу:

а) *activum*: Scio *studiōsos* eum librum *lectūros esse*. Я знаю, що студенти читатимуть (прочитають) цю книгу.

б) *passivum*: Scio eum *librum* a studiōsis *lectum iri*. Я знаю, що ця книга буде прочитана студентами.

Для дієслова-зв'язки *esse* часові форми інфінітива існують лише у формах активного стану:

Praesens — esse

Perfectum — fuisse

Futurum — fore

§ 62. СИНТАКСИЧНИЙ ЗВОРОТ НАЗИВНОГО ВІДМІНКА З НЕОЗНАЧЕНОЮ ФОРМОЮ ДІЄСЛОВА (NOMINATĪVUS CUM INFINITĪVO)

Якщо дієслово, після якого за нормами латинської мови слід вжити зворот *Accusativus cum infinitivo*, стоїть у пасивній формі, то вживається інший зворот — *Nominativus cum infinitivo*. Для цього звороту характерним є те, що його логічний підмет виражається не знахідним, а називним відмінком, у той час як решта особливостей синтаксичної конструкції лишається такою ж самою, як і в звороті *Acc. cum inf.* Наприклад:

Acc. cum inf.:   Ferunt *Homērum caecum fuisse*.   Кажуть, що Гомер був сліпим.

Nom. cum inf.:   *Homērus caecus fuisse* dicitur.   Кажуть, що Гомер був сліпим.

Зворот *Nom. cum inf.* вживається переважно тоді, коли особа, якій належить думка чи висловлення, не названа, тобто після безособових дієслів у 3-й особі однини чи множини: *dicītur, dicuntur* (говорять); *tradītur, traduntur* (передають); *narrātur, narrantur* (розповідають); *existimātur, existimantur* (вважають, вважається); *putātur, putantur* (вважається); *fertur, feruntur* (розповідають, переказують) і под. Як правило, таке керуюче дієслово стоїть після звороту, узгоджуючись у числі з його логічним підметом:

Fortūna caeca esse dicītur .	Говорять, що доля сліпа.
Fortūna fortes adjuvāre existimātur .	Вважається, що хоробрим сприяє доля.
Romūlus conditor Romae fuisse tradītur .	Передають, що Ромул був засновником Рима.
Fratres Romūlus et Remus conditores Romae fuisse traduntur .	Передають, що брати Ромул і Рем були засновниками Рима.

Nota bene!

1. У тому випадку, коли логічним автором дії звороту *Nom. cum inf.* є займенник 3-ї особи (*він, вона, воно, вони*), цей займенник у звороті пропускається, але при перекладі його треба обов'язково відтворювати:

Inimicos vincisse fertur. Кажуть, що він переміг ворогів.

2. Коли зворот *Nom. cum inf.* залежить від особових форм дієслова *vidēri* (здаватися), то відповідні цим формам особові займенники у звороті пропускаються, але при перекладі їх слід обов'язково відтворювати:

<i>videor</i>	здається, що я (мені здається, що я)
<i>vidēris</i>	здається, що ти
<i>vidētur</i>	здається, що він (вона, воно)
<i>vidēmur</i>	здається, що ми
<i>videmini</i>	здається, що ви
<i>videntur</i>	здається, що вони

Наприклад:

<i>Videor felix esse.</i>	Здається, я щасливий (Мені здається, що я щасливий).
<i>Vidēris felix esse.</i>	Здається, ти щасливий.

Вправи

I. Утворіть інфінітиви усіх трьох часів (теперішнього, майбутнього і минулого) і перекладіть їх для дієслів

vinco, vici, victum, ēre перемогати
condo, dīdi, dītum, ēre засновувати
quaero, quaesīvi, quaesītum, ēre шукати.

II. Перекладіть

1. Popūli antīqui credēbant multos deos mundum regere. 2. Thales, philosophus Graecōrum, docēbat ex aqua constāre omnia. 3. Vetus proverbium est gladiatōrem in arēna capere consilium. 4. Ajunt homīnes plus in aliēno negotio quam in suo videre. 5. Constat ad salutem homīnum inventas esse leges. 6. Tradunt Pisistrātum, tyrannum Atheniensem, primum Homēri libros sic disposuisse, ut nunc habemus. 7. Augustus carmina Vergīlii cremari contra ejus testamentum vetuit. 8. Germāni antīqui, ut Caesar narrat, vinum ad se importari vetābant. 9. Disciplina druīdum Gallōrum in Britannia reperta atque inde in Galliam translata (*transfero*) esse existimātur. 10. Multos scriptōres rerum suarum Alexander Magnus secum in expeditionibus habuisse dicītur. 11. Saepe homīnes imperitos falsis rumoribus terreri cognitum est. 12. Veniet tempus quo posteri nostri tam aperta nos nescisse mirentur (*Sen.*). 13. In mediis aevīs homīnes credēbant post diluvium generāle deum omnipotentem unam linguam Hebraeam, a creatiōne mundi usque aedificatiōnem turris Babyloniensis durantem, in septuaginta duas (72) linguas divisisse. 14. Speramus nos liberosque nostros multa bona visuros esse. 15. Darēus, rex Persarum, speravit se facile Graeciam in potestatem suam redacturum esse. 16. Oraculum Delphicum Lacedaemoniis respondit Spartam nullā re aliā nisi avaritiā delētum iri. 17. Legati inimicorum declaraverunt se obsides daturos esse. 18. Hannibal juravit se semper inimicum Romānis fore. 19. Solo, conditor legum Atheniensium, interrogatus: «Quod supplicium con-

stituētur in eum, qui parentem necaverit?» respondet se putavisse neminem id facturum esse.

Apte dictum

– «Omnes, — inquit Alexander Magnus postquam vulnerātus est, — jurant me Jovis esse filium, sed vulnus hominem esse me clamat».

– Laco quidam homini dicenti maximum esse numerum hostium respondit: «Tanto major erit gloria nostra».

– Salse ridēbat Diogēnes inertiam Megarensium, qui liberos suos nullis bonis artibus instruēbant, curam vero magnam pecorum habēbant. «Malo, — inquit, — me arietem esse Megarensis, quam filium».

– Demosthēni fur quidam rem pretiosam arripuit; qui captus est ita se defendere studēbat: «Nesciēbam id tuum esse». Cui Demosthēnes: «At id tuum non esse satis sciēbas».

De Ennio poēta et Nasīca

Scipio Nasīca aliquando ad Ennium poētam venit, cui ab ostio Ennium quaerenti ancilla dixit dominum domi non esse. Nasīca tamen sensit illam domini jussu dixisse et eum domi esse. Paucis post diebus ad Nasīcam Ennius venit et eum ad januam quaesivit. Tum Nasīca exclāmat se domi non esse. Cui Ennius: «Quid? Ego non cognosco vocem tuam?» Huic Nasīca: «Homo es impudens: ego ancillae tuae credidi te domi non esse, tu autem mini non credis ipsi?»

De Daedālo artifice

Daedālus Atheniensis, artifex clarus, casu hominem necavisse traditur. Itaque propter caedem commissam Athēnis discessit et cum Icāro, filio suo, in Crētā insulam, ubi rex Minos regnābat, migravit. Ibi jussu regis labyrinthum aedificavit, domum amplum et mirabilem, ex quo nullo modo reperiri potest. Tradunt in eo labyrintho Minotaurum, bestiam horribilem, clausum esse.

Post aliquot annos Daedālus, amore patriae tactus, statuit Cretam relinquere et in patriam remigrare. Minos autem constituit Daedālum retinuisse atque etiam in labyrintho inclusisse. Tum Daedālus dolum excogitavit, itaque ex pennis, in ordine positus et cerāque alligātis, alas sibi et Icāro paravit et cum filio avolvit. Aratores pastoresque hos in coelo videntes esse deos crediderunt. Jam magnam partem itineris fecerant, cum Icārus puer volatu gaudere coepit coelique

cupidine tractus deseruit ducem suum et ad solem advolvit. Cera solis calore mollita est et puer in mare decidit, auxilium patris implorans. Hoc mare ex eo tempore Icarium appellatum esse traditur. At pater infelix, ubi pennas in undis viderat, magno dolore affectus et artes suas devovit. Ipse vero in Siciliam pervenit.

III. Дайте відповідь на запитання

1. Cur Daedālus Athēnas discessit? 2. Quem in locum Daedālus cum filio suo Icāro migravit? 3. Quid Daedālus in insula Creta aedificavit? 4. Quis in eo labyrintho clausus est? 5. Quomodo Daedālus sibi et Icāro filio alas paravit? 6. Qua de causa alae Icāri solis calore mollitae sunt? 7. Quid Daedālus, ubi pennas in undis viderat, fecit?

IV. Перекладіть

1. Греки вірили, що Меркурій був вісником богів. 2. Перелякані галли побачили, що наближається військо Цезаря. 3. Розказують (*passivum*), що митець Дедал прокляв своє мистецтво. 4. Ганнібал поклявся, що він завжди воюватиме з римлянами. 5. Солдати сподівались, що вони легко завоюють вороже місто (досл.: *місто ворогів*). 6. Відомо, що велику частину полонених римляни обертали в рабство (*passivum*).

V. Запам'ятайте латинські вислови

1. Homo sum et nihil humani a me alienum puto.	Я людина, і гадаю, що ніщо людське мені не чуже.
2. Qui tacet, consentire videtur.	Той, хто мовчить, очевидно, погоджується.
3. Scio me nihil scire.	Я знаю, що я нічого не знаю (<i>вислів, який антична традиція приписує Сократові</i>).
4. Legem brevem esse oportet.	Закон мусить бути коротким.
5. Mendacem memorem esse oportet.	У брехуна має бути добра пам'ять.
6. Fur semper moram facere videtur.	Злодію завжди здається, що він надто повільний.

7. Ruthenōrum me esse et libenter profiteor. Я з русинів, про що заявляю охоче і з гордістю (*Станіслав Оріховський-Роксолан*).
8. Admiror tē, paries, nōn cecidisse ruīnis, Qui tot scriptorūm tōedia sūstineās. Я дивуюся тобі, стіно, що ти досі не впала в руїнах, витримуючи на собі дурниці стількох писак (*графіті у Помпеях*).

Урок XVIII

§ 63. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Якісні прикметники латинської мови можуть утворювати три ступені порівняння: звичайний, вищий і найвищий.

Вищий ступінь порівняння утворюється від основи прикметника за допомогою суфіксів *-ior* (для чол. та жін. родів) та *-ius* (для сер. роду).

Найвищий ступінь порівняння утворюється від основи прикметника за допомогою суфікса *-issim-* та закінчень *-us* (чол. рід), *-a* (жін. рід), *-um* (сер. рід).

Прикметники, що закінчуються на *-er*, утворюють найвищий ступінь за допомогою закінчень *-rimus*, *-rima*, *-rimum*, які приєднуються не до основи, а до повної форми чоловічого роду.

Наприклад:

Звичайний ступінь	Основа	Вищий ступінь	Найвищий ступінь
Перша-друга відміна прикметників			
altus, alta, altum (високий, висока, високе)	alt-	alt- <i>ior</i> , alt- <i>ius</i> (вищий, вища, вище)	alt- <i>issimus</i> alt- <i>issima</i> alt- <i>issimum</i> (найвищий, найвища, найвище)

Звичайний ступінь	Основа	Вищий ступінь	Найвищий ступінь
justus, justa, justum (справедливий)	just-	just- <i>ior</i> , just- <i>ius</i>	just- <i>issimus</i> just- <i>issima</i> just- <i>issimum</i>
miser, misera, miserum (нещасний)	miser-	miser- <i>ior</i> , miser- <i>ius</i>	miser- <i>rimus</i> miser- <i>rima</i> miser- <i>rimum</i>
pulcher, pulchra, pulchrum (красивий)	pulchr-	pulchr- <i>ior</i> , pulchr- <i>ius</i>	pulchr- <i>rimus</i> pulchr- <i>rima</i> pulchr- <i>rimum</i>
Третя відміна прикметників			
acer, acris, acre (гострий)	acr-	acr- <i>ior</i> , acr- <i>ius</i>	acr- <i>rimus</i> acr- <i>rima</i> acr- <i>rimum</i>
fortis, forte (хоробрий)	fort-	fort- <i>ior</i> , fort- <i>ius</i>	fort- <i>issimus</i> fort- <i>issima</i> fort- <i>issimum</i>
utilis, utile (корисний)	util-	util- <i>ior</i> , util- <i>ius</i>	util- <i>issimus</i> util- <i>issima</i> util- <i>issimum</i>
sapiens, ntis (мудрий)	sapient-	sapient- <i>ior</i> , sapient- <i>ius</i>	sapient- <i>issimus</i> sapient- <i>issima</i> sapient- <i>issimum</i>
audax, ācis (відважний)	audac-	audac- <i>ior</i> , audac- <i>ius</i>	audac- <i>issimus</i> audac- <i>issima</i> audac- <i>issimum</i>

Nota bene!

У латинській мові прикметники у вищому та найвищому ступенях порівняння можуть вживатися, на відміну від української мови, без вказівки на той предмет чи предмети, з якими даний предмет порівнюється. У такому випадку ступінь порівняння вказуватиме просто на підсилення якості або її високий (але не найвищий) рівень:

miles fortior	досить хоробрий солдат
miles fortissimus	дуже хоробрий солдат
res utilior	цілком корисна річ
res utilissima	надзвичайно корисна річ

§ 64. ОСОБЛИВОСТІ УТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ДЕЯКИХ ПРИКМЕТНИКІВ

1. Шість прикметників на *-lis* утворюють найвищий ступінь порівняння за допомогою компонентів *-limus*, *-lima*, *-limum*, які приєднуються до основи:

facilis, facile	легкий	facil- <i>limus</i> , facil- <i>lima</i> , facil- <i>limum</i>
difficilis, e	важкий	dificil- <i>limus</i> , a, um
similis, e	схожий	simil- <i>limus</i> , a, um
dissimilis, e	несхожий	dissimil- <i>limus</i> , a, um
humilis, e	низький	humil- <i>limus</i> , a, um
gracilis, e	тонкий	gracil- <i>limus</i> , a, um

Вищий ступінь для цих прикметників утворюється за загальним правилом: facil-*ior*, facil-*ius*.

Nota bene!

Усі інші прикметники на *-lis*, що не входять до цієї групи, у найвищому ступені мають закінчення за загальним правилом, тобто *-issimus*, *-issima*, *-issimum*:

liberālis, e	вільний	liberal- <i>issimus</i> , a, um
nobilis, e	знатний	nobil- <i>issimus</i> , a, um

2. Прикметники на *-dicus*, *-ficus*, *-völus* утворюють вищий і найвищий ступені порівняння за допомогою суфікса *-ent*, що вставляється між основою та суфіксами *-ior*, *-ius* чи компонентом *-issimus*, *-issima*, *-issimum*.

magnificus, a, um	величний	magnific- <i>ent-ior</i> , magnific- <i>ent-tius</i> magnific- <i>ent-issimus</i> , a, um
-------------------	----------	---

benevōlus, a, um	доброзичли- вий	benevol- <i>ent-ior</i> , benevol- <i>ent-ius</i> benevol- <i>ent-issimus</i> , a, um
maledīcus, a, um	лихослівний	maledic- <i>ent-ior</i> , maledic- <i>ent-ius</i> maledic- <i>ent-issimus</i> , a, um

3. Прикметники з основою на голосний утворюють вищий і найвищий ступені порівняння описово за допомогою слів *magis* (більш) і *maxīme* (найбільш):

necessari-us, a, um	потрібний	<i>magis</i> necessarius, a, um <i>maxīme</i> necessarius, a, um
idone-us, a, um	зручний, ви- гідний	<i>magis</i> idoneus, a, um <i>maxīme</i> idoneus, a, um

4. П'ять прикметників утворюють ступені порівняння від різних основ:

Звичайний ступінь	Українською мовою	Вищий ступінь	Найвищий ступінь
bonus, a, um	хороший	melior, melius	optīmus, a, um
malus, a, um	поганий	pejor, pejus	pessīmus, a, um
magnus, a, um	великий	major, majus	maxīmus, a, um
parvus, a, um	малий	minor, minus	minīmus, a, um
multi, ae, a	численні	plures, plura	plurīmi, ae, a

§ 65. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ У ВИЩОМУ І НАЙВИЩОМУ СТУПЕНЯХ ПОРІВНЯННЯ

Прикметники у вищому ступені порівняння відмінюються як іменники III відміни приголосної групи. За основу при відмінюванні для усіх родів служить форма на *-ior*. Отже, *Genetivus singularis* завжди закінчується на *-iōris*:

Від- мінок	Sing.		Plur.	
	m, f	n	m, f	n
<i>Nom.</i>	utilior	utilius	utiliōr-es	utiliōr-a
<i>Gen.</i>	utiliōr-is		utiliōr-um	
<i>Dat.</i>	utiliōr-i		utilior-ibus	
<i>Acc.</i>	utiliōr-em	utilius	utiliōr-es	utiliōr-a
<i>Abl.</i>	utiliōr-e		utilior-ibus	

Прикметники у найвищому ступені порівняння, незалежно від того, яке із закінчень вони мають (*-issimus*, *-rimus* чи *-limus*), відмінюються як прикметники першої-другої відміни з відповідними родовими закінченнями *-us*, *-a*, *-um*:

Відмінок	Sing.	Plur.
<i>Nom.</i>	servus humillīmus	servi humillīmi
<i>Gen.</i>	servi humillīmi	servōrum humillimōrum
<i>Dat.</i>	servo humillīmo	servis humillīmis
<i>Acc.</i>	servum humillīmum	servos humillīmos
<i>Abl.</i>	servo humillīmo	servis humillīmis
<i>Voc.</i>	serve humillīme	= <i>Nom.</i>

§ 66. НЕПОВНІ СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ

Деякі прикметники, що походять від прийменників або прислівників, мають лише вищий і найвищий ступені порівняння, не вживаючись у звичайному ступені. Найуживаніші серед них такі:

prior, prius	перший з двох	primus, a, um	перший серед усіх
posterior, posterius	пізніший	postrēmus, a, um	останній
inferior, inferius	нижчий	infīmus, a, um	найнижчий
superior, superius	вищий	suprēmus, a, um	найвищий, останній

interior, interius	внутрішній	intīmus, a, um	найглибший, найбільш таємний
exterior, exterius	зовнішній	extrēmus, a, um	останній, крайній
citerior, citerius	ближчий	citīmus, a, um	найближчий
ulterior, ulterius	дальший	ultīmus, a, um	найдалший
proprior, proprius	ближчий	proxīmus, a, um	найближчий

§ 67. ВЖИВАННЯ ВІДМІНКІВ ПРИ СТУПЕНЯХ ПОРІВНЯННЯ (*ABLATIVUS COMPARATIONIS; GENETIVUS PARTITIVUS*)

Прикметники вищого ступеня порівняння вживаються у реченні в двох граматичних конструкціях:

а) при іменнику, що позначає предмет, з яким порівнюють, причому обидва порівнювані предмети стоять у називному відмінку, з'єднуючись сполучником *quam* (ніж, як). (Пор., укр.: *Брат кращий, ніж сестра*). Наприклад:

<i>Amīcus vetus amabilior est quam amīcus novus.</i>	<i>Старий друг миліший, ніж новий.</i>
<i>Aqua gravior est quam aēr.</i>	<i>Вода важча, ніж повітря.</i>

б) при іменнику, що позначає предмет, з яким порівнюють, причому останній стоїть в аблативі. Такий аблатив відповідника в українській мові не має; його називають аблативом порівняння (*Ablativus comparationis*):

<i>Amīcus vetus amabilior est amico novo.</i>	<i>Старий друг миліший за нового.</i>
<i>Aqua gravior est aēre.</i>	<i>Вода важча за повітря.</i>

У найвищому ступені порівняння для виділення іменника, що позначає предмет, наділений особливою мірою якості на тлі інших, вживається:

а) аблатив з прийменником *ex* (із, з-поміж): *fortissimus ex omnibus* (найхоробріший з-поміж усіх);

б) родовий відмінок множини без прийменника (так званий родовий частковий — *Genetivus partitivus*), який слід перекладати, користуючись властивою українській мові прийменниковою конструкцією з прийменниками *з-поміж, із, серед*: *fortissimus omnium* (найхоробріший з-поміж усіх).

§ 68. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Якісні прислівники латинської мови, як і прикметники, мають три ступені порівняння: звичайний, вищий і найвищий. Звичайний ступінь порівняння — це форма прислівника, зафіксована у словниках. Вищий ступінь утворюється від основи прислівника за допомогою закінчення *-ius* (як для прикметників середнього роду):

<i>late</i> — <i>lat-ius</i>	<i>широко</i> — <i>ширше</i>
<i>fortiter</i> — <i>fort-ius</i>	<i>хоробро</i> — <i>хоробріше</i>

Найвищий ступінь порівняння прислівників утворюється від їх основи за допомогою компонентів *-issime, -rime, -lime*:

<i>late</i>	<i>lat-issime</i>	(пор. <i>latissimus</i>) <i>найширше</i>
<i>facile</i>	<i>facil-lime</i>	(пор. <i>facillimus</i>) <i>найлегше</i>
<i>pulchre</i>	<i>pulcher-rime</i>	(пор. <i>pulcherrimus</i>) <i>найкраще</i>

Вправи

I. а) Утворіть вищий і найвищий ступені від прикметників:

honestus, a, um (почесний), *niger, gra, grum* (чорний), *commūnis, e* (спільний), *dives, itis* (багатий);

b) Перекладіть, провідмініайте утворені словосполучення:

досить почесний обов'язок, найчорніший день, дуже багата область

II. Перекладіть

1. Nihil est celerior quam mens humana. 2. Saepe initium difficilius est quam finis laboris. 3. Risu inepto res ineptior nulla est. 4. Luce sunt clariora nobis tua consilia. 5. Sors eorum hominum, qui nihil cupiunt, felicitior est, quam sors eorum, qui semper plura cupiunt. 6. Melior tutiorque est certa pax quam sperata victoria. 7. Nemo melior fuit homine illo, nemo clarior, nemo honestior. 8. Meliores, prudentiores, constantiores nos tempus facit. 9. Opes, honores, genus neque felicitorem faciunt, neque meliorem. 10. Discipulus est prioris posterior dies. 11. Gravissimum est imperium consuetudinis. 12. Firmissima est inter pares amicitia. 13. Omnes stulti sunt sine dubio miserissimi, maxime quod stulti sunt. 14. Proletarii erant pauperrimi homines in plebe Romana. 15. Hominibus pigris etiam facillimi labores difficillimi videntur. 16. Notum est majorem partem orbis terrarum antiquos ignorare. 17. Inter veteres belli duces Romanos Caesar rei militaris peritissimus esse putatur. 18. Quid est omnium inimicissimus homini? Alter homo. 19. Ea femina matronarum castissima esse existimatur. 20. Tum mentis oculi perspicacius videre incipiunt, cum corporis oculi deflorescunt (*Plato*). 21. Diligentissime viri docti naturae leges semper exploraverunt.

Apte dictum

— Lentulus, Ciceronis gener, humillima erat figura et maxime exiguo corpore. Longissimo gladio aliquando cinctus in Foro ambulabat. Tum Cicero: «Quis, — inquit, — generum meum ad gladium alligavit?»

— Apelles, pictor antiquus clarissimus, Alexandrum Magnum pinxit equitantem. Tamen rex imaginem suam minus laudavit, quam meruerat artifex. Equus vero Alexandri interea, adductus picto equo, sic adhinnivit, quasi ante eum verus esset (= *fuit*) equus. Tum Apelles: «O rex, — inquit, — equus tuus, ut video, picturae peritior est, quam tu».

— Julia, Octaviani Augusti filia, venit aliquando ad patrem luxurioso et licentiore vestitu, quod patri non placuit. Postero die Julia modes-

tius vestita ad Augustum venit, qui gaudium non continuit: «Quantum hic habitus, — inquit, — aptior est Augusti filiae». Cui illa: «Hodie enim me patris oculis ornavi, heri — oculis viri».

De Croeso et Solone

Croesus in Asiae urbe habitabat, cui nomen erat Sardes. Hic rex, cujus divitiae ingentissimae erant, magnam potentiam habuisse videtur. Aliquando Solo Atheniensis, unus e septem sapientibus, qui leges utilissimas Atheniensibus scripsit, ad Croesum venisse dicitur. Postquam jussu regis omnes divitiae regales ei monstratae sunt, Croesus eum interrogavit: «Quem omnium hominum felicissimum esse putas?» Tum ille: «Tellum Atheniensem felicissimum omnium puto, nam ei boni et probi liberi erant, et ipse, pro patria pugnans, morte honestissima vitam finivit.» Cui rex iratus: «Cur non me, — inquit, — tam divitem hominem, sed Tellum quendam felicissimum esse credis?» Ei Solo: «Fortuna humana, — inquit, — saepe mutatur. Quid incertius est opibus et divitiis? Nemo ante mortem a me felix nominabitur».

Haec verba Solonis Croeso non placuerunt, sed paulo post a Cyro, rege Persarum, in pugna victus ipse de felicitate sua dubitare coactus est.

III. Дайте відповідь на запитання

1. Qua in urbe rex Lydiae Croesus habitabat? 2. Quis aliquando ad Croesum venit? 3. Quid Croesus Solonem interrogavit, monstrans ei suas divitias? 4. Cur Solo Tellum Atheniensem felicissimum omnium hominum putavit? 5. Qua de causa et quando Croesus de felicitate sua dubitare coactus est?

IV. Перекладіть

1. Приклади корисніші, ніж повчання. 2. Наша земля — дуже мала частина всесвіту. 3. Ця дівчина — найщасливіша серед усіх дівчат. 4. Рабство — зло, найбільше з-поміж усіх. 5. У людини немає нікого, ближчого за матір (досл.: *не є ніхто ближчий, ніж...*).

V. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Consultor homini tempus utilissimus.	Час — найкорисніший порадник для людини.
2. Optima legum interpres consuetudo.	Звичай — найкращий тлумач за- конів.

3. Ex malis minīma eligēre oportet.	З-поміж лих слід обирати найменше.
4. Honōres mutant mores, sed raro in meliōres.	Почесті міняють звичаї, але рідко — на кращі.
5. Fama nihil est celerius.	Немає нічого швидшого за погослос.
6. Qui minīmum optat, minīmo eget.	Хто найменше має — задовольняється найменшим.
7. Non faciunt equum meliōrem aurei freni.	Золота вуздечка не робить коня кращим.
8. A bove majōri discit arāre minor.	Від старого вола навчається орати молодший.
9. Frons occipitio prior est.	Лоб ближче потилиці (<i>до небезпеки</i>).
10. Tunīca proprior est pallio.	Туніка ближча до тіла, ніж паллій (<i>своя сорочка ближча до тіла</i>).
B. Citius, altius, fortius.	Швидше, вище, сильніше (<i>девіз Олімпійських ігор</i>).
Intra bonus, exi melior.	Увійди добрий, вийди кращий (<i>про храм</i>).
Prior tempore, prior jure.	Перший у часі — сильніший за правом.
Ad majōrem Dei gloriam.	Для більшої слави Божої (<i>одне з гасел Ордену єзуїтів</i>).
A priōri.	Заздалегідь (<i>неспираючись на досвід</i>).
A posteriōri.	<i>На підставі досвіду.</i>

Урок XIX

§ 69. ВІДКЛАДЕНІ ДІЄСЛОВА (*VERBA DEPONENTIA*)

Понад двісті так званих відкладених латинських дієслів вживаються лише у пасивній формі, хоча мають при цьому активне значення. Це відрізняє їх від звичайних дієслів, які утворюють обидві форми — активну і пасивну — і, відповідно, мають подвійне значення. Пор. синонімічні дієслова:

Звичайне дієслово:	Відкладене дієслово:
<i>Act.</i> dico я говорю	<i>Pass.</i> dicor про мене говорять
<i>Act.</i> не вживається	<i>Pass.</i> loquor я говорю
<i>Act.</i> dono я дарую	<i>Pass.</i> donor мені дарують
<i>Act.</i> не вживається	<i>Pass.</i> largior я дарую

Назва відкладених дієслів (*verba deponentia*) походить від латинського дієслова *deponere* (*відкладати*), оскільки вони ніби *відклали, відкинули* форми активного стану. Схожі дієслова зустрічаються також в українській мові, де вони закінчуються на частку *-ся*, хоча й не мають характерного для цієї частки зворотного чи пасивного значення і, як і латинські відкладені дієслова, в активній формі без згаданої частки не вживаються (пор.: *подобатися, посміхатися, боятися, сподіватися*).

Латинські відкладені дієслова фіксуються у словнику не в чотирьох, як звичайне дієслово (§ 13), а у трьох основних формах:

- 1-й особі однини теперішнього часу (*pass.*);
- 1-й особі однини перфекта (*pass.*);
- інфінітиві теперішнього часу (*pass.*).

Такий запис відрізняється не лише тим, що усі форми стоять у пасиві, але й тим, що:

а) відсутня так звана друга форма (1-а особа однини перфекта активного стану), якої відкладені дієслова не мають;

б) замість супіна подається пасивний дієприкметник, утворений від основи супіна, який входить до складу форм пасивного перфекта.

Наприклад, основні форми звичайного дієслова *ornāre* (*прикрашати*) такі:

<i>orno</i>	<i>ornāvi</i>	<i>ornātum</i>	<i>ornāre</i>
(я <i>прикрашаю</i>)	(я <i>прикрасив</i>)	(супін)	(<i>прикрашати</i>)

Якщо для кожної з цих форм утворити пасивні варіанти, то вони виглядатимуть так:

<i>ornor</i>	—	<i>ornātus sum</i>	<i>ornāri</i>
(я <i>прикрашаюсь</i> , мене <i>прикрашають</i>)		(я <i>був прикрашений</i>)	(бути <i>прикрашуваним</i>)

Пор. з ними основні форми відкладеного дієслова:

<i>imitor</i>	—	<i>imitātus sum</i>	<i>imitāri</i>
(я <i>відображаю</i>)		(я <i>відобразив</i>)	(<i>відображати</i>)
<i>polliceor</i>	—	<i>pollicitus sum</i>	<i>pollicēri</i>
(я <i>обицяю</i>)		(я <i>пообіцяв</i>)	(<i>обицяти</i>)
<i>partior</i>	—	<i>partītus sum</i>	<i>partīri</i>
(я <i>розділяю</i>)		(я <i>розділив</i>)	(<i>розділяти</i>)

У наведених формах, відповідно, **основа теперішнього часу** буде: *imita-*, *pollice-*, *parti-*; **основа супіна**, яка визначається за формою дієприкметника без закінчення *-us* — *imitat-*, *pollicit-*, *partit-*; **основа інфінітива** — *imita-*, *pollice-*, *parti-*.

Відкладені дієслова є в усіх чотирьох дієвідмінах. Наприклад:

I.	<i>arbītror,</i>	<i>arbitrātus sum,</i>	<i>arbitrāri</i>	<i>думати, вважати</i>
	<i>hortor,</i>	<i>hortātus sum,</i>	<i>hortāri</i>	<i>закликати</i>
II.	<i>vereor,</i>	<i>verītus sum,</i>	<i>verēri</i>	<i>боятися</i>
	<i>profiteor,</i>	<i>professus sum,</i>	<i>profitēri</i>	<i>публічно проголошувати</i>
III.	<i>nascor,</i>	<i>natus sum,</i>	<i>nasci</i>	<i>народжуватись</i>
	<i>sequor,</i>	<i>secūtus sum,</i>	<i>sequi</i>	<i>слідувати, йти за кимось</i>
	<i>utor,</i>	<i>usus sum,</i>	<i>uti</i>	<i>користуватися</i>
IV.	<i>orior,</i>	<i>ortus sum,</i>	<i>orīri</i>	<i>походити, починатися</i>
	<i>experior,</i>	<i>expertus sum,</i>	<i>experīri</i>	<i>випробовувати</i>

Відмінюються відкладені дієслова так, як і звичайні дієслова відповідних дієвідмін, але тільки у пасивному стані:

№ з/н	<i>Praesens</i>	<i>Imperfectum</i>	<i>Futūrum I</i>
<i>Sing.</i>			
1.	<i>vere-or</i> (я <i>боюсь</i>)	<i>verē-ba-r</i> (я <i>боявся</i>)	<i>verē-b-or</i> (я <i>боятимусь</i>)
2.	<i>verē-ris</i>	<i>vere-bā-ris</i>	<i>vere-b-ē-ris</i>
3.	<i>verē-tur</i>	<i>vere-bā-tur</i>	<i>vere-b-ī-tur</i>
<i>Plur.</i>			
1.	<i>verē-mur</i>	<i>vere-bā-mur</i>	<i>vere-b-ī-mur</i>
2.	<i>vere-mīni</i>	<i>vere-ba-mīni</i>	<i>vere-b-i-mīni</i>
3.	<i>vere-ntur</i>	<i>vere-ba-ntur</i>	<i>vere-b-u-ntur</i>

№ з/н	Perfectum	Plusquamperfectum	Futurum II
<i>Sing.</i>			
1.	verītus, a, um sum (я злякався)	verītus, a, um eram (я боявся)	verītus, a, um ero (я боятимусь)
2.	verītus, a, um es	verītus, a, um eras	verītus, a, um eris
3.	verītus, a, um est	verītus, a, um erat	verītus, a, um erit
<i>Plur.</i>			
1.	verīti, ae, a sumus	verīti, ae, a erāmus	verīti, ae, a erīmus
2.	verīti, ae, a estis	verīti, ae, a erātis	verīti, ae, a erītis
3.	verīti, ae, a sunt	verīti, ae, a erant	verīti, ae, a erunt

Наказову форму відкладені дієслова утворюють від основи інфінітива за допомогою закінчення *-re* у 2-й особі однини і закінчення *-mīni* у 2-й особі множини:

arbitrā-re	подумай!	arbitra-mīni	подумайте!
ut-ē-re	використай!	ut-i-mīni	використайте!
experī-re	випробуй!	experi-mīni	випробуйте!
verē-re	бійся!	vere-mīni	бійтеся!

§ 70. ОСОБЛИВОСТІ У ЗНАЧЕННІ І ВЖИВАННІ ВІДКЛАДЕНИХ ДІЄСЛІВ

Відкладені дієслова мають кілька неособових форм активного стану, а саме:

1) дієприкметник теперішнього часу активного стану (§ 39):

arbitra-ns	той, що думас; мислячий
vere-ns	той, що боїться
ut-ens	той, що використовує
experi-ens	той, що випробовує

2) інфінітив майбутнього часу активного стану (§ 61), до складу якого входить активний дієприкметник майбутнього часу:

arbitrat-ūrus, a, um esse	подумати у майбутньому
verit-ūrus, um esse	боятися у майбутньому
us-ūrus, a, um esse	використати у майбутньому
expert-ūrus, a, um esse	випробувати у майбутньому

3) віддієслівний іменник (*gerundium*), мова про який ітиме далі у §§ 75, 76.

Nota bene!

Дієприкметник минулого часу пасивного стану (*participium perfecti passīvi*) може вживатися як у пасивному, так і в активному значеннях:

arbitrātus, a, um	обдуманий або той, що обдумав
verītus, a, um	зляканий або той, що злякався
usus, a, um	використаний або той, що використав
expertus, a, um	випробуваний або той, що випробував

§ 71. НАПІВВІДКЛАДЕНІ ДІЄСЛОВА (VERBA SEMIDEPONENTIA)

Деякі латинські дієслова у часах, утворених від основи інфінітива, мають активні форми, а в часах, утворених від перфекта, — пасивні, і навпаки. Значення цих дієслів завжди активне, тому їх називають напіввідкладеними. Найуживаніші з напіввідкладених дієслів такі:

audeo, ausus sum, audēre	наважуватися
gaudeo, gavīsus sum, gaudēre	радіти
soleo, solītus sum, solēre	мати звичку
confido, confīsus sum, confidēre	довіряти
diffīdo, diffīsus sum, diffidēre	не довіряти
revertor, reversus sum, reverti (revertor, reverti, reverti)	повертатися

Напіввідкладені дієслова відмінюються так:

№ з/н	<i>Praesens</i>	<i>Imperfectum</i>	<i>Futūrum I</i>
<i>Sing.</i>			
1.	gaudeo (я радію)	gaudēbam (я радів)	gaudēbo (я зрадію)
2.	gaudes	gaudēbas	gaudēbis
3.	gaudet	gaudēbat	gaudēbit
<i>Plur.</i>			
1.	gaudēmus	gaudebāmus	gaudebīmus
2.	gaudētis	gaudebātis	gaudebītis
3.	gaudent	gaudēbant	gaudēbunt
<i>Perfectum</i>		<i>Plusquamperfectum</i>	
<i>Sing.</i>			
1.	gavīsus, a, um sum (я зрадів)	gavīsus, a, um eram (я радів)	gavīsus, a, um ero (я радітиму)
2.	gavīsus es	gavīsus eras	gavīsus eris
3.	gavīsus est	gavīsus erat	gavīsus erit
<i>Plur.</i>			
1.	gavīsi, ae, a sumus	gavīsi, ae, a erāmus	gavīsi, ae, a erīmus
2.	gavīsi estis	gavīsi erātis	gavīsi erītis
3.	gavīsi sunt	gavīsi erant	gavīsi erunt

§ 72. ДІЄСЛОВА ТРЕТЬОЇ ДІЄВІДМІНИ НА *-io*

До III дієвідміни належить нечисленна група дієслів (як звичайного, так і відкладеного типу), у яких основа інфінітива закінчується на приголосний, як і в решти дієслів III дієвідміни, але основа теперішнього часу, не збігаючись з основою інфінітива, має закінчення *-i*. Найуживаніші серед цих дієслів такі:

capī-o, cepi, captum, cap-ēre	брати, ловити
cupio, cupīvi, cupītum, cupēre	бажати
facio, feci, factum, facēre	робити

fugio, fugi, fugītum, fugēre	тікати, уникати
jacio, jeci, jactum, jacēre	кидати
pario, pepēri, partum, parēre	народжувати
rapio, rapui, raptum, rapēre	захоплювати
specio, spexi, spectum, specēre	дивитися
sapio, sapīvi, -, sapēre	бути розумним
gradi-or, gressus sum, grad-i	іти
mori-or, mortuus sum, mor-i	помирати
patior, passus sum, pati	терпіти

Таку саму особливість мають також похідні дієслова, утворені від наведених вище за допомогою префіксів:

conspici-o, conspexi, conspectum, conspic-ēre	оглядати, помічати
inspicio, inspexi, inspectum, inspicēre	спостерігати
aspicio, aspexi, aspectum, aspicēre	дивитися на когось
prospicio, prospectus sum, prospicēre	передбачити
aggredi-or, aggressus sum, aggrēd-i	нападати
regredior, regressus sum, regrēdi	відступати
ingredior, ingressus sum, ingrēdi	вступати

При відмінюванні дієслова на *-io* слід пам'ятати, що форми теперішнього часу (*praesens*), минулого недоконаного (*imperfectum*) та майбутнього (*futūrum I*) часів утворюються від основи на *-i* за правилами відмінювання дієслів III та IV дієвідмін. При цьому:

- у 2-й особі однини теперішнього часу перед закінченням *-ris* кінцевий голосний основи *-i-* переходить у *-ē-*;
- у 3-й особі множини теперішнього часу перед закінченнями *-nt* та *-ntur* вставляється голосний *-u-*:

<i>Praesens</i>				
<i>Sing.</i>	1.	capī-o (я ловлю)	capī-or (мене ловлять)	morī-or (я помираю)
	2.	capī-s	capē-ris	morē-ris
	3.	capī-t	capī-tur	morī-tur

<i>Praesens</i>				
<i>Plur.</i>	1.	capī-mus	capī-mur	morī-mur
	2.	capī-tis	capī-mīni	mori-mīni
	3.	capī-u-nt	capī-u-ntur	mori-u-ntur
<i>Imperfectum</i>				
<i>Sing.</i>	1.	capī-ēba-m (я ловив)	capī-ēba-r (мене ловили)	mori-ēba-r (я помирав)
	2.	capī-ēba-s	capī-ebā-ris	mori-ebā-ris
	3.	capī-ēba-t	capī-ebā-tur	mori-ebā-tur
<i>Plur.</i>	1.	capī-ebā-mus	capī-ebā-mur	mori-ebā-mur
	2.	capī-ebā-tis	capī-eba-mīni	mori-eba-mīni
	3.	capī-ēba-nt	capī-eba-ntur	mori-eba-ntur
<i>Futūrum I</i>				
<i>Sing.</i>	1.	capī-a-m (я ловитиму)	capī-a-r (мене ловитимуть)	mori-a-r (я помру)
	2.	capī-e-s	capī-ē-ris	mori-ē-ris
	3.	capī-e-t	capī-ē-tur	mori-ē-tur
<i>Plur.</i>	1.	capī-ē-mus	capī-ē-mur	mori-ē-mur
	2.	capī-ē-tis	capī-e-mīni	mori-e-mīni
	3.	capī-e-nt	capī-e-ntur	mori-e-ntur

Nota bene!

1. Наказові форми дієслів на **-io** такі:

cap-e	лови!	cap-ī-te	ловіть!
morē-re	помирай!	mori-mīni	помирайте!

Інші часові форми дієслів на **-io**, які походять від основи перфекта чи супіна, утворюються і відмінюються за загальними правилами.

2. Дієприкметник теперішнього часу активного стану (**participium praesentis actīvi**) утворюється від основи на **-i**:

capī-ens	той, що ловить
mori-ens	той, що помирав

Вправи**I. Провідмініайте у всіх часах дієслова**

loquor, locūtus sum, loqui *говорити*

progredior, progressus sum, progrēdi *простувати вперед*

II. Перекладіть

- Concordiā parvae res crescunt, discordiā maxīmae dilabuntur.
- Qui jure suo utitur, nemīni faciet injuriam.
- Homo totiens moritur, quotiens amittit suos.
- Homo sapiens loquētur et tacēbit recto tempore.
- Qui malis moribus utitur, ipse sibi facit vitam infelīcem.
- Aequat omnes cinis: impāres nascimur, pares morimur.
- Non semper similes parentibus libēri nascuntur.
- Qui cum sapientibus versatur, sapiens erit.
- Ecce deus fortior me, qui veniens dominabitur mihi (*Dante*).
- Lacedaemonii legātis Atheniensium contra Persas pollicīti sunt.
- In eundem portum, ex quo erāmus aggressi, magna jactāti tempestāte confugimus.
- Sine vitiis nemo natus est, nemo nascitur, nemo nascetur.
- Pecunia est ancilla, si scis uti, si nescis — domīna.
- Catīlīna ausus est consulatum vi et armis petere.

Apte dictum

— Socrātes se sapientiā praestāre ceteris dicēbat. «Illi enim, — inquit, — ea, quae nesciunt, scire se putant, ego me nihil scire scio. Ob eam rem puto me ab Apollīne omnium homīnum sapientissimum esse appellatum, nam haec est sola homīnis sapientia: non arbitrāri se scire, quod nescit».

— Legātis Samiōrum, longa oratiōne auxilium rogantibus Lacedaemonii respondērunt: «Initium oratiōnis vestrae sumus oblīti, finem non intelleximus, quia initium de memoria nostra excesserat».

De rebus ab Hannibale in Italia gestis

Postquam Romāni ad Cannas devicti sunt, Mahārbal, qui equitatu Poenōrum praecerat (*imperfectum* від *praesum*), Hannibālem Romānos persēqui et Urbem ipsam agrēdi hortātus est. «Die quinto, — inquit, — victor in Capitolio epulaberis. Sequere, cum equitatu praecedam!».

Hannibāli res est visa nimis major, et aliquid temporis sibi deliberare postulāvit. Tum Mahārbal: «Non omnia nimirum eidem dei dederunt: vincere scis, Hannibal, victoriā uti nescis». Mora ejus diēi salutī Urbi atque imperio fuit.

III. Дайте відповідь на запитання

1. Quis Romānos ad Cannas devīcit? 2. Quam ad rem Mahārbal Hannibālem hortātus est? 3. Quid Hannībal ad consilium Maharbālis postulāvit? 4. Quid Urbem in hoc casu servāvit? 5. Quae clara verba Mahārbal Hannibāli locūtus est?

IV. Перекладіть

1. Війська зійшлися (*congregior*) на широкому полі поблизу міста. 2. Ганнібал уперше перейшов (*transgredior*) з військом Альпи. 3. Бездіяльна людина завжди скаржиться (*queror de aliquare*) на долю. 4. Ніколи не забувайте (*obliviscor*) настанови своїх учителів. 5. Діти часто гадають (*arbitror*), що вони знають більше, ніж їхні батьки.

V. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Dulce et decōrum est pro patria mori.	Солодко і почесно померти за батьківщину.
2. Rem tene, verba sequentur.	Влови суть, а слова придуть.
3. Nīc mortuī vivunt et muti loquuntur.	Тут мертві живуть, а німі говорять (<i>про бібліотеки, меморіали тощо</i>).
4. Altissīma flumīna minīmo sono labuntur.	Найглибші ріки течуть з найменшим шумом.
5. Vincēre scis, Hannībal, victoria uti nescis.	Перемагати вмєш, Ганнібале, а скористатися перемогою не вмєш.
6. Ultra posse nemo obligātur.	Нікого не можна зобов'язати (<i>виконати щось</i>) понад його можливості.
7. Primum vivēre, deinde philosophāri.	Спершу — жити, а потім — мудрувати.
8. Cito pede labitur aetas.	Швидкою ходою плине життя.
9. Poētis mentīri licet.	Поетам вигадки дозволені.
10. Parturient montes, nascetur ridiculus mus (<i>Hor.</i>).	Страждають у пологах гори, а народжується смішне мишеня.

B. Aut vincēre, aut mori.	Перемогти або вмерти.
Non progrēdi est regrēdi.	Не простувати вперед — значить іти назад.

Facta loquuntur.
Nīl admirāri.

Memento mori.

Факти говорять (*самі за себе*).
Нічому не дивуватися (*зберігаючи завжди рівновагу; філософське гасло епікурейців і стоїків*).
Пам'ятай про смерть (*форма привітання ченців Ордену траппістів*).

Урок XX

§ 73. ПРЕФІКСАЛЬНЕ УТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ. ДІЄСЛОВА, ПОХІДНІ ВІД ДІЄСЛОВА *sum, fui, esse* (бути)

При дієсловах у ролі префіксів часто вживаються прийменники, які доповнюють або уточнюють значення дієслова. Найуживаніші серед них такі:

Прийменник	Значення у ролі префікса	Приклад
a, ab (від)	віддалення	ab-ducēre (відводити)
ad (до)	наближення; знаходження біля чогось	ad-ducēre (приводити)
cum, con- (з)	з'єднання	con-ducēre (з cum-ducēre) (зводити разом, збирати)
de (від)	віддалення, заперечення, усунення	de-ducēre (відводити)
e, ex (з)	рух зсередини	e-ducēre (виводити)
inter, intro- (між)	дія між чимось; перебування серед чогось	intro-ducēre (вводити, поширювати)
ob (через)	зустрічна дія із значенням перешкоди, протиставлення	ob-ducēre (підводити назустріч)
prae (перед)	дія попереду; знаходження перед чимось	prae-ducēre (проводити перед чимось)

Урок XX

Прийменник	Значення у ролі префікса	Приклад
pro (для)	рух уперед; дія на користь чогось	pro-ducēre (виводити наперед)
trans (через)	рух через щось	tra-ducēre (з trans-ducēre) (переводити)

Якщо прийменники приєднуються до дієслова *sum, fui, esse* (бути), виникають так звані **складені дієслова** з такими значеннями:

absum, afui, abesse	бути відсутнім
adsum, adfui (affui), adesse	бути присутнім; допомагати
intersum, interfui, interesse	брати участь
praesum, praefui, praesesse	очолювати; знаходитися попереду
prosum, profui, prodesse	бути корисним; допомагати
obsum, obfui, obesse	шкодити; бути на перешкоді
desum, defui, deesse	не вистачати
supersum, superfui, superesse	бути в залишку; залишатися; бути зайвим

Складені дієслова, як і саме дієслово *esse*, мають лише активні форми. При їх відмінюванні префікс залишається незмінним, відмінюється лише дієслівний компонент. Наприклад:

Число	№ з/н	<i>Praesens</i>	<i>Imperfectum</i>	<i>Futūrum I</i>
Sing.	1.	prae- sum	prae- eram	prae- ero
	2.	prae- es	prae- eras	prae- eris
	3.	prae- est	prae- erat	prae- erit
Plur.	1.	prae- sūmus	prae- erāmus	prae- erīmus
	2.	prae- estis	prae- erātis	prae- erītis
	3.	prae- sunt	prae- erant	prae- erunt

Число	№ з/н	Perfectum	Plusquamperfectum	Futūrum II
Sing.	1.	prae-fui	prae-fuēram	prae-fuēro
	2.	prae-fuisti	prae-fuēras	prae-fuēris
	3.	prae-fuit	prae-fuērat	prae-fuērit
Plur.	1.	prae-fuimus	prae-fuerāmus	prae-fuerimus
	2.	prae-fuistis	prae-fuerātis	prae-fueritis
	3.	prae-fuerunt	prae-fuerant	prae-fuerint

Nota bene!

У дієслові *prosum, profui, prodesse* префікс *pro-* перед голосними має форму *prod-*: *pro-sum*, але *prod-es, prod-est* і т. ін.

За тим самим принципом, що й дієслова, перераховані вище, утворилося дієслово **possum, potui, posse** (*могти*), яке складається з форманта *pot-* (це — основа прикметника *potis, могутній*) і дієслова *sum, fui, esse* (пор. первісні форми: *pot-sum, pot-fui, pot-esse*). При відмінюванні цього дієслова у теперішньому часі (*praesens*) перед початковим голосним відповідної форми *esse* вживається формант *pot-*, а перед приголосним — його асимільований варіант *pos-*. У минулому часі недоконаного виду і майбутньому часі (*imperfectum; futūrum I*), де форми *esse* скрізь починаються на голосний, послідовно вживається *pot-*:

Число		Praesens	Imperfectum	Futūrum I
Sing.	1.	pos-sum (з <i>pot-sum</i>) (я можу)	pot-ēram (я міг)	pot-ēro (я зможу)
	2.	pot-es	pot-ēras	pot-ēris
	3.	pot-est	pot-ērat	pot-ērit
Plur.	1.	pos-sūmus	pot-erāmus	pot-erimus
	2.	pot-estis	pot-erātis	pot-eritis
	3.	pos-sunt	pot-erant	pot-erunt

У часах групи перфекта, тобто у минулому часі доконаного виду (*perfectum*), давноминулому (*plusquamperfectum*) і майбутньому часі доконаного виду (*futūrum II*), усі часові форми утво-

рюються за загальним правилом від основи перфекта, тобто від *potu-*:

Число	№ з/н	Perfectum	Plusquamperfectum	Futūrum II
Sing.	1.	potu- <i>i</i> (я зміг)	potu- <i>eram</i> (я міг)	potu- <i>ero</i> (я зможу)
	2.	potu- <i>isti</i>	potu- <i>eras</i>	potu- <i>eris</i>
	3.	potu- <i>it</i>	potu- <i>erat</i>	potu- <i>erit</i>
Plur.	1.	potu- <i>imus</i>	potu- <i>eramus</i>	potu- <i>erimus</i>
	2.	potu- <i>istis</i>	potu- <i>eratis</i>	potu- <i>eritis</i>
	3.	potu- <i>erunt</i>	potu- <i>erant</i>	potu- <i>erint</i>

Перекладаючи та відмінюючи складені дієслова, слід пам'ятати таке.

1. Додаток при складених дієсловах завжди стоїть у давальному відмінку:

praesesse <i>exercitui</i> (Dat.)	очолювати <i>військо</i>
interesse <i>pugnae</i> (Dat.)	брати участь у <i>бою</i>
prodesse <i>amicis</i> (Dat.)	допомагати <i>друзям</i>

2. Дієслово *desum, defui, deesse* (*не вистачати*) в українській мові вживається, як правило, безособово, поєднуючись з родовим відмінком іменника (пор.: *не вистачає грошей*). У латинській мові при цьому дієслові, як і при будь-якому іншому, підмет ставиться у називному відмінку, а додаток — у давальному:

Pecunia (Nom. Sing.) mihi	Мені не вистачає грошей.
(Dat.) deest.	
Vires (Nom. Plur.) nobis	Нам бракує сил.
(Dat.) desunt.	

3. Дієслова *abesse, praesesse, posse* утворюють дієприкметники теперішнього часу активного стану (*participium praesentis activi*):

absens, <i>ntis</i>	відсутній
praesens, <i>ntis</i>	присутній, теперішній, ось цей
potens, <i>ntis</i>	могутній

§ 74. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛОВА eo, ii, itum, ire (іти)

Число	№ з/н	Praesens	Imperfectum	Futurum I
Sing.	1.	eo	ibam	ibo
	2.	is	ibas	ibis
	3.	it	ibat	ibit
Plur.	1.	imus	ibāmus	ibīmus
	2.	itis	ibātis	ibītis
	3.	eunt	ibant	ibunt
		<i>Perfectum</i>	<i>Plusquamperfectum</i>	<i>Futurum II</i>
Sing.	1.	ii	iēram	iēro
	2.	isti	iēras	iēris
	3.	it	iērat	iērit
Plur.	1.	imus	iērāmus	iērīmus
	2.	istis	iērātis	iērītis
	3.	iērunt	iērant	iērint

Наказові форми дієслова *ire* такі:
i (*idu!*), *ite* (*idimь!*).

Дієприкметник теперішнього часу активного стану (*participium praesentis activi*) має такі форми:

Відмінок	Sing.	Plur.	
	<i>m, f, n</i>	<i>m, f</i>	<i>n</i>
<i>Nom.</i>	iens (<i>який (що) йде</i>)	euntes	euntia
<i>Gen.</i>	euntis	euntium	
<i>Dat.</i>	eunti	euntibus	
<i>Acc.</i>	euntem (<i>m, f</i>), iens (<i>n</i>)	euntes (<i>m, f</i>)	euntia (<i>n</i>)
<i>Abl.</i>	eunti (eunte)	euntibus	

Дієслово *ire* у поєднанні з префіксами утворює низку дієслів на позначення руху:

abeo, abii, abītum, abīre	відходити
adeo, adii, adītum, adīre	приходити
exeo, exii, exītum, exīre	виходити
transeo, transii, transītum, transīre	переходити
coeo (з <i>cum</i> -eo), coii, coītum, coīre	сходиться
ineo, inii, inītum, inīre	входить
praetereo, praeterii, praeterītum, praeterīre	проминати
redeo, redii, redītum, redīre	повертатися

Усі ці дієслова відмінюються так само, як дієслово *eo, ii, itum, ire*; префікси при цьому залишаються незмінними.

§ 75. ВІДДІЄСЛІВНИЙ ІМЕННИК (GERUNDIUM)

Герундій утворюється від основи інфінітива за допомогою суфікса *-nd* (для I та II дієвідмін) і суфікса *-end* (для III та IV дієвідмін). Відмінюється лише в однині за другою відміною іменників, причому в ролі називного відмінка є інфінітив:

<i>Nom.</i>	ornāre	legēre
<i>Gen.</i>	orna- <i>nd-i</i>	leg- <i>end-i</i>
<i>Dat.</i>	orna- <i>nd-o</i>	leg- <i>end-o</i>
<i>Acc.</i>	orna- <i>nd-um</i>	leg- <i>end-um</i>
<i>Abl.</i>	orna- <i>nd-o</i>	leg- <i>end-o</i>

Перекладається герундій довільно, за допомогою інфінітива, віддієслівного іменника чи дієприслівника, залежно від контексту.

ars legendi (*Gen.*)

мистецтво читання;
мистецтво читати

do op̄eram legendo (<i>Dat.</i>)	докладаю зусиль до читання; докладаю зусиль, щоб читати
parātus sum ad legendum (<i>Acc.</i>)	я готовий читати; я готовий до читання
legendo memoriam exerceo (<i>Abl.</i>)	читаючи [досл.: читанням] я треную пам'ять

§ 76. ЗНАЧЕННЯ І ВЖИВАННЯ ВІДМІНКІВ ГЕРУНДІЯ

Genetivus вживається:

а) при іменниках у ролі означення:

modus vivendi	спосіб життя
ars scribendi	мистецтво письма

б) при прикметниках, які вимагають після себе родового відмінка:

perītus dicendi	досвідчений оратор [досл.: досвідчений у говорінні]
cupīdus bellandi	жадаючий війни, прагнучий до війни

в) з прийменниками *causa*, *gratia* (для, заради), які ставляться після герундія:

discendi causa	для вивчення
bellandi gratia	заради війни

Dativus виражає мету дії, вживаючись, як правило, лише в усталених зворотах типу:

studeo discendo	прагну до навчання
-----------------	--------------------

Accusativus виражає мету дії, вживаючись із прийменником *ad*:

ad intellegendum	для розуміння; з метою розуміння
------------------	----------------------------------

Ablativus вживається:

а) у значенні логічного автора дії пасивної конструкції (§ 24):

Mens hominis	Мозок людини живиться
discendo alitur.	навчанням.

б) у значенні обставини способу дії:

ridendo dicere verum	сміючись говорити правду
docendo discere	навчаючи вчитися

в) з прийменниками *ex* (з), *de* (про), *in* (в, на), *ab* (від), які вимагають після себе аблатива:

voluptas ex legendo	задоволення від читання
de utendo legum	про користування законами
successiōnes in discendo	успіхи у навчанні

Вправи

I. а) Провідмінійте у всіх часах дієслова:

intersum, interfui, interesse брати участь
transeo, transii, transitum, transire переходити

б) Утворіть і провідмінійте gerundium від дієслів:

paro, āvi, ātum, āre готувати
taceo, cui, itum, ēre мовчати
loquor, locutus sum, loqui говорити
orior, ortus sum, oriri походити.

II. Перекладіть

1. Musica Romānis moribus abest, saltare vero etiam in vitiis ponitur (Nep.). 2. Is est vir bonus, qui patriae suae prodest, dum potest. 3. Ubi rerum testimonia adsunt, quid verbis opus est. 4. Historia antiquissimorum temporum fabulis ornata est, quae longe a veritate absunt. 5. Hominibus plurimum homines et prodesse et obesse possunt. 6. Qui aliis praeest, semper diligens et justus esse debet. 7. Rei nulli prodest mora nisi iracundiae. 8. Eis militibus, quibus animus deest, arma nihil prodierunt. 9. Interesse societatibus malorum bonae famaе

multum obest. 10. Minus nobis vidēmur posse, quam possūmus. 11. Transiērunt mei nullo cum strepītu dies. 12. Ver, aestas, autumnus, hiems, redit annus in annum; omnia redeunt, homīni sua non redit aetas. 13. Stulti bona praeterita non meminērunt, praesentibus non fruuntur, futūra modo expectant. 14. E tenui casa vir magnus saepe exit. 15. Omnia mutantur, nihil intērit. 16. I, bone, quo virtus tua te vocat, i pede fausto! 17. Sunt tempōra gaudendi, sunt tempōra dolendi. 18. Ut ad cursum equus, ad arandum bos, ad indagandum canis, sic homo ad intelligendum et agendum natus est. 19. Vera sententia apud antīquos nota erat: non modo artem dicendi, sed ēteonim artem tacendi difficillimam esse. 20. Dubitando ad veritatem pervenimus.

Apte dictum

– Aliquando Socrāti a discipūlis multa dona portāta sunt. Tum unus adulescentium tristi vultu: «Pauperrīmus,– inquit,– sum, et puto me nihil tibi donāre posse. Itāque dono tibi quod unum habeo — me ipsum». Cui Socrātes: «Tibi adest,– inquit,– dignissima modestia. Anīmam tuam mihi das, noli putāre (§ 12) autem tuum munus esse parvum. Libenter accipio, quod mihi donas, et curābo meliōrem illam tibi reddere, quam accēpi».

– Aesōpus aliquando Athēnis ibat, multa secum medītans. Subīto viātor quidam ei obviam iens: «Quot horas,– inquit,– usque ad urbem ibo?» Aesōpus nihil respondit, et viātor irātus abiit. Paulo post Aesōpus, qui eum observaverat, magna voce: «Duas (2) horas ibis, amīce!» Tum hic: «Cur,– inquit,– non statim respondisti?» Ei Aesōpus: «Quomodo scire poteram, quam celeriter ires?»

– Agis, Lacedaemoniōrum rex, interrogātus, qua re Lacedaemonii maxīme exercentur: «Arte,– inquit,– imperandi et parendi».

III. Перекладіть, складіть запитання до текстів 1, 2; дайте відповідь на складені запитання

1. De triumpho Romāno

Magnus honor imperatōri Romāno erat triumphus. Magna multitūdo civium triumpho intererat, etiam legiōnes victrīces adērant, eis legiōnibus imperatōr praeerat. In pompa triumphālī etiam principes victārum gentium ducebantur aliique nobiles, omnes catēnis aureis onerāti. Ingens erat numērus plaustrōrum, quod ingens praeda aliter portāri non poterat. Eo tempore Urbi nihil deerat ornamentis. Nihil autem tam

praeclārum excogitare potest, quam spectāmen imperatōris triumphantis: veste purpurea et corōna laurea ornātus, in sella aurāta sedens, triumphātor equis albis vehebatur. Postquam ad Capitolium pompa pervēhit, imperatōr triumphans Jovi tauros albos immolabat simul orābat Jovem etiam in futurum Urbi adesse. Post sacrificium in Capitolio celebrātum epūlae splendīdae parabantur.

2. De peregrinatiōne Herodōti

Herodōtus Halicarnassius discendi causa in terras remotissimas profectus est, multas enim res nullā alia ratiōne nisi peregrinando cognosci posse putabat. Itaque in Aegyptum venit diuque ibi cum sacerdotibus versatus est multaque didicit. Aegyptii enim scribendi, pingendi, sculpendi periti erant. Inde ad Phoenices pervēnit, qui multarum artium periti fuisse dicuntur. Graeci tradunt artem scribendi a Phoenicibus inventam esse. Deinde Herodōtus Babyloniam, terram ferocissimam adiit, ubi incōlae irrigando agros et hortos fertiliōres reddēbant. Postquam haec peregrinatio perfecta est Herodōtus domum revertit.

Memorabile dictum

Nemo nostrum idem est in senectūte, qui fuit juvenis, nemo est mane, qui fuit pridie; quidquid vides, currit cum tempore, nihil ex his, quae videmus, manet. Hoc est, quod ait Heraclītus: «In idem flumen bis non descendimus, manet idem fluminis nomen, aqua transmissa est» (*Sen.*).

IV. Запам'ятайте латинські вислови

1. Multa cupientibus desunt multa.	Хто багато хоче, тому багато не вистачає.
2. Non omnia possunt omnes.	Не всі можуть усе.
3. Fama crescit eundo.	Поголос зростає поширюючись.
4. Sic transit gloria mundi.	Так проходить суетна слава.
5. Sic itur ad astra.	Так ідуть до зірок.
6. Nulla aetas ad discendum sera.	Немає віку надто пізнього для навчання (<i>вчитися ніколи не пізно</i>).
7. Docendo discimus.	Навчаючи самі вчимося.

8. Qualis artifex pereo.	Який артист у мені гине (за легендою, це — передсмертні слова Нерона).
9. Gútta cavát lapidém non ví, sed sáepe cadéndo.	Крапля точить камінь не силою, а частим падінням.
10. Néс quae práeteriit, iterúm revocábitur únda, néс quae práeteriit, hyra redire potest (Ov.).	Не докликатися назад хвилі, що пройшла, і не може повернутися година, котра промайнула.
B. Aut Caesar, aut nihil.	Або Цезар, або ніщо (або пан, або пропав).
Pax intransitibus.	Мир прибульцям (формула вітання).

Урок XXI

§ 77. СИНТАКСИЧНИЙ ЗВОРОТ НЕЗАЛЕЖНОГО АБЛАТИВА (ABLATIVUS ABSOLUTUS)

Ablativus absolutus (скорочено *Abl. abs.*) — це відокремлений, граматично незалежний синтаксичний зворот, який за змістом тотожний підрядним реченням часу, способу дії, причини, умови та уступки. Логічний підмет такого звороту виражається іменником, займенником або субстантивованим прикметником і стоїть в аблативі, а в ролі логічного присудка виступає дієприкметник, узгоджений з логічним підметом у роді, числі та відмінку. У звороті *Abl. abs.* вживаються: 1) дієприкметник теперішнього часу активного стану (*participium praesentis activi*); 2) дієприкметник минулого часу пасивного стану (*participium perfecti passivi*). Перший із них означає дію, одночасну з дією присудка, другий — дію, яка відбулася раніше дії, вираженої присудком. Зворот *Abl. abs.* перекладається українською мовою у залежності від контексту:

а) як повне підрядне речення відповідного типу; при цьому логічний підмет звороту (іменник чи займенник в аблативі) виступає як підмет, а дієприкметник — як присудок;

б) за допомогою дієприслівникового звороту;

в) за допомогою віддієслівного іменника з прийменником.

Наприклад:

Priamo regnante Troja
delēta est.

Коли царював Пріам (за царювання Пріама), Троя була зруйнована.

Redeunte vere advolant aves.	<i>Коли повертається весна (з поверненням весни), прилітають птахи.</i>
Te adjuvante victoriam accēpi.	<i>При твоїй допомозі (коли ти допоміг) я отримав перемогу.</i>
Pythagoras Tarquinio Superbo regnante in Italiam venit.	<i>Піфагор прибув до Італії за царювання Тарквінія Гордого (коли царював Тарквіній Гордий).</i>
Persis appropinquantibus Graeci Thermopylas cepērunt.	<i>Коли перси наближались (з наближенням персів), греки зайняли Фермопіли.</i>
Actis laboribus otium iucundum est.	<i>Коли праця завершена (після завершення праці), відпочинок приємний.</i>
Trojā captā Graeci domum revertērunt.	<i>Оскільки Троя була захоплена (після захоплення Трої; захопивши Трою), греки повернулися до дому.</i>
Trojā deletā Aenēas in Italiam venit.	<i>Після зруйнування Трої (оскільки Троя була зруйнована; зруйнувавши Трою) Еней прибув до Італії.</i>
Multis oppidis expugnatis legiōnes Romānae in patriam revertērunt.	<i>Завоювавши багато міст (після того, як численні міста були завойовані), римські легіони повернулися на батьківщину.</i>

§ 78. НЕПОВНИЙ ABLATĪVUS ABSOLŪTUS

Для заміни підрядних речень з дієсловом-зв'язкою (пор.: *Коли я був студентом...*) вживається неповний зворот **Abl. abs.**, який складається лише з логічного підмета, тобто іменника чи займенника в аблативі, і іменної частини складеного присудка, що стоїть також в аблативі, узгоджуючись зі своїм логічним підметом.

Наприклад:

Hannibale duce Carthaginienses Alpes transiērunt.

Під командуванням Ганнібала (коли Ганнібал був вождем) карфагенці перейшли Альпи.

Nobis puēris motus terrae fuit.

Коли ми були дітьми, стався землетрус.

Tarquinio Superbo regnante fines imperii Romāni propagāti sunt.

Коли царював Тарквіній Гордий (за царювання Тарквінія Гордого), кордони Римської держави розширились.

Вправи

I. Перекладіть

1. Reluctante natūra labor irritus est. 2. Crescente pericūlo crescunt vires. 3. Te praesente consilium bonum captum est. 4. Terrā mutatā non mutantur mores. 5. Controversiā inter fratres ortā Romūlus Remum occidit. 6. Regibus expulsis consules Romae creati sunt. 7. Haec omnia adversantibus patriciis transacta sunt. 8. P. Valerius exactis regibus primo anno consul Romānus fuit. 9. Alpibus ab Hannibale superatis Romāni magno timore perterriti sunt. 10. Gladiis strictis hostes impetum fecerunt. 11. Magno itinere confecto Caesar ad hoc oppidum contendit. 12. Antonius, qui Asiam Orientemque tenēbat, repudiata sorore Augusti Octaviāni, Cleopatram, reginam Aegypti, duxit uxorem. 13. Cicerone consule conjuratio Catilinae reperta est. 14. Naturā duce errare nullo pacto potest. 15. Augustus princeps natus est Cicerone et Antonio consulibus. 16. Manlio Torquato et C. Atilio Balbo consulibus, pace omnibus locis facta, Romāni nullum bellum habuerunt, quod his post Romam conditam semel tantum Numā Pompilio regnante contigerat. 17. Anaxagoras nuntiatā morte filii dixit: «Sciēbam me genuisse mortālem».

Apte dictum

— Xanthippe, Socrātis philosophi uxor, morōsa admōdum fuisse narrātur et jurgiōsa. Moribus ejus observatis Alcibiādes demirātus rogavit Socrātem: «Cur muliērem tam acerbam domo non expelles?» Cui Socrātes: «Quoniam, — inquit, — cum illam domi talem patior, exerceor et possum quoque foris ceterorum hominum petulantiam et injuriam facilius tolerāre».

– Aliquando Socrātes se fugiente Xanthippes (*Gen.*) irae domum relīquit et ante fores consēdit. Tum mulier quiēte viri admōdum irāta de fenestra aqua immunda virum perfūdit. «Nonne dicēbam, — inquit philosophus, — tantum tonitrum pluvium sequi».

– Matrōna quaedam aliquando Corneliam, matrem fratrum Gracchōrum visitāvit monstrans ornamenta sua pulcherrīma. Cornelia ei femīnae sua ornamenta quoque ostendēre promīsit. Suis filiis e schola venientibus Cornelia matrōnae illi ostendit: «Haec mea ornamenta sunt».

– Vir rusticus usque ad meridiem arāvit et tandem labōre fatigātus domum reverti constituit. Aratro super asello alligāto deinde ipse asellum ascendit. Sensit tamen asellum, nimio onēre gravātum, ire non posse. Tum descendens atque aratrum super suum umērum ponens rursus asellum ascendit, inquit: «Nunc recte ambulāre potes, non enim tu, sed ego aratrum fero».

II. Перекладіть; складіть запитання до текстів і дайте на них відповідь

1. De Sabīnis

Urbe condita Romūlus, quia Romāni muliēres non habēbant, ad gentes finitimas legātos misit uxōres petere. Incōlae autem urbium finitimārum filias in matrimonium Romānis non dedērunt, quod multi Romanōrum latrōnes fuisse dicebantur. Legatiōne Romanōrum nusque benigne accepta Romūlus dolo hoc conāri statuit. Itaque Romāni ludos instituērunt finitimis gentibus invitātis. Ad eōrum spectandum Sabinōrum gens cum libēris uxoribusque Romam venit. Dum invitāti ludos spectābant, iuvenes Romāni signo dato Sabīnos aggressi sunt filiasque eōrum rapuerunt. Parentes virgīnum ex urbe profugerunt et post aliquot temporis bello Romānis indicto Romam aggressi sunt.

In magno campo proelium commissum est. Jam diu acriter pugnātum est, cum muliēres Sabīnae inter militantes se projecērunt et clamaverunt se causam belli et caedis viris et parentibus esse. «Mori, — ajunt, — optāmus, quam sine vobis vivere». His rebus auditis duces harum precibus commōti foedus pacemque fecerunt. Sabīni vero a Romānis recepti numerum civium Romanōrum auxerunt.

2. Roma a Gallis expugnātur

Antiquis temporibus Galli exercitu Romāno victo ad urbem Romam contendērunt. Ubi Romam fama venerat exercitum fustum

fugatumque esse, omnes fere Romāni fugae se mandaverunt. Pauci tamen iuvenes, quibus Manlius, vir fortissimus, praeerat, in arcem Capitolium, quo frumentum atque arma comportaverant, ingressi sunt. Senatores vero in urbe manere statuerunt et ibi adventum Gallorum expectaverunt omnibus insignibus suis induti et in Foro in sellis eburneis sedentes. Intērim Galli nec portis urbis clausis, nec stationibus pro muris et portis dispositis in urbem intraverunt. Ubi senatores illos immobiles in sellis sedere viderunt, unus Gallorum barbam senatoris cujusdam manu tetigit et statim ab eo scipione eburneo interfectus est. Tum vero Galli ira incensi omnes senatores trucidaverunt urbeque concremaverunt.

Senatoribus trucidatis urbeque concremata in arcem, quae saxis praeruptis et muris firmis munita erat, invadere constituerunt, sed diu frustra eam oppugnaverunt. Tandem noctu alii alios trahentes magno silentio in summum saxum ascendērunt et non solum custodes dispositos fefellerunt, sed etiam canes non excitaverunt. Anseres vero non falsae sunt, quae Junōni sacrae erant et ea de causa Romāni in magna inopia cibi his anseribus abstinerant. Clangore eorum alarumque crepitu ex somno excitatus est Manlius, qui ceteros ad arma vocavit et Gallos facile de saxo deturbavit. Ita Capitolium Romanum ab anseribus servatum est.

III. Запам'ятайте латинські вислови

1. Nihil praeepta valent non adjuvante natura.	Якщо природа не підтримує — повчання не мають сили.
2. Mutato nomine de te fabula narratur.	У цій байці оповідається про тебе, лише ім'я змінене.
3. Alienos agros irrigas tuis sitientibus.	Зрошуєш чужі поля, коли твої гинуть від спраги.
4. Dato uno absurdo plurima absurda sequuntur.	За одним допущеним безглуздя простує безліч інших.
5. Remota justitia quid sint regna nisi magna latrocinia?	Чим би були держави, як не розбійницькими вертепами, якби не існувало правосуддя?
6. Accepto damno stulti sapiunt.	Зазнавши шкоди, дурні мудрішають.
7. Duobus litigantibus tertius gaudet.	Коли двоє сваряться, третій радіє.

8. Latrante uno latrat statim et alter canis.	Як тільки загавкає один — відразу обзивається другий собака.
9. Fele absente mures secūri sunt.	Миші безпечні, коли немає kota.
10. Túrbató meliús capiúntur flúmine pisces.	Коли вода скаламучена, риба ловиться краще.
11. Manu aedificāta manu destruam.	Споруджене рукою — рукою і зруйную (<i>за легендою, зауваження Богдана Хмельницького стосовно неприступності Кодацької фортеці</i>).
B. 1. Nemīne contradicente et unanīmo consensu.	Без заперечень і при загальній згоді.
2. Praetermisso titūlo.	Опускаючи титули (<i>скорочено</i>).
3. Praesentibus testibus.	У присутності свідків.
4. Salvo jure.	Зі збереженням усіх прав.
5. Salvo honōre.	Без шкоди для честі.
6. Januis clausis.	При зачинених дверях (<i>таємно</i>).
7. Vice versa.	Навпаки, протилежним способом.
8. Anīmo deliberāto.	У повному душевному спокої.
9. Adversa fortūna.	За несприятливих обставин.
10. Rebus dictantibus.	Під впливом обставин (<i>на потребу дня</i>).
11. Pollíce verso.	З повернутим пальцем (<i>смертний вирок; цим жестом глядачі вимагали добити пораненого гладіатора у римському цирку</i>).

Урок XXII

§ 79. УМОВНИЙ СПОСІБ (*MODUS CONJUNCTIVUS*)

Умовний спосіб дієслова на відміну від дійсного вказує не на реальну, а на гіпотетичну дію чи стан. В українській мові умовний спосіб вживається переважно для вираження можливої чи нездійсненої дії і передається дієсловом у формі минулого часу з часткою *б, би* (пор.: *прийшов би, хотів би*). Значення латинського кон'юнктива значно ширше. Вживаючись у чотирьох часових формах (*praesens, imperfectum, perfectum, plusquamperfectum*) активного і пасивного станів, кон'юнктив може передавати, крім можливості, і заклик до дії, побажання про її виконання, вагання, сумнів тощо. У підрядних реченнях латинський кон'юнктив, втрачаючи своє первісне значення, граматикується, тобто вживається для підкреслення зв'язку або залежності підрядного речення від головного, про що мова йтиме далі у § 82.

§ 80. УТВОРЕННЯ ЧАСІВ КОН'ЮНКТИВА

I. *Praesens conjunctivi* (теперішній час умовного способу) утворюється: для дієслів I дієвідміни шляхом заміни кінцевого голосного основи інфінітива *-ā* на голосний *-ē* з наступним додаванням закінчень; для дієслів II, III і IV дієвідмін до основи інфінітива додається суфікс *-ā* і особові закінчення:

<i>Activum</i>			<i>Passivum</i>				
<i>Sing.</i>	1. <i>-m</i>	<i>Plur.</i>	1. <i>-mus</i>	<i>Sing.</i>	1. <i>-r</i>	<i>Plur.</i>	1. <i>-mur</i>
	2. <i>-s</i>		2. <i>-tis</i>		2. <i>-ris</i>		2. <i>-mīni</i>
	3. <i>-t</i>		3. <i>-nt</i>		3. <i>-tur</i>		3. <i>-ntur</i>

Наприклад:

I дієвідміна: orno, ornāvi, ornātum, ornāre *прикрашати*

<i>Activum</i>			<i>Passivum</i>			
<i>Sing.</i>	1.	orne- <i>m</i>	<i>Sing.</i>	1.	orne- <i>r</i>	
	2.	orne- <i>s</i>		2.	ornē- <i>ris</i>	
	3.	orne- <i>t</i>		3.	ornē- <i>tur</i>	
<i>Plur.</i>	1.	ornē- <i>mus</i>	<i>Plur.</i>	1.	ornē- <i>mur</i>	
	2.	ornē- <i>tis</i>		2.	orne- <i>mīni</i>	
	3.	orne- <i>nt</i>		3.	orne- <i>ntur</i>	

II дієвідміна: doceo, docui, doctum, docēre *навчати*

<i>Activum</i>			<i>Passivum</i>			
<i>Sing.</i>	1.	doce- <i>a-m</i>	<i>Sing.</i>	1.	doce- <i>a-r</i>	
	2.	doce- <i>a-s</i>		2.	doce- <i>ā-ris</i>	
	3.	doce- <i>a-t</i>		3.	doce- <i>ā-tur</i>	
<i>Plur.</i>	1.	doce- <i>ā-mus</i>	<i>Plur.</i>	1.	doce- <i>ā-mur</i>	
	2.	doce- <i>ā-tis</i>		2.	doce- <i>a-mīni</i>	
	3.	doce- <i>a-nt</i>		3.	doce- <i>a-ntur</i>	

III дієвідміна: lego, legi, lectum, legēre *читати*

<i>Activum</i>			<i>Passivum</i>			
<i>Sing.</i>	1.	leg- <i>a-m</i>	<i>Sing.</i>	1.	leg- <i>a-r</i>	
	2.	leg- <i>a-s</i>		2.	leg- <i>ā-ris</i>	
	3.	leg- <i>a-t</i>		3.	leg- <i>ā-tur</i>	
<i>Plur.</i>	1.	leg- <i>ā-mus</i>	<i>Plur.</i>	1.	leg- <i>ā-mur</i>	
	2.	leg- <i>ā-tis</i>		2.	leg- <i>a-mīni</i>	
	3.	leg- <i>a-nt</i>		3.	leg- <i>a-ntur</i>	

IV дієвідміна: audio, audīvi, audītum, audīre *слухати*

<i>Activum</i>			<i>Passivum</i>			
<i>Sing.</i>	1.	audi- <i>a-m</i>	<i>Sing.</i>	1.	audi- <i>a-r</i>	
	2.	audi- <i>a-s</i>		2.	audi- <i>ā-ris</i>	
	3.	audi- <i>a-t</i>		3.	audi- <i>ā-tur</i>	
<i>Plur.</i>	1.	audi- <i>ā-mus</i>	<i>Plur.</i>	1.	audi- <i>ā-mur</i>	
	2.	audi- <i>ā-tis</i>		2.	audi- <i>a-mīni</i>	
	3.	audi- <i>a-nt</i>		3.	audi- <i>a-ntur</i>	

II. *Imperfectum conjunctivi* (минулий час недоконаного виду умовного способу) для дієслів усіх дієвідмін утворюється додаванням до повної форми інфінітива теперішнього часу на *-re* (§ 61) особових закінчень:

<i>Activum</i>				<i>Passivum</i>							
<i>Sing.</i>	1.	<i>-m</i>	<i>Plur.</i>	1.	<i>-mus</i>	<i>Sing.</i>	1.	<i>-r</i>	<i>Plur.</i>	1.	<i>-mur</i>
	2.	<i>-s</i>		2.	<i>-tis</i>		2.	<i>-ris</i>		2.	<i>-mīni</i>
	3.	<i>-t</i>		3.	<i>-nt</i>		3.	<i>-tur</i>		3.	<i>-ntur</i>

Наприклад:

<i>Activum</i>					
<i>Sing.</i>	1.	ornāre- <i>m</i>	<i>Sing.</i>	1.	legēre- <i>m</i>
	2.	ornāre- <i>s</i>		2.	legēre- <i>s</i>
	3.	ornāre- <i>t</i>		3.	legēre- <i>t</i>
<i>Plur.</i>	1.	ornarē- <i>mus</i>	<i>Plur.</i>	1.	legerē- <i>mus</i>
	2.	ornarē- <i>tis</i>		2.	legerē- <i>tis</i>
	3.	ornāre- <i>nt</i>		3.	legēre- <i>nt</i>
<i>Passivum</i>					
<i>Sing.</i>	1.	ornāre- <i>r</i>	<i>Sing.</i>	1.	legēre- <i>r</i>
	2.	ornarē- <i>ris</i>		2.	legerē- <i>ris</i>
	3.	ornarē- <i>tur</i>		3.	legerē- <i>tur</i>
<i>Plur.</i>	1.	ornarē- <i>mur</i>	<i>Plur.</i>	1.	legerē- <i>mur</i>
	2.	ornare- <i>mīni</i>		2.	legere- <i>mīni</i>
	3.	ornare- <i>ntur</i>		3.	legere- <i>ntur</i>

III. *Perfectum conjunctivi* (минулий час доконаного виду умовного способу) утворюється:

а) в активному стані — від основи перфекта (§ 13) за допомогою компонентів:

<i>Sing.</i>	1.	-ērim	<i>Plur.</i>	1.	-erimus
	2.	-ēris		2.	-eritis
	3.	-ērit		3.	-erint

Наприклад:

<i>Sing.</i>	1.	ornav- ērim	<i>Plur.</i>	1.	ornav- erimus
	2.	ornav- ēris		2.	ornav- eritis
	3.	ornav- ērit		3.	ornav- erint

б) у пасивному стані — шляхом поєднання дієприкметника минулого часу пасивного стану (*participium perfecti passivi*, § 45) з допоміжним дієсловом *esse* (бути) у формах кон'юнктива теперішнього часу, а саме:

<i>Sing.</i>	1.	sim	<i>Plur.</i>	1.	simus
	2.	sis		2.	sitis
	3.	sit		3.	sint

Наприклад:

<i>Sing.</i>	1.	ornātus, a, um sim	<i>Plur.</i>	1.	ornāti, ae, a simus
	2.	ornātus, a, um sis		2.	ornāti, ae, a sitis
	3.	ornātus, a, um sit		3.	ornāti, ae, a sint

IV. *Plusquamperfectum conjunctivi* (давноминулий час умовного способу) утворюється:

а) в активному стані — від форми інфінітива перфекта на *-isse* (§ 61) за допомогою особових закінчень:

<i>Sing.</i>	1.	-m	<i>Plur.</i>	1.	-mus
	2.	-s		2.	-tis
	3.	-t		3.	-nt

Наприклад:

<i>Sing.</i>	1.	ornavisse- m	<i>Plur.</i>	1.	ornavissē- mus
	2.	ornavisse- s		2.	ornavissē- tis
	3.	ornavisse- t		3.	ornavisse- nt

б) у пасивному стані — шляхом поєднання дієприкметника минулого часу пасивного стану (*participium perfecti passivi*) з допоміжним дієсловом *esse* (бути) у формах кон'юнктива минулого недоконаного часу, а саме:

<i>Sing.</i>	1.	essem	<i>Plur.</i>	1.	essēmus
	2.	esses		2.	essētis
	3.	esset		3.	essent

Наприклад:

<i>Sing.</i>	1.	ornātus, a, um essem	<i>Plur.</i>	1.	ornāti, ae, a essēmus
	2.	ornātus, a, um esses		2.	ornāti, ae, a essētis
	3.	ornātus, a, um esset		3.	ornāti, ae, a essent

Nota bene!

Форми умовного способу допоміжного дієслова *esse* (бути) такі:

<i>Praesens conjunctivi</i>			<i>Imperfectum conjunctivi</i>		
<i>Sing.</i>	1.	sim	<i>Sing.</i>	1.	essem
	2.	sis		2.	esses
	3.	sit		3.	esset
<i>Plur.</i>	1.	simus	<i>Plur.</i>	1.	essēmus
	2.	sitis		2.	essētis
	3.	sint		3.	essent

<i>Perfectum conjunctivi</i>			<i>Plusquamperfectum conjunctivi</i>		
<i>Sing.</i>	1.	fuērim	<i>Sing.</i>	1.	fuissem
	2.	fuēris		2.	fuissem
	3.	fuērit		3.	fuisset
<i>Plur.</i>	1.	fuerīmus	<i>Plur.</i>	1.	fuissemus
	2.	fuerītis		2.	fuissetis
	3.	fuērint		3.	fuisset

§ 81. ЗНАЧЕННЯ КОН'ЮНКТИВА У НЕЗАЛЕЖНИХ РЕЧЕННЯХ

У незалежних реченнях латинський кон'юнктив може виражати:

1) заохочення, заклик, спонукання до дії (*conjunctivus hortativus*); вживається лише у 1-й особі множини теперішнього часу, перекладається наказовою формою або за допомогою слів «давайте», «будемо»:

Gaudeāmus!   Радіймо! (Давайте радіти! Будемо радіти!)
 Loquāmur!   Говорімо! (Давайте говорити!)
                          Будемо говорити!)

2) наказ, вимогу, рішуче побажання (*conjunctivus imperativus*); вживається у 2-й і 3-й особах однини й множини теперішнього часу і перекладається наказовою формою (для 2-ї особи) або за допомогою часток *хай, нехай* (для 3-ї особи):

Dicas!   Говори!
 Dicat!   Хай говорить!
 Vivat!   Хай живе!
 Vivant!   Хай живуть!

3) заборону (*conjunctivus prohibitivus*); вживається із заперечною часткою **не** у 2-й особі однини й множини теперішнього

або минулого доконаного часу (*praesens, perfectum*) і перекладається заперечною наказовою формою:

Ne legas!   Не читай! (тепер)
 Ne venias!   Не приходь! (тепер)
 Ne legēris!   Не читай (взагалі)
 Ne venēris!   Не приходь! (взагалі)

4) побажання (*conjunctivus optativus*); вживається у всіх особах теперішнього, минулого недоконаного і давноминулого часів (*praesens, imperfectum, plusquamperfectum*). При цьому слід мати на увазі, що *praesens* виражає побажання на майбутнє, *imperfectum* — нездійсненне побажання, яке стосується моменту мовлення, а *plusquamperfectum* — нездійсненне побажання, яке стосується минулого. Форми побажального кон'юнктива часто підсилюються вигуком *utīnam* (о, якби).

Наприклад:

Utīnam scribat!   О, якби він написав! (у майбутньому)
 Utīnam scribēret!   О, якби він написав! (тепер)
 Utīnam scripsisset!   О, якби він був написав! (у минулому)

5) можливість виконання дії (*conjunctivus potentiālis*); вживається в усіх особах теперішнього, минулого недоконаного і минулого доконаного часів (*praesens, imperfectum, perfectum*). При цьому *praesens* та *perfectum* виражають дію, яка може відбутися тепер або в майбутньому, а *imperfectum* — дію, яка могла б відбутися у минулому. Форми цього кон'юнктива найзручніше перекласти за допомогою дієслова *могти* і часток *би, б*.

Наприклад:

Haec dicam.   Я б міг так сказати
                          (у майбутньому і тепер).
 Haec non dixērim.   Я б такого не сказав
                          (у майбутньому і тепер).
 Haec non dicērem.   Я б такого не міг сказати
                          (у минулому).

б) сумнів, вагання, незрозуміння (*conjunctivus dubitativus*); вживається, як правило, у 1-й особі однини й множини теперішнього і минулого недоконаного часів (*praesens, imperfectum*), причому *praesens* стосується теперішньої дії, а *imperfectum* — минулої. Перекладається кон'юнктив сумніву неозначеною формою дієслова або за допомогою слова *було* у поєднанні з неозначеною формою.

Наприклад:

Quid dicam?   *Що мені говорити?* (тепер)
 Quid dicērem?   *Що мені було сказати?* (у минулому)

7) поступку, припущення щодо можливості виконання дії (*conjunctivus concessivus*); вживається у всіх особах теперішнього і минулого доконаного часів (*praesens, perfectum*), причому *praesens* вказує на дію, припустиму зараз, а *perfectum* — на дію, припустиму в минулому. Перекладається такий кон'юнктив за допомогою слів *припустімо, хоч*.

Наприклад:

Sit hoc verum.   *Припустімо, що це правда.*

Вправи

I. Перекладіть

1. Quod sentīmus — loquāmur, quod loquīmur — sentiāmus; concordet sermo cum vita. 2. Amēmus patriam nostram et pareāmus legībus ejus. 3. Difficilia superēmus, impossibilia ne optēmus. 4. Dictis facta respondeant. 5. Sit nox cum somno, sit sine lite dies. 6. Non tam multis, sed quam bonis floreat collegium studiōsis. 7. Nihil novi constitui debeat per nos et successōres nostros sine commūni consiliariōrum et nuntiōrum terrestriū consensu (*законодавча формула обмеження королівської влади*). 8. Ne quid falsi studeat, ne quid veri non studeat historia. 9. Ne sit secūrus, qui non est tutus ab hoste. 10. Ne vivas aliter in solitudīne, aliter in foro. 11. Qui dedit beneficium — taceat, narret, qui accēpit. 12. Utīnam tam facīle vera invenīre possim, quam falsa convincēre. 13. Incīpit novus annus: utīnam sit

felix! 14. Quid faciant leges, ubi sola pecunia regnat. 15. Pro patria quis bonus dubitet mortem oppetere? 16. Fortūnam citius reperias, quam retineas. 17. Suum quisque noscat ingenium acremque se et bonōrum et vitiōrum suōrum praebeat judicem. 18. Quisque me ad cenam vocaverit, valeat (*графіто у Помпеях*). 19. Qui librum istum furatur, a Domīno maledicatur, non videat Christum, quicumque furabitur istum (*середньовічний власницький застережний запис на книзі*).

Apte dictum

— Stratonīcus, citharīsta clarus, in urbe quadam Asiae carmina cantans, animadvertit in foro multa templa fuisse, homines autem paucos advenisse. Tum ille: «Audiantur, — inquit, — ergo templa».

— Quidam homo pravus januae domus suae inscripsit: «Nihil mali ingrediatur». Tum Diogenes: «Quomodo, — inquit, — domīnus domum suam intrare potuerit?»

De jure personarum

1. Omne jus, quo utimur, vel ad personas pertinet, vel ad res, vel ad actiones. Prius videamus de personis. Summa divisio de jure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi. Rursus liberorum hominum alii ingenui sunt, alii libertini. Ingenui sunt, qui liberi nati sunt; libertini, qui ex servitute manumissi sunt.

2. Est autem manumissio de manu missio, id est datio libertatis; nam quamdiu quis in servitute est, manui et potestati suppositus est, manumissus autem liberatur potestate.

3. Sequitur de jure personarum alia divisio: nam quaedam personae sui juris sunt, quaedam alieno juri sunt subjectae. Rursus earum personarum, quae alieno juri subjectae sunt, aliae in potestate, aliae in manu sunt.

4. Videamus nunc de iis, quae alieno juri subjectae sunt: si cognoverimus, quae illae personae sint, simul intellegemus, quae sui juris sint. Ac prius displiciamus de iis, qui in aliena potestate sunt. In potestate itaque sunt servi dominorum. Quae quidem potestas juris gentium est, nam apud omnes peraeque gentes animadvertere possumus dominis in servos vitae necisque potestatem esse, et quodcumque servum acquirunt, id domino acquiri.

5. Sed hoc tempore neque civibus Romanis nec ullis aliis hominibus, qui sub imperio populi Romani sunt, licet supra modum et sine causa

in servos suos saevire: qui sine causa servum suum occiderit, non minus teneri jubetur, quam qui alienum servum occiderit. Sed et major quoque asperitas dominorum per ejusdem principis constitutionem (Constitutio Antoniana de civitate, 212 anno) coercetur: male enim nostro jure uti non debemus.

6. Item in potestate nostra sunt liberi nostri. Quod jus proprium civium Romanorum est: fere enim nulli alii sunt homines, qui talem in filios suos habent potestatem, qualem nos habemus (*Gajus*).

II. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Vivat nostra civitas, vivat, crescat, floreat!	Хай живе наша держава, хай процвітає і зростає!
2. Audiatur et altera pars.	Хай буде вислухана й інша сторона!
3. Neminem cito laudaveris, neminem cito accusaveris.	Нікого відразу не хвали і нікого відразу не гудь.
4. Cedant arma togae.	Нехай зброя поступиться місцем тозі (<i>хай настане мир замість війни</i>).
5. Quid bonum, felix, faustum fortunatumque sit (QBFFFQS).	Хай це буде на щастя, на благо, на удачу.
6. Ante victoriam ne canas triumphum.	Не співай тріумфу до перемоги.
7. Fiat justitia, pereat mundus.	Хай восторжествує правосуддя, хоча б і світ загинув.
8. In silvam ligna ne feras.	Не носи дров до лісу.
9. Sint ut sunt aut non sint.	Хай залишається так, як є, або ніяк.
10. Odrint, dum metuant.	Хай ненавидять, аби боялися (<i>вислів імператора Калігули</i>).
11. Qui habet aures ad audiendum — audiat.	Хто має вуха для слухання — нехай слухає.
12. Quicquid agis, prudenter agas et respice finem (<i>Ov</i>).	Усе, що робиш, роби мудро і передбачай кінець.
13. Sit tibi terra levis mollique tegaris arena (<i>Mart.</i>).	Хай легкою буде тобі земля і хай вкриває тебе м'який пісок.

14. Omnia vincit amor ||
et nos cedamus amori (*Verg.*).

B. Saepe stilum verte.

Prosit!

Quod absit!

Ne varietur!

Ne repetatur!

Fiat lux!

Caveant consules!

Усе перемагає любов, скорімося ж і ми любові!

Частіше повертай стиль (*більше вправляйся у своєму ремеслі*).

На здоров'я!

Чого не дай Боже!

Не міняти!

Не повторювати!

Хай буде світло!

Хай пильнують консули!

Урок XXIII

§ 82. ФУНКЦІЇ КОН'ЮНКТИВА У ПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ. ПРАВИЛО ПОСЛІДОВНОСТІ ЧАСІВ (*CONSECUTIO TEMPORUM*)

В українській мові дієслово-присудок підрядного речення стоїть у тій часовій формі, яку б воно мало, коли б підрядне речення виражало самостійну, незалежну думку.

Пор.: **Це було** правдою. Я знаю, що **це було** правдою.
Неймовірно **плине** час. Ти відчув, як неймовірно **плине** час.

У латинській мові з розвитком книжного стилю внаслідок прагнення до найбільш адекватного висловлення думки розвинулося вживання умовного способу не лише у головному, але й у підрядному реченні. До функцій граматизованого кон'юктива підрядних речень належить передача відтінків причинної обумовленості, бажаності, вірогідності чи допустовості дії, а також фіксація не власної, а чужої думки, чужих слів тощо. Так, у підрядній частині латинського складнопідрядного речення «*Ти відчув, як неймовірно плине час*» буде вжито кон'юнктив, оскільки думка про плинність часу розглядається не як незаперечна істина, а як суб'єктивне твердження: *Expertus es, quam incredibile tempus fugeret.*

Вживання часів кон'юктива у підрядних реченнях підлягає **правилу послідовності часів (*consecutio temporum*)**, яке відображає залежність умовного способу, вжитого у підрядному реченні, від присудка головного речення, а саме від того:

а) у якій часовій формі стоїть дієслово-присудок головного речення;

Урок XXIII

б) як співвідноситься в часі дія головного речення з дією підрядного.

Правило послідовності часів подано у таблиці:

Часи головного речення	Часи підрядного речення		
	Одночасна дія	Минула дія	Майбутня дія
<i>Praesens Futūrum I Futūrum II Imperatīvus</i>	Praesens conjunctīvi	Perfectum conjunctīvi	Описова конструкція на -ūrus sim (§ 100)
<i>Imperfectum Perfectum Plusquamperfectum</i>	Imperfectum conjunctīvi	Plusquamperfectum conjunctīvi	Описова конструкція на -ūrus essem (§ 100)

Наприклад:

Часи головного речення	Часи підрядного речення		
	Одночасна дія	Минула дія	Майбутня дія
<i>Я не знаю (не знатиму) Nescio (praes.) Nesciam (fut. I) Nescivēro (fut. II)</i>	<i>де ти знаходишся ubi sis (praes. conj.) ubi sis ubi sis</i>	<i>де ти знаходився ubi fuēris (perf. conj.) ubi fuēris ubi fuēris</i>	<i>де ти знаходитимешся ubi futūrus sis (опис. конст.) ubi futūrus sis ubi futūrus sis</i>
<i>Я не знав (не дізнався) Nesciēbam (imperf.) Nescīvi (perf.) Nescivēram (plusquamperf.)</i>	<i>де ти знаходишся ubi esses (imperf. conj.) ubi esses ubi esses</i>	<i>де ти знаходився ubi fuisses (plusquamperf. conj.) ubi fuisses ubi fuisses</i>	<i>де ти знаходитимешся ubi futūrus esses (опис. конст.) ubi futūrus esses ubi futūrus esses</i>

Nota bene!

У повному обсязі правило послідовності часів застосовується у непрямому питанні і непрямій мові, натомість у більшості підрядних речень його вживання, як правило, спрощене.

§ 83. НЕПРЯМЕ ПИТАННЯ (QUAESTIO OBLIQUA)

Непрямим питанням називається додаткове підрядне речення, яке поєднується з головним:

1) питальними займенниками:

quis, quid	<i>хто, що</i>
qui, quae, quod	<i>який, яка, яке;</i>

2) питальними словами:

quantus, a, um	<i>який, якої якості, який завбільшки</i>
uter, utra, utrum	<i>хто, котрий із двох;</i>

3) питальними прислівниками:

cur чому, ubi де, unde звідки, quam як, наскільки, quamdiu як довго, quando коли, quare чому, quot скільки, quomodo як, яким чином, quo куди, quousque до якого часу;

4) питальними частками:

ne, num	<i>чи, хіба, невже</i>
nonne	<i>хіба не, чи не.</i>

У непрямому питанні в повному обсязі застосовується правило послідовності часів з обов'язковим вживанням кон'юнктива.

Наприклад:

<i>Пряме питання</i>	<i>Непряме питання</i>
Quis amicus tuus est?	Dic mihi, quis amicus tuus sit.
<i>Хто твій друг?</i>	<i>Скажи мені, хто твій друг.</i>

Habesne librum?

Чи ти маєш книгу?

Quomodo Troja **capta** est?

Як була захоплена Троя?

Interrogo **habeasne** librum.

Питаю тебе, чи ти маєш книгу.

Magister interrogavit quomodo Troja **capta** esset.

Учитель запитав, як була захоплена Троя.

§ 84. ДОДАТКОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ quin

У повному обсязі правило послідовності часів застосовується у додаткових підрядних реченнях із сполучником quin (*що*), який вживається після виразів, що вказують на відсутність сумніву, як-от:

non dubito	<i>не сумніваюсь</i>
dubium non est	<i>немає сумніву</i>
nemo dubitat	<i>ніхто не сумнівається</i>
quis dubitat	<i>хто ж сумнівається</i>

Наприклад:

Non dubito,	<i>Я не сумніваюсь, що ти</i>
quin omnia intelligas.	<i>все розумієш.</i>
Dubium non est,	<i>Немає сумніву, що ти прийдеш</i>
quin ad me venturus sis.	<i>до мене.</i>
Nemo dubitat, quin ante	<i>Ніхто не сумнівається,</i>
Homērum fuerint poetae.	<i>що й до Гомера були поети.</i>

Вправи

I. Перекладіть; утворіть за наведеним у § 82 зразком усі варіанти узгодження головного і підрядного речень

Я знаю, де він живе.

Я сумніваюся, що він говорить правду.

II. Перекладіть

1. Non intellēgunt homīnes, quam magnum vectīgal sit parsimonia. 2. Multi nesciunt, quam vim scientia habeat. 3. Agis rex dicēbat Lacedaemonios non interrogāre, quam multi, sed ubi essent hostes. 4. Historia docet, cur is, qui neutri parti amīcus est, hominībus odiōsus sit. 5. Philosōphus quidam interrogātus, quid esset amicitia, respondit: «Unus anīmus in duōbus corporībus». 6. Judīces reos interrōgant, quibus causis ad scelēra commōti sint. 7. L. Cassius ille quem popūlus Romānus verissimum et sapientissimum judicem putābat, identidem in causis quaerere solēbat, cui bono fuisset. 8. Quid proximā, quid superiōre nocte egēris, ubi fuēris, quos convocavēris, quid consilii cepēris, quem nostrum ignorāre abitrāris? 9. Vocātis ad se undique mercatorībus Caesar reperire non potērat, quanta esset insūlae [Britanniae] magnitūdo, quae et quantae natiōnes incolērent, quem usum belli habērent aut quibus institūtis uterentur, qui essent ad majōrum navium multitudīnem idonei portus. 10. Xerxes non dubitābat, quin copiis suis Graecos superatūrus esset.

Apte dictum

— Epictētus philosōphus interrogātus, quis esset dives, respondit: «Cui id satis est, quod habet».

— Thales philosōphus interrogātus, quid esset difficīle, respondit: «Se ipsum novisse.» Item rogātus, quid esset faciēle: «Altērum, — inquit, — admonēre».

— Sapiens quidam interrogātus, quid homo pessimum, quid optimum habēret, respondit: «Linguam».

— Epictētus interroganti cuiādam, quid omnībus hominībus maxīme commūne esset, respondit: «Mors, nam nullum discrīmen homīnum facit et nulli parcit». Thales autem interrogātus de eādē re: «Spes, — inquit, — hanc enim illi habent, qui nihil aliud habent.»

— Diogēnes aliquando accensam lucernam manu tenens in foro ambulābat, cum dies esset. A civībus interrogātus, cur lucernam accendisset, respondit: «Homīnem quaero».

— Unus ex Lacedaemoniis interrogātus, cur urbem non munīrent, respondit: «Sparta non moenībus, sed nostris corporībus munīta est».

— Pyrrhus a filiis interrogātus, cui regnum mandāret: «Ei, — inquit, — cujus gladius acerrīmus est».

— Cum Alexander Magnus pirātam comprehensum interrogavisset, quo jure maria infestāret, ille: «Eōdem jure, — inquit, — quo tu orbem terrārum. Ego, quia parvo navigio id facio, pirāta vocor, tu, quia id classe et magna exercītu facis, imperātor».

— Lacedaemonii interrogāti, qua de causa nunquam leges mutārent, dixerunt: «Ne serviant leges hominībus, sed homīnes oboediant legībus».

III. Перекладіть; складіть запитання до текстів і дайте на них відповідь**1. De libris Sibyllinis**

In antīquis annalībus memoria de libris Sibyllinis haec prodīta est. Anus quaedam incognīta olim ad Tarquinius Superbum regem advēnit, novem (9) libros portans, quos esse divīna oracūla dicēbat, eos regi vendere conabatur. Tarquinius pretium percontātus est. Mulier immensum pretium poposcit, rex autem, quasi anus desipēret, risit. Tum illa tres (3) libros ex novem incendit et ecquid sex (6) eōdem pretio emere optāret regem interrogāret. Sed Tarquinius multo magis risit dixitque anum insānam esse. Mulier ibīdem nihil morāta statim tres alios libros excussit atque denuo rogāvit, ut tres reliquos eōdem pretio emeret. Tarquinius jam attentīore anīmo factus est et libros tres reliquos mercatur nihilo minōre pretio, quam quod erat pretium pro omnībus. Ea mulier tunc a Tarquinio digressa postea nusquam visa est. Libri tres, in sacrarium condīti, «Sibyllīni» sunt appellāti.

2. De Antiōcho et Hannibāle

Hannībal exul ad Antiōchum, Syriae regem, venit. Ostendēbat ei rex in campo copias ingentes, quas ad belli gerendum cum Romānis comparavērat: exercītum auro et argento fulgentem, elephantos denique cum turribus et cetēra. Tum magnitudīne tanti et tam ornāti exercītus glorians Hannibālem interrogāvit: «Putasne, satis esse Romānis haec omnia?» Intellegēbat vim exercītus, num sufficēret bello Romāno. At Hannībal elūdens ignaviam milītum pretiōse armatorum: «Satis, — inquit, — plane satis esse credo Romānis haec omnia.» Rex de numēro quaesiērat, respondet Hannībal de praeda.

IV. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Quod dubītas, ne feceris.   Не роби того, у чому сумніваєшся.

2. Nulla causa est, in qua femina litem non movērit.	Немає такої справи, у якій би жінка не вчинила сварки.
B. Bona fide. Bona mente. A capillo usque ad unguēs.	Добровільно (<i>щиросердно</i>). З добрим наміром. Від волосся до нігтів (<i>від маківки до п'ят</i>).
Abiit, non obiit.	Пішов, але не загинув (<i>нам'ять не загинула</i>).
Absolūtum dominium. Vive valeque.	Абсолютна влада. Живи і будь здоров (<i>заключна формула римського листа</i>).
Sua sponte. Suo tempore. Pro et contra. Pro forma.	Самохіть, з власної волі. У свій час. За і проти. Заради форми (<i>про людське око</i>).
In corpore.	У повному складі.

Урок XXIV

§ 85. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЗІ СПОЛУЧНИКАМИ
ut (щоб), ne (щоб не)

У підрядних реченнях, які поєднуються з головним за допомогою сполучників *ut* (*щоб*) та *ne* (*щоб не*), дієслово-присудок стоїть завжди у кон'юнктиві. При цьому слід пам'ятати таке:

1) коли у головному реченні вжито теперішній або майбутній часи, у підрядному вживається кон'юнктив теперішнього часу (*praesens conjunctivi*);

2) коли у головному реченні вжито один з минулих часів, у підрядному вживається кон'юнктив минулого недоконаного часу (*imperfectum conjunctivi*).

За змістом серед підрядних речень зі сполучниками *ut*, *ne* виділяються такі різновиди:

1. **Ut (ne) fināle** — підрядні речення мети, які відповідають на питання *навіщо? для чого?*

Наприклад:

Edimus, ut vivamus, non vivimus, ut edamus.

Ми їмо, щоб жити (досл.: щоб ми жили), а не живемо, щоб їсти (досл.: щоб ми їли).

Dabo tibi pecuniam, ut mihi servum des.

Я дам тобі гроші, щоб ти мені віддав раба.

Xerxes ingentes copias ex Asia in Eurōpam transportāvit, ut Graeciam subigēret.

Dedi puēro panem, ne plorāret.

Ксеркс переправив із Азії у Європу величезне військо, щоб підкорити Грецію.

Я дав хлопчику хліба, щоб він не плакав.

2. **Ut (ne) objectivum** — підрядні з'ясувальні речення, які відповідають на питання *про що? чому?* і вживаються у тих випадках, коли дієслово-присудок головного речення має значення наказу, вимоги, прагнення, зацікавленості, вимагаючи після себе логічного продовження (пор.: *просити про щось, вимагати чогось, прагнути до чогось*). До таких дієслів, зокрема, належать: optāre, velle (*бажати*), curāre (*дбати, піклуватися*), studēre (*прагнути, старатися*), rogāre, petēre (*просити*), permittēre (*дозволяти*), imperāre (*наказувати*), monēre, suadēre (*переконувати*).

Наприклад:

Omnes homīnes optant, ut pax sit.

Aegrōtus petīvit, ut sibi aqua darētur.

Cives rogavērunt, ne milītes urbem diruērent.

Mando tibi, ut res meas geras.

Усі люди бажать, щоб був мир.

Хворий зажадав, щоб йому дали води.

Громадяни попросили, щоб солдати не руйнували міста.

Я доручаю тобі вести свої справи (досл.: щоб ти вів мої справи).

3. **Ut consecutivum** — наслідкові підрядні речення, які підкреслюють наслідок дії головного речення.

Сполучник **ut** у латинських наслідкових реченнях перекладається як *що, так що*, а заперечення передається за допомогою **ut non** (*що не, так що не*). Як правило, у головному реченні є вказівні слова:

talis, tantum, is
sic, ita, adeo, tam

такий
так, до того, настільки

Наприклад:

Ita vivēre oportet, **ut** homīnes tibi credant.

Pictor uvas **sic** pinxit, **ut** aves ad tabulam advolārent.

Amīcus meus **adeo** mirātus est, **ut** nihil respondēre sciret.

Tantus in curia clamor factus est, **ut** populus concurreret.

Жити належить так, щоб люди тобі вірили.

Художник так намалював виноград, що до картини літалися птахи.

Мій товариш настільки здивувався, що не зумів нічого відповісти.

В курії здійснювався такий галас, що збігся народ.

4. **Ut (ne) explicativum** — пояснювальні підрядні речення, які вживаються після безособових висловів :

fit, accēdit, evēnit

sequitur, efficitur

mos est, lex est

буває, трапляється

виходить, виникає

існує звичай, є закон

Сполучники **ut** (**ne**) у пояснювальних реченнях перекладаються як *що, що не*.

Наприклад:

Apud Romānos mos erat, ut mortui cremarentur.

Accēdit, ut discipulus suum magistrum supēret.

Factus est, ut nemo eum vidēret.

У римлян існував звичай спалювати мертвих (досл.: що мертві спалювалися).

Трапляється, що учень перевершує свого вчителя.

Трапилось так, що його ніхто не бачив.

5. **Ut concessivum** — допустове підрядне речення, у якому сполучник **ut** має значення *хоч, нехай; не дивлячись на те, що*.

У допустових реченнях дієслово — присудок завжди стоїть у кон'юнктиві за правилом послідовності часів.

Наприклад:

Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas. *Хоча й не вистачає сил, але саме бажання заслуговує на похвалу.*

§ 86. ПОРІВНЯЛЬНІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ *ut* (як, немов)

Перераховані у § 85 види підрядних речень не слід змішувати з порівняльними підрядними реченнями, які поєднуються з головним сполучником *ut*, вжитим у значенні прислівника *як*. Присудок такого порівняльного речення завжди стоїть не в кон'юнктиві, а в дійсному способі.

Наприклад:

Ut salūtas, ita salutabēris. *Як ти вітаєшся, так і тебе вітатимуть.*
 Ut sementem fecēris, ita metes. *Як посієш, так і жатимеш.*
 Ut ager sine cultūra fructuōsus esse non potest, sic sine doctrīna homo. *Як поле не може бути врожайним без обробки, так і людина без навчання.*

§ 87. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛОВА *fio, factus sum, fiēri* (траплятися, ставатися)

<i>Praesens</i>		<i>Imperfectum</i>	<i>Futūrum I</i>	
<i>Indicativus</i>	<i>Conjunctivus</i>	<i>Indicativus</i>	<i>Conjunctivus</i>	<i>Indicativus</i>
fio	fiam	fiēbam	fiērem	fiam
fis	fias	fiēbas	fiēres	fies
fit	fiat	fiēbat	fiēret	fiet
fimus	fiāmus	fiēbāmus	fiērēmus	fiēmus
fitis	fiātis	fiēbātis	fiērētis	fiētis
fiunt	fiant	fiēbant	fiērent	fient

<i>Perfectum</i>	
<i>Indicativus</i>	<i>Conjunctivus</i>
factus, a, um sum	factus, a, um sim
factus, a, um es	factus, a, um sis
factus, a, um est	factus, a, um sit
facti, ae, a sumus	facti, ae, a simus
facti, ae, a estis	facti, ae, a sitis
facti, ae, a sunt	facti, ae, a sint

<i>Plusquamperfectum</i>		<i>Futūrum II</i>
<i>Indicativus</i>	<i>Conjunctivus</i>	<i>Indicativus</i>
factus, a, um eram	factus, a, um essem	factus, a, um ero
factus, a, um eras	factus, a, um esses	factus, a, um eris
factus, a, um erat	factus, a, um esset	factus, a, um erit
facti, ae, a erāmus	facti, ae, a essēmus	facti, ae, a erīmus
facti, ae, a erātis	facti, ae, a essētis	facti, ae, a erītis
facti, ae, a erant	facti, ae, a essent	facti, ae, a erunt

Вправи

I. Перекладіть

1. Nero Romam incendit, ut spectacūli ejus imaginem vidēret, quod Troja capta olim repraesentābat. 2. Unus habēmus os, duas autem aures, ut plus audiāmus, minus dicāmus. 3. Hannībal victus et e Carthagīne expulsus venēnum sumpsit, ne vivus in Romanōrum potestātem venīret. 4. Multi laudant alios, ut ipsi ab iis laudentur. 5. Amor patriae monet nos, ne privāto commōdo plus quam commūni utilitāti serviāmus. 6. Lycurgus instituit ut omnes Lacedaemonii sine ullo discrimīne commūni mensa uterentur. 7. Senēca in una epistōla scripsit: «Imperāvi mihi, ut vivērem; aliquando enim et vivēre — fortīter facēre est». 8. Sapiens quidam ad amīcum scripsit: «Ante senectūtem curāvi, ut bene vivērem, nunc curo, ut bene vita decēdam». 9. Eloquendi vis efficit, ut ea, quae scimus, alios docēre possīmus. 10. Imperātor Adriānus equos et canes sic amāvit, ut eis sepulchra constituēret. 11. Nunquam imperātor ita paci credit, ut non se praepāret bello. 12. Nascīmur, ut moriāmur. 13. Nihil fiēri sine causa potest. 14. Nemo fit casu bonus: educātur ab incunabūlis virtus.

Apte dictum

— Diogēnes aliquando in oppidum parvum venit et videns hic portas amplas et magnificas illūsit: «Portas claudite, cives, ne urbs vestra egrediātur».

— Atheniensis quidam adolescentem cum paedagōgo ad Socrātem misit, ut indōlem ejus inquireret. Paedagōgus Socrāti: «Pater, — inquit, — ad te, Socrātes, misit filium, ut eum vidēres». Cui Socrātes: «Dic, — inquit, — adolescens, ut te videam».

— Xerxes, rex Persārum, ut Lacedaemonii arma tradērent, postulāvit. Tum Lacedaemonii rescripsērunt: «Veni et sume!»

— Diogēnes projīci se jussit inhumātum. Tum amīci rogavērunt an bestias feras non timēret. «Minīme, — inquit, — sed rogo, ut bacūlum ponātis, ut bestias abigēre possim». Tum amīci: «Quomōdo potēris? Non enim senties, ut bestiae te lacērent». Ad hoc philosophus eis inquit: «Quid, igītur, bestiae mihi obērunt (*obsum*), si nihil sensēro?»

— Darēus, rex Persārum, qui exercitum in Eurōpam trajicere constituērat, a Persa quodam, cui quattuor (4) filii erant, rogātus est, ut unus ex illis domi relinqueretur. Cui rex: «Quoniam a me petivisti, ut unum ex filiis tibi relinquerem, omnes domi relinquam». His verbis dictis imperāvit, ut quattuor illius hominis filii occiderentur. Ita omnes filii domi mansērunt.

— Alexander Magnus urbem Lampsācum expugnāre constituit. Copias jam ad urbem adducenti Anaximēnes praeceptor et philosophus obvius fuit. Tum rex metuens, ne ille se a consilio suo avertēret: «Nunquam, — inquit, — quod rogavēris, a me accipies». Tum philosophus: «Rogo te, — inquit, — ut Lampsācum diruas». Ita urbs servāta est.

— Fuērunt olim duo nobīles pictōres, alter Zeuxis, alter Parrhasius appellāti. Hi aliquando de arte certavērunt. Zeuxis uvas pinxit atque sic naturae veritatem imitātus est, ut aves ad tabūlam advolārent. Tum Parrhasius tabūlam portāvit, in quo linteum pinxerat. Zeuxis falsus verum esse linteum putāvit, sub quo pictūra occultaretur, et remōvit tandem linteum, ut ostendēret picturam Parrhasii. Tum, intellecto errore: «Vicisti, — inquit, — ego enim aves fefelli, tu — artificem.»

II. Перекладіть, складіть запитання до текстів і дайте на них відповідь**1. De Caesāris caede**

Scriptōres antīqui tradunt futūram caedem Caesāris evidentibus prodigiis denuntiātam esse. Paucos ante menses in colonia Capua tabūla aenea in monumento, in quo dicebātur Capys, conditor Capuae, sepultus, inventa est cum littēris verbisque Graecis hac sententia: «Quandoque ossa Capyis detecta essent, illo prognātus manu consanguineōrum necarētur». Nocte vero ante diem caedis Caesar sibi visus est in somnio supra nubes volāre et cum Jove dextram manum jungere, Calpurnia autem, uxor Caesāris, visa est in somnio collābi fastigium domus ejus et maritum in gremio suo confōdi, ac subito cubicūli fores sua sponte patuērunt.

Mane Calpurnia his verbis Caesārem allocūta est: «Somnio per-turbor, Caesar. Obsecro te, ut prodigia observes, ne te inimīci occīdant. Deos implorabimus, ut tibi adsint! Caveas, ne caedāris!» Cum hoc modo Caesar orarētur a Calpurnia, D. Brutus, familiarissimus Caesāris, intrat dicens senatōres cunctos in curia adesse et Caesārem expectāre: «Rogant, — inquit, — ut statim venias». Caesar dubitāvit, sed paulisper consilium cepit et curiam progressus est, manu tenens insidiarium indicem ab obvio quodam porrectum, sed non lectum. In curia Tullius Cimber primus orābat, ut frater suus ex exilio revocarētur. Cetēri quoque conjurāti rogābant, ne preces Cimbri repudiarentur. Caesar nihilo minus precibus non molliebātur, tum Cimber, quasi rogans, proprius accessit et ab utroque umēro togam Caesāris adprehendit. Deīnde clamantem [Caesārem] «Ista quidem vis est!» P. Servilius Casca primus vulnērat. Atque ita tribus et viginti (23) plagis aliōrum senatōrum confossus est, uno modo ad primum ictum gemītu sine voce edīto brevi animam efflāvit. Exanimis diffugientibus cunctis aliquamdiu jacuit, donec tres servi domum retulērunt (*apud Suetonii «De vita Caesarum»*).

2. De Philoxēno

Dionisius, qui in urbe Syracūsis tyrannus erat, carmina facere amicisque recitare solēbat. Qui ut tyranno blandirentur, versus malos laudābant. Aliquando autem Philoxēnus quidam, ad cenam vocātus, cetēris carmina Dionisii admirantibus et laudantibus, ausus est ea mala

esse dicere. Hac libertate iratus, tyrannus hominem in carcere duci jussit. Postridie tamen, ut constantiam ejus experiretur, rursus ad cenam vocavit. Inter cenam, ut solēbat, carmina sua recitavit, et postea sententiam Philoxeni de versibus exquisivit. Ille enim tacitus digressus est. Interrogatus, quo vadere: «In carcere», respondit.

III. Запам'ятайте латинські вислови

1. Prima lex historiae, ne quid falsi dicat (Cic.).	Перший закон історії — не говорити неправди.
2. Non vivimus, ut edamus, sed edimus, ut vivamus.	Ми живемо не для того, щоб їсти, але їмо для того, щоб жити.
3. Videant consules, ne quid res publica detrimenti capiat.	Нехай консули спостерігають за тим, щоб держава не зазнала якогось збитку.
4. Do, ut des, facio, ut facias.	Даю, щоб ти дав, роблю, щоб ти зробив (формула ділової угоди).
5. Ut desint viris, tamen est laudanda voluntas (Ov.).	Хоч і не вистачає сил, заслуговує на похвалу саме бажання.
6. Praeisis, ut prosis.	Ти повинен очолити, щоб принести користь.
7. Spectatum veniunt, veniunt spectentur ut ipsae (Ov.).	Приходять, щоб подивитися на інших і показати себе.
8. Fiat lux — et stabat lux.	Хай буде світло — і стало світло.
9. Poetae nascuntur, oratores fiunt.	Поетами народжуються, ораторами стають.
10. Non e quovis ligno fit Mercurius.	Не з кожного поліна можна витесати Меркурія.
11. Od(i) et amo. Quar(e) id faciam fortasse requires. Nescio, sed fieri senti(o) et excrucior (Cat.).	І ненавиджу, і люблю. Можливо, ти питаєш — чому? Сам не знаю, але відчуваю, що так є, і тяжко страждаю.

Урок XXV

§ 88. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЧАСУ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ cum (quum)

Для поєднання підрядних речень часу з головним реченням у латинській мові найчастіше вживається сполучник *cum (quum)*, який перекладається як *коли, в той час як, після того як* і под. У підрядних реченнях часу із сполучником *cum (quum)* дієслово-присудок може стояти і в дійсному, і в умовному способі залежно від того, як співвідносяться між собою факти, про які оповідається у головному і підрядному реченнях. За цією ознакою серед підрядних речень часу із сполучником *cum (quum)* виділяють такі різновиди.

1. *Cum temporale* — підрядне речення часу, яке вказує на просте зіставлення дій підрядного і головного речень, між якими немає внутрішнього логічного зв'язку. У підрядних реченнях цього типу присудок виражається дієсловом у дійсному способі.

Наприклад:

Cum Tiberius regnabat, magnus terrae motus fuit.

Коли правив Тіберій, стався великий землетрус.

Cum Caesar in Galliam venit, ibi duae factiones erant.

Коли Цезар прибув у Галлію, там існувало два угруповання.

Cum heri domo exiit, pluēbat.

Коли я вчора вийшов з дому, ішов дощ.

2. **Cum iteratīvum** — підрядне речення часу, яке вказує на повторювану дію. У підрядних реченнях цього типу присудок виражається дієсловом у дійсному способі, а сполучник **cum (quum)** має значення *щоразу як, кожен раз коли, завжди коли*.

Наприклад:

Galli cum superavērunt, animalia immōlant.	<i>Галли щоразу, як отримують перемогу, приносять у жертву тварин.</i>
Cum pater familiae decessit, ejus propinqui conveniunt.	<i>Завжди, коли помирає батько родини, його близькі збираються.</i>
Discipūli consurgunt, cum magister advēnit.	<i>Учні завжди встають, коли заходить учитель.</i>

3. **Cum explicatīvum** — підрядне речення часу, яке конкретизує зміст одночасної дії головного речення. У підрядних реченнях цього типу присудок виражається дієсловом у дійсному способі, а сполучник **cum (quum)** може перекладатися за допомогою виразу *тим що*.

Наприклад:

Cum alios docēmus, ipsi discimus.	<i>Коли ми вчимо інших (тим, що вчимо інших), ми самі вчимося.</i>
Cum aliis beneficia tribuis, tibi ipsi prodes.	<i>Коли ти чиниш добро іншим (тим, що чиниш добро іншим), ти приносиш користь собі.</i>
De te, Catilīna, cum tacent, clamant.	<i>Про тебе, Катіліно, вони кричать [уже] тим, що мов- чать (коли мовчать).</i>

4. **Cum inversum** — підрядне речення часу, яке є таким формально, виражаючи насправді головну думку всієї фрази, у той час як у головному реченні вказується лише на супутні обстави-

ни. У підрядних реченнях цього типу присудок виражається дієсловом у дійсному способі, а сполучник **cum (quum)** перекладається за допомогою виразів *коли раптом, як раптом, тоді як*.

Наприклад:

Hostes jam Romanōrum stationībus appropinquābant, cum milītes sarmenta incendērunt.	<i>Вороги вже наближались до сторожових постів римлян, коли раптом сол- дати запалили хмиз.</i>
Jam domo discedēbam, cum adventu tuo retentus sum.	<i>Я вже виходив з дому, як раптом був затриманий твоїм приходом.</i>

5. **Cum historicum** — підрядне речення часу, яке вживається в оповідях про минуле для позначення дії, котра стала логічною передумовою виконання дії головного речення. У підрядних реченнях цього типу присудок виражається умовним способом дієслова у минулому недоконаному часі (**imperfectum conjunctīvi**) або давноминулому часі (**plusquamperfectum conjunctīvi**). При цьому **imperfectum conjunctīvi** вказує на те, що дія головного і підрядного речень відбувалася одночасно, а **plusquamperfectum conjunctīvi** — на те, що дія підрядного речення передувала дії головного.

Наприклад:

Cum Caesar in Asiam peregrinarētur, navis ejus a praedonībus capta est.	<i>Коли Цезар мандрував до Азії, його корабель був за- хопнений розбійниками.</i>
Cum Tarquinius Superbum Romāni expulissent, duo consūles creāti sunt.	<i>Після того, як римляни вигнали Тарквінія Гордого, було обрано двох консулів.</i>

§ 89. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЧАСУ З ІНШИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

Підрядні речення часу, крім сполучника *cum (quum)*, можуть поєднуватися з головним за допомогою сполучників:

а) для вираження дії, одночасної з дією головного речення:

quotienscumque *коли б це не було*

quamdiu, dum, quoad, donec *поки, тоді як*

б) для вираження дії, яка передувала дії головного речення:

postquam *після того, як*

ut, ubi, simūlac, simulatque, simul, cum primum, ut primum, ubi primum *як тільки, коли тільки*

в) для вираження дії, майбутньої відносно дії головного речення:

priusquam, antequam *раніш ніж*

dum, donec, quoad *доки*

У підрядних реченнях цього типу присудок виражається переважно дієсловом у дійсному способі. Однак після сполучників *dum, antequam, priusquam*, якщо підрядному реченню властивий відтінок мети, очікуваності чи бажаності дії, у ньому вживається кон'юнктив за правилом послідовності часів.

Наприклад:

Hannibal tertio anno postquam domo profugerat, mortuus est. *Ганнібал помер на третій рік після того, як утік з дому.*

Ubi de Caesaris adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt. *Як тільки гельвети дізналися про прибуття Цезаря, вони відправили до нього послів.*

Postquam Troja delēta est, Graeci domum revertērunt. *Після того, як Троя була зруйнована, греки повернулися додому.*

Donec eris felix, multos numerābis amīcos. *Доки ти будеш щасливим, у тебе буде багато друзів.*

Але порівняйте:

Odērint, dum metuant. *Нехай ненавидять, аби боялися.*

§ 90. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ПРИЧИНИ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ *cum (quum)*

Сполучник *cum (quum)* може поєднувати з головним не лише підрядні речення часу, а й підрядні речення причини. У таких випадках він перекладається українською мовою як *тому що, оскільки, бо*. У підрядних реченнях причини із сполучником *cum (quum)* присудок завжди виражається дієсловом в умовному способі за правилом послідовності часів.

Наприклад:

Cum ad te venīre non potuērim, hanc epistōlam ad te mitto. *Оскільки я не зміг до тебе прийти, то відсилаю тобі цього листа.*

Cum aeger essem, ad te non veni. *Я не прийшов до тебе, бо був хворий.*

Cum sis mortālis, quae sunt mortalia cura. (Ov.) *Оскільки ти смертний, дбай про смертні (буденні) речі.*

§ 91. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ПРИЧИНИ З ІНШИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

Підрядні речення причини, крім сполучника *cum (quum)*, можуть поєднуватися з головним за допомогою сполучників *quod, quia, quoniam* (*тому що, оскільки, бо*). У підрядних реченнях цього типу присудок виражається дієсловом як у дійсному, так і

в умовному способі. При цьому дійсний спосіб дієслова-присудка вказує на об'єктивно існуючу (реальну) причину, а умовний — на вірогідну, суб'єктивно визначену причину. В останньому випадку в підрядному реченні вживається кон'юнктив за правилом послідовності часів. Наприклад:

Helvetii reliquos Gallos virtūte praecēdunt, quod fere cotidiānis proelis cum Germānis contendunt.	<i>Гельвети переважають мужністю усіх інших галлів, тому що майже щодня воюють з германцями.</i>
Scipiōnis filiae ex aulario dotem acciperunt, quia nihil illis relinquērat pater.	<i>Дочки Сципіона отримали посаг зі скарбниці, оскільки батько нічого їм не лишив.</i>

Але порівняйте:

Noctu Themistōcles ambulābat, quod somnum capere non possset.	<i>Уночі Фемістокл гуляв, тому що не міг [за його словами] заснути.</i>
--	---

§ 92. ПІДРЯДНІ ДОПУСТОВІ РЕЧЕННЯ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ **cum (quum)**

Сполучник **cum (quum)** може поєднувати з головним не лише підрядні речення часу й причини, а й допустові підрядні речення. У цих випадках він перекладається українською мовою як *хоч, навіть якби, нехай, незважаючи на*. У допустових підрядних реченнях із сполучником **cum (quum)** присудок завжди виражається дієсловом в умовному способі за правилом послідовності часів.

Наприклад:

Littērae, cum sint paucae, tamen innumerabilia verba efficiunt.	<i>Хоча літери й нечисленні, проте утворюють безліч слів.</i>
Socrātes, cum facīle posset edūci e custodia, noluit.	<i>Сократ, хоча й легко міг бути звільнений із в'язниці, не схотів цього.</i>

Cum multi milites concidissent, tamen reliqui fortiter resistēbant.	<i>Незважаючи на те, що багато воїнів загинуло, інші хоробро чинили опір.</i>
---	---

§ 93. ПІДРЯДНІ ДОПУСТОВІ РЕЧЕННЯ З ІНШИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

Допустові підрядні речення, крім сполучників **cum** і **ut** (§ 85), можуть поєднуватися з головним за допомогою сполучників **etsi, etiamsi, licet, quamquam, quamvis, tamensi** (*хоч, хоч би, навіть якщо, незважаючи на, нехай*). При цьому слід пам'ятати таке:

а) у підрядних реченнях із сполучником **quamquam** присудок виражається дієсловом у дійсному способі.

Наприклад:

Quamquam omnis virtus nos ad se allīcet, tamen justitia et liberalitas id maxime efficit.	<i>Хоча нас приваблює до себе всяка добродетель, однак найбільше до цього спричинює справедливість і щедрість.</i>
---	--

б) у підрядних реченнях із сполучниками **etsi, etiamsi, licet, quamvis, tamensi** присудок виражається дієсловом в умовному способі за правилом послідовності часів.

Наприклад:

Nulla avaritia sine poena est, quamvis satis sit ipsa poenarum.	<i>Жодне користолюбство не залишається без покарання, хоча воно й саме по собі вже є достатньою карою.</i>
Fremant omnes licet, dicam, quod sentio.	<i>Хоча б усі й розсердилися, а я скажу те, що думаю.</i>

Вправи

I. Перекладіть

1. Graeci, cum Trojam expugnāvissent, omnes fere incōlas necāvērunt. 2. Cum amīci vidērent Alexandrum deficēre quaerunt, quem imperii faciat herēdem. Tum ille: «Dignissimum». 3. Archimēdes, cum in balneo sedens sensisset pondus rerum, in aquam demersārum, minui, exclamavisse traditur: «Eurīca!» (*id est: repperi*). 4. Thucidides libros suos tum scripsisse dicitur, cum a re publica remōtus atque in exilium pulsus esset. 5. Captivos Hannibal, cum a suis non redimere-ntur, vendidit. 6. Plato varias Socrātis sermōnes immortalitāti scriptis suis tradidit, cum Socrātes ipse littēram nullam reliquisset. 7. Cum dies nostrae mortis ignorēmus, tamen in multos annos consilia capimus. 8. Cum vita sine amīcis dolōris et timōris plena sit, ratio ipsa monet amicitias comparāre. 9. Qui non vetat peccāre, cum possit, jubet. 10. Ille homo fuit perpetuo pauper, cum divitissimus esse posset.

Apte dictum

– Diogēnes cum gladium in via vidisset: «Quis, — inquit, — te perdīdit aut quem tu?»

– Laco quidam, cum rideretur, quod claudus ad bellum proficisceretur: «At mihi, — inquit, — pugnāre, non fugere est in animo».

– Alexander Magnus puer, cum a praeceptore suo audivisset innumerabiles esse mundos, exclamavisse dicitur: «Quam miser sum, qui ne uno adhuc potitus sum».

– Cum Athenienses recusarent, ne Alexandro Magno divinos honores decernerent, Demādes orator: «Caveātis, — inquit, — ne, dum coelum custoditis, terram amittatis».

– Socrātes cum vidisset juvenem secreto ambulante, interrogavit, quid ille faceret. Juvēnis ei: «Mecum, — inquit, — loquor». Tum philosophus: «Caveas, — inquit, — cum homine malo loqui mihi vidēris».

– Alcibiādes puer in certamine cum nesciret, quomodo ab adversario se solviret, illius manum momordit. Qui cum dixisset: «Mordes, sicut mulieres», hic respondit: «Nequaquam. Sed ut leones».

– Bias, unus e septem sapientibus, cum patria urbs ejus ab hostibus expugnata esset et omnes cives, multa de suis rebus secum portantes, in fuga essent, interrogatus est, cur nihil ex bonis suis servaret. Tum ille: «Omnia mea, — inquit, — mecum porto».

– Diagoras philosophus, quia athēus erat, cum ei naviganti nautae, tempestate perterriti, dicērent periculum sibi illud accidere, quod tamen athēum in suam navem recepissent, ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantes naves quae sivitque, num in illis quoque navibus Diagoram vehi credent.

II. Перекладіть; складіть запитання до текстів і дайте на них відповідь**1. De Damoclis gladio**

Fuit olim Dionisius, tyrannus Syracusarum, qui quam divitiis suis, tam crudelitate ceteris regibus tyrannisque praestitit. Itaque cum felicissimus videretur, tamen semper metuit, ne ab aliquo civium aut enim servorum occideretur. Cum aliquando quidam ex Dionisii assentatoribus, Damocles nomine, commemoraret in colloquio opes ejus negaretque quemquam feliciorē fuisse, Dionisius interrogavit: «Optas, igitur, o Damocles, cum te haec vita delectet, ipse eandem vitam agere et fortunam meam experiri?» Cum Damocles se libenter optare dixisset, Dionisius eum in aureo lecto collocari jussit, abacis compluribus prope positus. Ad istos abacos formosissimi pueri consistebant ad ministrandum Damocli. Sed in hoc medio apparatu e lacunari fulgentem gladium, saeta aquina suspensum, demitti tyrannus imperavit, ut impenderet capiti illius hominis felix. Itaque nec pulchros ministros, nec argentum aut aurum aspiciēbat, nec cibum jucundissimum capere poterat. Denique exoravit tyrannum, ut discedere ei liceret, cum jam felix esse non optaret. Ita satis videtur declaravisse Dionisius nihil ei, cui semper aliqui terror impendeat, gaudio esse.

2. De Mucio Scaevola

Cum Porsenna, rex Etruscorum, Romam obsidēre constituit, Gajus Mucius Scaevola, juvenis nobilis, cui indignum videretur, quod patria ejus ab hostibus premeretur, regem Porsennam occidere consilium cepit. Itaque gladio sub veste abdito in castra Porsennae venit. Cum eo tempore ibi stipendium militibus daretur, scriba cum rege pari fere ornatu sedebat. Mucius ignorans, uter rex esset, scribam pro rege occidit. Ab hostibus captus cum videret mortem se vitare non posse, manum suam dextram in foculum incensum injecit, veluti manum puniens, quae scribam pro rege occiderat. Rex, patientiam Mucii admiratus, eum ab igne amovit domumque impunitum dimitti jussit.

III. Запам'ятайте латинські вислови

1. Méa rés agitúr, pariés cum próximus árdet (<i>Verg.</i>).	І мене особисто стосується, коли палає стіна у сусіда.
2. Cúm sis mórtalís, quae sínt mortália cura (<i>Ov.</i>).	Оскільки ти смертний, подбай про буденні (<i>смертні</i>) справи.

Урок XXVI**§ 94. УМОВНІ ПЕРІОДИ**

Умовним періодом називається складнопідрядне речення з умовним підрядним, що приєднується до головного за допомогою сполучників *si* (*якщо, якби*), *nisi* (*якщо не, якби не*). Присудки головного і підрядного речень умовного періоду стоять в одному й тому ж часі і способі, їх форма визначається тим, наскільки реальною є умова, поставлена для виконання конкретної дії. Залежно від цього у латинській мові розрізняють три види умовних періодів:

1) **casus realis** (*реальний умовний період*), у якому із запропонованої умови реально витікає вказана дія. І в головному, і в підрядному реченнях присудок виражається дійсним способом дієслова у такому часі, який відповідає логічному змісту.

Наприклад:

Si interrogavērit, respondēbo	Якщо він запитає, я відповім.
Si ita putas, ērras.	Якщо ти так думаєш, ти помиляєшся.
Si vis amāri, ama.	Якщо хочеш бути любимим — люби;

2) **casus potentiālis** (*потенційний, або можливий, умовний період*), у якому виражається припущення, що при запропонованій умові вказана дія могла б здійснитися. І в головному, і в

підрядному реченнях присудок виражається умовним способом дієслова у теперішньому часі (*praesens conjunctivi*) або минулому доконаному часі (*perfectum conjunctivi*). При цьому *praesens conjunctivi* вказує на теперішню або майбутню незавершену дію, а *perfectum conjunctivi* вказує на минулу завершену дію.

Наприклад:

Si vera narrētis, non opus sit testibus.	Якщо ви говоритимете правду, не треба буде свідків.
Dies me defficiat, si haec expromēre coner.	Мені б не вистачило дня, якби я спробував про це розповісти.
Si id dixēris, erravēris.	Якби ти це сказав, ти б, мабуть, помилився.

3) **casus irreālis** (*ірреальний, або нездійснений, умовний період*), у якому стверджується, що при запропонованій умові вказана дія чи факт цілком нездійсненні або суперечать дійсності. І в головному, і в підрядному реченнях присудок виражається умовним способом дієслова у минулому недоконаному часі (*imperfectum conjunctivi*) або давноминулому часі (*plusquamperfectum conjunctivi*). При цьому *imperfectum conjunctivi* вказує на дію, нездійсненну тепер, а *plusquamperfectum conjunctivi* — на дію, яка не могла бути здійснена у минулому.

Наприклад:

Si omnes homīnes commūni salūti servīrent, civitas florēret.	Якби всі люди служили загальному благу, держава процвітала б.
Si interrogavisses, respondissem.	Якби ти мене спитав (але ж ти не питав), я б відповів.
Si hoc scissem, dixissem.	Якби я це знав (але ж я цього не знаю), я б сказав.

Nota bene!

Часто вживаються змішані умовні періоди, у яких час і спосіб дієслів головного і підрядного речень не залежать один від одного, про що слід пам'ятати, перекладаючи латинські тексти.

Наприклад:

Memoria minuītur, nisi exerceātur	Пам'ять зменшується, якщо її не тренувати.
-----------------------------------	--

§ 95. УМОВНО-БАЖАЛЬНІ РЕЧЕННЯ

Окремий різновид умовних підрядних речень становлять умовно-бажальні речення, які поєднуються з головним сполучниками *dum, modo, dummodo* (тільки б, аби, лише б). Заперечення у таких реченнях здійснюється за допомогою частки *ne*. Присудок завжди виражається дієсловом в умовному способі за правилом послідовності часів.

Наприклад:

Multi omnia recta et honesta neglēgunt, dummodo potentiam consequantur.	Багато хто нехтує усім чесним і справедливим, аби лиш досягти влади.
Sunt ingenia discipūlis, modo permaneat industria.	Здібності в учнів є, тільки б не пропала старанність.

§ 96. ПОРІВНЯЛЬНІ РЕЧЕННЯ

Для поєднання порівняльних підрядних речень з головними у латинській мові використовуються:

1) співвідносні займенники, прикметники чи прислівники: *qualis ... talis* (який ... такий), *quantus ... tantus* (який великий ... такий великий), *quot ... tot* (скільки ... стільки), *quam ... tam* (як

... так), *quotiens ... totiens* (скільки разів ... стільки разів), *ut ... ita* (як ... так). У підрядних реченнях з цими зворотами присудок виражається, як правило, дієсловом у дійсному способі.

Наприклад:

Tantum scimus, quantum memoria tenēmus.	<i>Стільки знаємо, скільки пам'ятаємо.</i>
Nihil est morti tam simile, quam somnus.	<i>Ніщо не є таким подібним до смерті, як сон.</i>
Ut homīnes sunt, ita morem geras.	<i>Які люди, так і ти серед них поведься.</i>

2) сполучники *ac si, ut si, velut si, tamquam si, quasi* (немов би, неначе, так як). Оскільки у порівняльних реченнях із цими сполучниками йдеться, як правило, про уявне порівняння, яке не відповідає дійсності, присудок виражається дієсловом в умовному способі за правилом послідовності часів.

Наприклад:

Sequāni absentis Ariovisti crudelitātem, velut si coram adesset, horrēbant.	<i>Секвани боялись жорстокості відсутнього Аріовіста так, немов би він був присутнім тут особисто.</i>
Amīci me curant, quasi aegrōtus sim.	<i>Друзі мене опікають, неначе я хворий.</i>

§ 97. ОЗНАЧАЛЬНІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Означальні підрядні речення поєднуються з головними за допомогою сполучника *qui, quae, quod* (який, яка, яке). Присудок таких речень виражається дієсловом у дійсному способі.

Наприклад:

Felix, qui potuit rerum cognoscere causas.	<i>Щасливий той, хто зміг пізнати природу речей.</i>
Semper potentior lex est, quae vetat, quam quae permittit.	<i>Завжди сильнішим буває той закон, який забороняє, ніж той, який дозволяє.</i>

Проте інколи означальні підрядні речення можуть виражати додаткові смислові відтінки наслідковості, мети, причини тощо. У таких випадках присудок виражається дієсловом в умовному способі за правилами вживання кон'юнктива для відповідних речень причини, мети тощо.

Наприклад:

O magna vis veritātis, quae facile se per se ipsa defendat.	<i>О, велика сила істини, яка легко сама себе захищає (оскільки вона сама себе легко захищає).</i>
Dux legātos misit, qui pacem petērent.	<i>Вождь відправив послів, щоб вони просили миру (які б просили миру).</i>

§ 98. НЕПРЯМА МОВА (ORATIO OBLIQUA)

Непряма мова — чиїсь слова чи думки, передані у формі з'ясувального підрядного речення, залежного від дієслова із значенням *говорити, думати*. Варіантом непрямої мови є непряме питання (§ 83). Перебудовуючи речення, що містить пряму мову, слід пам'ятати таке:

а) незалежні речення прямої мови можуть передаватися за допомогою звороту *accusativus cum infinitivo* (§ 59);

б) підрядні речення прямої мови у непрякій мові зберігають свою форму, але їх присудок завжди виражається дієсловом в умовному способі за правилом послідовності часів;

в) якщо підметом прямої мови є займенник 1-ї особи, то у непрякій мові він передається: у називному відмінку за допомогою займенника *ipse*, у непрямих відмінках — за допомогою зворотного займенника (§ 19). Якщо підметом прямої мови є займенник 2-ї особи, то у непрякій мові він передається за допомогою займенників *is* або *ille*.

Наприклад:

Пряма мова

Helvetii ita cum Caesāre egērunt: «Ita a patrībus nostris didicimus, ut virtūte, non dolo contendere-
rēmus». *Гельвети вели переговори з Цезарем так: «Ми навчилися від своїх батьків змагатися в доблесті, а не в хитрості».*

Catilīna conjurātis dixit: «Mihi est in anīmo vestras injurias ulcisci, quia vos fortes mihique fidos esse scio». *Катіліна сказав змовникам: «Я маю намір помститися за ваші кривди, бо я знаю, що ви хоробрі й віддані мені».*

Непряма мова

Helvetii ita cum Caesāre egērunt, se ita a patrībus suis didicisse, ut virtūte, non dolo contendērent. *Гельвети вели так переговори з Цезарем, що вони навчились від своїх батьків змагатися в доблесті, а не в хитрості.*

Catilīna conjurātis dixit, sibi esse in anīmo eōrum injurias ulcisci, quia eos fortes sibi que fidos esse sciret. *Катіліна сказав змовникам, що він має намір помститися за їхні кривди, бо він знає, що вони хоробрі і віддані йому.*

Вправи

І. Перекладіть

1. Pecunia est ancilla, si scis uti, si nescis — domīna. 2. Si natūram sequēmur ducem, nunquam errabimus. 3. Si quis sibi plus appētet, violābit jus societātis humānae. 4. Parva sunt foris arma, nisi est consilium domi. 5. Nequaquam is, qui audīret, incenderētur, nisi ardens ad eum pervēnit orātor. 6. Nisi Graeci dolum adhibuissent, Trojam non expugnāvissent. 7. Sim impūdens, si plus postūlem, quam homīni

a rerum natūra tribui potest. 9. Si tibi deficient medīci, medīci tibi fiant haec tria: mens, requies, moderāta diēta. 8. Nullus dolor est, quem tempus non molliat. 10. Nihil est tam difficīle, quod non supēret aut vincat mens humāna. 11. Ariovistus dixit, sibi mirum vidēri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Caesāri aut omnīno popūlo Romāno negotii esset. 12. Stoīci dicunt omnes esse divītes, qui coelo et terra frui possint. 13. Epicūrus instituit docēre sic: omne anīmal, simul atque natum sit, voluntātem appetēre eāque gaudēre, ut summo bono, dolōrem aspernāri, ut summum malum et, quantum possit, repellere.

Apte dictum

— Chilon cum aliquando inter patrem et filium iudex esset, filio: «Si mala, — inquit, — causa tua erit, damnabēris, si bona, non minus damnabēris, quod patrem accusavisti».

— Philosōphus quidam, ut ostentāret apud Diogēnem acūmen ingenii sui, ita racionātus est: «Quod ego sum, tu non es.» Cum annuisset Diogēnes, ille pergit: «Ergo, homo sum, tu ergo non es». Tum Diogēnes: «Si a me incepēris, rectius colliges».

— Cum Philippus, Macedōnum rex, post proelium apud Chaeronēam commissum, ad Archidamnum, Lacedaemoniōrum regem, littēras superbiae plenas misisset, hic rescripsisse dicītur: «Si umbram tuam mensus eris, eam non majōrem esse, quam ante victoriam, intelligēs?»

— Cum Alexander Magnus Darēi condiціones pacis repudiavisset, Parmenio, unus ducum Alexandri: «Ego, — inquit, — si Alexander essem, pacis condiціonis accipērem». Cui ille: «Ego quoque accipērem, si Parmenio essem».

— Alexander Magnus, cum aliquando Corinthi esset, ad Diogēnem venit eumque interrogāvit: «Quid optas, Diogēnes? Faciam, quidquid rogaveris». Tum ille: «Nunc opto, — inquit, — ne solem mihi interceptas.» Quo audīto Alexander exclamavisse dicītur: «Nisi Alexander essem, Diogēnes esse cupērem.»

— Solo aliquando inter convivium silēbat et a Periandro, tyranno Corinthi, interrogātus est: «Tacesne, quod verba tibi desunt, an studes, ut stultitiam tuam silentio occultes?» Tum Solo: «Si stultus essem, non tacērem».

— Zeuxis, pictor antīquus clarissimus, aliquando puērum uvas ferentem pinxit. Ad quas cum avolāvissent aves, irātus artifex exclamā-

vit: «Uvas melius pinxi, quam puerum. Nam, si et puerum ita consummavissem, aves timere debuerunt».

II. Перекладіть; поставте запитання до текстів і дайте на них відповідь

1. De Coriolano

Gajus Marcius Coriolanus jam ab adolescentia virtute bellica omnes superabat, sed animi fuit ferocis atque superbi et, quoniam ipse nobilis et dives erat, plebem contemnabat et praecipue tribuniciae potestati inimicissimus fuit. Cum igitur Romae caritas annonae orta esset et in senatu multi agerent, ut frumentum parvo pretio plebi dareretur, Coriolanus vehementissime restitit. «Si frumento, — inquit, — plebs uti cupit, tribuniciam potestatem tollat, si non, fame premantur, cujus causa ipsi sunt. Puto eos, hoc malo doctos, in posterum minus pertinaces fore». Nimis atrox haec sententia omnibus visa est. Marcus a tribunis plebis eum in iudicium postulatus est: quia non aderat, absens exilio damnatus est.

Odio in patriam flagrans Coriolanus ad Volscos, inimicissimos tum populo Romano, confugit, ibi benigne acceptus. Talis viri praesentia confisi Volsci consilium de bello capiunt et Coriolano copias suas commisērunt, ut bellum adversus Romanos gessit. Romae maxima perturbatio orta est, ad eum legati sacerdotesque missi sunt, quos non accēpit. Tum matrem et conjugem Coriolani compulērunt, ut duos (2) secum parvos ejus filios ferentes in castra hostium proficiscerentur pacem petere. At mater ei dixit: «Prius quam complexum accipio, scire cupio, utrum ad hostem an ad filium venerim, utrum captiva an mater in castris tuis sim. Potuisti populari hanc terram, quae te genuit et aluit. Non tibi, eum in conspectu Romae fuisti, in mentem venit, intra illa moenia domum et penates tuos, matrem, conjugem liberosque tuos esse: de his cogites, quos, si perges, aut immatūra mors aut longa servitus expectat».

Ita animus viri fractus est, ipse retro ab urbe castra movit. Postea autem ad Volscos reversus, usque ad senectutem ibi vixisse et saepe exclamavisse narratur: «Omni aetati exilium miserum est, sed seni miserrimum».

2. Ambiguum responsum

Croesus, rex Lydorum, divitiis clarissimus, consilium cepit Cyrum, regem Persarum, bello persēqui. Cum legati, ab eo missi, ad oraculum Delphicum advenissent et Apollinem interrogavissent de exitu belli, hoc responsum acceperunt: «Si Croesus flumen inter Lydos ac Persas transgressus sit, magnum regnum perierit». Cum Croesus ex finibus suis egressus flumenque transgressus esset, a Cyro victus et cum multis nobilibus captus est. Sed Cyrus, precibus Croesi commotus, deinde vitam ei concessit et permisit in regnum ejus redire.

Урок XXVII

§ 99. ДІЄПРИКМЕТНИК МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ АКТИВНОГО СТАНУ (*PARTICIPĪUM FUTURI ACTĪVI*)

Дієприкметник майбутнього часу активного стану (*participium futuri activi*) утворюється від основи супіна за допомогою формантів *-ūrus, -ūra, -ūrum* (§ 61). Такий дієприкметник виражає задум, намір або бажання виконати дію.

Наприклад:

defendo, defendi, defensum, defendere	захищати
populus defens-ūrus	народ, який має намір захищати
sententia defens-ūra	думка, призначена для захисту
bellum defens-ūrum	війна, спрямована на захист (досл.: що збирається захищати)

Відмінюється *participium futuri activi* як прикметник першої-другої відміни, узгоджуючись з іменником, до якого належить, у роді, числі та відмінку.

	<i>Sing.</i>	<i>Plur.</i>
<i>Nom.</i>	populus defensūrus	populi defensūri
<i>Gen.</i>	populi defensūri	populorum defensurorum
<i>Dat.</i>	populo defensūro	populis defensūris
<i>Ace.</i>	populum defensūrum	populos defensūros
<i>Abl.</i>	populo defensūro	populis defensūris
<i>Voc.</i>	popule defensūre	= Nom.

§ 100. ОПИСОВА ДІЄВІДМІНА АКТИВНОГО СТАНУ (*CONJUGATIO PERIPHRASTICA ACTĪVA*)

Participium futuri activi у поєднанні з дієсловом-зв'язкою *esse* може виступати в ролі іменної частини складеного присудка. Конструкції такого типу утворюють так звану описову дієвідміну активного стану і передають задум, намір чи бажання діючої особи (тобто підмета) виконати дію.

Наприклад:

Helvetii suis finibus
profectūri erant.

Гельвети ухвалили рішення
(задумали) залишити свої землі.

Ego hunc homīnem
laudatūrus sum.

А от я маю намір (хочу,
збираюся) похвалити цю людину.

Bellum scriptūrus sum, quod
populus Romānus cum Jugurtha
gessit.

Я маю намір описати війну,
яку римський народ вів з Югуртою.

Facite, quod libet: locutūri
non sumus amplius.

Робіть, що завгодно: ми більше нічого не збираємося (не хочемо) казати.

Поєднуючись із дієсловом-зв'язкою у кон'юнктиві (описова дієвідміна на *-ūrus sim, -ūrus essem*), *participium futuri activi* вживається для вираження майбутньої дії у тих підрядних реченнях, де за вимогами латинського синтаксису дієслово-присудок повинне виражатися умовним способом (§ 82).

Наприклад:

Xerxes non dubitābat, quin copis
suis Graecos superatūrus
esset.

Ксеркс не сумнівався, що
переможе своїм військом греків.

§ 101. ВІДДІЄСЛІВНИЙ ПРИКМЕТНИК (*GERUNDĪVUM*)

Герундив утворюється від основи інфінітива за допомогою формантів *-ndus, -nda, -ndum* (для дієслів I і II дієвідмін) та *-endus, -enda, -endum* (для дієслів III і IV дієвідмін). Утворені форми відмінюються за зразком прикметників першої-другої відміни.

У вживанні герундива розрізняють два випадки, між якими є суттєва різниця. У першому випадку, який розглядається тут, герундив за змістом відповідає пасивному дієприкметнику недоконаного виду української мови (пор.: *читаний, писаний, виконуваний*). Такий герундив вживається у ролі узгодженого означення при іменниках.

Наприклад:

ago, egi, actum, agere	робити, виконувати
labor agendus	досл.: виконуваний труд
actio agenda	досл.: виконувана дія
officium agendum	досл.: виконуваний обов'язок

Від- мінок	Sing.	Plur.
<i>Nom.</i>	actio agenda	actiōnes agendae
<i>Gen.</i>	actiōnis agendae	actionum agendārum
<i>Dat.</i>	actiōni agendae	actionībus agendis
<i>Ace.</i>	actiōnem agendam	actiōnes agendas
<i>Abl.</i>	actiōne agenda	actionībus agendis

Характерною особливістю латинської мови є те, що словосполучення іменника з герундивом перекладаються не дослівно, як показано вище, а за допомогою віддієслівного іменника (герундія, пор. § 75).

Наприклад:

gaudeo epistōla accipienda	радію одержанню листа (досл.: радію одержуваному листу)
necessitas librōrum legendōrum	необхідність читання книг (досл.: необхідність читаних книг)
mori in liberanda patria	померти при звільненні батьківщини (досл.: при звільнюваній батьківщині)
Decemviri legibus scribendis creāti sunt.	Децемвіри були обрані для написання законів.
Romulus et Remus locum urbi condendae quaesiverunt.	Ромул і Рем знайшли місце для заснування міста.
Caesar librum de bello gerendo scripsit.	Цезар написав книгу про ведення війни.
Helvetii legatos ad pacem petendam miserunt.	Гельвети вислали послів просити миру.

§ 102. ОПИСОВА ДІЄВІДМІНА ПАСИВНОГО СТАНУ (*CONJUGATIO PERIPHRASTICA PASSĪVA*)

Герундив, поєднуючись із дієсловом-зв'язкою *esse*, може виступати у ролі іменної частини складеного присудка. Такі звороти виражають необхідність виконання дії, спрямованої на підмет, і утворюють так звану описову дієвідміну пасивного стану. Слід звернути особливу увагу на те, що логічний автор дії у такій пасивній конструкції виражається не орудним, а давальним відмінком іменника чи займенника.

Наприклад:

Hic liber mihi (<i>Dat.</i>) legendus est.	Ця книга мусить бути прочитана мною (мені слід прочитати цю книгу).
--	---

Memoria hominibus (<i>Dat.</i>) exercenda est.	Пам'ять мусить бути тренувана людьми (людям слід тренувати пам'ять).
Pacta sunt civitatibus (<i>Dat.</i>) servanda.	Угоди мусять бути дотримувани державами (державам слід дотримуватись угод).

У безособовій конструкції, де діюча особа не вказується, вживається середній рід герундіва із зв'язкою *est (erat, erit)*:

Hoc erat demonstrandum.	Що й треба було довести.
Non parcendum est hosti.	Ворога не слід щадити.
Nihil sine ratione faciendum est.	Нічого не слід робити, не обміркувавши.

Вправи

I. Перекладіть

1. Milites nostri venērunt concīves suos liberatūri. 2. Injuriam qui factūrus est, jam facit. 3. Nihil aliud actūrus sum. 4. Id manet mansurumque est in animis hominum. 5. Qui imperatūrus est aliis, ipse prius oboedire debet. 6. Qui visūri domos, parentes, conjūges liberosque suos estis, ite mecum. 7. Irascimur saepe non illis, qui laeserunt, sed iis, qui laesuri sunt. 8. Medici nunquam aegris dicunt, illo morbo eos esse morituros. 9. Semper victu (*vivere*) agimus, nec vivimus unquam. 10. Solo, cum interrogatur, cur nullum supplicium constituisset in eum, qui parentem necavisset, respondit se id neminem facturum putavisse. 11. Consules Romani inter se sortiebantur, uter rem publicam administratūrus, uter ad bellum profectūrus esset. 12. Alexander excusurus cum valida manu fuerat ad Athenas delendas. 13. Natura cupiditatem ingenuit homini veri cognoscendi. 14. Xerxes Graeciae opprimendae causa ingentem exercitum comparavit. 15. Ti. Gracchus triumvir creatus est dividendis agris. 16. Socrates dicebatur adjuvare Euripidem in tragoediis scribendis. 17. In amicis eligendis cautio est adhibenda. 18. Brutus in liberanda patria est interfectus. 19. Dux castrametatori dixit se animadvertisse locum ad castra ponenda idoneum. 20. Ferrum est res, ad colendos agros necessaria. 21. Universae Galliae consensio fuit libertatis

vindicandae. 22. Ars loquendi augetur legendis oratoribus et poetis. 23. In primo libri «Tusculanarum disputationum» Ciceronis est de contemnenda morte, in secundo de tolerando dolore, in tertio de aegritudine lenienda. 24. Virtus constat ex hominibus tuendis.

Apte dictum

Agiselāus, Lacedaemoniorum rex, Thraciam transiturus, ad Macedonum regem misit interrogatum, utrum per hostium an amicorum terram iturus esset. Cum ille respondisset se consulturum esse, Agiselāus: «Fiat,— inquit,— igitur, consultatio, nos interim iter faciemus».

II. Запам'ятайте латинські вислови

A. 1. Deliberandum est saepe, statuendum semel.	Обдумувати рішення треба часто, а приймати його — єдиний раз.
2. Et post malum segētem serendum est.	І після неврожаю треба сіяти.
3. De gustibus non est disputandum.	Про смаки не слід сперечатися.
4. De duobus malis minus est eligendum.	Із двох лих треба обирати менше.
5. Ceterum censeo Carthaginem delendam esse.	А проте я вважаю, що Карфаген мусить бути зруйнованим (<i>постійно повторюваний вислів Катона Старшого у сенаті під час Пунічних воєн; неневтомне нагадування, наполегливий заклик</i>).
6. Equi donati dentes non sunt inscipiendi.	В зуби дарованого коня заглядати не слід.
7. Ave, Caesar, imperator, morituri te salutant.	Радуйся, Цезарю, імператоре, приречені на смерть вітають тебе (<i>привітання римських гладіаторів, звернене до імператора</i>).
9. Nunc est bibendum, nunc pede libero pulsanda telus (<i>Hor.</i>)	Тепер настав час пити, тепер слід притупити об землю легкою ногою (<i>тобто, піти в танок</i>).

B. Hoc erat demonstrandum. Mutatis mutandis,
Що й треба було довести.
Змінивши те, що підлягає зміні
(з врахуванням змін).

Урок XXVIII

§ 103. ВІДМІНЮВАННЯ НЕПРАВИЛЬНИХ ДІЄСЛІВ volō, nolō, malō

Основні форми цих дієслів такі:

volō, volui, velle	<i>хотіти</i>
nolō, nolui, nolle (з <i>ne-volō</i>)	<i>не хотіти</i>
malō, malui, malle (з <i>magis-volō</i>)	<i>віддавати перевагу (досл.: більше хотіти)</i>

<i>Praesens indicatīvi</i>			<i>Praesens conjunctīvi</i>			
<i>Sing.</i>						
1.	volō	nolō	malō	velim	nolim	malim
2.	vis	non vis	mavis	velis	nolis	malis
3.	vult	non vult	mavult	velit	nolit	malit
<i>Plur.</i>						
1.	volūmus	nolūmus	malūmus	velīmus	nolīmus	malīmus
2.	vultis	non vultis	mavultis	velītis	nolītis	malītis
3.	volunt	nolunt	malunt	velint	nolint	malint

<i>Imperfectum indicatīvi</i>			<i>Imperfectum conjunctīvi</i>			
<i>Sing.</i>						
1.	volēbam	nolēbam	malēbam	vellem	nollem	mallem
2.	volēbas	nolēbas	malēbas	velles	nolles	malles
3.	volēbat	nolēbat	malēbat	vellet	nollet	mallet

Урок XXVIII

<i>Imperfectum indicatīvi</i>			<i>Imperfectum conjunctīvi</i>			
<i>Plur.</i>						
1.	volēbāmus	nolēbāmus	malēbāmus	vellēmus	nollēmus	mallēmus
2.	volēbātis	nolēbātis	malēbātis	vellētis	nollētis	mallētis
3.	volēbant	nolēbant	malēbant	vellent	nollent	mallent

<i>Число</i>	<i>Futurum I</i>		
<i>Sing.</i>	1. volam	nolam	malam
	2. voles	noles	males
	3. volet	nolet	malet
<i>Plur.</i>	1. volēmus	nolēmus	malēmus
	2. volētis	nolētis	malētis
	3. volent	nolent	malent

Інші часи для дієслів *velle*, *nolle*, *malle* утворюються за загальними правилами від основи перфекта за допомогою відповідних закінчень.

Наприклад:

<i>Perfectum</i>		<i>Plusquamperfectum</i>		<i>Futurum I</i>	
<i>Sing.</i>	1. volui	<i>Sing.</i>	1. nolūeram	<i>Sing.</i>	1. maluēro
	2. voluisti		2. nolūeras		2. maluēris
	3. voluit etc.		3. nolūerat etc.		3. maluērit etc.

Наказові форми (*imperatīvus praesentis* та *imperatīvus futūri*) утворюються лише для дієслова *nolle*:

<i>Число</i>	<i>Imperatīvus praesentis</i>	<i>Imperatīvus futūri</i>
<i>Sing.</i>	2. noli	nolīto
<i>Plur.</i>	2. nolīte	nolītōte

Дієприкметник теперішнього часу активного стану (*participium praesentis activi*) утворюється лише для дієслова *velle*:

<i>Nom.</i>	volens	<i>бажаючий</i>
<i>Gen.</i>	volentis	
<i>Dat.</i>	volentis etc.	

§ 104. ВІДМІНЮВАННЯ НЕПРАВИЛЬНОГО ДІЄСЛОВА *fero*

Основні форми цього дієслова такі:

fero, tuli, latum, ferre

нести

<i>Praesens indicatīvi</i>			<i>Praesens conjunctīvi</i>	
<i>Число</i>	<i>Actīvi</i>	<i>Passīvi</i>	<i>Actīvi</i>	<i>Passīvi</i>
<i>Sing.</i>	1. <i>fero</i>	<i>feror</i>	<i>feram</i>	<i>ferar</i>
	2. <i>fers</i>	<i>ferris</i>	<i>feras</i>	<i>ferāris</i>
	3. <i>fert</i>	<i>fertur</i>	<i>ferat</i>	<i>ferātur</i>
<i>Plur.</i>	1. <i>ferīmus</i>	<i>ferīmur</i>	<i>ferāmus</i>	<i>ferāmur</i>
	2. <i>fertis</i>	<i>ferimīni</i>	<i>ferātis</i>	<i>feramīni</i>
	3. <i>ferunt</i>	<i>feruntur</i>	<i>ferant</i>	<i>ferantur</i>

<i>Imperefectum indicatīvi</i>			<i>Imperefectum conjunctīvi</i>	
<i>Число</i>	<i>Actīvi</i>	<i>Passīvi</i>	<i>Actīvi</i>	<i>Passīvi</i>
<i>Sing.</i>	1. <i>ferēbam</i>	<i>ferēbar</i>	<i>ferrem</i>	<i>ferrer</i>
	2. <i>ferēbas</i>	<i>ferebāris</i>	<i>ferres</i>	<i>ferrēris</i>
	3. <i>ferēbat</i>	<i>ferebātur</i>	<i>ferret</i>	<i>ferrētur</i>
<i>Plur.</i>	1. <i>ferēbāmus</i>	<i>ferebāmur</i>	<i>ferrēmus</i>	<i>ferrēmur</i>
	2. <i>ferebātis</i>	<i>ferebamīni</i>	<i>ferrētis</i>	<i>ferremīni</i>
	3. <i>ferēbant</i>	<i>ferebantur</i>	<i>ferrent</i>	<i>ferrentur</i>

<i>Futurum I</i>		
<i>Синг.</i>	<i>Actīvi</i>	<i>Passīvi</i>
<i>Sing.</i>	1. <i>feram</i>	<i>ferar</i>
	2. <i>feres</i>	<i>ferēris</i>
	3. <i>feret</i>	<i>ferētur</i>
<i>Plur.</i>	1. <i>ferēmus</i>	<i>ferēmur</i>
	2. <i>ferētis</i>	<i>feremīni</i>
	3. <i>ferent</i>	<i>ferentur</i>

Інші часи для дієслова *ferre* утворюються за загальним правилом.

Наприклад:

<i>Perfectum indicatīvi actīvi</i>		<i>Perfectum indicatīvi passīvi</i>
<i>Sing.</i>	1. <i>tuli</i>	<i>latus, a, um sum</i>
	2. <i>tulisti</i>	<i>latus, a, um es</i>
	3. <i>tulit etc.</i>	<i>latus, a, um est etc.</i>

Наказові форми для дієслова *ferre* такі:

<i>Imperatīvus praesentis</i>		<i>Imperatīvus futūri</i>
<i>Sing.</i>	2. <i>fer</i>	2. <i>ferto</i>
		3. <i>ferto</i>
<i>Plur.</i>	2. <i>ferite</i>	2. <i>fertōte</i>
		3. <i>ferunto</i>

Від дієслова *ferre* утворюються також віддієслівні форми:

— дієприкметник теперішнього часу активного стану (*participium praesentis activi*)

<i>Nom.</i>	<i>ferens</i>
<i>Gen.</i>	<i>ferendis</i>
<i>Dat.</i>	<i>ferenti etc.</i>

— герундій (*gerundium*):

<i>Nom.</i>	—
<i>Gen.</i>	<i>ferendi</i>
<i>Dat.</i>	<i>ferendo etc.</i>

— герундив (*gerundivum*):
ferendus, a, um

Nota bene!

Запам'ятайте найуживаніші дієслова, утворені від дієслова *ferre* за допомогою прийменників:

affĕro (з <i>ad-fero</i>), attŭli, allātum, afferre aufĕro (<i>ab-fero</i>), abstŭli, ablātum, auferre	приносити відносити, віддаляти
confĕro (<i>cum-fero</i>), contŭli, collātum, conferre	зносити, збирати
diffĕro (<i>dis-fero</i>), —, —, differre effĕro (<i>ex-fero</i>), extuli, elātum, efferre infĕro, intŭli, illātum, inferre	розрізнятися виносити вносити, починати
refĕro, retŭli, relātum, referre	відновлювати, повідомляти

§ 105. ВІДМІНЮВАННЯ НЕДОСТАТНІХ ДІЄСЛІВ

Недостатніми називаються дієслова, які утворюють не всі, а лише деякі часові чи особові форми. До таких дієслів належать:

ajo, ait	стверджувати, говорити
inquam, inquit coepi, coepisse odi, odisse memīni, meminisse	говорити починати ненавидіти пам'ятати

Відмінюються недостатні дієслова так:

Число	<i>Praesens</i>	<i>Imperfectum</i>	<i>Perfectum</i>
<i>Sing.</i>	1. ajo	ajĕbam	—
	2. ais	ajĕbas	—
	3. ait	ajĕbat	ait
<i>Plur.</i>	1. —	ajebāmus	—
	2. —	ajebātis	—
	3. ajunt	ajĕbant	—

Число	<i>Praesens</i>	<i>Futūrum I</i>	<i>Perfectum</i>
<i>Sing.</i>	1. inquam	—	—
	2. inquis	inquies	—
	3. inquit	inquiet	inquit

Число	<i>Praesens</i>	<i>Futūrum I</i>	<i>Perfectum</i>
<i>Plur.</i>	1. —	—	—
	2. —	—	—
	3. inquiunt	—	—

<i>Perfectum</i>			
<i>Sing.</i>	1. coepi	odi	memīni
	2. coepisti	odisti	meministi
	3. coepit	odit	memīnit
<i>Plur.</i>	1. coepimus	odimus	meminimus
	2. coepistis	odistis	meministis
	3. coepērunt	odērunt	meminērunt

Давноминулий час (*plusquamperfectum*) та майбутній час доконаного виду (*futūrum II*) дієслів *coepi, odi, memīni* утворюється за загальним правилом.

Дієслово *memīni* має наказові форми:

<i>Sing.</i>	2.	memento	пам'ятай
<i>Plur.</i>	2.	mementōte	пам'ятайте

§ 106. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

Безособові дієслова вживаються лише у двох формах:

- у 3-й особі однини *praesens* або *perfectum*;
- в інфінітиві.

Серед безособових дієслів виділяють такі групи:

1. Безособові дієслова, які фактично є відокремленими, самостійними за значенням формами звичайних дієслів; вони вказують, як правило, на природні явища.

Наприклад:

fulget	<i>спалахує блискавка, блискає</i> (від дієслова fulgeo, fulsi, —, fulgēre <i>блищати, сяяти</i>);
tonat	<i>гримить грім</i> (від дієслова tono, tonui, — tonāre <i>гриміти</i>).

2. Безособові дієслова, які вживаються лише у безособовій формі. Серед них найуживаніші такі:

decet, decui, decēre	<i>личить, годиться</i>
dedēcet, dedecuit, dedecēre	<i>не личить, не годиться</i>
libet, libuit, libēre	<i>хочеться</i>
licet, licuit, licēre	<i>можна, дозволено</i>
miserēt, miserītus sum, miserēre	<i>шкода, жаль</i>
oportet, oportuit, oportēre	<i>слід, треба</i>
poenītet, poenituit, poenitēre	<i>шкода, прикро</i>
puget, puduit, pudēre	<i>соромно</i>

3. Безособові дієслова, які вживаються у безособовій і особових формах, але значення їх при цьому різне.

Наприклад:

accīdo, accīdi, —, accidēre	<i>падати, припадати</i>
<i>безособ.:</i> accīdit, accīdit	<i>трапляється, трапилося</i>
consto, constīti, constatūrus, constāre	<i>складатися, утримуватися</i>
<i>безособ.:</i> constat, constītit	<i>відомо, стало відомо</i>
evenio, eveni, eventum, evenīre	<i>виходити, здійснюватися</i>
<i>безособ.:</i> evēnit, evēnit	<i>буває, трапляється; трапилося</i>

§ 107. СУПІН (*SUPĪNUM*)

Супін — це віддієслівний іменник, який має форму іменника IV відміни. Вживається супін лише у двох відмінках:

Accusativus sing. (супін I на **-um**)**Ablativus sing.** (супін II на **-u**)

Супін I вживається при дієсловах руху, виражаючи мету руху.

Наприклад:

venio ornātum	<i>приходжу, щоб прикрасити</i>
mitto scriptum	<i>посилаю, щоб написати</i>
vado audītum	<i>йду, щоб послухати</i>

Супін II вживається з деякими прислівниками, після яких можна поставити питання *у якому відношенні? відносно чого?*

Наприклад:

horribīle dictu	<i>страшно сказати</i>
terribīle visu	<i>шкода дивитися</i>
facīle factu	<i>легко здійснити</i>

Вправи

I. Перекладіть

1. Quod volūmus, ea libenter credīmus et quae sentīmus ipsi, reliquos sentīre sperāmus. 2. Nihil magis aegris prodest, quam ab eo curāri, a quo volunt. 3. Qui e nuce nucleum esse vult, frangit nucleum. 4. Quod tibi fiēri non vis, ne altēri fecēris 5 Male volentes famam tollunt, bene volentes — gloriam, nam gloria propria virtūtum est, fama — vitiōrum. 6. Dux hostium legātis: «Si itērum, — inquit, — mecum congrēdi vultis, ego parātus sum pugnāre, si pacem habēre mavultis, abjicite arma». 7. Utīnam homīnes semper recte agēre vellent! 8. Homīnes sapientes malunt sine amīcis virtūtem colēre, quam per

amīcos a virtūte abdūci. 9. Qui malet bonus vidēri, quam esse, eum vita (*vitāre*)! 10. Aliēna vitia reprehendi quisque mavult, quam sua. 11. Nolite velle, quam fiēri non potestis! 12. Senēca scripsit haec: «Ego id ago, ne senex eādē velim, quae puer volui». 13. Nisi potes id effici, quod vis, id voles, quod potes! 14. Rara tempōrum felicītas, ubi quae velis sentīre et quae sentias dicēre licet. 15. Nomen scriptōris, si tu cognoscēre velis, «Io» tibi sit primum, «han» medium, «nes» quoque fines. Compōnas simul, scribens hic ita vocātur (*криптограма імені переписувача рукописної книги*), 16. Calamitātem patienter ferre non solum laus magna, sed etiam solatium magnum est. 17. Homo fortis res adversas constanti anīmo fert et in rebus adversis altēram sortem sperat. 18. Id, quod non dedit, fortūna auferre homīni non potērit. 19. Virtus si tibi ablāta et erepta erit, referri non potērit. 20. Altēra manu fert lapīdem, panem ostendet altēra. 21. Levius fertur, quod patienter fertur. 22. Nemo scit, quid alter dies ferat. 23. Homīnes inter se studiis, moribus, omni vitae ratiōne diffērent. 24. Sublāto fundamento cadit opus. 25. Facilius ad ea, quae visa, quam ad illa, quae audīta, mentis ocūli feruntur.

Apte dictum

– Themistōcles interrogātus, utrum Achilles esse mallet an Homērus, respondit: «Dic prius ipse, utrum malis esse victor ludōrum Olympiōrum an praeco, qui victōres pronuntiat?»

– Multi a Philippe, rege Macēdonum, pecunia corrupti sunt. Itāque rex, interrogātus quos odisset maxīme et quos amāret: «Eos,– inquit,– qui prodēre volunt, amo maxīme, eos autem, qui jam prodidērunt, odi».

– Cum Alexander Magnus se a Graecis ut deum coli vellet, Damis, Lacedaemoniōrum rex: «Quoniam Alexander,– inquit,– deus esse vult, esto».

– Cum Alexander Magnus in ruīnis Trojae esset, sacerdos quidam ex eo quaesivisse dicītur, num lyram Parīdis vidēre vellet. Cui Alexander: «Malo,– inquit,– hastam Achillis, quam lyram Parīdis vidēre».

– Themistōcles, cum ei Simonīdes poeta artem memoriae tradēre pollicētur: «Oblivisci,– inquit,– discēre mallet, nam memīni etiam, quae nolo, oblivisci non possum, quae volo».

II. Запам'ятайте латинські вислови

1. Idem velle atque idem nolle — ea demum firma amicitia est.	Одного й того ж бажати, одного й того ж не бажати — це і є справжня дружба.
2. Haurit aquam cribro, qui discere vult sine libro.	Той набирає воду решетом, хто хоче вчитися без книги.
3. Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charibdam.	Натрапляє на Сциллу той, хто хоче уникнути Харибди (<i>занадто обережний потрапляє між двох огнів</i>).
4. Durum est debere cui nolis.	Тяжко бути зобов'язаним тому, кому не хочеш (<i>коритися</i>).
5. Cui dolet, meminit.	Кому болить — той і пам'ятає.

Урок XXIX

§ 108. КІЛЬКІСНІ І ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ (NUMERALIA CARDINALIA ET ORDINALIA)

Арабські цифри	Римські цифри	Кількісні числівники	Порядкові числівники
1	I	unus, una, unum (один, одна, одне)	primus, prima, primum (перший, перша, перше)
2	II	duo, duae, duo	secundus, a, um (alter)
3	III	tres, tria	tertius, a, um
4	IV	quattuor	quartus, a, um
5	V	quinque	quintus, a, um
6	VI	sex	sextus, a, um
7	VII	septem	septimus, a, um
8	VIII	octo	octavus, a, um
9	IX	novem	nonus, a, um
10	X	decem	decimus, a, um
11	XI	undecim	undecimus, a, um
12	XII	duodecim	duodecimus, a, um
13	XIII	tredēcim	tertius decimus
14	XIV	quattuordēcim	quartus decimus
15	XV	quindēcim	quintus decimus
16	XVI	sedēcim	sextus decimus
17	XVII	septendēcim	septimus decimus
18	XVIII	duodeviginti	duodevicesimus

Урок XXIX

Арабські цифри	Римські цифри	Кількісні числівники	Порядкові числівники
19	XIX	undeviginti	undevicesimus
20	XX	viginti	vicesimus
21	XXI	unus et viginti (viginti unus)	unus et vicesimus
28	XXVIII	duodetriginta	duodetricesimus
29	XXIX	undetriginta	undetricesimus
30	XXX	triginta	tricesimus
40	XL	quadraginta	quadragesimus
50	L	quingenta	quingagesimus
60	LX	sexaginta	sexagesimus
70	LXX	septuaginta	septuagesimus
80	LXXX	octoginta	octogesimus
90	XC	nonaginta	nonagesimus
100	C	centum	centesimus
101	CI	centum unus	centesimus primus
200	CC	ducenti, ae, a	ducentesimus
300	CCC	trecenti, ae, a	trecentesimus
400	CD	quadringenti, ae, a	quadringentesimus
500	D	quingenti, ae, a	quingentesimus
600	DC	sescenti, ae, a	sescentesimus
700	DCC	septingenti, ae, a	septingentesimus
800	DCCC	octingenti, ae, a	octingentesimus
900	CM	nongenti, ae, a	nongentesimus
1000	M	mille	millesimus
2000	MM	duo milia	bis millesimus
3000	MMM	tria milia	ter millesimus

§ 109. ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Серед кількісних числівників відмінюються:

- числівники від 1 до 3;
- назви сотень від 200 до 900;
- числівник 100 (лише у множині — milia).

Відмінок	<i>m</i>	<i>f</i>	<i>n</i>	<i>m</i>	<i>f</i>	<i>n</i>
Nom.	unus	una	unum	duo	duae	duo
Gen.	unīus			duōrum	duārum	duōrum
Dat.	uni			duōbus	duābus	duōbus
Acc.	unum	unam	unum	duos	duas	duo
Abl.	uno	una	uno	duōbus	duābus	duōbus

Відмінок	<i>m, f</i>	<i>n</i>	<i>n</i>
Nom.	tres	tria	milia
Gen.	trium		milium
Dat.	tribus		milibus
Acc.	tres	tria	milia
Abl.	tribus		milibus

Відмінок	<i>m</i>	<i>f</i>	<i>n</i>
Nom.	ducenti	ducentae	ducenta
Gen.	ducentōrum	ducentārum	ducentōrum
Dat.	ducentis	ducentis	ducentis
Acc.	ducentos	ducentas	ducenta
Abl.	ducentis	ducentis	ducentis

§ 110. ВІДМІНЮВАННЯ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Порядкові числівники відмінюються так само, як прикметники першої-другої відміни, узгоджуючись з іменниками, до яких вони належать, у роді, числі та відмінку.

Наприклад:

Відмінок	<i>Sing.</i>	<i>Plur.</i>
Nom.	sextus numērus <i>шостий номер</i>	sexti numēri
Gen.	sexti numēri	sextōrum numerōrum
Dat.	sexto numēro	sextis numēris
Acc.	sextum numērum	sextos numēros
Abl.	sexto numēro	sextis numēris

Відмінок	<i>Sing.</i>	<i>Plur.</i>
Nom.	decīma legio <i>десятий легіон</i>	decīmae legiōnes
Gen.	decīmae legiōnis	decīmārum legiōnum
Dat.	decīmae legiōni	decīmis legiōnibus
Acc.	decīmam legiōnem	decīmas legiōnes
Abl.	decīma legiōne	decīmis legiōnibus

Відмінок	<i>Sing.</i>	<i>Plur.</i>
Nom.	quintum caput <i>п'ятий розділ</i>	quinta capīta
Gen.	quinti capītis	quintōrum capītum
Dat.	quinto capīti	quintis capītibus
Acc.	quintum caput	quinta capīta
Abl.	quinto capīte	quintis capītibus

У складених порядкових числівниках латинської мови, на відміну від української, прикметникових закінчень набуває кожна складова частина, яка узгоджується з відповідним іменником у роді, числі та відмінку.

Наприклад:

Nom. annus millesīmus nongentesīmus octogesīmus quintus (1985-й рік)

Gen. anni millesīmi nongentesīmi octogesīmi quinti (1985-го року)

Dat. anno millesīmo nongentesīmo octogesīmo quinto (у 1985-му році) etc.

§ 111. УЗГОДЖЕННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ

У латинській мові кількісні числівники від 1 до 1000 (останній лише в однині) виступають у ролі означення до іменника. При цьому відмінювані числівники узгоджуються з іменником у роді, числі та відмінку, а невідмінювані ставляться поруч з іменником, не впливаючи на його відмінок у конкретному реченні.

Наприклад:

а) відмінювані числівники:

duo amici	<i>двоє друзів</i>
(Пор.: Vidēbam duos amīcos.	<i>Я бачив двох друзів)</i>
duae femīnae	<i>дві жінки</i>
(Пор.: Puēri illārum duārum	<i>Діти цих двох жінок вряту-</i>
feminārum servāti sunt.	<i>валися.)</i>
tres libri	<i>три книги</i>
tria verba	<i>три слова</i>
ducentae scholae	<i>двісті шкіль</i>
ducenta oppīda	<i>двісті міст</i>

б) невідмінювані числівники:

Наbeo centum libros.	<i>Я маю сто книг.</i>
In legiōne Romāna erant	<i>У римському легіоні було</i>
decem cohortes.	<i>десять когорт.</i>

Nota bona!

Числівник milia (*тисячі — у множині*) вимагає після себе іменника у родовому відмінку:

tria milia millitum	<i>три тисячі воїнів</i>
----------------------------	--------------------------

§ 112. РОЗДІЛОВІ І ПРИСЛІВНИКОВІ ЧИСЛІВНИКИ (NUMERALIA DISTRIBUTIVA ET ADVERBIALIA)

Розділові числівники відповідають на питання *по скільки?* (пор.: *по одному, по два*); прислівникові числівники відповідають на питання *скільки разів?* (пор.: *двічі, тричі, п'ять разів*). Їх форми такі:

Арабські цифри	Розділові числівники	Прислівникові числівники
1	singūli, singūlae, singūla (<i>по одному, по одній</i>)	semel (<i>один раз</i>)
2	bini, ae, a (<i>по два, по дві</i>)	bis (<i>двічі</i>)

Арабські цифри

Розділові числівники

Прислівникові числівники

3	terni (trini), ae, a	ter
4	quaterni, ae, a	quater
5	quini, ae, a	quingies
6	seni	sexies
7	septēni	septies
8	octōni	octies
9	noni	novies
10	deni	decies
11	undēni	undecies
12	duodēni	duodecies
13	terni deni	ter decies
14	quaterni deni	quater decies
15	quini deni	quingies decies
16	seni deni	sexies decies
17	septēni deni	septies decies
18	duodevicēni	duodevicies
19	undevicēni	undevicies
20	vicēni	vicies
21	singūli et vicēni	semel et vices
28	duodetricēni	duodetricies
29	undetricēni	undetricies
30	tricēni	tricies
40	quadragēni	qudragies
50	quingagēni	quingagies
60	sexagēni	sexagies
70	septuagēni	septuagies
80	octogēni	octogies
90	nongēni	nonagies
100	centēni	centies
101	centēni singūli	centies semel
200	ducēni	ducenties
300	trecēni	trecenties

Арабські цифри	Розділові числівники	Прислівникові числівники
400	quadringēni	quadringenties
500	quingēni	quingenties
600	sescēni	sescenties
700	septingēni	septingenties
800	octingēni	octingenties
900	nongēni	nongenties
1000	singūla milia	milies
2000	bīna milia	bis milies
3000	terna milia	ter milies

Розділові числівники узгоджуються з іменником, до якого належать, у роді, числі та відмінку, відмінюючись при цьому як прикметники першої-другої відміни.

Наприклад:

Apud Romānos quotannis bini consules (Nom.) creabantur.	У римлян щороку обиралось по два консули.
Romāni quotannis binos consules (Acc.) creābant.	Римляни щороку обирали по два консули.

Прислівникові числівники не відмінюються.

Наприклад:

Marius septies consul fuit.	Марій був консулом сім разів.
-----------------------------	-------------------------------

§ 113. ВЖИВАННЯ ВІДМІНКІВ ПРИ ЧИСЛІВНИКАХ

При числівниках у латинській мові вживаються відмінки з такими значеннями:

Ablatīvus temporis (аблатив часу) — вказує на час виконання дії, відповідаючи на питання *коли? у який час?*. На відміну від аналогічної конструкції в українській мові, **Ablatīvus temporis** вживається без прийменника.

Наприклад:

anno millesimo quingentesimo tricesimo	у тисяча п'ятсот тридцятьому році
primo Punico bello die septima	під час першої Пунічної війни на сьомий день

Accusatīvus temporis (знахідний часу) — вказує на строк тривалості дії, відповідаючи на питання *як довго? протягом якого часу?* Інколи **accusatīvus temporis** вживається з прийменником **per** (протягом).

Наприклад:

Alexander Magnus [per] tredēcim annos regnāvit.	Олександр Великий царював протягом тринадцяти років.
---	--

Accusatīvus temporis може також вказувати на вік людини, вживаючись без прийменника і відповідаючи на питання *скільки [років]?*

Наприклад:

Amicus meus quattuor et viginti tum habēbat annos.	Моєму другу тоді було двадцять чотири роки.
--	---

Accusatīvus limitatiōnis (знахідний обмеження) — вказує на кількісний вимір просторових і часових понять, відповідаючи на питання *як довго? як широко? як глибоко?* тощо. Наприклад:

Milites milia passuum viginti procederunt.	Солдати пройшли двадцять тисяч кроків.
--	--

§ 114. РИМСЬКИЙ КАЛЕНДАР

Первісно календар у римлян був місячним. Він складався з 10 місяців і починався у березні. Назви місяців були такими: Martius, Aprīlis, Majus, Junius, Quintīlis, Sextīlis, September, Octōber, November, December. Серед цих назв п'ять останніх мали числовий характер, позначаючи порядковий номер місяця: п'ятий, шостий, сьомий тощо. Згодом було запроваджено сонячний 12-місячний календар з двома новими (останніми у році) місяцями: Januarius, Februarius. Ще пізніше місяць Quintilis був перейменований на честь імператора Гая Юлія Цезаря на Julius, а місяць Sextilis — на честь імператора Августа — на Augustus. З середини I ст. до н. е. початком року стали вважати 1 січня, оскільки саме у цей день приступали до виконання своїх обов'язків консули та інші римські магістрати. У зв'язку зі зміною початку року втралили логічний сенс числові назви місяців September (сьомий), October (восьмий), November (дев'ятий) і December (десятий), проте вони традиційно збереглися у календарі, не зазнавши змін. Цю особливість слід мати на увазі, розкриваючи скорочені написання дат, характерні для середньовічної європейської традиції. Наприклад, запис *VII-bris* слід читати не як *7-й місяць* (тобто липень), а як *Septembris* (тобто вересень).

У кожному місяці римляни виділяли три головні дні, відносно яких визначалися усі інші дні місяця. Ці дні, пов'язані з місячними фазами, були такими:

Kalendae (*Календи*) — день нового місяця (*1-й день місяця*);

Nonae (*Нони*) — день першої чверті місяця (*5-й або 7-й день місяця*);

Idus (*Іди*) — день повного місяця (*13-й або 15-й день місяця*).

У березні, травні, липні і жовтні Нони випадали на 7-ме число місяця, а Іди — на 15-те (для зручності запам'ятовування — *Mar-Ma-Jul-O*); в інші місяці Нони були на 5-й, а Іди — на 13-й день.

Якщо дата події випадала на один із головних днів, її позначали за допомогою аблатива без прийменника (*Ablativus temporis*):

Kalendis Januariis	на січневі <i>Календи</i> , тобто 1 січня
Idibus Februariis	на лютневі <i>Іди</i> , тобто 13 лютого
Idibus Martiis	на березневі <i>Іди</i> , тобто 15 березня
Nonis Juniis	на червневі <i>Нони</i> , тобто 5 червня

Якщо дата події випадала на день, що передував одному з головних днів, її позначали за допомогою слова *pridie* (*напередодні*), після якого ставилася назва відповідного головного дня у знахідному відмінку.

Наприклад:

pridie Nonas Aprīles	напередодні <i>квітневих Нон</i> , тобто 4 квітня
pridie Kalendas Januarias	напередодні <i>січневих Календ</i> , тобто 31 грудня

Якщо дата події випадала на будь-який інший день, її позначали за допомогою цифри, яка вказувала, скільки днів лишалося до найближчого головного дня. При цьому у підрахунок днів входив і той день, котрий датувався, і той головний день, відносно якого вівся відлік. Наприклад, 13-й день перед листопадними Календами — це 20 жовтня, рахуючи 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31 жовтня і 1 листопада (тобто 13 днів). Перед цифрою ставилися слова *ante diem* (скорочено: *a. d.*, тобто *перед днем*), а після неї вказувався головний день. Наприклад:

a. d. VI. Kal. Novembres (ante diem sextum Kalendas Novembres)	<i>шостий день до листопадних Календ</i> , тобто 27 жовтня
a. d. III. Nonas Majas (ante diem tertium Nonas Majas)	<i>третій день до травневих Нон</i> , тобто 5 травня

Римляни користувалися спочатку 8-денним **тижнем**, за часів пізньої античності було запроваджено 7-денний тиждень, запозичений зі Сходу. Назви днів тижня були пов'язані з планетами сонячної системи, які, в свою чергу, носили імена богів римського пантеону. Багато з них збереглося до сьогодні у європейських мовах.

Латинська назва	Переклад	Англ.	Нім.	Франц.
Solis dies (неділя)	день Сонця	Sunday	Sonntag	Dimanche
Lunae dies	день Місяця	Monday	Montag	Lundi
Martis dies	день Марса	Tuesday	Dienstag	Mardi
Mercurii dies	день Меркурія	Wednesday	Mittwoch	Mercredi
Jovis dies	день Юпітера	Thursday	Donnerstag	Jeudi
Veneris dies	день Венери	Friday	Freitag	Vendredi
Saturni dies	день Сатурна	Saturday	Sonabend	Samedi

Римляни поділяли **добу** на дві частини: від сходу до заходу сонця — день, від заходу до сходу — ніч. День у свою чергу підрозділявся на такі відрізки:

mane	ранок; вранці
ad meridiem	до полудня
post meridiem	після полудня
vesper або suprēmo die	увечері

Ніч поділялася на чотири варти (*vigilii*) з порядковими назвами: *vigilia prima, secunda, tertia, quarta*.

§ 115. РИМСЬКІ МІРИ І ГРОШІ

I. Міри (modus):

- а) довжини: pes (*стопа*) — 30 см
passus (*подвійний крок*) — 1,5 м
mille passuum (*римська миля*) — 1,5 км
- б) площі: jugerum (*югер*) — біля 0,25 га
- в) об'єму: modius (*модій*) — 9 л
congruus (*конгрій*) — біля 3 л
sextarius (*секстарій*) — 0,5 л
- г) ваги: pondus (*римський фунт*) — біля 1,3 кг

II. Гроші (pecunia):

- а) мідні: as (*ас*) та його частини: 1/3 аса — triens
1/6 аса — sextans
1/12 аса — uncia
- б) срібні: denarius (*денарій*) — 10 асів
quinarius (*квінарій*) — 5 асів
sestertius (*сестерцій*) — 2,5 аса
- в) золоті: aureus (*золотий*) — 100 сестерціїв

Вправи

I. Перекладіть

1. Persae pueros haec tria docēbant: equitāre, sagittas magna arte dirigere, vera loqui. 2. Sex horas dormire sat juvenique senique, septem vix pigro, nulli conceditur octo. 3. Nemo potest dominis pariter servire duobus. 4. Duae res sunt, quae homines ad maleficium impellunt: luxuria et avaritia. 5. Summa et perfecta gloria ex tribus his

constat: si diligit multitudē, si fidem habet, si cum admiratiōne quadam honore dignum putat. 6. In legiōne Romāna decem erant cohortes, in cohorte tres manipūli, in manipūlo duae centuriae, primo centuria centum milites habēbat (unde centuria appellabatur), deinde modo quinquaginta. 7. Anno septingentesimo septuagesimo sexto in Graecia prima Olympia constituta sunt. 8. Condita est Carthago septuaginta duobus annis ante, quam Roma. 9. Alexander Magnus anno trecentesimo vicesimo tertio decessit, postquam tredēcim annos regnavit. 10. Anno centesimo quadragesimo sexto Carthago a Scipione delēta, Corinthus a Mummio concremata est. 11. Anno quadringentesimo octogesimo Xerxes, rex Persarum, ingentes copias ex Asia in Eurōpam duxit. 12. Senator post sexagesimum et quintum annum in curiam venire non cogitur nec vetatur. 13. Ut rerum scriptores antiqui tradunt, in pugna Marathonia occisi sunt e numero Persarum sex milia et quadringenti, e numero Atheniensium — centum nonaginta duo. 14. Romani tribus bellis cum Carthaginensibus dimicaverunt: primo bello ab anno ducentesimo sexagesimo quarto usque ad annum ducentesimo quadragesimum primum, secundo ab anno ducentesimo duodevicesimo usque ad ducentesimo secundum. Anno post pax facta est. Bellum tertium ab anno centesimo undequingentesimo usque ad centesimo quadragesimum sextum gestum est. 15. Romulus, primus Romanorum rex, ut tradunt, septem et triginta annos Romae praestitit, Numa Pompilius, secundus rex, tres et quadraginta, Tullus Hostilius, qui tertius regnabat, quinque et viginti, Tarquinius Priscus, quintus rex, — duodequadraginta, Servius Tullius, rex sextus, quattuor et quadraginta, Tarquinius Superbus, septimus et ultimus rex Romanorum, quinque et viginti. 16. Annos numerabant Romani ab anno Urbis conditae, qui annus fuit ante aeram nostram septingentesimus quinquagesimus tertius. 17. Anno quinquagesimo nono sive ab Urbe condita ducentesimo quadragesimo quarto expulsus est ex regno Romano Tarquinius Superbus, ultimus rex Romanorum, et duo consules creati sunt. 18. Anno tricesimo imperium Romanum occupavit Augustus, qui primus imperator populi Romani fuit. Imperatoribus paruit imperium Romanum usque ad annum quadringentesimum sextum aerae nostrae, sive ab Urbe condita millesimum ducentesimo tricesimum.

II. Запам'ятайте латинські вислови

1. Una hirundo non facit ver.	Одна ластівка — ще не весна.
2. Unus testis — nullus testis.	Один свідок — не свідок.
3. Conscientia — mille testes.	Совість — тисяча свідків.
4. Vox unius — vox nullius.	Один голос — не голос.
5. Primus inter pares.	Перший серед рівних.
6. Tres faciunt collegium.	Троє складають раду (положення римського права стосовно складу суду).
7. Tertium non datur.	Третього не дано.
8. Unus dies gradus est vitae.	Один день — це крок життя.
9. Summa sedes non capit duos.	Найвище становище не терпить (одночасно) двох осіб.

ХРЕСТОМАТІЯ

Наведені нижче уривки знайомлять з творами давньоримських письменників, а також окремими типами писемних джерел Західної Європи, Чехії, Польщі та України доби Середньовіччя і ранньомодерного часу, коли латинська мова протягом багатьох століть виконувала функції наднаціональної писемно-літературної мови європейського культурного ареалу.

Для ознайомлення з античними авторами наводяться фрагменти творів найвизначніших представників класичного періоду розвитку латинської історіографічної прози — Цезаря, Цицерона, Лівія і Тацита. Як зразок пізньої римської історіографії подано уривки з «Короткої історії» Евтропія, котра майже до Нового часу використовувалася у ролі своєрідного «підручника» римської історії.

При доборі нових європейських текстів ставилося за мету на завершених смислових уривках ознайомити не лише зі зразками наративної латиномовної спадщини (хроніками), а й зі специфічними щодо лексико-граматичних та стилістичних ознак актовими джерелами, а саме: нормативними актами і статутами, фіскальними, майновими та судовими документами. З-поміж регіональних варіантів середньовічної латини перевагу віддано текстам

слов'янського, в тому числі українського походження, хоча до підбірки увійшли також фрагменти з хронік та законодавчих актів, складених на європейському Заході. Матеріали, котрі безпосередньо стосуються українських земель або були написані в Україні, виділено окремо як такі, що можуть використовуватися для факультативного читання зі студентами відповідної спеціалізації. Цей блок доповнений, окрім історіографічних фрагментів, уривками з генеалогічних трактатів та панегіричних творів XVII ст. як найхарактерніших для тогочасного струменя світської писемності.

Для зручності в користуванні різноплановими щодо хронології і тематики текстами матеріали хрестоматії згруповані за такими підрозділами:

I. Вибрані місця для читання з античних авторів.

II. Уривки з європейських середньовічних хронік VI—XVI ст.

III. Законодавчі акти і статuti.

IV. Фрагменти з текстів українського походження чи дотичних України:

А. Привілеї, судові протоколи, майнові, ревізійні та нормативні акти.

Б. Історіографічні, генеалогічні та панегіричні твори.

До кожного з тематичних підрозділів додано короткий вступ із загальною характеристикою пропонованих для читання текстів. Тексти супроводжуються реальними і граматичними коментарями. У складніших для розуміння місцях, де явища мови виходять за межі розглянутих у підручнику нормативів, граматичний коментар додано безпосередньо до тексту, в інших випадках — обмежено посиланням на відповідний параграф підручника.

При підготовці середньовічних текстів із метою полегшення їх сприйняття і користування словником внесено зміни в орфографію, яка наближена до усталених пізніше норм. При цьому:

- написання дифтонгів через *e* передавалося традиційно за допомогою *ae, oe*: *terrae* замість *terre*;

- написання *ci* замість *ti* перед голосними усувалося: *totius* замість *tocius*;

- упорядковувалося вживання літер *u, v*: *uter* замість *vter* або навпаки: *verba* замість *uerba*;

- упорядковувалося написання великих літер.

Без змін у середньовічних текстах залишено вживання у «варварських» географічних назвах та власних іменах літер і буквосполучень *k, w, y, z, th, lh* замість відповідних їм *c, v, i, s, t, l*. Наприклад:

Kyovia, Wolhynia, Wyathko, Lithuania.

Тексти для хрестоматії взяті з таких видань і хрестоматійних підбірок:

Акты Барского староства XV—XVI вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. — К., 1893. — Ч. 8. — Т. 1.

Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии / С введ. и прим. Н.И. Петрова. — К., 1904. — Отд. 2. — Т. 1. — Ч. 1, 2.

Документи Богдана Хмельницького (1648—1657) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1961.

Литвин М. Десять отрывков разнообразного исторического содержания / Пер. С.Д. Шестаков // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России. — М., 1854. — Кн. 2. отд. 5.

Памятники истории Англии XI—XIII вв. / Сост. Д.М. Петрушевский. — М., 1936.

Перетц В.Н. К истории Киево-Могилынской коллегии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1900. — Кн. 14. — Вып. 1.

Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.): 36. док. / Упор. Я.Д. Ісаєвич, О.А. Купчинський, О.Я. Мацюк, Е.Й. Ружицький. — К., 1975.

Привілеї міста Львова (XIV—XVIII ст.) / Упор. М. Капраль. — Львів, 1998.

Торгівля на Україні: XIV — середина XVII ст. (Волинь і Наддніпрянина) / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. — К., 1990.

Хрестоматия латинских текстов средневековых авторов / Под ред. В.С. Соколова. — М., 1956. — Ч. 1.

Хрестоматия средневековых латинских источников / Под ред. Д.А. Дрбоглава. — М., 1964. — Ч. 2.

Чередарик М. Елегія Йоганна Зоммера про Димитрія Вишневецького-Байду // Обрії. — Бухарест, 1982.

Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum t. zw. bernardynskiego we Lwowie / Wyd. K. Liske, A. Prochaska, W. Hejnosz. — Lwów, 1868—1906. — Т. 1, 2, 16.

Codex Juris Bohemici / Opera H. Jirecek. — Praha, 1867. — Т. 1.

Documenta unionis Berestensis ejusque auctorum (1590—1600) / Collegit P. Athanasius G. Welykyj OSBM. — Romae, 1970.

Dąbrowski J. Camoene Borysthenides. — Б. м., б. д. [1620 p.].

Hennicki J.S. Prothymia in suos principes. — Cracoviae, 1651

Johannis Dlugossii Historia Poloniae / Ed. I. Z. Paoli. — Cracoviae, 1873.—Lib. 1 (Ed. I).

Kobierzycki S. Historia Vladislai Poloniae et Sueciae Principis. — Dantisci, 1655.

Lukaszewicz I. Historia szkół w Koronie i Wielkim ksiestwie Litewskim od najdawniejszych czasów do r. 1794. — Poznan, 1851. — Т. 3.

Monumenta Germaniae Historica / Ed. G. H. Pertz. — Hannoverae, 1837. — Т. 4; Ed. Boretius et Krause. — Hannoverae, 1881. — Т. 1—2; Ed. W. Arndt, Br. Krusch. — Hannoverae, 1884. — Т. 1—2.

Okolski S. Orbis Polonus in quo antiqua Sarmatarum gentilia per vetustae nobilitatis Polonae insignia...specificantur et relucunt. — Cracoviae, 1641. — Т. 1.

Pecalidis S. De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis. — Cracoviae, 1600.

Scriptiores Rerum Polonicarum / Ed. J. Szujski. — Cracoviae, 1874. — Т. 2.

Starovolscius S. Sarmatiae bellatores. — Coloniae Agrippae, 1631.

Volumina legum Regni Poloniae et Magni ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780 / Ed. J. Ohryzko. — Petersburg, 1859. — Vol. 1.

I. ВИБРАНІ УРИВКИ ДЛЯ ЧИТАННЯ З ТВОРІВ АНТИЧНИХ АВТОРІВ

Відповідно до традиційної періодизації римської літератури, I ст. до н. е. — I ст. н. е. називають «золотим і срібним» віками в її побутуванні. Тогочасне піднесення римської прози відобразило культурний злам у суспільстві, зумовлений кризою архаїчних соціальних відносин і формуванням нових ідеологічних та духовних цінностей. Вперше темою літературного викладу стає політична злободенність; зароджується публіцистика і філософська проза. Швидко розвивається історіографія, у якій виклик часу переплітався з художнім вимислом, оскільки сама історія ще розглядалася не як наука, а як один із різновидів белетристичної оповіді. Внаслідок зростаючої правосвідомості римських громадян актуальним стає політичне і судове красномовство. Найяскравіше втілення класична римська проза знаходить у творчості Ціцерона, Цезаря, Лівія, Тацита. Уривки з їхніх творів наводяться у цьому розділі. Для ознайомлення з пізньою римською прозою, орієнтованою на класичні канони, подано декілька фрагментів з Європія.

MARCUS TULIUS CICERO

Політичний діяч, філософ, ідеолог римського республіканського ладу, видатний адвокат, один із найосвіченіших людей свого часу — так можна охарактеризувати багатогранну особистість **Марка Туллія Ціцерона** (106—43 до н. е.). Видатну роль відіграв Ціцерон і як теоретик красномовства, сформувавши принципи риторики — універсального мистецтва, покликаного підносити частковий випадок до рівня узагальнених принципів. Твори Ціцерона вже в античності вважалися стилістичним каноном римської публіцистичної прози, тому його літературна спадщина збереглася майже повністю. Вона складається з 58 промов, 19 трактатів, біля 800 листів. Стилїстика Ціцерона визначила шляхи формування ораторського мистецтва Середньовіччя і Нового часу. Зокрема, його твори використовувалися як нормативний взірць при вивченні курсу риторики, яка разом з поетикою складала цикл *humaniora* (гуманістичних студій) нової європейської школи.

Яскравим прикладом ораторського стилю Ціцерона є чотири промови проти організатора державного перевороту Катіліни (Катілінарії). Перша з них була виголошена експромтом 8 листопада 63 р. до н. е. на екстреному засіданні Сенату, скликаному Ціцероном, тодішнім консулом, після одержання звістки про намір змовників перейти до збройних дій. Не підозрюючи про викриття змови, на засідання приходить і сам Катіліна. Ціцерон звертається безпосередньо до нього, насичуючи свою патетичну промову гіперболами і риторичними підкресленнями. Початок цієї промови наводиться далі.

Особлива роль належить Ціцерону у творенні латинської філософської термінології, котрою європейська наука користується до сьогодні. Філософські трактати Ціцерона, в яких широта ерудиції поєднувалася з досконалістю викладу, мали за мету пропагувати зрозумілу всім освіченим людям «практичну» філософію. Такий підхід знайшов живий відгук за часів Ренесансу і Просвітництва, коли Ціцерона особливо цінували як предтечу європейського гуманізму. Важливо й те, що творча спадщина Ціцерона, у якій здійснено популярний синтез ідей грецької філософії, є основним джерелом для ознайомлення з ними, оскільки оригінальні твори грецьких мислителів у переважній більшості не дійшли до нашого часу. Серед відомих філософських творів Ціцерона — трактат «Про природу богів», написаний у 45—46 рр. до н. е. і присвячений критиці марновірства, як воно розумілося у ті часи. Трактат має традиційну для філософських творів античності форму діалога трьох учасників диспуту: епікурейця

Веллея, стоїка Люція Бальба і академіка Котти. Нижче наводиться характеристика поглядів видатних давньогрецьких філософів Фалеса Мілетського, Анаксагора, Емпедокла та інших, вкладає в уста Веллея.

“ORATIO IN CATILINAM PRIMA”

I. Quousque tandem abutere¹, Catilina, patientia nostra? Quam diu etiam furor iste tuus nos eludet? Quem ad finem sese effrenata jactabit audacia? Nihilne² te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus³, nihil horum ora vultusque⁴ moverunt? Patere tua consilia non sentis? Constrictam jam horum omnium scientia teneri conjurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis, quem nostrum (§ 19) ignorare arbitraris? O tempora, o mores! Senatus haec intellegit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? Immo vero⁵ etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unumquemque nostrum. Nos autem, fortes viri⁶, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci jussu consulis jam pridem oportebat, in te conferri pestem, quam tu in nos omnes jam diu machinaris. An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum, mediocriter labefactantem statum rei publicae, privatus interfecit⁷; Catilinam, orbem terrae caede atque incendiis vastare cupientem, nos, consules, perferemus? Nam illa nimis antiqua⁸ prae-

¹ abutere = abuteris.

² nihilne — чи ж анітрохи.

³ locus senatus habendi — місце засідання сенату.

⁴ ora vultusque — вираз обличчя.

⁵ immo vero — мало того.

⁶ Вжито іронічно.

⁷ Тіберій Гракх — народний трибун 133 р. до н. е., який намагався провести ряд земельних реформ на користь плебсу; був убитий Публієм Сціпіоном Назікою, противником демократичної партії, верховним понтифіком. Ця посада не належала до цивільних магістратур, звідси вжите Ціцероном *privatus*.

⁸ *Nam illa nimis antiqua* — такі аж надто давні події. Йдеться про факт, коли багатий вершник Спурій Мелій під час голоду в Римі у 439 р. до н. е. роздавав безкоштовно

tereo, quod C. Servilius Ahala Sp. Melium, novis rebus studentem, manu sua occidit. Fuit, fuit ista quondam in hac re publica virtus, ut viri fortes acrioribus suppliciis civem perniciosum quam acerbissimum hostem coërcerent. Habemus senatus consultum¹ in te, Catilina, vehemens et grave; non deest rei publicae consilium neque auctoritas hujus ordinis; nos, nos, dico aperte, consules, desumus.

VII. Servi, mehercule², mei si me isto pacto metuerent, ut te metuunt omnes cives tui, domum meam relinquendam putarem: tu tibi Urbem³ non arbitraris? Et si me meis civibus injuria suspectum tam graviter atque offensum viderem, carere me aspectu (§ 50) civium, quam infestis omnium oculis conspici mallet; tu, cum conscientia scelerum tuorum agnoscas odium justum et jam diu tibi debitum, dubitas, quorum mentes sensusque vulneras, eorum aspectum, praesentiamque vitare? Si te parentes timerent atque odissent tui neque eos ullo ratione placare posses, tu, opinor, ab eorum oculis aliquo concederes nunc te patria, quae communis est parens omnium nostrum, odit ac metuit et jam diu nihil te judicat nisi de parricidio suo cogitare: hujus tu neque auctoritatem verbere⁴ nec judicium sequere nec vim peti nescis? Quae⁵ tecum, Catilina, sic agit et quodam modo tacita loquitur: «Nullum jam aliquot annis exstitit nisi per te, nullum flagitium sine te; tibi uni multorum civium necesse⁶, tibi vexatio direptioque sociorum⁷ impunita fuit ac libera; tu non solum ad neglegendas leges et quaestiones, verum etiam evertendas perfringendasque valuisti. Superiora illa, quamquam ferenda non fuerunt, tamen, ut potui, tuli

народу хліб із своїх запасів, що викликало підозру в намірі узурпувати владу. Начальник кінноти Гай Сервілій Агала убив Мелія, коли той відмовився з'явитися на суд.

¹ 21 жовтня на вимогу Ціцерона сенат прийняв постанову про введення надзвичайного стану, під час якого консули отримували право карати на смерть небезпечних громадян.

² *mehercule* — клянусь Геркулесом!

³ мається на увазі: *urbem relinquendam*.

⁴ *verbere* = *verberis*.

⁵ мається на увазі: *quae patria*.

⁶ натяк на участь Катіліни у знищенні Суллою маріанців.

⁷ натяк на те, що у 68 р. до н. е. представники провінції Африка (*socii*) подали в сенат скаргу на Катіліну, який керував нею як претор.

(§ 104): nunc vero me totam esse in metu propter unum te, quidquid increpauerit, Catilinam timeri, nullum videri contra me consilium iniri posse, quod a tuo scelere abhorreat, non est ferendum. Quam ob rem discede atque hunc mihi timorem eripe, si est verus — ne opprimar, sin falsus — ut tandem aliquando timere desinam».

XIII. Etenim jam diu, patres conscripti¹, in his periculis conjurationis insidiisque versamur, sed nescio quo pacto omnium scelerum ac veteris furoris et audaciae maturitas in nostri consulatus tempus erupit. Quodsi ex tanto latrocinio² iste unus tolletur, videbimur fortasse ad breve quoddam tempus cura et metu (§ 104) esse relevati, periculum autem residebit et erit inclusum penitus in venis atque visceribus rei publicae. Ut saepe homines aegri morbo gravi, cum aestu febrique jactantur, si aquam gelidam biberunt, primo relevari videntur, deinde multo gravius vehementiusque afflicantur, sic hic morbus, qui est in re publica, relevatus istius poena, vehementius reliquis vivis ingravescet. Quare secedant improbi, secernant se a bonis, unum in locum³ congregentur, muro denique, quod saepe jam dixi, discernantur a nobis; desinant domi suae⁴ consulem, circumstare tribunal praetoris urbani, obsidere cum gladiis curiam, malleolos et faces ad inflammandam urbem comparare; sit denique inscriptum in fronte uniuscujusque⁵, quid de re publica sentiat. Polliceor hoc vobis, patres conscripti, tantam in nobis consulibus fore diligentiam, tantam in vobis auctoritatem, tantam in equitibus Romanis virtutem, tantam in omnibus bonis consensionem, ut Catilinae profectio omnia patefacta, oppressa, vindicata esse videatis...

¹ *patres conscripti* — отці-сенатори (офіційне звертання до senatorів).

² *latrocinium* — тут: зграя розбійників.

³ тобто in unum locum.

⁴ *domi suae* — у його власному домі.

⁵ *uniuscujusque* — *Genetivus* від *unusquisque*.

“DE DEORUM NATURA”

Liber 1

X. ... Thales enim Milesius¹, qui primus de talibus rebus² quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. Si di³ possunt esse sine sensu et mente, mentem cur aquae adjunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore?

Anaximandri autem opinio⁴ est nativos esse deos, longis intervallis orientis occidentisque, eosque innumerabiles esse mundos⁵. Sed nos deum nisi sempiternum intellegere qui possumus?

Post Anaximenes⁶ aëra deum statuit eorumque gigni esseque immensum et infinitum et semper in motu: quasi aut aër sine ulla forma deus esse possit, cum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie deceat esse, aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur.

XI. Inde Anaxagoras⁷, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum discriptionem et motum mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit; in quo non vidit neque motum sensui junctum et continentem in infinito ullum esse posse, neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde, si mentem istam quasi animal aliquod voluit esse, erit aliquid interius, ex quo illud animal⁸ nominetur. Quid autem interius mente? Cingatur igitur corpore externo: quod quoniam non placet⁹, aperta simplexque

¹ Фалес Милетський (бл. 625—547 до н. е.) — давньогрецький філософ, родоначальник античної філософії і науки.

² *de talibus rebus* = *de natura deorum*.

³ *di* = *dei*.

⁴ *Anaximandri autem opinio* — на думку Анаксимандра; Анаксимандр (бл. 610 — бл. 540 до н. е.) — учень Фалеса, творець геоцентричної моделі космосу.

⁵ *mundus* — тут: світило.

⁶ Анаксимен (бл. 585 — бл. 525) — учень Анаксимандра, філософ мілетської школи; за першопочаток усього вважав повітря.

⁷ Анаксагор (бл. 500—428 до н. е.) — давньогрецький філософ, автор вчення про первісні елементи матерії, з яких рушійна сила світового порядку (розум) утворює усі існуючі речі.

⁸ *animal* — тут: жива істота.

⁹ тобто *non placet Anaxagoorae*.

mens nulla re adjuncta qua sentire possit, fugere intelligentiae nostrae vim et notionem videtur.

Crotoniates autem Alcmeo¹, qui soli et lunae reliquisque sideribus animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit sese mortalibus rebus immortalitatem dare².

Nam Pythagoras³, qui censuit animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit detractio humanorum animorum discerpi et lacerari deum et, cum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram: quod fieri non potest. Cur autem quicquam ignoraret animus hominis, si esset deus? Quomodo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo?

Tum Xenophanes⁴, qui mente adjuncta omne praeterea, quod esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri, de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque conjunctum potest esse.

Nam Parmenides⁵ quidam coronae simile efficit⁶ «Stephanem» appellat, continentem ardorem lucis orbem⁷, qui cingat coelum, quem appellat deum: in quo neque figuram divinam neque sensum quisquam suspicari potest: multaque ejusdem monstra, quippe qui bellum ceteraque generis ejusdem ad deum revocat, quae vel morbo vel somno vel oblivione vel vetustate delentur; eademque de sideribus, quae, reprehensa jam in alio⁸, in hoc amittantur.

¹ Алкмеон Кротонський (VI — V ст. до н. е.) — давньогрецький лікар і натурфілософ, автор концепції про людське тіло як мікрокосм і збалансовану систему протиленностей.

² Учасник диспуту Веллей, якому Цицерон приписує цю думку, дотримується поглядів Епікура, згідно з якими душа помирає разом із смертю тіла.

³ Піфагор Самоський (бл. 580 — бл. 500 до н. е.) — давньогрецький філософ і математик.

⁴ Ксенофан з Колофона (бл. 570 — після 478 р. до н. е.) — давньогрецький філософ, прихильник ідеї вічності і незмінності всього існуючого, критик антропоморфізму в релігії.

⁵ Парменід з Елеї (бл. 540 — бл. 470 до н. е.) — давньогрецький філософ, засновник елейської школи, автор ідеї totoжності буття і мислення.

⁶ За Парменідом, фізичний світ складається з концентричних вогняних сфер, у центрі яких знаходиться божество, що керує світом, — Необхідність.

⁷ *Stephanos* (грец.) — вінець.

⁸ *reprehensa jam in alio* — відкинуте вже в іншому місці.

XII. Empedocles¹ autem multa alia peccans in deorum opinione turpissime labitur. Quattuor enim naturas², ex quibus omnia constare censet, divinas esse vult, quas et nasci et exstingui perspicuum est et sensu omni carere.

Nec vero Protagoras³, qui sese negat omnino de deis habere quod liquet, sint, non sint, qualesve sint, quicquam videtur de natura deorum suspicari.

Quid? Democritus⁴, qui tum imagines earumque circumitus⁵ in deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum scientiam intelligentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? Cum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quicquam sempiternum, nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem ejus reliquam faciat?

Quid? aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo⁶, quem sensum habere potest aut quam formam dei?...

Jam de Platonis inconstantia longum est dicere, qui in «Timaeo»⁷ patrem hujus mundi nominari negat posse, in «Legum»⁸ autem libris, quid sit omnino deus, anquiri oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo deum vult esse, ut Graeci dicunt «asomaton», id quale esse possit, intellegi non potest: careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate, quae omnia una cum deorum notione comprehendimus. Idem et in «Timaeo» dicit et in «Legibus» et mundum deum esse et coelum et astra et terram et animos et eos,

¹ Емпедокл з Аграганта (бл. 490 — бл. 430 до н. е.) — давньогрецький філософ, автор копцепції про чотири основні елементи всього існуючого — вогонь, повітря, воду і землю, які поєднуються в речах у різних пропорціях під впливом Любові або Ворожнечі.

² *Quattuor enim naturas* — чотири стихії (вогонь, повітря, вода і земля).

³ Протагор з Абдери (бл. 490 — бл. 420 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ, видатний представник софістики, автор тези: «Людина — міра всіх речей»; звинувачувався в атеїзмі.

⁴ Демокріт з Абдери (бл. 460 — 370 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, один із основоположників античної атомістики.

⁵ *circumitus* = *circumeuntes*.

⁶ *utitur deo* — визнавав як бога.

⁷ Йдеться про «Тімей» — твір Платона (428 або 427 — 348 або 347 до н. е.), давньогрецького філософа-ідеаліста, присвячений проблемам натурфілософії.

⁸ Йдеться про твір Платона «Закони».

quos majorum institutis accepimus, quae et per se sunt falsa et inter se vehementer repugnantia.

Atque etiam Xenophon¹ paucioribus verbis eadem fere peccat: tacit enim in iis², quae a Socrate³ dicta rettulit⁴, Socratem disputantem, formam dei quaeri non oportere, eundemque et solem et animum deum dicere, et modo unum, tum autem⁵ pluris deos; quae sunt iisdem in erratis⁶ fere, quibus ea, quae de Platone diximus.

¹ Ксенофонт (бл. 430—355 або 354 до н. е.) — давньогрецький письменник та історик, учень Сократа.

² *in iis* = *in iis libris*.

³ Сократ (бл. 470—399 до н. е.) — давньогрецький філософ, один із основоположників діалектики; викладав своє вчення усно.

⁴ *perfectum* від *refero*.

⁵ *modo unum, tum autem* — то про одного, то про багатьох.

⁶ *iisdem in erratis* = *in iisdem erratis*.

GAJUS JULIUS CAESAR

Гай Юлій Цезар (100 або 102—44 до н. е.) — видатний римський полководець і державний діяч. Протягом 58—51 рр. до н. е. підкорив римській владі Заальпійську Галлію і південь Британії. Після громадянської війни при формальному збереженні республіканського ладу з 49 р. до н. е. встановив свою диктатуру. Убитий змовниками-республіканцями.

Різнобічно обдарований, Цезар був також талановитим письменником, автором низки творів, з яких до нашого часу дійшли його мемуари про війни в Галлії та про громадянську війну. «Записки про Галльську війну», фрагменти з яких наведено нижче, складаються з семи книг (восьма була дописана після смерті Цезаря легатом Гірцієм) і оповідають про військові операції Цезаря в Галлії та про його експедиції до Германії і Британії. Кожну окрему книгу присвячено подіям одного року; загалом записки охоплюють час від 58 р. до 52 р. до н. е. Твір має виразно апологетичний характер: читачеві послідовно нав'язується думка, що війна в Галлії спрямована виключно на захист законних інтересів Риму та союзних із ним племен. Діловий тон твору розрахований на те, щоб викликати враження безсторонньої об'єктивності; з цією ж метою вибрано форму «записок», що нібито не претендують на літературну обробку чи довершеність. Значущість «Записок» для історика зумовлена насамперед тим, що це — найдавніша писемна пам'ятка, в якій подано інформацію про терени, де згодом виникнуть Франція, Німеччина та Англія. Незважаючи на тенденційність у мотивації подій, «Записки» Цезаря містять першорядний матеріал для вивчення культури, вірувань, звичаїв і побуту кельтських та германських племен.

Стиль викладу «Записок про Галльську війну» чіткий, строгий і простий; мова завдяки легкості і правильності вважається нормативним зразком «золотої латини».

“COMMENTARII DE BELLO GALLICO”

Liber I

Cap. I. Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum¹ unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipsorum lingua Celtae, nostra² Galli appellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt.

¹ *quorum* — Genetivus partitivus.

² тобто *nostra lingua*.

Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit. Horum omnium¹ fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae² longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important, proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum³ continenter bellum gerunt. Qua de causa⁴ Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere cotidianis proeliis cum Germanis contendunt, cum⁵ aut suis finibus eos prohibent aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est⁶, initium capit a flumine Rhodano, continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum, attingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum, vergit ad septentriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur, pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni, spectant in septentrionem et orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet inter occasum solis et septentriones.

Liber IV

Caput I. ... Sueborum gens est longe maxima⁷ et belicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula milia armatorum bellandi causa ex finibus educunt. Reliqui, qui domi manserunt⁸, se atque alios alunt. Hi rursus invicem anno post in armis sunt, illi domi manserunt. Sic neque agricultura nec ratio atque usus⁹ belli intermittitur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil est¹⁰, neque longius anno remanere uno loco incolendi

¹ *horum omnium* — Genetivus partitivus.

² *cultus atque humanitas provinciae* [*Narbonensis*] — матеріальна і духовна культура провінції [Нарбонської] Галлії).

³ *quibuscum* = *cum quibus*.

⁴ *Qua de causa* = *de qua causa*, де *qua* вжито у значенні вказівного займенника.

⁵ *cum explicativum*.

⁶ *quam dictum est* — про яку було сказано, далі — Accusativus cum infinitivo *Gallos obtinere*.

⁷ *longe maxima* — набагато більша, де *longe* підсилює найвищий ступінь порівняння.

⁸ *manserunt* — perfectum iterativum, вказує на повторюваність дії.

⁹ *ratio atque usus* — теорія і практика.

¹⁰ тобто *nihil est agri privati ac separati*, де *agri* — Genetivus quantitatis.

causa licet. Neque multum frumento, sed maximam partem lacte et melle vivunt, multumque sunt in venationibus, quae res et cibi genere et cotidiana exercitatione et libertate vitae, cum¹ a pueris² nullo officio aut disciplina assuefacti nihil omnino contra voluntatem faciunt, et vires alit et immani corporum magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut³ locis frigidissimis⁴ neque vestitus praeter pellis haberent quicquam⁵, quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta, et lavarentur in fluminibus.

Cap. XII. Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsi memoria proditum dicunt, maritima pars ab iis, qui praedae ac belli inferendi causa ex Belgio transierunt (qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt) et bello illato (§ 104) ibi permanserunt atque agros colere coeperunt. Hominum est infinita multitudo creberrimaeque aedificia fere Gallicis consimilia, pecorum magnus numerus. Utuntur aut nummo aeneo aut taleis ferreis ad certum pondus examinatis pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum, seu ejus exigua est copia; aere utuntur importato. Materia cujusque generis ut in Gallia est, praeter fagum atque abietem. Leporem et gallinam et anserem gustare non putant, haec tamen alunt animi voluptatisque causa⁶. Loca sunt temperatiora quam in Gallia remissioribus frigoribus. ...

Cap. XIV. Ex his omnibus⁷ longe sunt humanissimi, qui Cantium⁸ incolunt, quae regio est maritima omnis, neque multum a Gallica differunt consuetudine. Interiores⁹ plerique frumenta non serunt, sed lacte et carne vivunt pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro inficiunt¹⁰ quod caeruleum efficit colorem, atque hoc horridiore

¹ cum causale.

² a pueris — змалечку.

³ ut consecutivum.

⁴ locis frigidissimis — Ablativus loci.

⁵ тобто *Suebi non habent quicquam vestitus* (Genetivus quantitatis) *praeter...*

⁶ *animi voluptatisque causa* — задля втіхи і насолоди.

⁷ *Ex his omnibus incolis Britanniae*.

⁸ *Cantium* — Кантій, область на південному сході Британії, сучасний Кент.

⁹ *interiores* = *incolae interiorum regionum*.

¹⁰ *se vitro inficiunt* — фарбують себе синильником.

sunt in pugna aspectu; capilloque sunt promisso¹ atque omni parte corporis rasa² praeter caput et labrum superius. Uxores habent deni duodenique (§ 112) inter se communes et maxime fratres cum fratribus parentesque cum liberis; sed si qui sunt ex his nati, eorum habentur³ liberi, quo⁴ primum virgo quaeque deducta est.

Liber VI

Cap. XIII. In omni Gallia eorum hominum, qui alique sunt numero atque honore⁵, genera sunt duo. Nam plebs paene servorum habetur loco⁶, quae nihil audet per se, nullo adhibetur consilio. Plerique, cum aut aere alieno⁷ aut magnitudine tributorum aut injuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus, quibus⁸ in hos eadem omnia sunt jura, quae dominis in servos. Sed de his duobus generibus alterum est druidum, alterum equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur: ad eos magnus adolescentium numerus disciplinae causa concurrat, magnoque hi sunt apud eos honore. Nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt et, si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de hereditate, si de finibus controversia est, idem decernunt, praemia poenasque constituunt; si qui aut privatus aut publicus eorum decreto non stetit⁹, sacrificiis interdicitur. Haec poena apud eos est gravissima. Omnibus ita est interdictum, hi numero impiorum ac sceleratorum habentur, his omnes decedunt, aditum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant, neque his petentibus jus redditur¹⁰ neque honos ullus communicatur. His autem omnibus druidibus praest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo¹¹ aut, si qui ex reliquis excellit

¹ Ablativus absolutus.

² *omni parte corporis rasa* — коли усі частини тіла виголені.

³ *habentur* — вважається.

⁴ *quo* = *ad quos*.

⁵ *qui aliquo sunt numero atque honore* — які користуються певним впливом (Ablativus qualitatis).

⁶ *loco servorum* — нарівні з рабами.

⁷ *aes alienum* — борги.

⁸ *Dativus possessivus*.

⁹ *eorum decreto non stetit* — не підкоряється їх рішенню.

¹⁰ *jus redditur* — відмовлено у захисті права.

¹¹ *Hoc mortuo* (Ablativus absolutus) — після його смерті.

dignitate, succedit, aut, si sunt plures pares, suffragio druidum, nonnumquam etiam armis de principatu contendunt. Hi certo anni tempore in finibus Carnutum¹, quae regio totius Galliae media habetur, considunt in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt eorumque decretis iudiciisque parent. Disciplina in Britannia reperta atque inde in Galliam translata (§ 104) esse existimatur, et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo² discendi causa proficiscuntur.

Cap. XIV. Druides a bello abesse consuerunt³ neque tributa una cum reliquis pendunt, militiae vacationem omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati praemiis et sua sponte⁴ multi in disciplinam conveniunt et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur. Itaque annos nonnulli vicenos (§ 112) in disciplina permaneant. Neque fas esse existimant ea⁵ litteris mandare, cum⁶ in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus, Graecis litteris utantur. Id mihi duabus de causis instituisse videntur, quod⁷ neque in vulgum disciplinam efferri velint⁸ neque eos, qui discunt, litteris confisos minus memoriae studere⁹, quod fere plerisque accidit, ut¹⁰ praesidio litterarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant. Imprimis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios atque hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto¹¹. Multa praeterea de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant et juventuti tradunt.

¹ *in finibus Carnutum* — у землях карнунтів, одного з галльських племен, яке жило в районі сучасних міст Орлеана і Шартра.

² *illo* — туди.

³ *a bello abesse consuerunt* — як правило, не беруть участі у війні.

⁴ *sua sponte* — з власної охоти.

⁵ *ea* = *disciplina druidum*.

⁶ *cum concessivum*.

⁷ далі — підрядне речення причини.

⁸ Accusativus cum infinitivo; *neque velint, disciplinam in vulgum efferri* (infinitivus praesentis passivi) ... [*neque velint*], *eos minus memoriae studere*.

⁹ *eos, qui discunt, litteris confisos* — ті, що вчаться, покладаючись на записи...

¹⁰ *ut explicativum*.

¹¹ *metu mortis neglecto* — Ablativus absolutus.

Cap. XV. Alterum genus est equitum. Hi, cum¹ est usus atque aliquod bellum incidit (quod fere ante Caesaris adventum quotannis accidere solebat, ut² aut ipsi injurias inferrent aut illatas³ propulsarent), omnes in bello versantur, atque eorum ut quisque⁴ est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habet. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

Cap. XVI. Natio est omnium Gallorum admodum dedita religionibus, atque ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus morbis quique in proeliis periculisque versantur, aut pro victimis⁵ homines immolant aut se immolatuos vovent⁶ administrisque ad ea sacrificia druidibus utuntur, quod⁷, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse aliter deorum immortalium numen placari arbitrantur, publiceque ejusdem generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent; quibus succensis⁸ circumventi flamma exanimantur homines. Supplicia eorum, qui in furto aut in latrocinio aut aliqua noxia sint comprehensi, gratiora dis⁹ immortalibus esse arbitrantur, sed, cum ejus generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

Cap. XVIII. Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant idque ab druidibus proditum dicunt¹⁰. Ob eam causam spatia omnis temporis non numero dierum, sed noctium finiunt; dies natales et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi cum adoleverunt¹¹, ut munus militiae sustinere possint,

¹ *cum iterativum*.

² *ut explicativum*.

³ тобто *illatas injurias*.

⁴ *ut quisque eorum... ita* — чим кожен із них... тим.

⁵ *pro victimis* — як жертву.

⁶ тобто *vovent se immolatuos esse* (Accusativus cum infinitivo).

⁷ *quod... nisi* — тому що, якщо не ...

⁸ *quibus succensis* — Ablativus absolutus у якому займенник *quibus* має значення вказівного.

⁹ *dis* = *deis*.

¹⁰ тобто *praedicant se prognatos esse ... dicunt id a druidibus proditum esse* (Accusativus cum infinitivo).

¹¹ *nisi cum adoleverunt* — доки не підростуть.

palam ad se adire non patiuntur filiumque puerili aetate in publico in conspectu patris assistere turpe ducunt¹.

Cap. XIX. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine² acceperunt, tantas ex suis bonis aestimatione facta³ cum dotibus communicant. Hujus omnis pecuniae conjunctim ratio habetur⁴ fructusque servantur; uter eorum⁵ vita superavit⁶, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicut in liberos, vitae necisque habent potestatem; et cum pater familiae illustriore loco natus⁷ decessit, ejus propinqui conveniunt et, de morte si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum⁸ quaestionem habent et, si compertum est⁹, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum¹⁰ magna et sumptuosa; omniaque, quae vivis cordi fuisse arbitrantur¹¹, in ignem inferunt, etiam animalia, ac paulo supra hanc memoriam¹² servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, justis funeribus confectis una cremabantur.

Cap. XX. Quae civitates¹³ commodius suam rem publicam administrare existimantur, habent legibus sanctum¹⁴, si quis quid de re publica a finitimis rumore aut fama¹⁵ acceperit, uti ad magistratum deferat neve cum quo alio communicet, quod saepe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri et ad facinus impelli et de summis rebus consilium capere cognitum est¹⁶. Magistratus, quae

¹ *turpe ducunt* — вважають за ганьбу.

² *dotis nomine* — як посаг.

³ *aestimatione facta* — Ablativus absolutus.

⁴ *ratio habetur* — ведеться облік.

⁵ тобто *dum uter eorum* — доки один із них.

⁶ *Vita superare* — пережити когось.

⁷ *illustriore loco natus* — більш знатного роду.

⁸ *in servilem modum* — як над рабами.

⁹ *si compertum est* — якщо це підтверджується.

¹⁰ *pro cultu Gallorum* — порівняно із способом життя галлів.

¹¹ *quae vivis cordi fuisse arbitrantur* — що вважалося за дороге живим.

¹² *paulo supra hanc memoriam* — незадовго до нашого часу (на нашій пам'яті).

¹³ *quae* вжито в значенні вказівного займенника.

¹⁴ *habent legibus sanctum* — встановили непорушний закон.

¹⁵ *rumore aut fama* — Ablativus separationis.

¹⁶ *quod... cognitum est* — тому що відомо, що.

visa sunt¹, occultant, quaeque esse ex usu² judicaverunt, multitudini produnt. De re publica nisi per concilium³ loqui non conceditur.

Cap. XXI. Germani multum ab hac consuetudine⁴ differunt. Nam neque druides habent, qui rebus divinis praesint, neque sacrificiis student. Deorum numero⁵ eos solos ducunt, quos cernunt et quorum aperte opibus juvantur⁶, Solem et Vulcanum et Lunam, reliquos ne fama quidem acceperunt⁷. Vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris consistit; ab parvulis⁸ labori ac duritiae student. Qui diutissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem; hoc ali staturam, ali vires nervosque confirmari putant⁹. Intra annum¹⁰ vero vicesimum feminae habuisse in turpissimis habent rebus, cujus rei nulla est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluunt et pellibus aut parvis rhenonum tegimentis utuntur, magna corporis parte nuda (§ 78).

Cap. XXII. Agriculturae non student, majorque pars victus eorum in lacte, caseo, carne consistit. Neque quisquam¹¹ agri modum certum¹² aut fines habet proprios, sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui tum una coierunt, quantum et quo loco visum est agri¹³, attribuunt atque anno post alio transire cogunt. Ejus rei multas afferunt causas: ne assidua consuetudine capti studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant potentioresque humiliores possessionibus¹⁴ expellant; ne accuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur

¹ *quae visa sunt* — те, що здається потрібним.

² *quaeque esse ex usu* (Accusativus cum infinitivo, залежний від дієслова *judicaverunt*) — те, що корисне.

³ *per concilium* — на народних зборах.

⁴ тобто *ab hac consuetudine* [*Gallorum*].

⁵ *deorum numero* = *in numero deorum*.

⁶ *opibus* [*quorum*] *juvantur* — підтримкою яких користуються.

⁷ *reliquos ne fama quidem acceperunt* — про інших навряд чи й чули.

⁸ *ab parvulis* — змалечку.

⁹ тобто *putant, staturam hoc ali* (infinitivus praesentis activi від *alere*), *vires ali, nervos confirmari*.

¹⁰ *intra annum* — до року.

¹¹ *Neque quisquam* = *Et nemo*.

¹² *modum certum agri* — земельний наділ.

¹³ тобто *quantum modum agri, tantum...*

¹⁴ Ablativus separationis.

pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi aequitate plebem contineant, cum suas quisque opes potentissimis aequari videat¹.

Cap. XXIII. Civitatibus maxima laus est quam latissime circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere neque quemquam prope audere consistere: simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinae incursionis timore sublato². Cum bellum civitas aut illatum defendit, aut infert, magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace nullus est communis magistratus, sed principes regionum atque pagorum inter suos jus dicunt³ controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cuiusque civitatis fiunt, atque ea juventutis exercendae ac desidia minuendae causa fieri praedicant. Atque ubi quis ex principibus in concilio dixit se ducem fore⁴, qui sequi velint, profiteantur⁵, consurgunt ii, qui et causam et hominem probant suumque auxilium pollicentur atque ab multitudine collaudantur; qui ex his secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducantur, omniumque his rerum postea fides derogatur⁶. Hospitem violare fas non putant; qui quacumque de causa ad eos venerunt ab injuria prohibent, sanctos habent, hisque omnium domus patent victusque communicatur.

¹ тобто *cum quisque videat suas opes potentissimis aequari* (Accusativus cum infinitivo).

² *timore sublato* — Ablativus absolutus (*sublatus* — participium perfecti passivi від *tollere*).

³ *jus dicere* — судити.

⁴ *fore* = *futurum esse*.

⁵ *profiteantur* (conjunctivus imperativus) — повинні заявити [про це].

⁶ *fides derogari* — відмовляти в довірі.

TITUS LIVIUS PATAVINUS

Тіт Лівій з Патавіума (Падуї) (59 до н. е. — 17 н. е.) — автор найбільшої прозової пам'ятки часів принципату Августа, монументального історичного твору у 142 книгах під назвою «Від заснування Міста». Роботі над цим твором автор присвятив близько сорока п'яти років життя. До нашого часу збереглася повністю лише чверть пам'ятки, решта відома у скорочених переказах та пізніших компіляціях. Метою Лівія був виклад усієї римської історії від її міфічних першопочатків до сучасних автору подій. Фактографічну вартість твору слід визнати відносною: автор надто захоплюється легендарними епізодами та переказами, підпорядковуючи їх ідеї звеличення патріархальних староримських чеснот — жертвності, воїнської доблесті, суворості стриманості. Високі моральні якості предків та їх скромний побут, за переконанням Лівія, забезпечували процвітання Римської держави, тоді як занепад звичаїв став причиною громадянських воєн і розбрату. Яскравість сюжетних перипетій і стилістична довершеність твору (Лівій ще за життя став літературною знаменитістю) на довгі віки, аж до новітніх часів, перетворили книгу Лівія на еталон белетризованої історіографії, а запозичені з цієї праці сюжети та ідеалізовані образи римських героїв і героїнь завдяки шкільній практиці Ренесансу широко увійшли до європейської культури, творячи той пересічно знайомий образ Риму, який побутує і досі.

Мова Лівія художньо досконала, виразна. Для знайомства з нею нижче наводиться вступ до твору та уривки, що містять оповідь про загальновідомі сюжети легендарного періоду римської історії.

“AB URBE CONDITA”

Praefatio: Facturusne operae pretium sim, si a primordio Urbis res populi Romani perscripserim, nec satis scio, nec, si sciam, dicere ausim, quippe qui cum veterem tum vulgatam esse rem videam, dum novi semper scriptores aut in rebus certius aliquid allaturos se aut scribendi arte rudem vetustatem superaturos credunt. Utcumque erit, juvabit tamen rerum gestarum memoriae principis terrarum populi pro virili parte ei ipsum consuluisse, et si in tanta scriptorum turba mea fama in obscuro sit, nobilitate ac magnitudine eorum me, qui nomini officient meo, consoler. Res est praeterea et immensi operis, ut quae supra septingentesimum annum repetatur, et quae ab exiguis

profecta initiis eo creverit, ut jam magnitudine laboret sua et legentium plerisque haud dubito quin primae origines proximaque originibus minus praebitura voluptatis sint, festinantibus ad haec nova, quibus jam pridem praevalentis populi vires se ipsae conficiunt. Ego contra hoc quoque laboris praemium petam, ut me a conspectu malorum, quae nostra tot per annos vidit aetas, tantisper certe, dum prisca tota illa mente repeto, avertam, omnis expers curae, quae scribentis animum etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere posset.

Quae ante conditam condendamve Urbem poëticis magis decora fabulis, quam incorruptis rerum gestarum monumentis traduntur, ea nec adfirmare nec refellere in animo est. Datur haec venia antiquitati, ut miscendo humana divinis primordia urbium augustiora faciat. Et si cui populo licere oportet consecrare origines suas et ad deos referre auctores, ea belli gloria est populo Romano, ut, cum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes humanae patiantur aequo animo quam imperium patiuntur, sed haec et his similia utcumque animadversa aut existimata erunt, haud in magno equidem ponam discrimine: ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum, quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium sit; labente deinde paulatim disciplina velut desidentes primo mores sequatur animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tam ire coeperint praecipites, donec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra nec remedia pati possumus, perventum est. Hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in illustri posita monumento intueri; inde tibi tuaeque rei publicae quod imitere capias, inde foedum inceptu, foedum exitu, quod vites, ceterum aut me amor negotii suscepti fallit, aut nulla umquam res publica nec major nec sanctor nec bonis exemplis ditior fuit, nec in quam civitatem tam serae avaritia luxuriaque inmigraverint, nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit: adeo quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis erat. Nuper divitiae avaritiam et abundantes voluptates desiderium perluxum atque libidinem perendi perdendique omnia invexere. Sed querellae, ne tum quidem gratae futurae, cum forsitan necessariae erunt, ab initio certe tantae oriendae rei absint: cum bonis potius omnibus votisque et precationibus deorum dearumque, si, ut poëtis, nobis quoque mos esset, libentius inciperemus, ut ortus tantum operis successus prosperos darent.

Liber I

Cap. XXIV. Forte in duobus exercitibus¹ erant trigemini fratres, nec aetate nec viribus dispares. Horatii — juvenes Romani, Curiatii — juvenes Albani erant. Cum trigeminis agunt reges, ut quisque pro sua patria dimicent, foedus factum est his legibus, ut is populus alteri imperitaret cujus cives in eo certamine vicissent. Foedere facto Horatii et Curiatii arma capiunt; duo exercitus consederant utrimque pro castris et suspensi certamen expectabant...

Cap. XXV. Datur signum, et terni juvenes concurrunt. Jam ut primo concursu concrepauerunt arma, horror ingens spectantes perstrinxit et neutro inclinata spe victoriae torpebat vox spiritusque. Sed mox duo Romani vulneratis tribus Albanis expirantes corruerunt. Ad quorum casum cum conclamasset gaudio Albanus exercitus, Romanos jam spes tota deseruit: Horatium enim tres Albani circumsteterant. Forte is integer fuit, Albani autem vulneribus fessi. Itaque Horatius, ut segregaret pugnam, capessit fugam; sciebat enim Albanos secuturos esse, ut quemque vulneratum corpus sineret. Jam aliquantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, aufugerat, cum respiciens videt Albanos magnis intervallis sequentes et unum haud procul ab se abesse: in eum magno impetu rediit et caeso hoste jam secundam pugnam petebat, qua hostem interfecit. Jam singuli supererant, sed nec spe nec viribus pares. Romanus exultans: «Duos, — inquit, — fratrum Manibus dedi, tertium legibus foederis, ut Romanus Albano imperet, dabo!» Curiatio male sustinente arma gladium superne jugulum defigit, jacentem spoliat. Romani ovantes et gratulantes Horatium accipiunt. Inde exercitus domos abducti sunt.

Cap. XXVI. Primus Horatius ibat (§ 74) trigemina spolia prae se gerens; cui soror virgo, quae desponsa uni ex Curiatiis fuerat, obvia venit. Cognito inter spolia paludamento sponsi, quod ipsa confecerat, solvit crines et flebiliter nomine sponsum mortuum appellat. Movet ferocem juvenem comploratio sororis in victoria sua et gaudio publico, stricto itaque gladio transfigit puellam, his verbis eam castigans: «Abi (§ 74) cum immaturo amore ad sponsum, quae oblita es fratrum mortuorum, oblita es patriae! Sic eat (§ 74) quaecumque Romana lugebit hostem!»

¹ Тобто *exercitibus Albanorum et Romanorum.*

Quam atrox facinus! Sed recens meritum sceleri obstabat. Tamen Horatius raptus, in jus ad regem adductus et poena mortis damnatus est. Tum Horatius: «Provoco», — inquit. Ita provocatione certatum ad populum est. Homines commoti sunt in eo iudicio maxime, cum Publius Horatius pater proclamavit filiam suam jure occisam esse, filium autem optime de patria meritum esse. «Hunc, — inquit, — quem modo decoratum et ovantem victoria incedentem vidistis, eum inter verbera et cruciatus videre potestis? Tam deforme spectaculum vix oculi hostium ferre possent!» Non tulit (§ 104) populus nec patris lacrimas nec ipsius Horatii [filii] parem in omni periculo animum et absolventur eum magis admiratione virtutis, quam jure causae. Sed imperatum est patri, ut filium expiaret pecunia publica. Is quibusdam piaculariis factis, transmissio per viam tigillo velut sub jugum misit juvenem. Id tigillum hodie quoque publice semper refectum manet: sororium tigillum vocant. Horatiae sepulcrum est eodem loco, quo loco corruerat icta.

Cap. LVI. ...Tarquinio Superbo portentum terribile visum: anguis e columna lignea elapsus cum terrorem fugamque in regia fecisset, ipsum regem non tam subito pavore percutit, quam anxii implevit curis. Itaque, eum ad publica prodigia Etrusci vates adhiberentur, hoc velut privato exterritus prodigio, Delphos ad maxime in terris inclytum oraculum Apollinis duos filios per ignotas eo tempore terras, per ignotiora maria in Graeciam misit. Titus et Arruns profecti sunt: iis comes additus est L. Junius Brutus, Tarquiniae, regis sororis filius, juvenis longe alius ingenio, quam cujus simulationem induerat. Qui enim stultus habebatur, sed cognomen Bruti¹ haud abnuit. Cum juvenes Delphos venissent, perfectis patris mandatis, oraculum interrogaverunt: «Quis nostrum regnum Romanum obtinebit?» Tum vocem audiverunt: «Imperium summum Romae habebit, qui vestrum primus, o juvenes, matri osculum dederit». Arruns et Titus rem taceri jubent, ut Sextus², qui Romae relictus fuerat, ignarus responsi oraculi et expertus imperii esset; ipsi inter se sorti permittunt, uter prior, cum Romam redissent, matri osculum daret. Brutus autem Pythicam vocem recte

¹ Brutus латинською мовою означає тупий, дурний.

² Йдеться про Секста, третього сина Тарквінія Гордого.

intellexit et, velut si prolapsus cecidisset, terram osculo contigit, scilicet quod terra communis mater omnium mortalium esset.

Cap. LVII. Ardeam Rutuli habebant, gens ut in ea regione atque in ea aetate divitiis praepollens. Eaque ipsa causa belli fuit, quod rex Romanus cum ipse ditari, exhaustus magnificentia publicorum operum, tum praeda delenire popularium animos studebat, praeter aliam superbiam regno infestos etiam, quod se in fabrorum ministeriis ac servili tam diu habitos opere ab rege indignabantur. Temptata res est, si primo impetu capi Ardea posset. Ubi id parum processit, obsidione munitionibusque coepti premi hostes.

In his stativis, ut fit longo magis quam aeri bello, satis liberi commeatu erant, primoribus tamen magis quam militibus; regii quidem juvenes interdum otium conviviis comissionibusque inter se terebant. Forte potantibus his apud Sex. Tarquinium, ubi et Collatinus¹ cenabat Tarquinus, Egerii filius, incidit de uxoribus mentio; suam quisque laudare miris modis. Inde certamine accenso Collatinus negat verbis opus esse, paucis id quidem horis posse sciri, quantum ceteris praestet Lucretia sua². «Quin, si vigor juventae inest, conscendimus equos invisimusque praesentes nostrarum ingenia? Id cuique spectatissimum sit. Quod necopinato viri adventu occurrerit oculus.» Incaluerant vino. «Age sane!» omnes. Citatis equis avolant Romam. Quo cum primis se intendentibus tenebris pervenissent, pergunt inde Collatiam, ubi Lucretiam haudquaquam ut regis nurus, quas in convivio luxuque cum aequalibus viderant tempus terentes, sed nocte sera deditam lanae inter lucubrantes ancillas in medio aedium sedentem inveniunt. Muliebris certaminis laus penes Lucretiam fuit. Adveniens vir Tarquiniique excepti benigne; victor maritus comiter invitat regios juvenes. Ibi Sex. Tarquinium mala libido Lucretiae per vim stuprandae capit, cum forma tum spectata castitas incitat. Et tum quidem ab nocturno juvenali ludo in castra redeunt.

Cap. LVIII. Paucis interjectis diebus Sex. Tarquinus inscio Collatino cum comite uno Collatiam venit. Ubi exceptus benigne ab ignaris consilii, cum post cenam in hospitale cubiculum deductus esset, amore ardens, postquam satis tuta circa sopitique omnes videbantur,

¹ Коллатін Тарквіній — родич царя; його ім'я утворене від назви згаданого нижче сабінського міста *Collatia* (Коллація).

² Лукреція — дружина Коллатіна Тарквінія, дочка Спурія Лукреція Триципітіна.

stricto gladio ad dormientem Lucretiam venit sinistraque manu mulieris pecore oppresso: «Tace, Lucretia, — inquit, — Sex. Tarquinius sum; ferrum in manu est; moriere, si emiseris vocem». Cum pavida ex somno mulier nullam opem, prope mortem imminentem videret, tum Tarquinius fateri amorem, orare, miscere precibus minas, versare in omnes partes muliebrem animum. Ubi obstinatum videbat et ne mortis quidem metu inclinari, addit ad metum dedecus: cum mortua jugulatum servum nudum positurum ait, ut in sordido adulterio necata dicatur. Quo terrore cum vicisset obstinatum pudicitiam velut victrix libido profectusque inde Tarquinius ferox expugnato decore muliebri esset, Lucretia maesta tanto malo nuntium Romam eundem ad patrem Ardemque ad virum mittit, ut cum singulis fidelibus amicis veniant; ita facto maturatoque opus esse: rem atrocem incidisse. Sp. Lucretius cum P. Valerio Volesi filio, Collatinus cum L. Junio Bruto venit, cum quo forte Romam rediens ab nuntio uxoris erat conventus. Lucretiam sedentem maestam in cubiculo inveniunt. Adventu suorum lacrimae abortae quaerentique viro «Satin salve?»¹ «Minime, — inquit, — quid enim salvi est mulieri amissa pudicitia? Vestigia viri alieni, Collatine, in lecto sunt tuo; ceterum corpus est tantum violatum, animus insons; mors testis erit. Sed date dexteras fidemque haud impune adultero fore. Sextus est Tarquinius, qui hostis pro hospite priore nocte vi armatus mihi sibique, si vos viri estis, pestiferum hinc abstulit gaudium». Dant ordine omnes fidem; consolantur aegram animi avertendo noxam ab coacta in auctorem delicti: mentem peccare, non corpus, et unde consilium afuerit, culpam abesse. «Vos, — inquit, — videritis, quid illi debeatur; ego me etsi peccato absolvo, supplicio non libero; nec ulla deinde impudica Lucretiae exemplo vivet». Cultrum, quem sub veste abditum habebat, eum in corde defigit prolapsaque in vulnus moribunda cecidit. Conclamat vir paterque.

Cap. LIX. Brutus, illis luctu occupatis, cultrum ex vulnere Lucretiae extractum manantem cruore prae se tenens: «Per hunc, — inquit, — castissimum ante regiam injuriam sanguinem juro vosque, dii, testes facio me L. Tarquinium Superbum cum scelerata conjuge et omni liberorum stirpe ferro, igni, quacumque dehinc vi possim, exsecuturum

¹ Інакше *Satisne salve agis?* — Чи ти не занедужала?

nec illos nec alium quemquam regnare Romae passurum». Cultrum deinde Collatino tradit, inde Lucretio ac Valerio, stupentibus miraculo rei, unde novum in Bruti pectore ingenium. Ut praeceptum erat, jurant; totique ab luctu versi in iram, Brutum jam inde ad expugnandum regnum vocantem sequuntur ducem. Elatum domo Lucretiae corpus in forum deferunt concientque miraculo, ut fit, rei novae atque indignitate homines. Pro se quisque scelus regium ac vim queruntur. Movet cum patris maestitia, tum Brutus castigat lacrimarum atque inertium querellarum auctorque, quod viros, quod Romanos deceret, arma capiendi adversus hostilia ausos. Ferocissimus quisque juvenum cum armis voluntarius adest; sequitur et cetera juvenus. Inde parte praesidio relicta Collatae custodibusque ad portas locatis, ne quis eum motum regibus nuntiaret, ceteri armati duce Bruto Romam profecti.

Ubi eo ventum est, quacumque incedit armata multitudo, pavorem ac tumultum facit; rursus ubi anteire primores civitatis vident, quidquid sit, haud temere esse rentur. Nec minorem motum animorum Romae tam atrox rex facit, quam Collatae fecerat. Ergo ex omnibus locis urbis in forum curritur. Quo simul ventum est, praeco ad tribunal celerum¹, in quo tum magistratu forte Brutus erat, populum advocavit. Ibi oratio habita nequaquam ejus pectoris ingenique, quod simulatum ad eam diem fuerat, de vi ac libidine Sex. Tarquini, de stupro infando Lucretiae et miserabili caede, de orbitate Tricipitini, cui morte filiae causa mortis indignior ac miserabilior esset. Addita superbia ipsius regis miseriaeque et labores plebis in fossas cloacasque exhauriendas demersae; Romanos homines, victores omnium circa populorum, opifices ac lapidas pro bellatoribus factos. Indigna Servi Tulli regis memorata caedes et invecta corpori patris nefando vehiculo filia², invocatique ultores parentum dii. His atrocioribusque, credo, aliis, quae praesens rerum indignitas haudquaquam relatu scriptoribus facilia subicit, memoratis incensam multitudinem

¹ *Tribunus celerum* — трибун бистрих. Ромулом нібито був організований загін царської охорони у складі 300 осіб, званих бистрими.

² Дочка Сервія Туллія, дружина Тарквінія Гордого, сприяла вбивству батька для того, щоб здобути трон чоловікові. Згідно з легендою, на колісниці переїхала через його труп.

perpultit, ut imperium regi abrogaret exsulesque esse juberet L. Tarquinium cum conjuge ac liberis. Ipse junioribus, qui ultro nomina dabant, lectis armatisque ad concitandum inde adversus regem exercitum Ardeam in castra est profectus; imperium in Urbe Lucretio, praefecto urbis jam ante ab rege instituto, relinquit. Inter hunc tumultum Tullia domo profugit execrantibus, quacumque incedebat, invocantibusque parentum furias viris mulieribusque.

Cap. LX. Harum rerum nuntiis in castra perlatis cum re nova trepidus rex pergeret Romam ad comprimendos motus, flexit viam Brutus — senserat enim adventum, — ne obvius fieret; eodemque fere tempore diversis itineribus Brutus Ardeam, Tarquinius Romam venerunt. Tarquinio clausae portae exsiliumque indictum; liberatorem urbis laeta castra acceperere, exactique inde liberi regis. Duo patrem secuti sunt, qui exsulatum Caere¹ in Etruscos ierunt. Sex. Tarquinius Gabios tamquam in suum regnum profectus ab ultoribus veterum simultatum, quas sibi ipse caedibus rapinisque concierat, est interfectus. L. Tarquinius Superbus regnavit annos quinque et viginti. Regnatum Romae ab condita Urbe ad libertatem annos ducentos quadraginta quattuor. Duo consules inde comitiis centuriatis a praefecto urbis ex commentariis Servi Tulli² creati sunt, L. Junius Brutus et L. Tarquinius Collatinus.

¹ Цери — місто в Етрурії.

² *ex commentariis Servi Tulli* — на підставі записок Сервія Туллія. Сервій Туллій встановив порядок, за яким під час відсутності у місті царя його заміняв префект міста. Термін консули, вжитий тут, — пізнішого походження: до часів децемвірів (V ст. до н. е.) вищі урядовці називалися преторами.

PUBLIUS CORNELIUS TACITUS

Публій Корнелій Тацит (бл. 58 — після 117) — найвизначніший історик Стародавнього Риму, автор географічно-етнографічного трактату «Про звичаї і місця проживання германців» (загальноприйнята скорочена назва — «Германія») та двох великих історичних творів «Аннали» й «Історії», що охоплюють період від смерті Августа (1 р.) до падіння Доміціана (96 р.). В цілому обидві праці складаються з 30 книг, з яких до нашого часу збереглося 12 повністю і 5 — у фрагментах. У цих творах Тацит виступає як історик-аналітик, що шукає внутрішній зв'язок між подіями і їх причинну зумовленість. Оповідючи про соціальні катаклізми, спричинені, на його думку, занепадом староримських цінностей, історик показує, як це відбивалося на долях конкретних людей, їхній громадянській поведінці і психології. В нові часи Тацита небезпідставно назвали «бичем тиранів»: його книги змальовують справді драматичну картину морально-го розладу і деградації «тиранів» як наслідок нічим не обмеженої влади. Однак, ненавидячи тиранію, аристократ Тацит скептично ставився й до республіканських свобод і засуджував опозицію, що викликає розбрат серед громадян. Нерозв'язність цих протиріч надає його творам, та й усій описуваній ним епосі, похмурий колорит трагічної безвиході.

Стилю Тацита властива урочиста строгість складних за конструкцією і відзначених витонченою літературною майстерністю фраз і зворотів. Нижче наводиться уривок з «Історії» Тацита з епізодом спалення Капітолійського храму — головної святині давнього Риму — під час боротьби Флавія Веспасіана і Вітеллія за імператорський титул у 69 році.

“HISTORIAE”

Liber III

Cap. LXXI. Vixdum regresso in Capitolium Martiale furens miles aderat, nullo duce, sibi quisque auctor. Cito agmine forum et imminetia foro templa praetervecti erigunt aciem per adversum collem usque ad primas Capitolinae arcis fores. Erant antiquitus porticus et latere clivi dextrae subeuntibus, in quarum tectum egressi saxis tegulisque Vitellianos obruebant. Neque illis manus nisi gladiis armatae, et arcessere tormenta aut missilia tela longum videbatur: faces in prominentem porticum jecere et sequebantur ignem ambustasque Capitolii fores penetrassent, ni Sabinus revulsas undique statuas,

decora majorum, in ipso aditu vice muri objecisset. Tum diversos Capitolii aditus invadunt juxta lucum asyli et qua Tarpeja rupes centum gradibus aditur. Improvisa utraque vis; proprior atque acrior per asyllum ingruebat. Nec sisti poterant scandentes per conjuncta aedificia, quae ut in multa pace in altum edita solum Capitolii aequabant. Hic ambigitur, ignem tectis obpugnatores injecerint, an obsessi, quae crebrior fama, dum nitentes ac progressos depellunt. Inde lapsus ignis in porticus adpositas aedibus; mox sustinentes fastigium aquilae vetere ligno traxerunt flamma lueruntque. Sic Capitolium clausis foribus indefensum et indireptum conflagravit.

Cap. LXXII. Id facinus post conditam Urbem luctuosissimum foedissimumque rei publicae populi Romani accidit, nullo externo hoste, propitiis, si per mores nostros liceret, deis, sedem Jovis Optimi Maximi auspicato a majoribus pignus imperii conditam, quam non Porsenna dedita Urbe neque Galli capta temerare potuissent, furore principium excindi. Arserat et ante Capitolium civili bello, sed fraude privata: nunc palam obsessum, palam incensum, quibus armorum causis? Quo tantae cladis pretio stetit? Pro patria bellavimus? Voverat Tarquinius Priscus rex bello Sabino jeceratque fundamenta spe magis futurae magnitudinis, quam quomodocumque adhuc populi Romani res sufficerent. Mox Servius Tullius sociorum studio, dein Tarquinius Superbus capta Suessa Pometia¹ hostium spoliis exstruxere. Sed gloria operis libertati reservata: pulsus regibus Horatius Pulvillus iterum consul dedicavit ea magnificentia, quam immensae postea populi Romani opes ornarent potius quam auferent. Iisdem rursus vestigiis situm est, postquam interjecto quadringentorum quindecim annorum spatio L. Scipione C. Norbano consulibus flagraverat. Curam victor Sulla suscepit, neque tamen dedicavit; hoc solum felicitati ejus negatum. Lutatii Catuli nomen inter tanta Caesarum opera usque ad Vitellium mansit. Ea tunc aedes cremabatur.

¹ *Suessa Pometia* — Свесса Помеція, місто давньоіталійського племені вольсків у Лаціумі.

EUTROPIUS

Евтропій — (IV ст. н.с.) один з представників поширеного у пізній римській історіографії жанру історичних бреваріїв (коротких оглядів), що спиралися переважно на твори Лівія і Салюстія. Цей жанр був започаткований у II ст. Флором; упродовж III—V ст. за зразком бреварія Флора з'явилося ще кілька конспективних викладів найважливіших подій римської історії, серед них — і «Бреварій» Евтропія, доведений до 364 року. У цій книзі історичне буття Римської держави представлено у вигляді безперервної серії переможних воєн та змін правителів. Основна мета автора — показати розростання малесенького міста-держави до масштабів держави-гіганта, повелителя народів. «Бреварій римської історії від заснування Міста» (така повна назва книги Евтропія) завдяки простій ясній мові, наближеній до класичного канону, протягом багатьох віків виконував функції підручника римської історії у європейській школі, чим, власне, і визначається наш інтерес до цієї книги. У наведених нижче фрагментах з твору Евтропія йдеться про зміну правителів у «добу царів» та про зародження магістратур Римської республіки.

“BREVIARIUM HISTORIAE ROMANAE AB URBE CONDITA”

Liber I

Cap. I. Romanum imperium, quo neque ab exordio ullum fere minus neque incrementis toto orbe amplius humana potest memoria recordari, a Romulo exordium habet, qui Reae Silviae, Vestalis virginis, filius, et (quantum putatus est) Martis, cum Remo fratre uno partu editus est. Is, cum inter pastores latrocinaretur, decem et octo annos natus, urbem exiguam in Palatino monte constituit, XI. Kal. Maji (§ 115) Olympiadis sextae anno tertio, post Trojam excidium ut qui plurimum minimumque tradunt, trecentesimo nonagesimo quarto.

Cap. II. Condita civitate, quam ex nomine suo Romam vocavit, haec fere egit. Multitudinem finitimorum in civitatem recepit, centum ex senioribus legit, quorum consilio omnia ageret, quos senatores nominavit propter senectutem. Tum, cum uxores ipse et populus non haberent, invitavit ad spectaculum ludorum vicinas urbis Romae nationes, atque earum virgines rapuit. Commotis bellis propter raptarum

injuriam, Caeninenses vicit, Antemnates, Crustuminos, Sabinos, Fidenates, Veientes: haec omnia oppida Urbem cingunt¹. Et cum orta subito tempestate non comparuisset, anno regni trigesimo septimo ad deos transisse creditus est et consecratus. Deinde Romae per quintos dies senatores imperaverunt et his regnantibus annus unus complexus est.

Cap. III. Postea Numa Pompilius rex creatus est, qui bellum quidem nullum gessit, sed non minus civitati, quam Romulus, profuit Nam et leges Romanis moresque constituit, qui consuetudine proeliorum jam latrones ac semibarbari putabantur, et annum descripsit in decem menses, prius sine aliqua computatione confusum, et infinita Romae sacra ac templa constituit. Morbo decessit quadragesimo tertio imperii anno.

Cap. IV. Huic successit Tullus Hostilius. Hic bella reparavit, Albanos vicit, qui ab urbe Roma XII milliario absunt², Veientes et Fidenates, quorum alii sexto milliario absunt ab urbe Roma, alii octavo decimo, bello superavit, Urbem ampliavit, adjecto Caelio monte³. Cum triginta duobus annis regnasset, fulmine ictus, cum domo suo arsit.

Cap. V. Post hunc Ancus Marcius, Numae ex filia nepos, suscepit imperium. Contra Latinos dimicavit, Aventinum montem civitati adjecit et Janiculum⁴; apud ostium Tiberis civitatem supra mare sexto decimo milliario ab Urbe Roma condidit. Vigesimo quarto anno imperii morbo periit.

Cap. VI. Deinde regnum Priscus Tarquinius suscepit. Hic numerum senatorum duplicavit, circum Romae aedificavit, ludos Romanos instituit, qui ad nostram memoriam permanent. Vicit idem etiam Sabinos et non parum agrorum, sublatum iisdem, urbis Romae territorio adjunxit, primusque triumphans Urbem intravit. Muros fecit et cloacas, Capitolium inchoavit. Trigesimo octavo imperii anno per Anci filios occisus est, regis ejus cui ipse successerat. [...]

¹ *Veientes, Caeninenses, Antemnates, Crustumini, Fidenates* — йдеться про жителів міст Веї, Ценіни, Антемни, Крустумерії і Фідени. Останні три заселяли сабіни, італійське плем'я, що проживало в гірських областях на північний схід від Рима; перемога над сабінами поклала початок створенню Римської держави.

² *Albani* — альбани, жителі найдавнішого міста в Лаціумі — Альба Лонгі.

³ *Coelius mons* — Целіїв пагорб, один із семи пагорбів Рима.

⁴ *Aventinus mons* — Авентинський пагорб, *Janiculum* — пагорб Янікул.

Cap. VII. Post hunc Servilius Tullius suscepit imperium, genitus ex nobili femina, captiva tamen et ancilla. Hic quoque Sabinos subegit, montes tres, Quirinalem, Viminalem, Esquilinum Urbi adjunxit¹, fossas circa murum duxit. Primus omnium censum ordinavit, qui adhuc per orbem terrarum incognitus erat. Sub eo Roma, omnibus in censum delatis, habuit, capitem LXXXIII milia civium Romanorum cum his, qui in agris erant. Occisus est XLV imperii anno scelere generi sui Tarquinius, filii ejus regis, cui ipse successerat, et filiae suae, quam Tarquinius habebat uxorem.

Cap. VIII. Lucius Tarquinius Superbus, septimus atque ultimus regum, Volscos (quae gens ad Campaniam euntibus non longe ab Urbe est) vicit, Gabios civitatem et Suessam Pometiam subegit, cum Tuscis pacem fecit² et templum Jovi in Capitolio aedificavit. Postea Ardeam oppugnans³, in octavo decimo milliario ab Urbe positam civitatem, imperium perdidit. Nam cum filius ejus et ipse Tarquinius junior nobilissimam feminam Lucretiam, eandemque pudicissimam, Collatini uxorem, stuprasset, eaque de injuria marito et patri et amicis questa fuisset, in omnium conspectu se occidit. Propter quam causam Brutus, parens et ipse Tarquinius, populum concitavit et Tarquinio ademit imperium. Mox exercitus quoque eum, qui civitatem Ardeam cum ipso rege oppugnabat, reliquit: veniensque ad Urbem rex portis clausis exclusus est. Cumque imperasset annos viginti quinque cum uxore et liberis suis fugit. Ita Romae regnatum est per septem reges annis ducentis quadraginta tribus, cum adhuc Roma, ubi plurimum vix usque ad quintum decimum milliarium possideret.

Cap. IX. Hinc consules coepere pro uno rege duo hac de causa creari, ut, si unus malus esse voluisset, alter eum, habens potestatem similem, coërceret. Et placuit, ne imperium longius, quam annum unum haberent, ne per diuturnitatem potestatis insolentioris redderentur, sed civiles semper essent, qui se post annum scirent futuros esse privatos. Fuerunt igitur anno primo expulsis regibus consules L. Ju-

¹ *Quirinalis mons, Viminalis, Esquilinus* — пагорби Квірінал, Віміналі і Есквілін.

² *Gabii, Suessa Pometia* — міста Габії і Свесса Пометія в Лаціумі на берегах р. Ліріс, що належали давньоіталійському племені вольсків; *Tusci* — туски, давнє населення Етрурії, області на західному узбережжі Італії між Тібром, Тірренським морем і Апеннінами.

³ *Ardea* — Ардея, столиця племені рутулів, яке проживало в Лаціумі.

nus Brutus, qui maxime egerat, ut Tarquinius pelleretur, et Tarquinius Collatinus, maritus Lucretiae. Sed Tarquinio Collatino statim sublata dignitas est. Placuerat enim, ne quisquam in Urbe maneret, qui Tarquinius vocaretur. Ergo accepto omni patrimonio suo, ex Urbe migravit et loco ipsius factus est Valerius Publicola consul. [...]

Cap. XII. Nono anno post reges exactos cum gener Tarquini ad injuriam soceri vindicandam ingentem collegisset exercitum nova Romae dignitas est creata, quae dictatura appellatur, major quam consularis. Eodem anno etiam magister equitum factus est, qui dictatori obsequeretur. Neque quidquam similis potest dici, quam dictatura antiqua, huic imperii potestati, quam nunc tranquillitas vestra habet, maxima cum Augustus quoque Octavianus, de quo postea dicemus, et ante eum Gajus Caesar, sub dictaturae nomine atque honore regnaverint. Dictator autem Romae primus fuit Lartius, magister equitum primus Sp. Cassius.

Cap. XIII. Sexto decimo anno post reges exactos seditionem populus Romanus fecit, tamquam a senatu atque consulibus premeretur. Tum et ipse sibi tribunos plebis, quasi proprios iudices et defensores, creavit, per quos contra senatum et consules tutus esse posset. [...]

II. УРИВКИ З ЄВРОПЕЙСЬКИХ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ХРОНІК VI—XVI СТОЛІТЬ

Після падіння Західної Римської імперії на тлі загального занепаду освіти й ворожого ставлення до класичної римської науки та літератури як «язичницьких» чи не єдиною галуззю інтелектуальних занять, де зберігався перегук з традиціями античності, стало історієписання. На фундаменті римської історіографії дуже швидко виростає простіший, суто середньовічний жанр оповіді про минуле — аннали, згодом хроніки (від лат. *annus* — рік; пор. давньоруські літописи), де події фіксуються у хронологічній послідовності їх розгортання. Нижче наводяться фрагменти з анналів та хронік західноєвропейського та західнослов'янського походження, складених у VI — першій половині XVI століть.

Хроніка аланського священика **Йордана** «*De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*» (скорочена назва — «*Gesta Gothorum*») доведена до 551 року. Кількість особистих спостережень автора невелика: твір в основному є скороченим викладом не збереженої до нашого часу історії Касціодора — секретаря короля «готів і італіків» Теодоріха Великого (493—526), в якій викладається історія готів від «короля» Германаріха, який загинув у битві з гуннами 375 р., до початку VI століття.

Нижче наводиться кілька уривків з твору Йордана, що містять згадки про племена склавинів, антів і венетів, які вважаються протослов'янськими, а також опис смерті й поховання гуннського вождя Аттіли.

JORDANI CHRONICA

«DE GETARUM SIVE GOTHORUM ORIGINE ET REBUS GESTIS»

Cap. V. 4. Intorsus illi Dacia est, ad coronae speciem ardius amplibus emunita, juxta quorum sinistrum latus, quod in aquilonem vergit, et ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia Venetarum natio populosa consedit. Quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutentur principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur. Sclaveni a civitate Novietunense¹ et lacu, qui appellatur Mursianus, usque ad Danastrum, et in boream Viscla tenus commorantur, hi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qua Ponticum mare curvatur, a Danastro extenduntur usque ad Danaprum, quae flumina multis mansionibus ab invicem absunt.

Cap. XII. Daciam dico antiquam, quam nunc Gepidarum populi possidere noscuntur. Quae patria in conspectu Moesiae sita trans Danubium, corona montium cingitur, duos tantum habens accessus: unum per Bontas, alterum per Tapas². Hanc Gothiam, quam Daciam appellavere majores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur, tunc ab oriente Roxolani, ab occasu Jazyges, a septentrione Sarmatae et Bastarnae, a meridie amnis Danubii terminant. Nam Jazyges a Roxolanis Aluta tantum fluvio segregantur. [...]

¹ *Civitas Novietunensis* — місто в гирлі Дунаю.

² *Bontas... Tapas* — нині невідомі географічні назви на території сучасної Румунії.

Cap. XXIII. 2. Post Herulorum caedem idem Hermanaricus in Venetos arma commovit, qui quamvis armis despecti, sed numerositate pollentes, primo resistere conabantur. Sed nihil valet multitudo imbellium, praesertim ubi et deus permittit, et multitudo armata advenit. Nam hi, ut initio expositionis vel catalogo gentis dicere coepimus, ab una stirpe exorti, tria nomine elidere: Veneti, Antes, Sclaveni, qui quamvis nunc ita facientibus peccatis nostris ubique desaeviunt, tamen tunc omnes Hermanarici imperiis serviere. Aestorum quoque similiter nationem, qui longissimam ripam Oceani Germanici¹ insident, idem ipse prudentia ac virtute subegit, omnibusque Scythiae et Germaniae nationibus ac si propriis laboribus imperavit.

Cap. XLIX. 1. In tantum magnis imperiis² Attila terribilis habitus est, ut ejus mortem in locum muneris superna regnantibus judicarent. Cujus manes³ quibus modis a sua gente honorati sunt, pauca de multis dicere non omittamus. In mediis siquidem campis et intra tentoria serica cadavere collocato spectaculum admirandum et solenniter exhibetur. Nam de tota gente Hunnorum lectissimi equites in eo loco, quo erat positus, in modum circensium cursibus ambientes, facta ejus cantu funereo tali ordine referebant. Praecipuus Hunnorum rex Attila, patre genitus Mundzucco, fortissimarum gentium dominus, qui inaudita ante se potentia solus Scythica et Germanica regna possedit necnon utraque Romani orbis imperia⁴ captis civitatibus terruit et, ne praedae reliqua subderentur, placatus precibus annum vectigal accepit: quumque haec omnia proventu felicitatis egerit, non vulnere hostium, non fraude suorum, sed gente incolumi inter gaudia laetus, sine sensu doloris occubuit. Quis ergo hunc putet exitum, quem nullus aestimat vindicandum?

2. Postquam talibus lamentis est defletus, *stravam*⁵ super tumulum ejus, quam appellant ipsi, ingenti comessatione concelebrant et contraria invicem sibi copulantes, luctum funereum mixto gaudio explicant, noctuque secreto cadaver terra recondunt. Cujus fercula primum auro, secundum argento, tertium ferri rigore communiunt, significa-

¹ *Oceanus Germanicus* — Балтійське море.

² Від *imperia* (plur.) — влада, прояви влади.

³ *Cujus manes* — тут: тіло, останки.

⁴ «Обидві імперії», тобто Східну й Західну Римські імперії.

⁵ *Strava* (варваризм) — поховальний обряд, тризна.

ntes tali argumento, potentissimo regi omnia convenisse: ferrum, quo gentes edomuit, aurum et argentum, quod ornatum rei publicae utriusque acceperit; addunt arma hostium caedibus acquisita, phaleras variarum gemmarum fulgore pretiosas et diversi generis insignia, quibus colitur aulicum decus. Et, ut tot et tantis divitiis humana curiositas arceretur, operi deputatos detestabili mercede trucidarunt, emersitque momentanea mors sepelientibus cum sepulto.

GREGORII TURONENSIS “HISTORIARUM LIBRI DECEM”

Хроніка турського єпископа Григорія, для якої з XVI ст. усталилася назва «Історія франків», є винятковою за своїм значенням пам'яткою раннього Середньовіччя — епохи народження нової цивілізації. Її автор, Григорій Флоренцій, народився у 538 або 539 р. у знатній галло-римській родині в Клермоні; сан єпископа м. Тура обійняв у 573 р., а свою працю довів до подій 591 року. Брав активну участь у політичному житті свого часу, багато подорожував. Як високоосвічена людина, при написанні хроніки широко використовував твори пізньоантичних історіографів, послання єпископів, ймовірно — єпископські й монастирські архіви. Григорія Турського вважають одним із творців християнської концепції історії, але це не перешкоджає динамічній напруженості, навіть детективності змальованих автором епізодів. Чимало з них являють собою переказ легенд і так званого «дружинного» фольклору, а подані нижче оповіді про Суассонську чащу, хрещення Хлодвіга та боротьбу «двох королів» — Фредегонди з Брунгільдою — давно стали хрестоматійними. «Історія франків» — це одна з найбільш знаменитих не тільки історіографічних, але й літературних пам'яток Середньовіччя, оскільки в ній уперше знайшла відображення так звана «народна латина», що побутувала паралельно з літературною латинською мовою, відрізняючись спрощеним синтаксисом, присутністю германізмів та латинської лексики, переозначеної для відтворення нових соціальних реалій (напр. *dux* — герцог, *comes* — граф та ін.).

Liber II

Cap. 27. His ita gestis, mortuo Childerico, regnavit Chlodovechus, filius eius, pro eo.

Anno autem quinto regni ejus¹, Syagrius, Romanorum rex, Aegi-

¹ У 486 або 487 році.

dii filius, ad civitatem Suessionas¹, quam quondam supra memoratus Aegidius tenuerat, sedem habebat. Super quem Chlodovechus cum Rognachario, parente suo, quia et ipse regnum tenebat, veniens, campum pugnae praeparari deposcit. Sed nec ista distulit ac resistere metuit. Itaque inter se utrisque pugnantibus, Syagrius elisum cernens exercitum, terga vertit, et ad Alaricum, regem Tolosam, cursu veloci perlabitur. Chlodovechus vero ad Alaricum mittit, ut eum redderet: alioquin noverit sibi bellum ob ejus retentionem inferri.

At ille metuens, ne propter eum iram Francorum incurreret, ut Gotthorum pavere mos est, vinctum legatis tradidit. Quem Chlodovechus receptum custodiae mancipari praecepit: regnoque ejus accepto, eum gladio clam feriri mandavit. Eo tempore multae ecclesiae a Chlodovechi exercitu depraedatae sunt, quia erat ille adhuc fanaticis erroribus involutus. Igitur de quadam ecclesia urceum mirae magnitudinis ac pulchritudinis hostes abstulerant cum reliquis ecclesiastici ministerii ornamentis. Episcopus autem ecclesiae illius missos ad regem dirigit, poscens, ut, si aliud de sacris vasis recipere non mereatur, saltem vel urceum ecclesia sua reciperet. Haec audiens rex ait nuntio: «Sequere nos usque Suessionas, quia ibi cuncta, quae acquisita sunt, dividenda erunt. Cumque mihi vas illud sors dederit², quae papa poscit, adimpleam».

Dehinc adveniens Suessionas cuncto onere praedae in medium posito, ait rex: «Rogo vos, o fortissimi praeliatores, ut saltem mihi vas istud (hoc enim de urceo supra memorato dicebat) extra partem concedere non abnuatis». Haec rege dicente illi, quorum erat mens sanior, aiunt: «Omnia, gloriose rex, quae cernimus tua sunt, sed et nos ipsi tuo sumus dominio subjugati. Nunc quod tibi beneplacitum videtur, facito, nullus enim potestati tuae resistere valet». Cum illi haec ita dixissent, unus levis, invidus ac facilis, cum voce magna, elevatam bipennem urceo impulit, dicens: «Nihil hinc accipies, nisi quae tibi sors vera largitur». Ad haec obstupefactis omnibus, rex injuriam suam patientiae lenitate coërcuit, acceptumque urceum nuntio ecclesiastico reddidit, servans abditum sub pectore vulnus.

¹ Суассон, столиця королівства Нейстрії.

² Згідно з давньогерманським звичаєм, король отримував свою частину здобичі як і решта вояків — за жеребом (*sors*).

Transacto vero anno, iussit omnem cum armorum apparatu advenire phalangam, ostensuram in Campo Martio¹ suorum armorum nitorem. Verum ubi cunctos circumire deliberat, venit ad urcei percussorem, cui ait: «Nullus tam inculta, ut tu, detulit arma; nam neque tibi hasta, neque gladius, neque securis est utilis»; apprehensam securim ejus in terram dejecit. At ille cum paululum inclinatus fuisset ad colligendum eam, rex elevatis manibus securim suam capiti ejus defixit. «Sic,— inquit,— tu apud Suessionas in urceo illo fecisti». Quo mortuo, reliquos abscedere jubet, magnum sibi per hanc causam timorem statuens. Multa bella victoriasque fecit. Nam decimo regni sui anno, Thoringis bellum intulit², eosdemque suis ditionibus subjugavit.

Cap. 31. Tunc regina accersiri clam sanctum Remigium, Rhemensis urbis episcopum³ jubet, deprecans, ut regi verbum salutis insinaret. Quem sacerdos accersitum, secretius coepit ei insinuare, ut Deum verum, factorem coeli et terrae crederet, idola negligeret, quae neque sibi, neque aliis prodesse possunt. At ille ait: «Libenter te, sanctissime pater, audiam, sed restat unum, quod populus, qui me sequitur, non patitur relinquere deos suos, sed vado et loquar eis juxta verbum tuum». Conveniens autem cum suis, priusquam ille loqueretur, praecurrente potentia Dei, omnis populus pariter acclamavit: «Mortales deos abjicimus, pie rex, et Deum, quem Remigius praedicat immortalem, sequi parati sumus». Nuntiantur haec antistiti, qui gaudio magno repletus, iussit lavacrum praeparari.

Velis depictis adumbrantur plateae, ecclesiae cortinis albensibus adornantur, baptisterium componitur, balsama diffunduntur, micant flagrante odore cerei, totumque templum baptisterii divino respergitur ab odore; talemque ibi gratiam astantibus. Deus tribuit, ut aestimarent se paradisi odoribus collocari. Rex ergo prior poposcit se a pontifice baptizari. Procedit novus Constantinus ad lavacrum, deleturus leprae veteris morbum, sordentesque maculas gestas antiquitus recenti latice deleturus. Cui ingresso ad baptismum sanctus Dei sic inquit

¹ *Campus Martius* — Березневе поле, назва щорічних збройних оглядів франків, які відбувалися 1 березня.

² *Thoringi* — плем'я у Бельгійській Галлії.

³ Ремігій, єпископ Реймса.

ore facundo: «Mitis depone colla, Sicamber¹; adora quod incendisti, incende quod adorasti».

Erat enim sanctus Remigius episcopus egregiae scientiae, et rhetoricis adprime imbutus studiis, sed et sanctitate ita praelatus, ut sancti Sylvestri virtutibus aequaretur. Est enim nunc liber Vitae ejus, qui eum narrat mortuum suscitasse.

Igitur rex omnipotentem Deum in Trinitate confessus, baptizatus est in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti, delibutusque sacro chrismate cum signaculo crucis Christi. De exercitu vero ejus baptizati sunt amplius tria millia. Baptizata est et soror ejus Albofledis, quae non post multum tempus migravit ad Dominum, pro qua cum rex contristaretur, sanctus Remigius consolatoriam misit ei epistolam, quae hoc modo sumpsit exordium: «Angit me et satis me angit vestrae causa tristitiae, quod bonae memoriae germana vestra transiit Albofledis. Sed de hac reconcolari possumus, quia talis de hoc mundo migravit, ut suspici magis debeat quam lugeri». Conversa est enim et alia soror ejus, Lanthechildis nomine, quae in haeresim Arianorum² dilapsa fuerat, quae confessa aequalem Filium Patri et Spiritum Sanctum, chismata est.

Lib. VII.

Cap. 4, 5, 19, 20. Interea Fredegundis regina jam viduata³ Parisios advenit, et cum thesauris, quos infra murorum septa concluderat, ad ecclesiam confugit, atque a Ragnemodo fovetur episcopo; reliquos vero thesauros, qui apud villam Calam remanserant, in quibus erat missorium illud aureum, quod nuper fecerat, thesaurarii levaverunt, et ad Childebertum regem, qui tunc apud Meldensem commorabatur urbem⁴, velociter transierunt.

¹ *Sicamber* — сікамбр, людина з войовничого германського племені часів Цезаря; пізніше — синонім слова «герой».

² «Аріанська ересь» — одна з ранніх течій християнства, яка заперечувала Св. Трійцю; засуджена на Нікейському соборі 325 року. Вестготи і бургунди, на відміну від франків, прийняли християнство в аріанській формі.

³ Фредегонда, друга дружина короля Нейстрії Хільперіка, сина Хлотаря; овдовіла 584 року.

⁴ Місто Мо (Meldus) на північний схід від Парижа.

Fredegundis igitur regina accepto consilio, legatos ad Guntchramnum regem¹ mittit, dicens: «Veniat dominus meus, et suscipiat regnum fratri sui. Est,— inquit,— mihi infans parvulus, quem in ejus ulnis ponere desiderans, me autem ipsam ejus humilio ditioni». Comperto autem Guntchramnus rex de fratris excessu, amarissime fleuit. Moderato quoque planctu, commoto exercitu Parisios dirigit. Cumque ille infra muros susceptus fuisset, Childebertus rex, nepos ejus, ab alia advenit parte. [...]

Cum autem clamor fieret magnus adversus eos, qui potentes cum rege fuerant Chilperico², scilicet quod abstulissent vel villas, vel res reliquas de rebus alienis, omnia, quae injuste ablata fuerant, rex reddi praecepit, sicut jam superius indicatum est. Fredegundem quoque reginam ad villam Rhotioalensem, quae in Rothomagensi termino³ sita est, abire praecepit, secutique sunt eam omnes meliores natu regni Chilperici regis; ibique relinquentes eam cum Melanio episcopo, qui de Rothomago submotus fuerat, ad filium ejus se transtulerunt, promittentes, quod ab eis studiosissime nutrireretur.

Postquam autem Fredegundis regina ad supradictam villam abiit, cum esset valde moesta, quod ei potestas ex parte fuisset ablata, meliorem se existimans Brunichildem⁴, misit occulte clericum sibi familiarem, qui eam circumventam dolis interimere posset, videlicet, ut cum se subtiliter in ejus subderet famulatum, ab ea credi, posset, et sic clam percelleretur. Veniens igitur clericus, cum diversis ingenis se eidem commendavit, dicens: «A facie Fredegundis reginae fugio, deprecans auxilium tuum».

Coepit se etiam omnibus reddere humilem, carum, oboedientem, ac reginae privatam. Sed non longo tempore interposito, intellexerunt eum dolose transmissum; vincitusque ac caesus, cum rem patefecisset occultam, redire permissus est ad patronam; resseransque, quae acta fuerant, effatus, quod jussa patrare non potuisset, manuum ac pedum abscissione multatur.

¹ Гунтрамн — король Бургундії, син Хлотаря, дядько сина Брунгільди; згаданий далі *infans parvulus* — це син Фредегонди, майбутній король франків Хлотарь II.

² *Cum rege Chilperico* — за короля Хільперіка.

³ *in Rothomagensi termino* — в Руанській області.

⁴ Брунгільда — дружина короля Австразії Сигіберта, сина Хлотаря; мати Хільдеберта II.

EINHARDI ANNALES «VITA CAROLI MAGNI»

Хроніка «*Vita Caroli Magni*» написана між 817 і 821 рр. **Айнгардом (Ейнгардом)**, вихованцем придворної школи в Аахені, членом літературної Академії при дворі імператора Франкської держави Карла. Джерелами Айнгарда були як давніші хроніки, так і документи королівського архіву та особисті спостереження. Життєпис Карла Великого є цінним свідченням з історії, географії, етнографії і культури раннього Середньовіччя. «Житійна» спрямованість твору зумовлює панегіричне зображення як самого Карла, так і його завойовницьких походів, що подаються як оборонні. Нижче наводяться два фрагменти твору з описом таких походів і кілька уривків з тієї частини книги, де вміщено «похвалу» благочестивому, стриманому в побуті й мудрому Карлу-правителю.

Про своєрідне продовження політики Карла Великого в просуванні на землі західних слов'ян оповідають також два уривки з хроніки Рудольфа з Фульди (укладалась різними особами у період з 680 до 901 р.). Тут ідеться про боротьбу одного з перших слов'янських державних об'єднань — Великоморавської держави — за князів Ростислава і Святополка (846—870; 870—894) з володарями Східно-Франкського королівства.

Anno 782. Aestatis initio, cum jam propter pabuli copiani exercitus duci poterat in Saxoniam lundum et ibi, ut in Francia quotannis solebat, [Carolus Magnus] generalem conventum habendum censuit. Trajectoque apud Coloniam Rheno, cum omni Francorum exercitu ad fontem Lippiae venit, et castris ibi positus, per dies non paucos ibidem moratus est. ...Interea regi adlatum est, quod Sorabi Sclavi, qui campos inter Albim et Salam interjacentes incolunt, in fines Thuringorum ac Saxonum, qui eis erant contermini, praedandi causa fuissent ingressi, et direptionibus atque incendiis loca vastassent. Qui, statim accitis ad se tribus ministris suis, Adalgiso camerario et Gelione comite stabuli et Wordo comite palatii, praecepit, ut sumptis secum orientalibus Francis atque Saxonibus, contumacium Sclavorum audaciam quanta potuissent celeritate comprimerent. Qui cum jussa facturi Saxoniae fines ingressi fuissent [...] omissoque itinere, quo ad Sclavos ituri erant, cum orientalium Francorum copiis ad locum, in quo Saxones audierant congregates, ire contendunt.

Anno 789. Natio quaedam Sclavenorum est in Germania, sedens super litus Oceani¹, quae propria lingua Welatabi, Francica autem Wiltzi vocantur. Ea Francis semper inimica, et vicinos suos qui Francos vel subjecti vel foederati erant, odiis inspectari, belloque premere ac lacessere solent. Cujus insolentiam rex longius sibi ferendam ratus, bello eam adgredi statuit, comparatoque ingenti exercitu, Rhenum apud Coloniam trajecit. Inde per Saxoniam iter agens, cum ad Albiam pervenisset, castris in ripa positis, amnem duobus pontibus junxit, quorum unum ex utroque capite vallo munivit, et imposito praesidio firmavit. Ipse fluvio transito, quo constituerat exercitum duxit, ingressusque Wiltzorum terram, cuncta ferro et igni vastari jussit. Sed gens illa, quamvis bellicosa et in sua numerositate confidens, impetum exercitus regii diu sustinere non valuit, ac proinde, cum primum civitatem Dragoviti ventum est — nam is ceteris Wiltzorum regulis et nobilitate generis et auctoritate senectutis longe praeminebat — ex templo cum omnibus suis ad regem de civitate processit, obsides qui imperabantur dedit, fidem se regi ac Francis servaturum jurejurando promisit. Quem ceteri Sclavorum primores ac reguli omnes secuti, se regis ditioni subdiderunt. Tum ille, subacto illo populo et obsidibus quos dare jusserat acceptis, eadem via qua venerat ad Albim regressus est, et exercitu per pontem reduco, rebus quoque ad Saxones pertinentibus secundum tempus dispositis, in Franciam reversus est. [...]

XIX. Liberos suos ita censuit instituendos, ut tam filii quam filiae primo liberalibus studiis², quibus et ipse operam dabat, erudirentur. Tum filios, cum primum aetas patiebatur, more Francorum equitare, armis ac venatibus exerceri fecit, filias vero lanificio adsuescere colloque ac fuso, ne per otium torperent, operam impendere atque ad omnem honestatem erudiri jussit...

XXII. Corpore fuit amplo atque robusto, statura eminenti, quae tamen justam non excederet, nam septem suorum pedum proceritatem ejus constat habuisse mensuram, apice capitis rotundo, oculis praegrandibus ac vegetis, naso paululum mediocritatem excedenti, canitie pulchra, facie laeta et hilari.

¹ *Oceanus* — Балтійське море.

² Йдеться про *artes liberales*.

Unde formae auctoritas ac dignitas tam stanti quam sedenti plurima adquirebatur; quamquam cervix obesa et brevior venterque projectior videretur, tamen haec ceterorum membrorum celabat aequalitas. Incesso firmo totaque corporis habitudine virili; voce clara quidem, sed quae minus corporis formae conveniret; valitudine prospera, praeter quod antequam decederet per quattuor annos crebro febribus corripiebatur, ad extremum etiam uno pede claudicaret.

Exercebatur assidue equitando ac venando: quod illi gentilicium erat, quia vix ulla in terris natio invenitur, quae in hac arte Francis possit aequari. Delectabatur etiam vaporibus aquarum naturaliter calentium, frequenti natatu corpus exercens; cujus adeo peritus fuit, ut nullus ei juste valeat anteferri.

Ob hoc etiam Aquisgrani regiam extruxit ibique extremis vitae annis usque ad obitum perpetim habitavit. Et non solum filios ad balneum, verum optimates et amicos, aliquando etiam satellitum et custodum corporis¹ turbam invitavit, ita ut nonnumquam centum vel eo amplius homines una lavarentur.

XXIII. Vestitu patrio, id est Francico, utebatur. Ad corpus camisam lineam; et feminalibus lineis induebatur; deinde tunicam, quae limbo serico ambiebatur, et tibialia; tunc fasciis crura et pedes calciamentis constringebat; et ex pellibus lutrinis et murinis thorace confecto humeros ac pectus hieme muniebat; sago veneto amictus et gladio semper accinctus, cujus capulus ac balteus aut aureus aut argenteus erat.

Aliquoties et gemmato ense utebatur; quod tamen nonnisi in praecipuis festivitatibus vel si quando exterarum gentium legati venissent.

Peregrina vero indumenta, quamvis pulcherrima, respuebat, nec umquam eis indui patiebatur, excepto quod Romae semel Adriano pontifice² petente, et iterum Leone, successore ejus³, supplicante longa tunica et chlamide amictus, calceis quoque Romano more formatis induebatur.

¹ *Custos corporis* — тілохранитель.

² Адріан I, папа в 772—795 рр.

³ Папа Лев III (795—816).

In festiuitatibus veste auro texta et calciamentis gemmati et fibula aurea sagum adstringente, diademate quoque ex auro et gemmis ornatus incedebat.

Aliis autem diebus habitus ejus parum a communi ac plebeio abhorrebat.

XXIV. In cibo et potu temperans, sed in potu temperantior, quippe qui ebrietatem in qualicumque homine, nedum in se ac suis, plurimum abhominabatur. Cibo enim non adeo abstinere poterat, ut saepe quereretur, noxia corpori suo esse jejunia.

Convivabatur rarissime, et hoc praecipuis tantum festiuitatibus, tunc tamen cum magno hominum numero. Caena cotidiana quaternis tantum ferculis praebebatur, praeter assam, quam venatores veribus inferre solebant, qua ille libentius quam ullo alio cibo vescabatur.

Inter caenandum aut aliquod acroama aut lectorem audiebat. Legebantur ei historiae et antiquorum res gestae. Delectabatur et libris sancti Augustini, praecipueque his, qui «*De civitate Dei*» praetitulati sunt. Vini et omnis potus adeo parcus in bibendo erat, ut super caenam raro plus quam ter biberet.

Aestate post cibum meridianum pomorum aliquid sumens ac semel bibens, depositis vestibus et calciamentis, velut noctu solitus erat, duabus aut tribus horis quiescebat.

Noctibus sic dormiebat, ut somnum quater aut quinquies non solum expergescendo, sed etiam desurgendo interrumpere.

Cum calciaretur et amiciretur, non tantum amicos admittebat, verum etiam, si comes palatii litem aliquam esse diceret, quae sine ejus jussu definiri non posset, statim litigantes introducere jussit, et velut pro tribunali sederet, lite cognita, sententiam dixit; nec hoc tantum eo tempore, sed etiam, quicquid ea die cujuslibet officii agendum aut cuiquam ministrorum injungendum erat, expediebat.

XXV. Artes liberales studiosissime coluit, earumque doctores plurimum veneratus, magnis adiciebat honoribus. In discenda grammatica Petrum Pisanum diaconem senem audivit, in ceteris disciplinis Albinum, cognomento Alcoinum¹, item diaconem, de Britannia Saxonici generis hominem, virum undecumque doctissimum, praeceptorem habuit; apud

¹ Петро Пізанський і Алкуїн Саксонський.

quem et rethoricae et dialecticae, praecipue tamen astronomiae ediscendae plurimum et temporis et laboris impertivit.

XXVIII. Ultimi adventus sui non solum hae fuere causae, verum etiam quod Romani Leonem pontificem, multis affectum injuriis, erutis scilicet oculis linguaque amputata, fidem regis implorare compulerunt.

Idcirco Romam veniens propter reparandum, qui nimis conturbatus erat, ecclesiae statum ibi totum hiemis tempus extraxit.

Quo tempore imperatoris et augusti nomen accepit. Quod primo in tantum aversatus est, ut adfirmaret, se eo die, quamvis praecipua festiuitas esset, ecclesiam non intraturum, si pontificis consilium praescire potuisset. Invidiam tamen suscepti nominis, Romanis imperatoribus super hoc indignantibus, magna tulit patientia.

Vicitque eorum contumaciam magnanimitate, qua eis procul dubio longe praestantior erat, mittendo ad eos crebras legationes et in epistolis fratres eos appellando.

XXIX. Omnium tamen nationum, quae sub ejus dominatu erant, jura, quae scripta non erant, describere ac litteris mandari fecit. Item barbara et antiquissima carmina, quibus veterum regum actus et bella canebantur, scripsit memoriaeque mandavit. Inchoavit et grammaticam patrii sermonis.

XXX. Extremo vitae tempore, cum jam et morbo et senectute premeretur, vocatum ad se Hludoicum filium, Aquitaniae regem¹, qui solus filiorum Hildigardae supererat, congregatis sollemniter de toto regno Francorum primoribus, cunctorum consilio consortem sibi totius regni et imperialis nominis heredem constituit, impositoque capiti ejus diademate, imperatorem et augustum jussit appellari.

Decessit anno aetatis suae septuagesimo secundo et ex quo regnare coeperat quadragesimo septimo, 5. Kalendas Februarii, hora diei tertia.

¹ Людовік Благочесний.

RUDOLFI FULDENSIS "ANNALES"

Anno 849. Boëmani more solito fidem mentientes, contra Francos rebellare moluntur. Ad quorum perfidos motus comprimendos Ernustus, dux partium illarum et inter amicos regis primus, comitesque non pauci atque abbates cum exercitu copioso mittuntur. Barbari vero, pro pace et securitate sua obsides se daturus et imperata facturos, per legatos ad Thaculfum directos promittunt, cui prae ceteris credebant, quasi scienti leges et consuetudines Sclavicae gentis; erat quippe dux Sorabici limitis, sed in illa expeditione jam tunc graviter vulneratus. Nam pridie, cum exercitus vallum hostium vi magna inrumperet, et resistentibus adversariis ex utraque parte multi sine discretione sauciarentur, ipse in sinistro genu percussus est; cum legatis vero qui ad eum missi fuerant, quo minus ab eis debilitas ejus deprehenderetur, equo sedens, simulata sanitate, locutus est. Cumque quibusdam ex primatibus per missos suos legatorum verba nuntiasset, indignati sunt aliqui eorum adversus eum, quasi ceteris praeferri cupiens, summam rerum gerendarum in se vellet inclinare et citato impetu, inconsultis ceteris, bellum hostibus paci studentibus intulerunt, statimque experti sunt, quid sine timore Dei propria discordium possit virtus et audacia. Hostes enim superiores effecti, caedendo persecuti sunt eos usque in castra, occisorumque spolia in conspectu eorum secure detrahentes, tantis eos terroribus affecerunt, ut evadendi spe penitus privarentur. Unde coacti obsides dabant eis, a quibus suscipere dedignati sunt, ut inlaesi ab hostibus, et via tantum publica pergentes, in patriam reverti potuissent. Et ut major confusio superbientibus fieret, contigit eodem anno post non multi temporis spatium in villa Hohstedi, quae in territorio Magontiaco, spiritum nequam per os cujusdam arreptitii protestari, bello se Boëmanico praefuisse, socioque suos spiritum superbiae atque discordiae fuisse, quorum dolosis machinationibus Franci Boëmanis terga vertissent.

Anno 871. [...] Mense augusto Hludowicus rex cum Carolo fratre suo colloquium habuit prope Masam fluvium, sed nec ibi filios suos secum pacificare potuit, noluerunt enim ad ejus colloquium venire propter dilationem beneficiorum quae eis promissa fuerant. ...Inde in Bajoariam profectus, contra Bohemos irruptionem in regnum suum

molientes tutores partium suarum misit, Arnum videlicet episcopum et Ruodultum comitem, aliosque cum eis. Adversarii autem quendam locum vallo firmissimo circumdederunt, iter angustum in ipso aditu facientes, ad insidias scilicet illorum qui terminos observabant, ut si forte aliquis ex illis illuc veniret, in ipso angusto itinere nusquam declinare valens, occideretur. Interea Sclavi Marahenses nuptias faciunt, ducentes cujusdam ducis filiam de Bohemis, quod cum supradicti viri, id est Arn et alii, qui cum eo erant, comperissent, illico armati adversarios sequebantur. Illi autem fugientes, ad vallum memoratum ignari venerunt; ibique propter loci angustiam, equis et armis derelictis, vix nudi evaserunt. Nostrates vero supervenientes 644 equos cum frenis et sellis atque ejusdem numeri acuta, quae fugientes dimiserant, invenerunt, et haec nullo resistente tollentes, ad castra laeti reversi sunt.

LAMPERTI ANNALES

«Аннали» Ламберта Герсфельдського, німецького хроніста (помер бл. 1088), ченця абатства Герсфельд у Франконії, доведені автором до 1077 року. Хроніка містить важливу інформацію з історії німецьких земель другої половини XI ст., зокрема — великий фактичний матеріал про Саксонське повстання 1073—1075 рр., спрямоване проти імператора Генріха IV. Крім рицарів, у повстанні взяли активну участь місцеві селяни, які переставали відробляти повинності, припиняли сплату імператорського податку, спалювали господарські будівлі, руйнували імператорські замки. Про один із таких епізодів — зруйнування замку в Гарцбурзі — розповідається у наведеному нижче уривку.

VI. Porro vulgus Saxoniae, id potissimum, quod contiguas castello Hartesburg villulas incolebat, vehementer offenderat, quod in Hartesburg ullae servatae essent reliquiae; nec quicquam tantis laboribus actum putabant stante atque incolumi castello, quod omnium cladum, quas acceperant, caput principiumque exstitisset et quod circumjacentis regionis opulentissimas quondam villas nunc in horrorem vastamque solitudinem rede-gisset. Non detulisse regem cultui divino, sed sub praetextu religionis crudelitatis suae patrocinium quaesisse, ut scilicet instaurato post modicum bello, cum haec ira Saxonibus defebuisset, locum habeat, ubi milites suos rursus ad eversionem Saxoniae tuto emittat, tuto recipiat et tunc tanto victis incumbat infestior, quanto nunc discedat Saxonum laetis successibus efferacior. Haec vicissim intemperatis clamoribus serendo in magnam se ferocitatem inflammarunt.

Igitur tertio die, postquam rex abscesserat, insciis inconsultisque principibus facto grege in Hartesburg irruunt, quod residuum erat murorum, a fundamento dejiciunt, lapides longe lateque dispergunt. Ceteris aedificiis, quae indulgentia principum integra servaverat, idem faciunt, ecclesiam, quae accelerandi operis studio interim lignis elegantissime constructa fuerat, incendunt, thesauros diruunt, altaria confringunt. Postremo, ne qua regi instaurandi castelli occasio reliqua esset, filium ejus et fratrem, quos ille ad gratificandum popularibus locum ibi tumulaverat, effodiunt aguntque omnia, quantum possunt,

ne administrando bello deinceps mons complanatus ullam praestare possit oportunitatem. Reliquas sanctorum, quae effractis altaribus erutae fuerant, et effosa defunctorum corpora abbas ex vicinio cenobio, oportune superveniens, furenti vulgo eripuit atque in suum monasterium cum honore transvexit. [...]

COSMAE PRAGENSIS «CHRONICA BOEMORUM»

«Богемська хроніка» складена першим чеським хроністом, деканом собору св. Віта у Празі Козьмою Празьким (бл. 1045—1125). Цей твір, якому належить почесне місце не лише в чеській, а й у європейській середньовічній історіографії, є найважливішим джерелом з історії Чехії XI—XII ст. «Хроніка» розпочинається за традицією середньовічних хроністів від Потопу і доводиться до 1125 р. — року смерті автора. Прадавнім легендарним подіям Козьма не приписує жодних дат, починаючи власне хронологічний виклад з часу хрещення князя Боривоя (874—879). Нижче наводиться поетичне оповідання про заселення Чехії і «золотий вік» її історії — без воєн та соціальних протиріч. Добірні латинська мова і вміле послуговування риторичними прикрасами свідчать не лише про вченість, а й про літературне обдарування автора, котрий заслужено носить почесне ім'я батька чеської історіографії.

Liber I.

Cap. 1, 2. Priusquam ad exordium veniamus, situm terrae hujus Boemicae et unde nomen sit sortita breviter exponere temptabimus. [...]

Hujus terrae superficiem tunc temporis vastae tenebant solitudines nemorum sine habitatore hominum: nimis tamen sonore erant exam-nibus apum et diversarum modulationibus volucrum. Fere silvarum innumerae, ceu maris harenae vel quot sunt stellae in aethere, nec ab ullo perterritae errabant per devia terrae, et bestiarum gregibus vix sufficiebat tellus. Ad numerum locustarum, aestate per arva saltantium, vix poterant equiparare armenta jumentorum. Aquae illic nimis perspicue et ad humanos usus sanae: similiter et pisces suaves et ad comendum salubres. ... Has solitudines quisquis fuit ille hominum —

incertum est quot in animabus — postquam intravit, quaerens loca humanis habitationibus oportuna, montes, valles, tesqua, tempe visu sagaci perlustravit et, ut reor, circa montem Rip inter duos fluvios, scilicet Odram et Wlitavam, primas posuit sedes, primas fundavit et aedes et, quos in humeris secum apportaret, humi sisti penates gaudebat. Tunc senior, quem alii quasi dominum comitabantur, inter cetera suos sequaces sic affatur: «O socii, non semel mecum graves labores per devia nemorum perpessi, sistite gradum, vestris penatibus litate libamen gratum, quorum opem per mirificam hanc vobis olim fato praedestinatum tandem venistis ad patriam. Haec est illa terra, quam saepe me vobis promisisse memini, terra obnoxia nemini, feris et volatibus referta, nectare mellis et lactis humida, et, ut ipsi perspiciatis, ad habitandum aëre jocunda. Aquae ex omni parte copiosae et ultra modum piscosae. Hic vobis nihil deerit, quia nullus vobis oberit. Sed cum haec talis, tam pulchra ac tanta regio in manibus vestris sit, cogitate aptum terrae nomen quod sit.»

Qui mox quasi ex divino commoniti oraculo «Et unde, — inquit, — melius vel aptius nomen inveniemus, quam quia tu, o pater, diceris BOËMUS, dicatur et terra BOËMIA?»

Tunc senior, motus sociorum augurio, coepit terram osculari prae gaudio, gaudens eam ex suo nomine nuncupari et surgens ac utrasque palmas tendens ad sidera, sic orsus est loqui: «Salve, terra fatalis, mille votis quaesita nobis, olim diluvii tempore viduata homine, nunc quasi monimenta hominum nos conserva incolumes et multiplices nostram sobolem a progenie in progenies.»

Cap. 3. [...] Quorum autem morum, quam honestorum vel quantae simplicitatis et quam ammirandae probitatis tunc temporis fuerint homines quamque inter se fideles et in semetipsos misericordes, cuius etiam modestiae, sobrietatis, continentiae si quis his modernis hominibus, valde contraria imitantibus, pleno ore narrare temptaverit, in magnum deveniret fastidium. Felix nimium erat aetas illa, modico contenta sumptu nec tumido inflata fastu. Cereris et Bacchi munera haud norant quia neque erant. Sera prandia solvebant glande vel ferina carne. Incorrupti latices haustus dabant salubres. Ut solis splendor vel aquae humor, sic arva et nemora, quin etiam et ipsa conubia erant communia. Lanae vel lini eis usus ac vestis ignotus, hieme ferinis unt ovinis pellibus utuntur pro vestibus. Nec quisquam «meum»

dicere orat, sed ad instar monasticae vitae, quicquid habebant «nostrum» ore, corde et opere sonabant. Ad stabula non erant repagula, nec portam inopi claudebant, quia neque fur neque latro neque inops quisque, erat; nullum scelus apud eos furto gravius et latrocinio. Nullius gentis arma videre tantummodo sagittas, et has propter ferendas feras habuere. [...]

Cap. 4. [...] Ea tempestate inter duos cives, opibus et genere eminentiores et qui videbantur populi esse rectores, orta est non modica litigio agri contingi de termino. Qui in tantum proruperunt in mutuarixam, ut alter alterius spissam unguibus volaret in barbam et, nudis conviciis semetipsos turpiter digito sub nasum confudentes, intrant bacchantes curiam ac non sine magno strepitu adeunt dominam¹ et, ut ratione iusticiae dubiam inter eos dirimat causam, suppliciter rogant.

Cum per callem iusticiae incendens, personam hominum non respiciens, totius controversiae inter eos ortae causam ad statum rectitudinis perduceret, tunc is, cuius causa in iudicio non obtinuit palmam, plus justo indignatus terque quaterque caput concussit et more suo terram ter baculo percussit ac, barbam pleno ore saliva conspergens, exclamavit: «O injuria, viris haud toleranda! Femina rimosa virilia iudicia mente tractat dolosa. Scimus profecto, quia femina sive stans seu in solio residens parum sapit, quanto minus, cum in stratis accubat? Certum est enim longos esse crines omnibus, sed breves sensus mulieribus. Satius est mori, quam viris talia pati. Nos solos obprobrium nationibus et gentibus destituit natura, quibus deest rector et virilis censura, et quos premunt feminea jura».

Ad haec domina illatam sibi contumeliam dissimulans et dolorem cordis femineo pudore celans, subrisit et: «Ita est, — inquit, — ut ais: femina sum, femina vivo, sed ideo parum sapere vobis videor, quia vos non in virga ferrea iudico, et quoniam sine timore vivitis, merito me despiciatis. Nam ubi est timor, ibi honor. Nunc autem necesse est valde, ut habeatis rectorem femina fortiolem. Sic et columbae olim albiculum milvum, quem sibi elegerant in regem, spreverunt, ut vos me spernitis, et accipitrem multo fortiolem sibi ducem praefecerunt, qui, fingens culpas tam nocentes, quam innocentes coepit necare, et

¹ *domina* — володарка, пані: йдеться про Лібушу, легендарну засновницю Чеської держави, дружину першого чеського князя Пржемісла.

ex tunc usque hodie vescitur columbis accipiter. ... Ite nunc domum, ut quem vos cras eligatis in dominum, ego assumam mihi in maritum».

Interea suas advocat sorores, quas non in pares agitabant furores, quarum magica arte et propria ludificabant populum per omnia (ipsa enim Lubossa fuit, sicut praediximus, phitonissa¹). Illa nocte quid consilii inierint ille tres Eumenides aut quid secreti egerint, quamvis ignotum fuerit, tamen omnibus luce clarius mane patuit, cum soror earum Lubossa et locum, ubi dux futurus latuit, et quis esset, nomine indicavit. Quis enim crederet, quod de aratro sibi ducem praerogarent²? Aut quis sciret, ubi araret, qui rector populi fieret? Quid enim phitonius furor nescit? Aut quid est, quod magica ars non efficit? [...]

Cap. 5. Postera die, ut jussum fuerat, sine mora convocant coetum, congregant populum; conveniunt simul omnes in unum, femina, residens in sublimi solio, concionatur ad agrestes viros dicens:

«O plebs, miseranda nimis, quae libera vivere nescit, et quam nemo bonus nisi cum vita amittit, illam vos non inviti libertatem fugitis et insuete servituti colla sponte submittitis. Heu tarde frustra vos poenitebit, sicut poenituit ranas, cum ydrus, quem sibi fecerant regem, eas necare coepit. Aut si nescitis, quae sint jura ducis, temptabo vobis ea verbis dicere paucis.

Imprimis facile est ducem ponere, sed difficile est positum deponere, nam qui modo est sub vestra potestate, utrum eum constituatis ducem, an non, postquam vero constitutus fuerit, vos et omnia vestra erunt ejus in potestate. Hujus in conspectu vestra febrificabunt genua, et muta sicco palato adhaerebit lingua. Ad cujus vocem prae nimio pavore vix respondebitis: «Ita, domine, ita, domine», cum ipse solo suo nutu sine vestro praejudicio hunc dampnabit et hunc obtruncabit, istum in carcerem mitti, illum precipiet in patibulo suspendi.

Vos ipsos et ex vobis, quos sibi libet, alios servos, alios rusticos, alios tributarios, alios exactores, alios tortores, alios praecones, alios cocos seu pistores aut molendinatorios faciet. Constituet etiam sibi

¹ *phitonissa* — чарівниця; Лібушу та її сестер-язичниць хроніст називає чарівницями, які послуговувалися мистецтвом ворожби (*magica ars*).

² За легендою, Пржемысл якраз орав плугом, коли до нього прийшли народні послы, прохаючи обійняти владу князя.

tribunos, centuriones, villicos, cultores vinearum simul et agrorum, messorum segetum, fabros armorum, sutores pellium diversarum et coriorum. Filios vestros et filias in obsequiis suis ponet; de bubus etiam et equis sive equabus seu peccoribus vestris optima quaeque ad suum placitum tollet. Omnia vestra quae sunt potiora in villis, in campis, in agris, in pratis, in vineis auferet et in usus suos rediget».

GALLI ANONIMI «CHRONICA ET GESTA DUCUM SIVE PRINCIPUM POLONORUM»

Галл Анонім (або Мартін Галл) — чернець, перший польський хроніст кінця XI — початку XII ст. (помер 1113 р.), на твір якого традиційно спиралися пізніші хроніки Польського королівства. Праці Галла належить визначне місце також і в історії польської літератури, оскільки вона стала першим літературним твором, написаним на території Польщі. Нижче наводиться уривок з «Хроніки», де переповідається легенда про заснування «селянської» династії П'ястів і хрещення в 966 р. князя Мешка I (Мечислава), який правив приблизно між 960 та 992 рр., вперше об'єднавши під своєю владою в одній державі племена полян (Велика Польща), слезан (Силезія), мазурів (Мазовія) та куявів (Куявія).

I. De duce Popelone dicto Chosisco

Erat namque in civitate Gneznensi, quae «nidus» interpretatur Sclavonice, dux nomine Popel, duos filios habens, qui more gentilitatis ad eorum tonsuram grande convivium praeparavit, ubi plurimos suorum procerum et amicorum invitavit. Contigit autem ex occulto Dei consilio duos illuc hospites advenisse, qui non solum ad convivium non invitati, verum etiam a civitatis introitu cum injuria sunt redacti. Qui statim civium illorum inhumanitatem abhorrentes et in suburbium descendentes, ante domunculam aratoris praedicti ducis pro filiis convivium facientis forte fortuna devenerunt. Ille vero bonae compassionis pauperculus hospites illos ad suam domunculam invitavit, suamque pauperitatem eis benignissime praesentavit. At illi pauperis invitationi gratanter inclinantes et hospitalitatis tugurium subeuntes: «Bene, — inquit, — nos advenisse gaudetis, et in nostro adventu bonorum copiam et de sobole honorem et gloriam habeatis».

II. De Pazt, filio Chosischonis¹

Erant enim hospitii domestici Pazt, filius Chossistconis, et uxor ejus Repca vocabulo nuncupati, qui cum magno cordis affectu proposito suo hospitem necessitati ministrare satagebant, eorumque prudentiam intuentes, secretum si quid erat cum eorum consilio perficere dispo-

¹ De Pazt, filio Chosischonis — Про П'яста, сина Хозишка, тобто про засновника першої польської королівської династії П'ястів.

nebant. Cumque de more resistentes colloquerentur de plurimis, et peregrini, an ibi potus aliquid habeatur, inquirerent, arator hospitalis respondit: «Est, — inquit, — mini vasculum cerevisiae fermentatae, quam pro caesarie filii, quem habeo uniti, tondenda praeparavi, sed quid prodest hoc tantillum? Si libeat — ebibatis!»

Decreverat enim rusticus ille pauper, quando dominus suus dux pro filiis convivium praepararet — nam in alio tempore prae nimia paupertate non posset — aliquid obsonii pro suo tondendo parvulo praeparare, et quosdam amicorum et pauperum non ad prandium, sed ad gentaculum invitare, qui etiam porcellum nutriebat, quem ad illud servitium reservabat. [...]

Imperant igitur eum hospites securi cerevisiam propinari, quam bene noverant potissando non deficere, sed augeri; usque adeo enim crevisse fertur cerevisia, donec vasa mutuata replerentur omnia et quae ducis convivantis invenere vacua. Praecipuum et porcellum supradictum occidi, unde decem situle, Sclavonice cebri, mirabile dictu, memorantur adimpleri. Visis igitur Patz et Repca miraculis, quae fiebant, aliquid magni praesagii de puero sentiebant, jamque ducem et convivas invitare cogitabant, sed non audebant, nisi prius peregrinos hoc inquirant. Quid miramur? consilio itaque hospitem et exhortatione dominus eorum dux et convivae omnes ipsius ab agricola Patz invitantur, neque rustico suo dux invitatus condescendere dedignatur. Nondum enim ducatus Poloniae erat tantus, neque princeps orbis tanto fastu superbiae tumescebat, nec tot cuneis clientelae stipatus, ita magnifice procedebat. Inito de more convivio, et habundanter omnibus apparatis, hospites illi puerum totonderunt eique Semovith vocabulum ex praesagio futurorum indiderunt.

III. De Semovith, qui dicitur Semovith, filio Pazt

His itaque peractis, puer Semovith, filius Pazt Chossistconis, viribus et aetate crevit, et de die in diem in augmentum proficere prohibitatis incepit, eotenus quod rex regnum et dux ducum eum Poloniae ducem concorditer ordinavit et de regno Popel cum sobole radicitus extirpavit. Narrant etiam seniores antiqui, quod iste Popel, a regno expulsus, tantam a muribus persecutionem patiebatur, quod ob hoc a suis consequentibus in insulam transportatus ea ab illis feris pessimis, illuc transnatantibus, in turre lignea tamdiu sit defensus, donec prae-

foetore pestiferae multitudinis interemptae, ab omnibus derelictus morte turpissima monstris corrodentibus exspiravit. [...]

Semovith vero, principatum adeptus, non voluptuose vel inepte juventutem suam exercuit, sed usu laboris et militiae, probitatis famam et honoris gloriam acquisivit atque sui principatus fines ulterius quam aliquis antea dilatavit.

Cujus loco decedentis Lestik¹ filius ejus subintravit, qui paternae probitati et audaciae gestis sese militaribus adaequavit. Lestik quoque morienti Semimizl ejus genitus successit, qui parentum memoriam et genere et dignitate triplicavit.

IV. De caecitate Meschonis, filii Zemimizl ducis

Hic autem Semimizl magnum et memorandum Meschonem progenuit, qui primus nomine vocatus alio, septem annis a nativitate caecus fuit. Septimo vero recurrente nativitatis ejus anniversario pater pueri, more solito convocata comitum aliorumque suorum principum concione, copiosam epulationem et sollempnem celebrabat, et tantum inter epulas prae caecitate pueri, quasi doloris et verecundiae memor, latenter ab imo pectore suspirabat. Aliis equidem exultantibus et palmis ex consuetudine plaudentibus, laetitia alia aliam cumulavit quae visum recepisse caecum puerum indicavit. At pater nulli nuntianti hoc credidit, donec mater de convivio exurgens ad puerum introivit, quae patri nodum ambiguitatis amputavit, cunctisque residentibus videntem puerum pronuntiavit.

Tunc demum cunctis laetitia plena fuit, cum puer illos, quos nunquam viderat, recognovit, suaeque caecitatis ignominiam in gaudium inexercitabile commutavit. Tum Semimizl dux seniores et discretiores, qui aderant, subtiliter sciscitatur, si quid prodigii per caecitatem et illuminationem pueri designatur. Ipsi vero caecitatem Poloniam sic antea fuisse quasi caecam indicabant, sed de cetero per Meschonem illuminandam et exaltandam super nationes contiguas prophetisabant. [...]

Sed cur rota currum praecurrit? Semimizl autem senio confectus extremum «vale» mundo fecit.

¹ *Lestik* — Лешек; далі оповідається про його наступників Семимисла (Semimizl) і Мешка (Mescho).

V. Quomodo Mescho recepit Dobrowcam sibi in uxorem

At Mescho, ducatum adeptus, ingenium animi coepit et vires corporis exercere ac nationes per circuitum bello saepius attemptare. Adhuc tum in tanto gentilitatis errore involvebatur, quod sua consuetudine septem uxoribus abutebatur. Postremo unam christianissimam de Bohemia Dobrowcam nomine in matrimonium requisivit. At ilia ni pravam consuetudinem illam dimittat, seseque fieri christianum promittat, sibi nubere recusavit.

Eo ergo collaudante, se usum illius paganismi dimissurum et fidei christianae sacramenta suscepturum, illa domina cum magno secularis et ecclesiasticae religionis apparatu Poloniam introivit, necdum tamen thoro sese maritali foederavit, donec ille paulatim consuetudinem Christianitatis et religionem ecclesiastici ordinis diligenter contemplans, errori gentilium abnegavit seque gremio matris ecclesio cunivit.

Одним із найбільших масових народних виступів у період зрілого Середньовіччя було так зване «повстання пастушків» у Франції, яке спалахнуло 1251 р., охопивши до 100 тис. селян і міської бідноти. Рух «пастушків» був спричинений різким посиленням визиску простолюду у зв'язку з хрестовими походами. Величезний натовп селян, що зібрався у Парижі, попрямував на південь, громлячи на своєму шляху садиби сеньйорів та церковних феодалів. Однак нестача продовольства змусила окремі повстанські загони повернути до рідних домівок, а решту поодинокі розбили королівські та приватні війська феодалів. Антицерковну («сретичну») складову «повстання пастушків» характеризує наведений нижче уривок з «Великої хроніки» одного з найвидатніших хроністів Середньовіччя, англійського ченця **Матвія Паризького** (помер 1259 р.), який не шкодує чорної фарби, змальовуючи повстанців як злодіїв, волоцюг, вигнанців і, звичайно ж, еретиків.

Маттаеї Паризької «Хроніка Майора»

Prosecutio materiae de dictis pastoribus

Confluebant igitur ad ipsorum consortium fures, exules, fugitivi, excommunicati, quos omnes *ribaldos* Francia vulgarites consuevit appellare, ita ut exercitum numerosissimum conflantes quingenta jam signa haberent, vexillo magistri ac ducis eorum consimilia. Gestabant autem gladios, bipennes, gaesa, sices et anelaicos, ut jam plus Martem, quam Christum colere viderentur, jam jamque delirantes illicita matrimonia contrahi fecerunt. Et in suis praedicationibus a fidei christianae articulis et a regulis manifestae veritatis duces et magistri eorum, qui, quamvis laici, praedicare praesumpserunt, enormiter exorbitarunt. Et si quis eis contradiceret, ipsum truculenter invaserunt armis, non rationibus vel auctoritatibus. Et cum eorum summus dux praedicaret, stipatus undique armatis, condemnavit reprehendendo omnes ordines praeter eorum conventicula; maxime autem Praedicatorum et Minorum, vocans dirivagos et hypocritas; monachos Cisteriensis ordinis asserens esse gregum amatores avaritissimos et terrarum; Nigros — autem — gulosos et superbos; canonicos autem, semiseculares et carniū devoratores; episcopos autem et eorum officiales — pecuniae tantum venatores et illecebris affluentes omnimodis. De Romana autem curia obprobria praedicavit irre-

citabilia, ita ut haeretici et schismatici palam viderentur. Populus autem in odium cleri et contemptum haec audiens deliramenta, applaudens favorabiliter, quod valde periculosum fuit, audiebat.

Релігійний рух 1304—1307 рр. у Північно-Західній Італії, очолений ченцем Дольчіно, був однією з пізніх реплік «апостольської ересі», що охоплювала терени Південної Франції та Північної Італії у XII—XIII ст., найповніше вилившись у вченні вальденсів та катарів. Гаслом руху стала проповідь секти «апостольських братів», які проголошували Римську Церкву «блудницею», що відійшла від Христової віри, закликали до «апостольського життя» у вбогості й проповідуванні слова Божого, а вищу досконалість вбачали в ідеалі «жебраків Христових». Сам Дольчіно, учень засновника секти «апостольських братів», спаленого інквізицією пармського ремісника Герардо Сегареллі, запевняючи, що має дар пророка, провіщав настання на землі тисячолітнього Царства Божого, де пануватиме соціальна рівність. Рух прибічників Дольчіно, переважно ремісників і селян, набув такого розмаху, що папа Климент V оголосив проти нього хрестовий похід: сретиків відтіснили в гори і там перебили; сам Дольчіно після тяжких катувань був страчений. Про ці події з особливою докладністю оповідається в анонімній хроніці XIV ст., складеній у Пьемонті: її умовна назва — «Історія ересіарха брата Дольчіно». Нижче наведено епізод із цієї хроніки з описом страти Дольчіно та його дружини Маргарити.

«HISTORIA FRATRIS DULCINI HAERESIARCHAE»

Cap. XII. Post captionem autem hujusmodi dictus Dulcinus una cum dicto Longino in die sabbati sancto in castro Bugellensi fuerunt praefato domino episcopo praesentati. Qui dominus episcopus ipsos cum fortibus compedibus, in pedibus, manibus et collo ipsorum positus, fecit diligenter custodiri in suis carceribus, expectans, quod praefatus summus pontifex Romanus, videlicet dominus Clemens Papa quintus, ordinaret, quid fieri debebat de eisdem, ad quem propter hoc suos nuntios et litteras destinavit. Quibus sic cum multis custodibus, et multis periculis, et expensis in carceribus custoditis per ires menses vel circa praefatus dominus papa suas litteras destinavit, continentem, quod, ubi deliquerant, stipendia meritorum suorum reportaverant.

Tunc praefatus dominus episcopus convocatis praelatis, personis religiosis, clericis et laicis jurisperitis quampluribus et habita diligenti deliberatione maturoque consilio de praemissis, praedictos Dulcinum, Longinum et Margaritam de Tridento tradidit iudicio saeculari,

ita quod dicta Margarita primo fuit combusta super quadam columna alta, posita in arena Servi, et plantata ibi, et ordinata, ut ab omnibus videretur. Et illa combusta fuit praesente ipso Dulcino vidente comburi eam. Post modum Dulcinus et Longinus praedicti, ligatis manibus et pedibus ipsorum, super plaustris positi in loco alto, ut ab omnibus videri possent, positisque in eorum conspectum vasibus igne plenis, ordinatis ad calefaciendum tenabulas et comburendum carnes ipsorum, adhibitis carnificibus, qui cum tenabulis ferri candentis carnes eorum laniabant et frustatim in ignem ponebant, ductique fuerunt per plures vias, ut eorum poena longior et gravior esset; multi, quos laeserant in personis et habere, videntes tantam stragem talemque justitiam fieri de eisdem, consolationem habuerunt et gaudium de vindicta poenae eorum, ut aliis transiret in exemplum: bonis ad laetitiam, malis vero ad supplicium et totius sectae praedictae pavorem, detrimentum et opprobrium sempiternum.

Praedictae autem poenae illatae fuerunt praedictis Dulcino et Longino in locis diversis, videlicet Dulcinus in civitate Vercellarum, ipsum ducendo cum cruciatibus et tormentis superscriptis per vias et vicus, ac plateas dictae civitatis. Longinus vero in loco Bugelle. Et tamen nullus ipsorum nec Margarita «la bella» numquam voluerunt converti prece sive pretio, nec alio quovis modo ad dominum Jesum Christum, et ad veram fidem catholicam. Sed sic miserabiles in eorum pertinacia ac cordis duritia perierunt.

Масштабний рух англійського селянства і бідніших городян, який спалахнув у 1381 р., увійшов в історію під іменем одного з керівників повстання Уота Тайлера («Покрівельника»). Повстання Уота Тайлера охопило 25 із 40 графств Англії; повстанці захопили Лондон, розгромили лондонські в'язниці, спалили головний судовий архів і примусили уряд розпочати переговори, вимагаючи скасування підданської залежності, наділення селян землею тощо. Нижче наводяться два уривки з хронік, присвячені повстанню Уота Тайлера. Перший — це фрагмент «Англійської історії» **Томаса Уолсінгема**, ченця монастиря в Сент-Олбені, де автор пов'язує у типовій для середньовічної історіографії манері причини повстання з розповсюдженням ересей. Другий фрагмент — витяг із анонімною «Мемсберійської хроніки» («Евлогіум») з розповіддю про віроломне вбивство Уота Тайлера під час переговорів з королем у Смітфілді.

THOMAE WALSINGHAMI «HISTORIA ANGLICANA»

Volumen 2. [...] Acciderunt haec mala omnia diversis provinciis uno eodem tempore, iisdem fere diebus, quamquam itinere longissimo loca distarent, multis opinantibus propter remissam curam archiepiscopi, ceterorumque comprovincialium episcoporum, hujus rei praecipue, quam curasse dederunt, qua fides et stabilimentum christianae religionis consistit. Nempe, cum novissent indigne agere filios suos Johannem Wyclif¹ et ejus sequaces dogmatizando perversam et damnatam doctrinam Berengarii et longe lateque per patrias populum maculando suam praedicationem dilatasse, ita ut pene majores provinciarum eorum sequerentur errorem, quia sciebant, quod «Mobile versatur semper cum principe vulgus», et majorum exempla minores sequerentur, nec fuit ullus cornutus, qui volebat vel audebat tantis malis occurrere et filios perfidos correptione debita castigare.

Alii peccatis dominorum ascribebant causam malorum, qui in Deum erant fictae fidei; nam quidam illorum credebant, ut asseritur, nullum Deum esse, nihil esse sacramentum altaris, nullam post mortem resurrectionem, sed, ut jumentum moritur, ita et hominem finire. Erant praeterea in subditos tyranni et in pares [inimici] timidi, invicem suspecti, vivendo incesti, violatores conjugii, ecclesiae destructores. [...]

¹ *Johannes Wyclif* — Джон Уікліф (помер 1384 р.) — англійський церковний діяч, ідеолог бюргерської ересі; відкидав інститут папської зверхності над церквою, заперечував канонічність ряду обрядів і церковних таїнств, виступаючи як один із попередників Реформації.

EULOGIUM

“CAEDES WALTERI TERGULATORIS”

Rex autem venit in Smythfild, et Walterus Tergulator capiciatus accessit ad regem, dicens se velle emendare cartam libertatis, quam rex sibi alias tradidit. Cui major Londinae dixit: «Quomodo loqueris tu regi? Supplicia sibi et depone capicium tuum!» — «Tu es proditor», — dixit alter. Et statim unus armiger regis perfodit eum pugione, deinde major et alius burgensis, et mortuus est Walterus Tergulator. Clamabat autem comitiva: «Quid facit rex cum nostro prolocutore?» Dixerunt alii: «Facit eum militem.» Et clamaverunt omnes: «Transite in campum Sancti Johannis et veniet ad vos novus miles.» Traxeruntque ipsum miserum in quandam domum, et statim venit civitas, splendide armata, et circumdederunt omnes in campo praedicto, qui sic obsessi, perdiderunt corda, nescientes, quid agerent. Et rex interrogabat Robertum Knollis: «Nonne occidentur isti?» Et respondit: «Non, domine, multi miseri sunt sic invitati». Quibus dixit Robertus: «Cadite, vos miseri, scindite cordas arcuum et recedite. Nullus remaneat hac nocte in civitate nec in regione sub poena capitis». Et statim omnes fugierunt.

“CHRONICON UNIVERSITATIS PRAGENSIS”

«Хроніка Празького університету», складена невідомим автором наприкінці XIV — на початку XV ст., вважається одним із важливих джерел з історії гуситського руху в Чехії. Нижче наводяться початкові записи хроніки (1348—1384 рр.) про створення Празького (Карлового) університету і про суперництво чеського студентського земляцтва («нації») з земляцтвами студентів-іноземців, у першу чергу німців, за кількість місць у колегіатурі — спільній раді університету. Крім цього, подано два фрагменти, безпосередньо пов'язані з Яном Гусом. Перший — це інтердикт (акт церковного відлучення) Гуса, оголошений папою Йоаном XXIII, другий — оповідь про спалення Яна Гуса та Єроніма Празького у Констанці в 1415 р., що стало прелюдією до виступу гуситів.

Anno Domini MCCCXLVIII Karolus imperator fundavit in Praga studium universale in theologia, jure canonico, medicina et in artibus. Cujus locus primo fuit in domo contigua cimiterio sancti Francisci, post in domo Lazari inter Judeos. Et nunc in domo Rothlebi in foro sancti Galli. Haec itaque universitas in quattuor nationes fuit distincta: Bohemorum, Bavarorum, Polonorum et Saxonum. Et de die in diem miro modo augebatur. Sub uno tantum universitatis rectore.

Anno Domini MCCCLXXII in die sancti Georgii facta secundum statuta universitatis electione novi rectoris, antiquus rector, scilicet Nicolaus Kolpergk, eandem non acceptavit. Sed tertio die congregati cum juristis alium sibi, scilicet quendam comitem de Pernstein, in rectorem elegerunt. Hinc juristae ab artistis et aliis facultatibus se contra eorum juramenta diviserunt, in quo hucusque indurato animo persistunt. [...]

Anno Domini MCCCLXXX fuit generalis et magna pestilencia in regno Bohemiae, in qua multa milia hominum praecipue parvulorum sunt sepulta.

Anno Domini MCCCLXXXIV in die sancti Galli electus fuit Soltow in rectorem universitatis, in cujus rectoratu magnum certamen inter nationem Bohemicam et alias tres nationes insurrexit propter collegiaturas, quas non Bohemi, sed exterae nationes possidebant. Pro quo praefatus rector suspendit omnes lectiones sub gravissimis poe-

nis. Natio autem Bohemica, non advertens rectoris mandatum, publice cum armis, scholaribus lectiones visitantibus, legit, disputavit et ceteros actus scholasticos in collegio locis deputatis exercuit. Et ipsis sic altercantibus rector cum quibusdam aliis prae ceteris Bohemis adversantibus fuerunt a Bohemis mutatis habitibus siccis plagis percussi, et Theutonici, post multiplices labores circa regem Wenceslaum et archiepiscopum et regis consiliarios videntes se non posse proficere, quinque collegiatis Bohemos in collegio Karoli et sextum indifferentem admiserunt. Et conformiter in collegio regis Wenceslai secundum numerum collegiatorum fuit concorditer pronuntiatum. Pro quo Bohemi in aeternum sint benedicti!

Anno Domini MCDXII. Forma interdicti, positi in magistro Johanne Hus. [...]

Item inhibet omnibus Christi fidelibus, ne praefato Johanni Hus in cibo, potu, salutatione, loquela, emptione, venditione, conversatione, ad hospitia receptione aut alio modo, quovis colore vel actu illegitimo Christi fideles publice et occulte participare praesumant, donec beneficium absolutionis obtinere meruit; alioquin in omnes et singulos participantes ac in omnes contradictores et rebelles sex dierum monitione canonica praemissa post publicationem praesentium, sententia excommunicationis fertur in hiis scriptis. Etiam nihilominus omnis locus, civitas, oppidum, villa seu burgus, exemptus et non exemptus ad quemque, quam vel quae ibidem Johannes Hus declinaverit et quamdiu ibidem fuerit, moram traxerit, etiam post ipsius abinde recessum per unum diem naturalem ecclesiastico subicitur interdicto, contrarium facientes sententiis excommunicationum subjacebunt ipso facto. [...]

Item si forsitan praefatus Johannes Hus dictis sententiis et censuris ligatus mortuus fuerit post fulminationem hujusmodi nostrorum processum, sibi penitus ecclesiastica interdicitur sepultura et, si forsitan sepultus fuerit in ecclesiastica sepultura, declaratur debere exhumari abinde, cum non sit dignus ecclesiastica sepultura propter ipsius rebellionem et mandatorum apostolicum contemptum. [...]

Item ultimo injungitur utriusque sexus Christi fidelibus universis sub dicta excommunicationis sententiae poena, ne praefato Johanni Hus ac aliis contradictoribus et rebellibus contra praescripta monitionem et mandata eidem participantibus coambulando, salutando,

sociando, coëquitando, bibendo, molendo, coquendo, emendo, vendendo, vestes et calceamenta faciendo, cibum, potum vel aquam dando aut alia necessaria vel amictus qualitercunque praestando aut in quocumque solatio humano participare praesumant, quando quidem participantes ac alii et singuli, si ab ejus participatione infra tres dies post publicationem praesentium vel postquam praesentes ad eorum notitiam pervenerint, omnino non destiterint, publice excommunicentur. Et nihilominus si qui praedictorum excommunicatorum sic ligati et nondum absoluti mortui fuerint, ipsis omnino denegetur ecclesiastica sepultura et, si sepulti fuerint, quanto citius poterint, sub dicta excommunicationis poena exhumentur.

Item anno MCCCCXIV currente in die Omnium Sanctorum¹ incepit concilium Constanciense, ad quod magister Johannes Hus eodem anno venit sabbato post Omnium Sanctorum sub salvo regis Sigismundi conductu, intimans publice per civitates, quia vadit ad Constanciam ad reddendam rationem suae fidei, et in quolibet hospicio applicuit dicta praecepta et, quem prius crudeliter Theutonicum vulgus persequebatur velut hereticum, audito eo laudabilem et fidelem pronuntiaverunt.

Item eodem anno ante adventum regis Sigismundi feria VI post Catherinae² magister Johannes Hus vocatur ad Papam et cardinales et ibi captivatur, quem rex Sigismundus, veniens ab Aquisgrano cum electoribus Constanciam, minime poterat liberare et suo salvo conductui satisfacere.

Anno Domini MCCCCXV sexta feria post Marcelli³ adductus est magister Johannes Hus ad publicam audientiam, et ibidem rex dixit: «Si non vult abjurare, comburatur». Et eodem die hora undecima infra eandem sessionem totus sol fuit eclipsatus, et quasi tenebrae factae, de quo non modicum, licet naturaliter contingebat, territi fuerunt quamplures.

Item eodem anno sabbato post Procopii⁴ ad testium depositionem sententiatus et combustus et in pulverem redactus est magister Johannes Hus, qui pro veritate Evangelica gaudenter subiit crudelissimam

¹ 1 листопада.

² 30 листопада.

³ 7 червня.

⁴ 6 липня.

depositionis suae diem seu mortem in civitate Constanciensi, ubi fuit celebratum concilium generale pro electione Papae.

Anno Domini MCCCCXVI sexta feria post festum Paschae¹ venit magister Ieronimus Constanciam, qui post tres fere septimanas in redeundo Bohemiam captus in Hirschlaw et Constanciam reductus et sabbato post Ascensionis Domini² combustus in eodem loco, in quo magister Johannes Hus fuerat consumptus.

Extunc eorum discipuli et sequaces in Bohemia sacerdotes de terra expulerunt et combusserunt basilicas, et monasteria ignis voragine consumpserunt. Ita quod omnia claustra seu monasteria praeterea, duo fratrum Minorum et unum canonicorum regularium in Wittingnaw, sunt annihilata et destructa et ignis voragine absumpta, imo omnes sacerdotes et alios, ubi potuerunt, occiderunt, et combusserunt, et per multos demum annos hic in terra et alibi trucidaverunt.

¹ 24 квітня.

² 30 травня.

Гострі соціальні суперечності, які переживала Угорщина наприкінці XV — на початку XVI ст., виявили себе у селянській війні, що спалахнула 1514 року. Безпосереднім приводом до неї стала спроба угорських феодалів повернути до підданського стану селян-хрестоносців (куруців), зібраних буллою папи Льва X для хрестового походу проти турків. Близько 40 тис. (за іншими даними — до 60 тис.) селян, очолених секлером (вояком-прикордонником) Дьєрдем Дожею, протягом кількох місяців вели регулярні військові дії проти феодалів, аж доки не були розгромлені семиградським воєводою Яношем Запольяї біля Темешвара, що стало сигналом до жорстокого терору в країні. Стисла оповідь про перебіг і придушення повстання куруців, подана нижче, належить польському хроністу Бернарду Ваповському, сучаснику подій.

BERNARDI VAPOVII “CHRONICA”

Anno 1514. Bellum rusticum in Ungaria. Thomas, Strigoniensium metropolita¹, legatus cardinalis, Roma egressus, a Leone ejus nominis decimo Romano pontifico, crucem sacrae militiae signum contra immanissimos Turcos, qui rebus Ungaris plus nimio infestierant, impetravit. Quam in Ungariam veniens pontificia suffultus potestate, publicavit. Ad sacrae militiae novitatem, mirum quam cito ex vario plebejorum hominum conflatus exercitus coaluit. Rustici relictis agris, sacerdotes, monachi et infimia e sortis quisque servilis conditionis, contemptis dominis, arma sumpsere. Supra sexaginta hominum milia brevi in unum coiere.

Qui Turcico bello obmisso, Georgium Gakiel², Trasyvanum hominem facinorosissimum, sed laboribus militiae multis antea bellis exercitatum, sibi regem creant. Georgius, regii tituli appellatione inflatus, cum quibus partitis copiis in Regni Ungariae optimates, satrapas ac nobiles conspirat, in potestatem redactos, crudeliter obtruncat, alios palis infigat, et vario mortis genere afficit. ... Servili bello et quidem funesto arsit Ungaria, sacra et prophana sine discrimine violata: in nobiles et plebei generis homines caedes evagata, cruore

¹ Тамас Бакоч, примас Угорської Церкви, канцлер короля Владислава II Ягеллона. Відізвав за рішенням папи буллу про хрестовий похід 23 травня 1514 року.

² *Gakel* — латинізована форма угорського слова *székely* — секлер.

humano madebant omnia. Supra sescenti nobiles Ungari eo tumuitu desiderati, quorum possessiones et fortunas scelerata manus hostiliter diripuit, templorum gazam compilavit, sacra prophanis miscuit; omnia sibi nepharia hominum colluvies licere putavit. Ea peccandi licentia efferata praedonum manus Indies affluebat, eorumque exercitus augebatur. Georgius tyrannus, dux latronum, complures arces partim vi, partim deditioe in suam redegit potestatem. Cenadiensem episcopum in quadam arce arcta obsidione aliquandiu fatigatum, expugnavit, captumque praecuto palo infixit. Quae res non solum Regni Ungariae antistites et satrapas, sed regum Vladislaum terruit, adeo ut de Buda relinquenda consilia agitarit...

Johannes Scepusiensium comes, divae reginae Poloniae frater¹, cum justo satis exercitu, cujus pars longe maxima ex mercenariis Polonorumque constabat militibus, contra Georgium Gakel sub signis duxit, quem apud Temesvarum adeptus, structa acie, consertoque praelio, non incruenta eum pugna superavit, ac etiam in potestatem redegit. Eo modo Georgius captus suorum dentibus mordicus est laceratus, quem Johannes comes non in altam, sed arctam fossam ad umbiculum imposuit, caputque ejus ferrea ignitaque corona praecinxit, postremo multis tormentis ac verberibus affectum quadripartiri fecit.

¹ Сестра Яноша Запольяї Барбара була першою дружиною короля Зигмунта Старого. *Scepusiensis* — латинізована форма угорського *Szapolyai* — Запольяї.

III. ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ І СТАТУТИ

Наведені нижче нормативні акти є до певної міри типовими, оскільки рельєфно представляють формуляр, термінологію і мовні штампи та стилістичні особливості пам'яток такого типу, які в загальних рисах почали складатися ще у Франкській державі протягом VII—IX століть. Законодавчі акти і партикулярні статuti є першорядним джерелом не лише для вивчення історії права, але й для глибшого розуміння внутрішньої природи феодального суспільства, принципів його організації, еволюції правової системи. Відбиваючи у концентрованому вигляді основні засади соціального укладу, згадані пам'ятки є справжньою скарбницею реалій своєї епохи.

До нашого часу збереглося понад 250 капітуляріїв (ухвал), виданих імператором Карлом Великим з найрізномантніших питань публічно-правового життя. Падерборнський, або Саксонський, капітулярій був оголошений близько 785 р., підсумувавши один з перших етапів тривалої боротьби Франкського королівства з саксами — найчисленнішими після франків германськими племенами, які заселяли територію між Рейном та Ельбою. На з'їзді в Падерборні у 777 р. Карлу присягнули на вірність вожді більшості саксонських племен; тоді ж з наказу Карла розпочалася примусова християнізація язичників-саксів, що наражалася на гострий опір. Падерборнський капітулярій визначає жорстокі заходи боротьби з рецидивами язичництва у Саксонії.

CAPITULARE PADERBRUNNENSE

Anno 785. Capitula, quae de partibus Saxoniae constituta sunt

1. Primum de majoribus capitulis hoc placuit omnibus, ut ecclesiae Christi, quo modo construantur in Saxonia, et Deo sacrae sunt, non minorem habeant honorem, sed majorem et excellentiorem, quam vana habuissent idolorum.

2. Si quis confugia fecerit in ecclesiam, nullus eum de ecclesia per violentiam expellere praesumat, sed pacem habeat usque dum ad placitum praesentetur, et propter honorem Dei sanctorumque ecclesiae ipsius reverentiam, concedatur ei vita et omnia membra. [...]

3. Si quis ecclesiam per violentiam intraverit, et in ea per vim vel furtu aliquid abstulerit, vel ipsam ecclesiam igne cremaverit, morte moriatur. [...]

5. Si quis episcopum aut presbyterum sive diaconum interfecerit, similiter capite punietur.

6. Si quis a diabolo deceptus crediderit, secundum morem paganorum, virum aliquem aut feminam strigam esse et homines comedere, et propter hoc ipsam incenderit, vel carnem ejus ad commendandum dederit, vel ipsam commederit, capitis sententiae punietur.

7. Si quis defuncti hominis secundum ritum paganorum flamma consumi fecerit, et ossa ejus ad cinerem redierit, capite punietur.

8. Si quis deinceps in gente Saxonorum inter eos latens non baptizatus se abscondere voluerit, et ad baptismum venire contempserit, paganusque permanere voluerit, morte moriatur.

9. Si quis hominem diabolo sacrificaverit, et in hostiam more paganorum daemonibus obtulerit, morte puniatur. [...]

10. De minoribus capitulis consenserunt omnes, ad unamquamque ecclesiam, curte et duos mansos terrae, pagenses ad ecclesiam recurrentes condonant, et inter centum viginti homines, nobiles et ingenuis similiter et litos, servum et ancillam eidem ecclesiae tribuant. [...]

16. Et hoc Christo propitio placuit, ut undecumque census aliquid ad fiscum pervenerit, sive in frido, sive in quaecumque banno, et in omni redibitione ad regem pertinente, decima pars ecclesiis et sacerdotibus reddatur.

17. Similiter secundum Dei mandatum praecipimus ut omnes decimam partem substantiae et laboris suis ecclesiis et sacerdotibus donent, tam nobiles quam ingenui similiter et liti, juxta quod Deus unicuique dederit christiano, partem deo reddant.

18. Ut in dominicis diebus conventus et placita publica non faciant, nisi forte pro magna necessitate aut hostilitate cogente, sed omnes ad ecclesiam recurrant ad audiendum verbum Dei, et orationibus vel justis operibus vacent. [...]

21. Si quis ad fontes aut arbores vel lucos votum fecerit, aut aliquid more gentilium obtulerit, et ad honorem daemonum commederet, si nobilis fuerit — solidus sexaginta, si ingenuus — triginta, si litus — quindecim [fisco componant]. Si vero non habuerint unde praesentaliter persolvant, ad ecclesiae servitium donentur usque dum ipsi solidi solvantur.

22. Jubemus ut corpora christianorum Saxonorum ad cimiteria ecclesiae deferantur, et non ad tumulus paganorum. [...]

Наведені нижче фрагменти з Аахенських капітуляріїв імператора Карла Великого 802, 812 та 813 рр. стосуються реорганізації адміністративного апарату Франкської держави і встановлення регулярного контролю над місцевими владами. Зокрема, йдеться про розмежування судової юрисдикції короля, магнатів і Церкви, впорядкування судовинної процедури, регламентації скликання війська і проведення фіскальних переписів.

CAPITULARIA AQUISGRANENSIA

Anno 802

2. De fidelitate promittenda domno imperatori. Praecepitque ut omnis homo in toto regno suo, sive ecclesiasticus sive laicus, unusquisque secundum votum et propositum suum, qui antea fidelitate sibi regis nomine promisissent, nunc ipsum promissum hominis caesaris faciat. Et hi, qui adhuc ipsum promissum non perfecerunt, omnes usque ad duodecimo aetatis annum similiter fecerant. Et ut omnes traderentur publice, qualiter unusquisque intellegere posset, quam magna in isto sacramento et quam multa comprehensa sunt, non, ut multi usque nunc existimaverunt, tantum fidelitate domno imperatori usque in vita ipsius, et ne aliquem inimicum in suum regnum causa inimicitiae inducat, et ne alicui infidelitate illius consentiant aut retaceant, sed ut sciant omnes istam in se rationem hoc sacramentum habere. [...]

4. [...] Ut nullus homo neque cum perjuri neque alii ullo ingenio vel fraude per nullius unquam adolationem vel praemium, neque servum domni imperatoris, neque terminum, neque terram, nihilque quod jure potestativo permaneat, nullatenus contradicat, neque abstrahere audeat vel celare. Et ut nemo fugitivos fiscales suos, qui se injuste et cum fraudes liberas dicunt, celare neque abstrahere cum perjurio vel alio ingenio praesumat. [...]

6. Ut beneficium domni imperatoris desertare nemo audeat, propriam suam exinde construere.

7. Ut ostile bannum domni imperatoris nemo praetermittere praesumat, nullusque comes tam praesumptiosus sit, ut illum de his, qui hostem facere debiti sunt, exinde vel aliqua propinquitatis defensionem, vel cujus muneris adolationem dimittere audeat. [...]

8. Ut comites et centenarii ad omnem justitiam faciendum compellent, et juniores tales in ministeriis suis habeant, in quibus securi confident, qui legem atque justitiam fideliter observent, pauperes nequaquam oppriment, fures, latronesque et homicidas, adulteros, malificos atque incantatores vel auguriatrices, omnesque sacrilegos nulla adulatione vel praemium nulloque sub tegimine celare audeant, sed magis prodere, ut emendentur et castigentur secundum legem, ut Deo largiente omnia haec mala a christiano populo auferantur. [...]

26. Ut iudices secundum scriptum legem juste judicent, non secundum arbitrium suum.

27. Praecipimusque ut in omni regno nostro neque dives neque pauper peregrino nemini hospitia denegare audeat. [...]

Anno 812

5. Ut missi nostri diligenter inquirent et describere faciant unusquisque in missatico, quid unusquisque de beneficio habeat vel quot homines casatos in ipso beneficio.

6. Quomodo eadem beneficia constricta sunt, aut quis de beneficio suo alodem comparavit vel struxit.

7. Ut non solum beneficia episcoporum, abbatum, abbatissarum atque comitum sive vassalorum nostrorum, sed etiam nostri fisci describantur, ut scire possemus quantum etiam de nostra in uniuscujusque legatione habemus. [...]

10. Ut missi nostri censos nostros perquirant diligenter, undecumque antiquitus venire ad partem regis solebant. Similiter et freda. Et nobis renunciant, ut nos ordinemus, quid de his in futurum fieri debeat.

11. Ut de rebus unde census ad partem regis exire solebat, si ad aliquam ecclesiam traditae sunt aut tradantur propriis heredibus aut qui eas retinuerit vel illum census persolvat.

Anno 813

1. Ut episcopi circumeant parrochias sibi commissas, et ibi inquirendi studium habeant de incestu, de patricidiis, fratricidiis, adulteriis, cenodoxiis et alia mala, quae contraria sunt Deo, quae in Sacris Scripturis leguntur, quae christiani devitare debent. [...]

6. De his, qui a litterarum conscriptione ingenui fuerint si sine traditione mortui fuerint, hereditas eorum ad opus nostrum recipiatur. Nec comes nec vicarius illud sibi societ, sed ad opus nostrum revocetur. Similiter volumus ut banni nostri de illis unde censa exigunt, ut ipsa censa ad nostrum opus vel ubi nos jubemus veniant.

7. De hereditate inter heredes, si contentiose egerint, et rex missum suum ad illam divisionem transmiserit, decimum mancipium et decimam virgam hereditatis fisco regis datur.

9. De hoste pergendo, ut comiti in suo comitatu per bannum unumquemque hominem per sexaginta solidos in hostem pergere bannire studeant, ut ad placitum denuntiatum ad illum locum ubi jubetur veniant. Et ipse comes praevideat quomodo sint parati, id est lanceum, scutum aut arcum cum duas cordas, sagittas duodecim, de his uterque habeant. Et episcopi, comites, abbates hos homines habeant, qui hoc bene provideant et ad diem denuntiati placiti veniant, et ibi ostendant quomodo sint parati. Habeant loricas vel galeas et ad temporalem hostem, id est aestivo tempore [...]

11. Ut comites unusquisque in suo comitatu carcerem habeant. Et iudices atque vicarii patibulos habeant.

12. Ut homines boni generis, qui infra comitatu inique vel injuste agunt, in praesentia regis ducantur, et rex super eos distractionem faciat carcerandi, exiliandi usque ad emendationem illorum. [...]

14. Ut episcopi et abbates advocatos habeant. Et ipsi habeant in illo comitatu propriam hereditatem. Et ut ipsi recti et boni sint, et habeant voluntatem recte et juste causas perficere. [...]

16. Quod nullus seniore suum dimittat postquam ab eo acciperit valente solido uno, excepto si eum vult occidere aut cum baculo caedere vel uxorem aut filiam maculare seu hereditatem ei tollere. [...]

20. Et si quis fidelibus suis contra adversarium suum pugnam aut aliquod certamen agere voluit, et convocavit ad se aliquem de comparis suis ut ei adiutorium praebisset, et ille noluit et exinde negligens permansit, ipsum beneficium, quod habuit, auferatur ab eo, et datur ei, qui in stabilitate et fidelitate sua permansit. [...]

EDICTUM DE BENEFICIIS

Едикти імператорів Конрада II (1037 р.) і Лотаря III Саксонського (1136 р.) юридично оформляють васально-ленну структуру феодалної ієрархії середньовічного суспільства. У першому з них узаконюється перехід бенефіціїв — земельних володінь, наданих у тимчасове користування за рицарську службу, — у спадковий феодал, а в другому — обумовлюється залежність бенефіціаріїв від своїх сеньйорів під загрозою втрати бенефіція.

In nomine sanctae et individuae Trinitatis.

Chuonradus, Dei gratia Romanorum imperator augustus.

Omnibus sanctae Dei ecclesiae nostrisque fidelibus, praesentibus scilicet et futuris, notum esse volumus, quod nos ad reconciliandos animos seniorum et militum, ut ad invicem semper inveniantur concordantes, et ut fideliter et perseveranter nobis et suis senioribus serviant devote, praecipimus et firmiter statuimus, ut nullus miles episcoporum, abbatum, abbatissarum aut marchionum vel comitum, vel omnium, qui beneficium de nostris publicis bonis aut de ecclesiarum praediis nunc tenet aut tenuerit vel hactenus injuste perdidit, tam de nostris majoribus walvassoribus, quam et eorum militibus sine certa et convicta culpa suum beneficium perdat, nisi secundum constitutionem antecessorum nostrorum et iudicium parium suorum. Si contentio fuerit inter seniores et milites, quamvis pares adjudicaverint illum suo beneficio carere debere, si ille dixerit hoc injuste vel odio factum esse, ipse suum beneficium teneat, donec senior et ille, quem culpatur, cum paribus suis ante praesentiam nostram veniant, et ibi causa juste finiatur. Si autem pares culpatur in iudicio senioribus defecerint, ille, qui culpatur, suum beneficium teneat, donec ipse cum suo seniore et paribus ante nostram praesentiam veniant. Senior autem aut miles, qui culpatur, qui ad nos venire decreverit, sex hebdomadas antequam inter incipiat, ei cum quo litigaverit innotescat. Hoc autem de majoribus walvassoribus observetur. De minoribus vero in regno aut ante seniores aut ante nostrum missum eorum causa finiatur.

Praecipimus etiam, ut cum aliquis miles, sive de majoribus sive de minoribus, de hoc seculo migraverit, filius ejus beneficium habe-

at. Si vero filium non habuerit, et abjaticum ex masculo filio reliquerit, pari modo beneficium habeat, servato usu majorum walvassorum in dandis equis et armis suis senioribus. Si forte abjaticum ex filio non reliquerit, et fratrem legitimum ex parte patris habuerit, si seniore offensus habuit, et sibi vult satisfacere et miles ejus effici, beneficium quod patris sui fuit habeat. Insuper etiam omnibus modis prohibemus, ut nullus senior de beneficio suorum militum cambium aut precarium aut libellum sine eorum consensu facere praesumat. Illa vero bona tenet proprietario jure, aut per praecepta aut per rectum libellum sive per precarium, nemo injuste eos disvestire audeat. Fodrum de castellis, quod nostri antecessores habuerunt, habere volumus, illud vero non habuerunt nullo modo exigimus.

Si quis hanc jussionem infregerit, auri libras centum componat, medietatem camerae nostrae et medietatem illi, cui dampnum illatum est.

Signum domni Chuonradi, Romanorum imperatoris augusti.

Kadolphus, cancellarius vice Herimanni, archicancellarii, recognovi.

Datum 5. Kalendas Junii, indictione 5., anno Dominicae Incarnationis 1037, anno autem domni Chuonradi regis 13, imperatoris 11.

Actum in obsidione Mediolani feliciter. Amen.

CONSTITUTIO DE FEUDORUM DISTRATIONE

Lotharius, divina favente clementia tertius Romanorum imperator, pius, felix,— universo populo.

Imperialis benevolentiae proprium judicamus subjectorum comoda investigare, et eorum diligenti cura mederi calamitatibus, similiter bonum publicum statum ac dignitatem imperii privatis commodis praeponere.

Quocirca omnium fidelium nostrorum tam futurorum tam praesentium noverit universitas, qualiter dum apud Rocialias secundum antiquorum consuetudinem imperatorum pro justitia et pace regni componenda sederemus, omnia quae ad honorem imperii spectare videntur sollicite indagantes, perniciosissimam pestem et rei publicae non mediocre detrimentum inferentem resecare proposuimus. Per multas enim interpellationes ad nos factas didicimus, milites beneficia passim distrahere, ac ita omnibus exhaustis, suorum seniorum servitia subterfugere; per quod vires imperii maxime attenuatas cognovimus, dum proceres nostri milites suos omnibus beneficiis exutos ad felicem nostri nominis expeditionem transducere non valeant. Hortatu itaque atque consilio archiepiscoporum, episcoporum, ducum, marchionum, comitum, palatinorum ceterorumque nobilium, simul et iudicum, hac edictali lege in aevum Deo proprio valitura decernimus, nemini licere beneficia, quae a suis senioribus habet, absque ipsorum permissu distrahere, vel aliquod commertium adversus tenorem nostrae constitutionis excogitare, per quod imperii vel dominii minuatur utilitas.

Si quis vero contra saluberrima nostrae constitutionis praecepta ad hujusmodi illicitum commertium accesserit, vel aliquid in fraudem legis machinari temptaverit, pretio ac beneficio se cariturum cognoscat. Notarios vero, qui super tali contractu vel aliquid instrumentum conscripserint, post ammissionem officii infamiae periculum sustinere sancimus.

Data die 6. mensis Novembris, indicatione 151¹.

¹ Тобто у 1136 р.

“MAGNA CHARTA LIBERTATUM”

«Велика хартія вольностей», окремі пункти з якої нижче дано, була підписана англійським королем Йоаном Безземельним у 1215 р. на знак капітуляції після тривалої боротьби з баронами і рицарями за обсяг прерогатив короля. Незважаючи на те, що в «Хартії» переважають поступки і привілеї на користь феодальної верхівки і що інтереси решти вільних станів представлені набагато скромніше, цей акт вважається переломним в історії формування прав особи й станів. Зокрема, тут започатковане становлення Великої Ради королівства, яка вже з XIII ст. перетворилася на регулярний парламент; «Хартія» гарантує городянам свободу торгівлі, єдність мір і ваг та міське самоврядування, а також уперше в європейському законодавстві формує право людини на вільний в'їзд і виїзд з країни та основоположний для європейського розвитку принцип недоторканості особи від арешту, ув'язнення і конфіскації майна без вироку суду (*Habeas corpus*). Повний текст «Великої хартії вольностей» складається з 63 статей.

Johannes, Dei gratia rex Angliae, dominus Hiberniae, dux Normanniae et Aquitaniae et comes Andegaviae.

Archiepiscopis, episcopis, abbatibus, comitibus, baronibus, justiciariis, forestariis, vicecomitibus¹, praepositis, ministris et omnibus ballivis² et fidelibus suis salutem. Sciatis, nos intuitu Dei et pro salute animae nostrae et omnium antecessorum et heredum nostrorum, ad honorem Dei et exaltationem sanctae ecclesiae et emendationem regni nostri, per consilium venerabilium patrum nostrorum [...] et aliorum fidelium nostrorum.

1. In primis concessisse Deo et hac praesenti carta nostra confirmasse, pro nobis et heredibus nostris in perpetuum, quod Anglicana Ecclesia libera sit, et habeat jura sua integra, et libertates suas illaesas; et ita volumus observari; quod apparet ex eo quod libertatem electione, quae maxima et magis necessaria reputatur Ecclesiae Anglicanae, mera et spontanea voluntate, ante discordiam inter nos et barones nostros motam, concessimus et carta nostra confirmavimus. [...]

¹ *vicecomes* — тут: шериф.

² *ballivus* — бейліф.

Concessimus etiam omnibus liberis hominibus regni nostri, pro nobis et heredibus nostris in perpetuum, omnes libertates subscriptas, habendas et tenendas eis et heredibus suis, de nobis et heredibus nostris.

2. Si quis comitum vel baronum nostrorum, sive aliorum tenentium de nobis in capite¹ per servitium militare, mortuus fuerit, et cum decesserit heres suus plene aetatis fuerit et relevium² debeat, habeat hereditatem suam per antiquum relevium; scilicet heres vel heredes comitis de baronia comitis³ integra per centum libras⁴; heres vel heredes baronis de baronia integra per centum libras; heres vel heredes militis de feodo militis integro per centum solidos⁵ ad plus; et qui minus debuerit, minus det secundum antiquam consuetudinem feodorum.

3. Si autem heres alicujus talium fuerit infra aetatem et fuerit in custodia, cum in aetatem pervenerit, habeat hereditatem suam sine relevio et sine fine⁶. [...]

6. Heredes maritentur absque disparatione, ita tamen quod, antequam contrahatur matrimonium, ostendatur propinquus de consanguinitate ipsius heredis.

7. Vidua post mortem mariti sui statim et sine difficultate habeat maritagium⁷ et hereditatem suam, nec aliquid det pro dote sua vel pro maritaggio suo, vel hereditate sua quam hereditatem maritus suus et ipsa tenuerit die obitus ipsius mariti, et maneat in domo mariti sui per quadraginta dies post mortem ipsius, infra quos assignetur ei dos sua.

8. Nulla vidua distringatur ad se maritandum dum voluerit vivere sine marito; ita tamen quod securitatem faciat quod se non maritabit sine assensu nostro, si de nobis tenuerit, vel sine assensu domini sui⁸, de quo tenuerit, si de alio tenuerit. [...]

¹ *tenere in capite* — тримати в опіці чи здійснювати право сюзеренітету безпосередньо, без проміжного ієрархічного шабля.

² *relevium, ii n* — рельєф.

³ *baronia comitis* — графська баронія.

⁴ *libra, ae f* — фунт, тут: грошова одиниця.

⁵ *solidus, i m* — шилінг.

⁶ *finis, is m* — тут: податок.

⁷ *maritagium, ii n* — придане.

⁸ *dominus, i m* — тут: сеньйор.

9. Nullum scutagium¹ vel auxilium ponatur in regno nostro, nisi per commune consilium regni nostri, nisi ad corpus nostrum redimendum², et primogenitum filium nostrum militem faciendum³, et ad filiam nostram primogenitam semel maritandam et ad haec non fiat nisi rationabile auxilium: simili modo fiat de auxiliis de civitate Londinae. [...]

13. Et civitas Londinae habeat omnes antiquas libertates et liberas consuetudines suas, tam per terras, quam per aquas. Praeterea volumus et concedimus, quod omnes aliae civitates et burgi, et villae⁴, et portus habeant omnes libertates et liberas consuetudines suas.

14. Et ad habendum commune consilium regni, de auxilio, assidendo aliter quam in tribus casibus praedictis vel de scutagio assidendo, summoneri faciemus archiepiscopos, episcopos, abbates, comites, et majores barones, sigillatim per litteras nostras; et praeterea faciemus summoneri in generali, per vicecomites et ballivos nostros, omnes illos, qui de nobis tenent in capite, ad certum diem, scilicet ad terminum quadraginta dierum ad minus, et ad certum locum, et in omnibus litteris illius summonitionis causam summonitionis exprimemus; et sic facta summonitione negotium ad diem assignatum procedat secundum consilium illorum, qui praesentes fuerint, quamvis non omnes summoniti venerint. [...]

16. Nullus distringatur ad faciendum majus servitium de feodo militis, nec de alio libero tenemento, quam inde debetur.

20. Liber homo non amercietur pro parvo delicto, nisi secundum modum delicti, et pro magno delicto amercietur secundum magnitudinem delicti, salvo contenemento suo; et mercator eodem modo, salva mercatura sua, et villanus eodem modo amercietur salvo waynagio⁵ suo, si inciderint in misericordiam⁶ nostram, et nulla praedictarum misericordiarum ponatur, nisi per sacramentum proborum hominum de visneto⁷.

¹ *scutagium, ii n* — тут: щитові гроші.

² *redimere corpus* — викупляти з полону.

³ *militem facere* — підносити в рицарі.

⁴ *civitas, tatis f* — місто; *burgus, i m* — бург, укріплене місто-фортеця; *villa, ae f* — тут: містечко.

⁵ *waynagium, ii n* — інвентар.

⁶ *miserecordia, ae f* — тут: штраф.

⁷ *homines de visneto* — сусіди, люди з однієї округи.

21. Comites et barones non amercientur nisi per pares¹ suos, et non nisi secundum modum delicti. [...]

27. Si aliquis liber homo intestatus decesserit, catalla² sua per manus propinquorum parentum et amicorum suorum, per visum ecclesiae distribuantur, salvis unicuique debitis, quae defunctus ei debebat.

28. Nullus constabularius³ vel alius ballivus noster capiat blada⁴ vel alia catalla alicujus, nisi statim inde reddat denarios aut respectum inde habere possit de voluntate venditoris. [...]

30. Nullus vicecomes vel ballivus noster vel aliquis alius capiat equos vel carectas⁵ alicujus liberi hominis pro cariagio⁶ faciendo, nisi de voluntate ipsius liberi hominis.

31. Nec nos, nec ballivi nostri capiemus alienum boscum⁷ ad castra vel alia agenda nostra, nisi per voluntatem ipsius, cujus boscus ille fuerit. [...]

38. Nullus ballivus ponat de cetero aliquem ad legem simplici loquela sua, sine testibus fidelibus ad hoc inductis.

39. Nullus liber homo capiatur vel imprisonetur aut dissentiatur aut ablegetur, aut exuletur, aut aliquo modo destruatur, nec super eum ibimus, nec super eum mittemus, nisi per legale iudicium parium suorum vel per legem terrae. [...]

42. Liceat unicuique de cetero⁸ exire de regno nostro, et redire, salvo et secure, per terram et per aquam, salva fide nostra, nisi tempore guerrae per aliquod breve tempus, propter communem utilitatem regni, exceptis imprisonatis et ablegatis secundum legem regni et gente de terra contra nos guerrina⁹. [...]

45. Nos non faciemus justiciarios, constabularios, vicecomites vel ballivos, nisi de talibus, qui sciant legem regni et eam bene velint observare. [...]

¹ *par, paris* m — тут: пер.

² *catallum, i* n — нерухоме майно.

³ *constabularius, ii* m — тут: констебль.

⁴ *bladum, i* n — хліб.

⁵ *carecta, ae* f — повозка, підвода.

⁶ *cariagium, ii* n — перевезення.

⁷ *boscus, i* m — ліс.

⁸ *de cetero* — тут: і надалі.

⁹ *guerrinus, a, um* — який (що) знаходиться у стані війни.

60. Omnes autem istas consuetudines praedictas et libertates, quas nos concessimus in regno nostro tenendas quantum ad nos pertinet erga nostros, omnes de regno nostro, tam clerici quam laici, observent quantum ad se pertinet erga suos [vasallos]. [...]

63. Quare volumus et firmiter praecipimus quod Anglicana ecclesia libera sit et quod homines in regno nostro habeant et teneant omnes praefatas libertates, jura et concessionones, bene et in pace, libere et quiete, plene et integre sibi et heredibus suis, de nobis et heredibus nostris, in omnibus rebus et locis in perpetuum, sicut praedictum est. Juratum est autem tam ex parte nostra quam ex parte baronum, quod haec omnia supradicta bona fide et sine malo ingenio observabuntur. Testibus supradictis et multis aliis.

Data per manum nostram in prato quod vocatur Ronimede, inter Windlesoram et Stanes¹ quinto decimo die Julii, anno regni nostri decimo septimo.

¹ *Ronimes, edis* — Реннімід; *Windlesora et Stanes* — Уїндзор і Стенз.

У Чеській державі християнство утвердилося в ролі панівної релігії вже наприкінці IX століття. Проте тут, як і в багатьох інших країнах, конфлікти чи боротьба за владу часто спиралася на гасла оборони язичницьких («прабатьківських») вірувань. Язичницький струмінь, підтримуваний племінною знаттю, яка протидіяла політичному об'єднанню чеських земель, складав поважну загрозу для позицій церковної і військової верхівки, викликаючи репресивні заходи з її боку як стосовно відкритих антихристиянських виступів, так і стосовно прихованого язичництва, або так званого двовір'я. Відгуком таких конфліктів є наведений далі декрет князя Бржетислава I 1039 р., який встановлює штрафи за дотримання язичницьких обрядів у шлюбах, похоронах тощо.

DECRETA BRECSLAI I DUCIS

1. Hoc meum proximum et primum sit decretum, ut vestra connubia, quae hactenus habuistis ut lupanaria seu brutis animalibus communia, a modo juxta canonum scita sint legitima, sint privata, sint insolubilia, ita duntaxat, ut una vir conjuge et conjunx viro uno contenti vivant.

2. Si autem conjunx virum, aut vir conjugem spreverit, et rixa inter eos usque ad discidium effebruerit, qui ex eis in priorem copulam legitime celebratam redire noluerit, nolo ut secundum ritum nostrae terrae hujus rei violator in servitutem redigatur, sed potius nostri immutabilis decreti per angariam, qualiscunque sit persona, redigatur in Ungariam, et nequamquam liceat ut pretio se redimat, aut in hanc terram redeat, ne unius contagio oviculae totum Christi serpat per ovile.

3. Eadem sententia sint plectendae virgines et viduae et adulterae, quae nomen bonum amississe et pudorem corrupisse ac per scortum concepisse dignoscuntur, nam cum liberum nubendi habeant arbitrium, cur committunt adulterium et conceptus suos abortivant, quod est pessimum scelus scelerum.

4. Si vero mulier proclamaverit pari vice non amari, sed inclementer a viro suo affigi et profligari, detur inter eos iudicium Dei, et qui inventus fuerit reus, solvat poenas rei.

5. Similiter et de his, qui homicidiis infamantur, archipresbyter comiti illius civitatis nomina eorum asscribat et comes eos conveniat;

et si sunt rebelles, in carcerem redigat, donec aut poenitentiam dignam agant, aut si negant, ignito ferro sive adjurata aqua — utrum culpabiles sint, examinentur.

6. Fratricidas autem et parricidas sive sacerdotum interfectores et hujusmodi capitalibus criminibus irretitos, archipresbyter assignet eos comiti vel duci, sive per manus et ventrem ferratos de regno ejectionem, ut ad instar Cain vagi et profugi circumeant terram.

7. Tabernam, quae est radix omnium malorum, unde prodeunt furta, homicidia, adulteria et caetera mala, et qui parat et qui paratam comparat, anathema sit.

8. Qui comprehensus fuit hujus violator decreti tabernarius, in medio foro ad palam suspensus et usque ad fastidium praeconis caesus depiletur; res tamen ejus non infiscentur, sed potus tantum in terram projiciatur, ne quis execrabili haustu polluitur.

9. Potatores autem si deprehensi fuerint, non prius de carcere exeant, quam in fiscum ducis unusquisque CCC nummos componat.

10. Fora autem dominicis diebus omnino ne fiant, interdicimus, quae ideo maxime in his celebrantur regionibus, ut ceteris diebus suis vacent operibus.

11. Si quis autem quam dominicis, tam festis diebus publice ad ecclesiam feriari indictis in aliquo servili opere inventus fuerit, ipsum opus et quod in opere est inventum, archipresbyter tollat jumentum et CCC ducis in fiscum solvat nummos.

12. Similiter et qui in agris sive in silvis suos sepeliunt mortuos, hujus rei praesumptores archidiacono bovem et CCC in fiscum ducis solvant nummos; mortuum tamen in poliandro fidelium humi condant denuo.

Статут короля **Пржемисла Оттона I** (1222 р.; 2-га редакція 1229 р.) відбиває один з етапів формування у Чехії норм шляхетського (так званого «земського») права, яке санкціонувало станові прерогативи феодалів. Чеське земське право значно вплинуло на норми публічного життя Польського королівства і Великого князівства Литовського. Безперечний вплив старочеського права простежується і в законодавчих пам'ятках литовсько-руської держави — Литовському Статуті 1529 р. та його пізніших редакціях. Зокрема, елементи чеського судового устрою і форм процесуальності, а також численні репліки судової термінології присутні у другій редакції Статуту (1566 р.), яка під назвою «Волинського Статуту» до кінця 30-х — початку 40-х років XIX ст. зберігала чинність в Україні. Нижче наводяться окремі пункти зі статуту Пржемисла Оттона, де з незначними змінами затверджується «Право Конрада» — законодавчий акт, виданий князем Конрадом Оттоном I (1188—1191). Зафіксоване в ньому зростання обсягу недоторканості особи «знатних людей» (*viri nobiles*) стало одним з головних постулатів земського права.

STATUTA DUCIS OTTONIS

In nomine sanctae et individuae Trinitatis. Amen.

Otacarus, qui et Premisl, Dei gratia Boëmorum rex [...]

Aequitati et consentaneum est regiae conveniens excellentiae pariter et honori, modis omnibus ad hoc intendere atque niti, ut nemo contra juris ordinem aggravetur, sed jura omnia conserventur unicuique penitus inconvulsa, juris enim observantia et temporalis honoris gloria conservatur, et animae a Deo in coelesti praemium tribuetur.

Ne autem ea jura, quae prius a nostris praedecessoribus, ut a bonae memoriae duce Conrado et ab aliis postmodum aut a nobis [...] sunt statuta, processu temporis per quemquam hominem possint immutari, sed perpetuo stabilitate permaneant atque firma, noverit tam praesens aetas quam ejus sequens posteritas, quod nos habito diligenti tractatu cum fidelibus nostris zuppanis, Boëmis pariter et Moravis, volentes ab omnibus perpetuo inviolabiliter observari, jura statuimus in hunc modum:

1. Omnes hereditates, quas viri nobiles tam majores quam minores tempore ducis Conradi sine querela juste et pacifice hucusque possederunt, in bona tranquillitate pacis admodo possideant.

2. Item nullus camerarius citet aliquem nisi certo cum testimonio eorum, quorum interest, et nominatim quilibet eorum debet ducere castellani nuntium, et alium judicis, insuper duos probos viros de circumsedentibus villis; et si camerarius vadit ipse secundus aut tertius sine nuntiis beneficiatorum, si interficitur, nihil de eo respondeatur. [...]

5. Item qui dicitur «*na rok*»¹, hoc non debet esse nisi ubi constet sub certo testimonio, sua bona amisisse, nisi acciderit in silva vel in aliquo loco secreto vel alicui hospiti, et antequam admittatur, debet notificari curiae, quorum interest, scilicet judici, castellano cum ceteris. [...]

7. Nullus «*zok*»² aliquem accuset, nisi certo sub testimonio vicinorum constet de damno; et si fuerit *zok* convictus testimonio fori communis, lapidetur.

8. Quando aliquis iudicium aquae debet subire, nullus eum in aquam dimittat nisi sacerdos et ejus cooperatores, si deus juverit eum, judici dat duos denarios et sacerdoti XIV, si nudaverit se et iudicium noluerit subire, solvat capellano VII denarios et vetulae duos. [...]

10. Quando ducitur quod dicitur *zvod*³, debet adesse castellani nuntius, iudices et villici et camerarii, et unus vel duo de vicinatu illo, et ultra tres non ducatur, sed in tertio remaneat; et si convictus fuerit, CC in cameram regis reddat denarios et illi, qui dicitur *powod*⁴, satisfaciatur. [...]

24. Item ad clamorem communem, qui *ne stoyte* vulgariter nominatur, nullus currere teneatur nisi de propria voluntate hoc facere voluerit.

25. Item si vestigia rei furtivae secus aliquem villam deperierint, eadem villa occasione ejusdem furci nullatenus puniatur. [...]

28. Insuper nunquam iudex debet iudicare solus nisi praesente castellano aut aliquibus nobiles; et quando villicus iudicat, non debet ire ad capiendum consilium de iudicio, sed iudicet sedens cum militibus. [...]

¹ *Na rok* (чеськ.) — на судовий розгляд; *rok* — термін судового розгляду.

² *Zok* (чеськ.) — слід; «сочити» — гнати слід за злочинцем, доводячи факт злочину неспростовними доказами.

³ *Zvod* (чеськ.) — суперечка сторін у присутності суду.

⁴ *Powod* (чеськ.) — позивач.

34. Item ad iudicium nullus accedat, nisi de modo secundum jus primo citetur. [...]

36. Praeterea duellum quod in vulgari *kiy*, non habeant nisi extraneos.

37. In his omnibus excipimus privilegia religiosorum virorum a principibus eis concessa, et jura clericorum cum dotibus ecclesiarum, quibus reguntur secundum jus canonicum.

Ut autem haec omnia rata et inclusiva permaneant et majori nitantur robore ac evidentiori in postremum pateant veritate, praesentem paginam eis fecimus conscribi et sigilli nostri impressione roborari, testibus subnotatis, quorum nomina sunt haec [...].

Acta sunt haec anno Domini Incarnationis MCCXXII in Znoym, rege et regina cum praenotatis testibus ibidem feliciter existentibus. Datum per manum Hermanni, regis Boëmiae notarii.

Перша кодифікація польського права (*jus Polonicum*), здійснена для малопольських земель статутом короля Казимира III у 1347 р. (так званий Віслицький статут), відобразила розвинутий рівень феодальних відносин у Польській державі. Статут окреслює права шляхти як панівного стану, зміцнюючи, зокрема, її владу над залежним селянством. Нижче наведено один із параграфів Віслицького статуту, у якому обмежуються селянські переходи від одного землевласника до іншого. Цей параграф вважається першим із серії актів селянського законодавства Корони Польської і розцінюється як юридичний фундамент пізнішого зміцнення підданської залежності селян.

STATUTA REGIS CASIMIRI MAGNI

De kmethone, a domino suo fugiente

Praeterea declarando statuimus, quod cum a nobis sive a quocunque aliquo domino, nobis subdito, kmetho effugerit absque culpa sui domini, idem kmetho fugiens nullum jus acquirat tamdiu, donec domino suo de mansione ipsius non constabit et intra annum ipsum jure non repetierit, extunc post annum si ipsum repetere voluerit minime sibi hoc facere licebit, qui profugus si propter austeritatem seu rancorem domini sui redire timens etiam jure convictus noluerit, extunc decernimus, quod idem fugiens domino suo tres marcas pro poena et censum annualem integre, quem alias solvebat solvere tenebitur, et per hoc a domino suo fugitivus liberabitur antedictus; hoc tamen in jure terrestri non Teuthonico¹ intelligi volumus. Quando vero in jure Teuthonico kmetho residet, idem fugere seu recedere non potest nisi haereditate vendita, vel loco sui kmethonem aequae divitem collocet, aut agris ex toto extirpatis, hiemalibusque et aestivalibus seminatis domino resignando, recedere poterit pro libito. [...]

Culpa vero propter quas a domino suo fugere licitum sit kmethoni sunt istae: prima, quando dominus propter suum excommunicatur delictum et ob hoc kmethones ecclesiastica privantur sepultura; item secunda, quando dominus villae, in quocunque loco suam villanam oppresserit violenter, et cum primum de hoc constiterit, nedum parentes oppressae, verum etiam omnes villani, ubi hoc scelus commissum

¹ *Non Teuthonico (jure)* — не на німецькому (праві).

fuerit, quacunq̄ue hora recedendi liberam habeant facultatem, nec oppressor hujusmodi seu dominus villae ipsos detinere audeat, seu in aliquo molestare.

Item liceat ipsis kmethonibus facere, cum ob culpam sui domini pignora de eis fuerint recepta, tunc absque quolibet impedimento possunt fugere ab eodem. Sed praemissis culpis non existentibus, kmetho nequaquam recedat a domino suo, nisi domo bona relicta et decenter septa, solum in necessitate domini, juxta consuetudinem hactenus observatam. Et si antea libertatem habeat, tot annis domino suo serviat [ab ipso minime recedendo], quot annorum libertate gaudebat, et hoc quando in jure Polonico sedet kmetho. Quando vero kmetho jure Teuthonico est locatus, idem nequat recedere ullo modo, nisi tot annis censum exsolvat, quot annis habuit libertatem, nec tunc hoc sibi liceat, nisi aequè divitem loco sui kmethonem constituat, et agris suis in toto excultis seu extirpatis et seminatis hiemalibus et aestivalibus tunc recedere permittatur.

Поступове розширення прав шляхти Корони Польської королівства, яке зрештою привело до утвердження у XVI ст. специфічного устрою «шляхетської демократії», реалізувалося через низку привілеїв-поступок, надаваних королем на користь шляхетського загалу. Це, зокрема, Кошицький привілей 1374 р., Пйотрківський 1388 р., Червінський 1422 р., Бжеський 1430 р., Нешавський 1454 р. та ін. Одним з них є наведений нижче у скороченому вигляді Єдлинський привілей Владислава Ягайла 1430 р. (повторно підтверджений у Кракові 1433 р.). Цим актом король звільняв шляхетські маєтки від повинностей, гарантував недоторканість майна та особи шляхтича тощо. Єдлинський привілей відіграв важливу роль і в історії України, оскільки саме в ньому було проголошене поширення станових прерогатив польської шляхти на шляхту Поділля і Галичини, яка доти вважалася особистими слугами короля, що тягло за собою відповідні обмеження в правах, зокрема — праві на самоврядування й виборне представництво на сеймах.

REGIS VLADISLAI JAGIELLONIS STATUTA DE LIBERTATIBUS REGNICOLARUM

Significamus tenore praesentium quibus expedit universis et singulis [...]

Omnia jura et ipsorum privilegia quae dudum, circa coronationem nostram et aliis postmodum momentis et temporibus ipsis concessimus vel quae eis alii reges et principes veri haeredes Regni Poloniae praedecessores nostri ab antiquis temporibus concesserint; patrocínio praesentis privilegii nostri ratificamus, approbamus, renovamus et confirmamus. [...]

Item promittimus insuper et spondemus, quod dum ad requisitionem nostram nobiles nostri Regni extra metas ejusdem Regni nostri, ad repellendam hostium saevitiam transferre contigerit, ipsis satisfactionem condignam pro captivitate caeterisque damnis notabilibus faciemus.

Metas vero seu granicies saepedicti Regni memorati nobiles, ab insultu et incursu aemulorum et hostium propriis sumptibus tueri debent et omnimode teneantur. [...]

Et si quis ex nostris baronibus, nobilibus, proceribus seu terrigenis aliquem vel aliquos captivum vel captivos cujuscunque status, conditionis aut eminentiae captivaverit, illi vel illis promittimus a

quolibet hujusmodi captivo dare et solvere unam sexagenam monetae, in Regno nostro currentis, et recipere pro nobis captivum depactandum exceptis civibus et plebeis, quos ille vel illi depactent, qui eos duxerit seu duxerint captivandos pro libito suae voluntatis.

Item quod quando praefatis nostris terrigenis, extra metas Regni nostri expeditionaliter exire seu se transferre mandabimus seu mandaremus quinque marcas super quamlibet hastam dare, solvere et distribuere promittimus in civitate notabiliori, cujuslibet districtus seu antequam metas Regni nostri exiverint praedicti.

Absolvimus insuper et perpetuo liberamus omnes et singulos omnium nostrorum terrigenarum kmethones ab omnibus solutionibus, contributionibus, et exactionibus, vecturis, laboribus, equitaturis, *podwodis* dictis, angariis, gravamI—nibus, frumentorum dationibus, dictis *sep* vulgariter, praeterquam duos grossos monetae usualis Polonicae et in Regno Poloniae communiter decurrentis, quos quidem duos grossos quilibet kmetho praedictorum terrigenarum de quolibet laneo possesso solvet, etiamsi illum plures personae possideant.

Scultetis eorum et servitoribus, quos ab hujusmodi solutione duorum gros-sorum volumus esse liberos et exemptos, necnon molendinatoribus, tabernatoribus et hortulanis, non habentibus nec colendibus agros hoc est mansos seu laneos integros vel medios, duntaxat exceptis atque demptis, singulis annis in futurum in festo sancti Michaëlis Archangeli usque ad diem sancti Nicolai solvere sit adstrictus. Si autem praedictorum molendinatorum sive tabernatorum aut hortulanorum aliquis integrum laneum agrorum coluerit, tunc ad solutionem duorum grossorum, si vero medium laneum, ad solvendum unum similiter monetae praedictae nobis sint adstricti. I...]

Item pollicemur: quod nullas stationes seu procuraciones vel descensus in civitatibus, villis et haereditatibus, curiis ac praediis ecclesiarum, nobilium et terrigenarum nostrorum facimus. Si vero casualiter, necessitate et opportunitate nos cogente, stationem in bonis, civitatibus, castris aut curiis ecclesiarum, nobilium nos facere contigerit, extunc nil vi vel potentia recipere faciamus, nil quomodolibet facere, recipi permittemus, imo quaeque necessaria nostris pecuniis propriis volumus comparare.

Caeterum promittimus et spondemus: quod nullum terrigenam possessionatum pro aliquo excessu seu culpa capiemus seu capi

mandabimus, nec aliquam vindictam in ipso faciemus, nisi iudicio rationabiliter fuerit convictus, et ad manus nostras vel nostrorum capitaneorum per iudices ejusdem terrae, in qua idem terrigena residet praesentatus; illo tamen homine, qui in furto vel in publico maleficio (utpote incendio, homicidio voluntario, raptu virginum et mulierum, vil-larum depopulationibus et spoliis) deprehenderetur, similiter illis, qui de se nollent debitam facere cautionem vel dare, juxta quantitatem excessus vel delicti, duntaxat exceptis.

Nulli autem bona seu possessiones recipiemus, nisi fuerit judicialiter per iudices competentes vel barones nostros nobis condemnatus. [...]

Item pollicemur: quod omnes terras nostras Regni nostri Poloniae, etiam terrarum Russiae includendo, salvis tamen avenae contributionibus (de quibus nobis, ad tempora vitae nostrae, sola Russia respondebit) ad unum jus et unam legem communem omnibus terris reducemus, reducimusque, ab unam et unibus tenore praesentium mediante. [...]

Datum Cracoviae feria sexta infra Octavam Epiphaniae domini, anno Domini 1433. Praesentibus [...].

Едикт польського короля і великого князя литовського Зігмунта I, оголошений у 1538 р., присвячувався впорядкуванню грошового обігу на землях Корони Польської і Великого князівства Литовського, зокрема — встановленню постійної рівноцінної взаємовартості польських злотих і литовських грошів.

EDICTUM REGIS SIGISMUNDI DE PECUNIA

Sigismundus, Dei gracia rex Poloniae, magnus dux Lithuaniae, Russiae, terrarumque Prussiae et Mazoviae etc. dominus et haeres.

Universis et singulis tam spiritualibus, quam secularibus, reverendissimis ac reverendis in Christi patribus, nec non magnificis, generosis et famatis, palatinis, castellanis, capitaneis, tenentariis civitatum et oppidorum nostrorum ac quorumcumque subditorum nostrorum, proconsulibus, consulibus, civitatibus et generaliter omnibus subditis nostris cujuscunque ordinis, gradus et conditionibus existentibus, ad quos praesentes nostrae litterae pervenerint et infrascriptum edictum nostrum prolatum fuerit, sincere fidelibus et gratis nobis dilectis, gratiam nostram regiam.

Sincere fideles et grati nobis dilecti! Cum proxime superioribus annis in Magno Ducatu nostro Lithuaniae ageremus, magnae fuerunt difficultates et dissensiones inter subditos et aulicos nostros Regni Poloniae et similiter subditos Magni ducatus Lithuaniae, idque occasione receptionis monetae Polonicae.

Nos vero obviam stantes iisdem difficultatibus ac dissensionibus, volentesque in hoc commoditati utriusque domini subditorum prospicere, de consensu et voluntate consiliariorum Magni ducatus Lithuaniae utramque monetam probare gradatim jussimus et comperimus, quod quattuor grossi Lithuanici constarent grossos Polonicos quinque, atque ideo et viceversa, pro octo grossis Lithuanicos decem Polonicos, et sic in infinitum numerum. Ea tamen conditione id facere nobis sui temporis licet, ut vicissim in Regno Poloniae moneta Lithuanica pro Polonica sub ea aestimatione et valore reciperetur, grossi videlicet quattuor Lithuanici pro quinque Polonicalibus, quae quidem postea in eo conventu coram universo senatu et nuntiis terrarum exposuimus et declaravimus plurime universo convertui. Id quod de ejusdem conventus consensu et voluntate facimus atque etiam edicimus, ut

praetacta moneta Lithuanicalis in universo Regno nostro prorsus reciperetur, hoc est, quattuor grossi Lithuanici numerentur pro quinque Polonicalibus, et ita usque ad summam quorumvis ingentem et exiguam servari et teneri debeat.

Quodcirca vobis, locorum capitaneis ac eorum vicecapitaneis, committimus praesentibus et mandamus, quatinus hoc edictum nostrum per totas civitates et oppida ac apud parochiales ecclesias diebus festivis ac forensibus atque ministerii divini per publicas proclamationes ad scientiam et notitiam universorum denuntiari, exemptaque seu copias hujus edicti nostri ad valvas ecclesiarum et portas praetorium affigi faciatis, ne fortasse quispiam pretendat de hoc edicto nostro se ignorantiam habere; aliter igitur facere non debeat sub penis contra negligentes capitaneos statutis et pro gratia nostra non facturi.

Datum Piotrcoviae in conventionem generali feria quinta ante Dominicam Invocavit, anno Domini millesimo quingentesimo tricesimo secundo. Ad mandatum Sacrae Regiae Majestatis.

Найбільший розквіт Ягеллонського (Краківського) університету, заснованого у 1364 р., припадає на середину — другу половину XV століття, коли серед його тогочасних професорів було багато видатних польських, німецьких та італійських вчених-гуманістів. У цей час у ньому навчалось близько 15 тис. студентів з різних країв, у тому числі — з України, Литви та Білорусі. Зводяться нові університетські будівлі, виникло кілька нових бурс — конвіктів (гуртожитків з харчуванням) для незаможних студентів. Кожна з бурс мала власний статут, у чому проявлялася характерна для Середньовіччя корпоративна замкнутість окремих людських колективів. Нижче у дещо скороченому вигляді наведено статут бурси студентів-правників, створеної 1485 р. коштом краківського каноніка й видатного історика Яна Длугоша. Регламентовані норми поведінки є типовими для університетського побуту середньовічної Європи.

STATUTA BURSAE JURISPERITORUM

Nullus acceptetur in domum neque admittatur ad ponendum bursam nisi prius in Metrica Universitatis fuerit intitulatus et aliquantum in artibus sit fundatus.

Item nullus suscipiatur in domum prius pro introitalibus det aureos duos contubernii seniori, ad hoc venia senioris domus obtenta et introitalibus solutis, secus faciens locum in domo non habebit.

Nullus etiam suscipiatur nisi promittat seniori secreta domus tenere apud se et nulli revelare sub poena fertonis. Si secundo excesserit, puniatur in octo decem grossis, si tertio — excludatur. Juramentum sic recipiendum est: «Ego *N* juro domino provisorii et ejus seniori ac successoribus oboedientiam et promitto Statuta servare Bursam Canonistarum concernentia, bonumque Communitatis promovere, secreta Bursae non revelare personis extraneis. Sic me Deus adjuvet et sancta Dei Evangelia.»

Quilibet in dicta domo morari desiderans singulis septimanis bursam ponere sit astrictus. Secundum consuetudinem exceptis infirmis, qui tamen seniore debent accedere et ei causas aegritudinem declarare sub poena dupli. Bursa autem per unumquemque solvi debet feria sexta ante occasum solis inclusive. Si quis in diem sabbathi distulerit, puniatur in duobus quadrantibus, et si in dominicam, tribus quadrantibus et sic consequenter per additionem unius quadrantis.

Quilibet illum locum teneat ad mensam puta: magistri secundum ordinem suae promotionis, post hoc baccalaurei sacrorum canonum secundum ordinem promotionis, demum baccalaurei artium si qui fuerunt, secundum eundem ordinem. Studentes vero secundum ingressum domum ad mensas resideant, nisi tunc seniori videretur pro honestate alicujus personae melius expedire. [...]

Ideo statuimus ut omnes et singuli ad mensam silentium teneant, et lecturam audiant sine quibusvis clamoribus, detractionibus, vocibus et murmurationibus sub poena unius grossi. Sic tamen ut si alicui vel aliquibus silentium per seniore imponeretur et statum non servaverit, secundum arbitrium consiliariorum poterit excludi.

Item nullus alterius portionem circa tabulam recipere praesumat, quoque simul et semel praetermisso ordine pro portione scutellam intingere non audeant. Si qui vero oppositum facere inventi fuerint, tamquam leves et moribus carentes, de ordine studentum commensalium ejusdem mensae excludantur et circa finalem tabulam ad eandem mensam collocentur, et in duobus quadrantibus nihilominus puniantur, ne praetermissis moribus scientiam acquirere valeantur.

Item si quis seniore verbo scandaloso et contumelioso vel quovismodo offenderit vel contra eum qualitercunque fuerit et de hoc victus exstiterit, de domo excludatur.

Si quis verbis pugnativis aut infamatoriis aut derisoriis alterum laeserit, et de hoc sufficienter convictus fuerit, parti laesae verbis deprecationes faciat, emendam condignam juxta arbitrium senioris et suorum consiliariorum et pro poena communitati solvet 34 grossos.

Si quis item alteri comminatus fuerit aut arma contra aliquem portaverit et de hoc convictus fuerit, pro poena solvit sex grossos, si enim monitus cessare noluerit, in duplo puniatur; si etiam tertio, de domo ejiciatur. Si quis manus injecerit violentas vel gladium evaginando percutere alium voluerit, de domo irremissibiliter excludetur. Si vero offensa enormis fuerit, ad dominum rectorem Universitatis remittatur.

Item nullus audeat in sua camera lumen aut candelam ad parietem affigere, per quod facillime posset sequi exustio, vel ad minimum denigratio, sub poena sex grossorum, et si de hoc cessare noluerit, solvat duplum post admonitionem.

Item nullus ex studentibus immorari desiderans in camera sua, vel aliena ignem de carbonibus aut lignis facere audeat sub poena exclusio-

nis, exceptis illis, qui caminos in suis cameris habuerint, quibus habere licet pro loco et tempore opportunis cum moderamine tamen fiat ignis.

Nullus de camera sua vel aliena aquam, urinam vel quendam alium liquorem de fenestra fundere praesumat per quam alicui vel aliquibus praetereuntibus damnum aut nauseam generare videtur sub poena fertonis. Etiam nullus scopas, mundicias publice de fenestra projicere audeat. Quod si quis fecerit, puniatur 4 grossis. Si secundo — in duplo, et sic consequenter. Si vero quis ex ministris fecerit, per seniores affligatur.

Item nullus inducere in domum personas extraneas, quae insolentias et disturbia in studio generare possint, aut scandalum et impedimentum studentibus, sub poena octo grossorum. Quem si inductor solvere neglexit, dum et cum per seniores domus monitus fuerit, in crastino solvat duplum, sequenti die triplum et sic sequenter.

Item nullus mulieres inhonestas in domum introducat, sub poena exclusionis.

Nullus visitare tabernas vel celaria, in quibus vinum vel cerevisia praesumat. Quod si quis repertus fuerit, solvat pro primo sex grossos. Si autem secundo hoc ipsum fecerit, excludatur.

Statuimus, quod libri bursales quicumque sunt, in futurum erunt, sub clave senioris in testitudine servantur. Volumus tamen, ut quilibet librum aliquem recipiens, se manu propria ad regestrum senioris inscribat recognitionem faciendo, qui liber dicat. Et si qui inventi fuerint libros non servare cum honestate, tamquam ab eis recipiantur et aliis, plus studiosis et diligentibus conferantur. [...]

IV. ФРАГМЕНТИ ТЕКСТІВ УКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ ЧИ ДОТИЧНИХ УКРАЇНИ

Поштовхом до остаточного витіснення староукраїнської мови з галицьких і західноподільських судово-адміністративних органів став Єдлиньський привілей 1430 р., згідно з яким на Галичину і Поділля поширювалося так зване польське право (*jus Polonicum*), кодифіковане Віслицьким статутом Казимира III 1347 року. Від цього часу і до кінця XVIII ст. офіційною діловою мовою на галицьких і подільських землях стає латина. Значна латиномовна документальна спадщина цих двох регіонів, збережена до нашого часу, є невичерпним джерелом для вивчення вітчизняної історії.

Дещо пізніше латинська мова поширюється і на Волині та Наддніпрянщині, хоч і не в судово-адміністративній сфері, оскільки тут діяло русько-литовське право (Литовський Статут) з руською мовою публічного побуту. Тому вживання латини охоплює тут переважно шкільний побут, світську літературу, а згодом, з початком Визвольної війни українського народу 1648 р., і дипломатичні міжнародні зносини.

Історично зумовлена полімовність української писемної спадщини є однією з характерних ознак давньої української культури. Для глибшого розуміння цього явища слід пам'ятати, що на

певній стадії розвитку тут, як і в багатьох інших народів, у функції писемної мови часто використовувалася наднаціональна мова-посередник, властива конкретним культурним регіонам, об'єднаним історичною спільністю, як-от: латинська, арабська тощо.

Нижче наводиться кілька різноманітних за змістом латиномовних пам'яток, що описують події в Україні або виникли на її території. Останні можуть у загальних рисах дати уявлення про особливості українського регіонального варіанту пізньої латини.

А. Привілеї, судові протоколи, майнові, ревізійні та нормативні акти

Наведене посвідчення купцям про їх належність до міської громади м. Володимира було видане у 1324 р. для пред'явлення у Штральзунді — місті, що з другої половини XIII ст. входило до складу Німецької Ганзи. Чому виникла потреба в такому посвідченні — оповість сам документ, натомість варто звернути увагу на вживання у пам'ятці понять *consules*, *civitas*, *concives*, які дозволяють припускати існування у Володимирі вже на початку XIV ст. міської організації за взірцем магдебурзького права. Ймовірно, вона ще не охоплювала всіх громадян, як усталилося пізніше.

ATTESTATIO A CONSULIBUS LADIMIRIENSIBUS EDITA

Viris honorabilibus et discretis dominis consulibus ac universitati in Stralsund — consules ac universitas civitatis Ladimiriensis cum fidelitate ad omnia se benivolos et paratos.

Noveritis coram nobis racionabiliter esse protestatum, quod Bertramus Ruthenus et Nicolaus, exhibitor presentium, fratres nostri concives, habuerunt in nave nuper in terminis principis Rugianorum¹ submersa seu periclitata per glaciem XXXIII pannos, inter quos sunt XIII yprenses, ceteri sunt dornenses et poprenses², quos sibi idem Nicolaus in Flandria comparavit et deposuit in dicta nave ad deferendum sub sua eventura pariter et fortuna, qui panni tunc eorum fuerunt et adhuc sunt nec alicujus alterius, eidem etiam Bertramus et Nicolaus tunc et nunc nostri fuerunt et sunt cives praedilecti, super his ad nos habere debetis respectum firmum et securum.

In cujus rei testimonium nostrum sigillum praesentibus est affixum.

¹ Ругії — мешканці о-ва Рюген на Балтійському морі, який економічно тяжів до Штральзунда.

² Сукна іпрські (м. Іпр, Бельгія), дорнські (м. Турне, там само) і поперінзькі (м. Поперінг, там само).

Rogantes affectuose, quatinus intuitu iusticiae ac respectu nostri perpetui servicii efficere dignemini, quod predicti panni eidem Nicolao et ad manus sui fratris supradicti libere ac integraliter restituantur.

Datum anno Domini millesimo CCCXXIII, in Inventione Sanctae Crucis¹.

¹ *In Inventione Sanctae Crucis* — на Обрітєння Святого Хрєста, тобто 3 травня.

Привілей короля Казимира III, що містить перше нині відоме надання магдебурзького права Львову, датований 1356 роком. Його оригінал не зберігся, текст наводиться за копією XV ст., що неодноразово публікувалася, востаннє — у найповнішій на сьогодні критичній едиції львівських міських привілеїв, підготовленій 1998 р. Мироном Капралем.

PRIVILEGIUM JURIS MAGDEBURGENSIS CASIMIRI REGIS POLONIAE

In nomine Domini amen.

Quod magna regum decrevit fieri auctoritas pro commodo subditorum, ratum atque stabile debet perpetuo permanere, ea propter nos Kazimirus, Dei gratia rex Poloniae, necnon terrarum Cracoviae, Sandomiriae, Syradiae, Cujaviae, Pomeraniae Russiaeque dominus et heres.

Notum facimus universis, quod pia consideratione zeloque Regiae Maiestatis provide advertentes disturbia et incommoda quam plurima, quibus civitas nostra Lwow perplexa noscitur ab hostibus quibuslibet importunis et ut eadem civitas in utilitatibus, profectibus, commodis et prosperitatibus per amplius valeat adaugeri, in consolationem itaque dictae civitatis et ipsius fidelium incolarum augmentum damus et perpetuis temporibus tribuimus praedictae civitati jus Thewtonicum, quod vulgariter Madeburgense appellatur, removens ibidem omnia jura Ruthenicalia et consuetudines Ruthenicales universas, quocumque nomine censeantur, quae ipsum jus Thewtonicum turbare seu impedire quomodolibet consueverunt. Absolvimus insuper civitatem praedictam et incolas ipsius ab omnibus jurisdictionibus castellanorum, palatinorum, iudicum, subjudicum, ministerialium et a potestatibus quibuscumque, quocumque nomine dicantur, ita quod coram ipsis vel eorum aliquo in causis tam magnis, quam parvis nulli penitus respondebunt nisi cives coram suo advocato, advocatus vero coram nobis aut capitaneo nostro, qui in ibidem per nos deputatus fuerit, non aliter quam si per litteram nostram seu capitanei nostri invitatus seu evocatus fuerit tantummodo suo jure Thewtonico respondebit. In causis autem criminalibus vel quibuscumque emergentibus advocato dictae civitatis iudicandi, sentiendi, puniendi et de-

terminandi, secundum ipsum jus Thewthonicum exigit et requirit, plenam et omnimodam concedimus facultatem.

Et licet toti civitati praedictae et omnibus habitantibus et communicantibus in ea tribuimus jus Madeburgense supradictum tamen ex speciali nostro favore aliis gentibus habitantibus in eadem civitate, videlicet Ormenis, Judeis, Saracenis¹, Ruthenis et aliis gentibus cujuscumque conditionis vel status existant, tribuentes gratiam specialem, volumus eos juxta ritus eorum in ipsorum jure illibatos conservare, dantes tamen facultatem eis, ut pro quibuscumque causis vel criminibus inter ipsos aut inter eos vel alias quibuscumque super causis vel articulis emergentibus, habuerint quaestionem, licitum sit eis praedicto jure Madeburgense uti coram avvocato et perfrui juxta eorum petitionem petitam et oblatam. Sin autem refutaverint praedictum jus Madeburgense, quo perfrui debeat civitas antedicta, tunc dictae nationes Ormenorum, Judeorum, Saracenorum, Thartharorum, Ruthenorum et aliarum quarumcumque nationum, quae ibidem congregatae et adinventae fuerint, quilibet suae nationis jure, tamen praesidente tam avvocato civitatis eidem judicio, ipsorum quaelibet quaestio debeat terminari et diffiniri.

Volentes insuper praedictam civitatem Lwow gratia prosequi speciali, attribuimus dictae civitati pro melioratione ejusdem septuaginta mansos Franconicos² in silvis et mericis, pratis et pascuis, secundum quod inibi enumerari sive mensurari poterint, de quibus mansis sexaginta volumus esse censuales singulis annis in festo beati Martini³ de quolibet manso pro censu nobis solvendo viginti quattuor grossos computando Ruthenicales, postquam vero fuerint exstirpanti reliquos decem mansos in loco vicino civitati antedictae, qui vulgariter *Belohosez* appellatur, dimittimus eis pro pascuis sine cujuslibet pecuniae solutione. Ad maiorem autem meliorationem civitatis saepedictae damus eidem civitati ex speciali nostra gratia et favore, ut nullus terrigenarum, religiosorum, civitansium aut aliarum quarumcumque personarum locet, limitet aut aedificet thabernam vel thabernas per unum miliare mensuratum ab eadem civitate distantem.

¹ *Saraceni* — сарацини; тут: імовірно, назва караїмів чи татар.

² Франконський лан — міра площі, бл. 25 га.

³ 11 листопада.

In quorum omnium testimonium et ad evidentiam pleniorum sigillum nostrum in robur perpetuae firmitatis duximus appendendum.

Actum Sandomiriae feria sexta infra octavam festi Pentecostes¹, anno Domini MCCC quinquagesimo sexto.

Praesentibus his testibus nostris fidelibus et dilectis Johanne Jura, castellano Cracoviensi, Wylczkone domino, Sandomiriensi, Dobislao Wisliciensi castellanis, Floriano praeposito, cancellario, Lanciensi, Petro tribuno, Cracoviensi, Andrea Cracoviensi, Raphaele Sandomiriensi subcamerariis, Johanne doctore decretorum, praeposito Gneznensi et cancellario Russiae et aliis etiam nobilibus terrae Russiae, videlicet Wolczkone de Drochovicze, Iwano dicto Loy de Skarzeszow, Sluneczcone de Rosbora heredibus et aliis multis fidedignis.

Datum et ordinatum per manus domini Johannis, nostri cancellarii Russiae antedicti.

¹ *Pentecostes* — Зелені свята, 7-й тиждень після Великодня.

Після смерті короля Казимира III Галицька Русь (Королівство Руське, *Regnum Russiae*), відповідно до угоди Казимира III з угорським королем Людвіком Анжуйським, у 1370 р. перейшла під владу угорської корони, підкоряючись то безпосередньо Людвікові (1370—1372, 1379—1385), то його васалу князю Владиславу Опольському (1372—1379, 1385—1387). На перипетії правління Владислава Опольського припадає виданий ним у 1379 р. універсал, текст якого подано нижче. Цим універсалом Владислав звільняє галицьких бояр від складеної йому рицарської присяги на вірність (*homagium*), а решту населення від підданства у зв'язку з переходом Русі під прямий патронат короля.

LITTERAE VLADISLAI DUCIS OPOLIENSIS

Ladislaus, Dei gratia dux Opoliensis, Velunensis, Vladislaviensis.

Nobilibus, militibus, clientibus, wojewodis, tribunis item advocatis, consulibus, civibus, scultetis, iudicibus et universis incolis in terra Russiae manentibus, sincere nobis dilectis amicitiam cum salute.

Vobis universaliter et cuilibet vestrum singulariter de oboedientia, homagio et fidelitatis constantia quibus nos hocusque fideliter et constanter estis prosecuti, multiplices referimus gratiarum actiones, absolventes et liberantes nihilominus vos et vestrum quemlibet, principaliter ab hujusmodi homagio, oboedientia fidelitatis et aliis quibusvis promissionibus, quibus nobis hereditarie fuistis subjecti et obligati et astricti, resignantes, reddentes et restituentes nihilominus vos et vestrum quemlibet universaliter et particulariter serenissimo principi domino Ludovico, Hungariae, Poloniae, Dalmatiae etc., regi, domino nostro gratioso praesentium patrociniio mediante.

Quibus sigilla nostra sunt appensa.

Datum Veluniae ipso die octavo festi Epiphaniae dominae¹, anno Domini millesimo trecentesimo septuagesimo nono.

¹ Тобто 6 січня.

Судово-адміністративні, інакше актові книги, у яких фіксувалося діловодство численних городських, земських, магістратських та ін. судів і урядів, що діяли на території Руського воєводства (Львівська, Галицька, Перемишльська, Сяноцька і Холмська землі), на сьогоднішній день, незважаючи на втрати, нараховують близько 7 тис. томів, а перші збережені записи датуються 20-ми роками XV століття. Для ознайомлення з характерними для давньої дипломатики формами заяв, скарг, судових вироків та приватних угод нижче наводиться кілька типових записів із сяноцьких, галицьких, перемишльських та львівських актових книг XV—XVI століть. Пізній колорит стилістики актових записів передає пародійна скарга 1728 р., складена жартівником-канцеляристом нібито від імені занедбаних актових книг.

EXCEPTA E LIBRIS ACTORUM PALATINATUS RUSSIAE

1447 р. липня 15. *Перелік повинностей підданих із с. Маличів (фрагмент купчої)*

[...] Item volumus, ut quilibet kmetho de quolibet laneo per mediam sexagenam monetae communis, currentis et numeri Polonicalis, duos gallos, duodecim ova, truncum avenae, duos caseos, medietatem vero istius census ad testum sancti Johannis Baptistae et aliam medietatem ad festum sancti Martini¹ solvere sint astricti. De quo censu sculteto et ejus legitimis posteris perpetuo et in aevum debet venire sextus grossus, sextus gallus, sextum ovum, sextus truncus avenae, sextus caseus. Quem censum scultetus debebit et tenebitur exeligere et, recepta sua parte, nobis heredibus nostram reportare debebit partem. Quem scultetus libere possumus pignorare in eodem nostro censu, dumcumque ipsum a kmethonibus non exeligeret et nobis eundem non reportaret ad praescripta tempore. Et scultetus similiter potens est kmethones pignorare, quandocumque sibi eundem censum nostrum et suum non solverint seu alios quoscumque sculteti proventus, vulgariter *podathkow*.

Item quilibet kmetho de quolibet laneo nobis heredibus singulis annis perpetuis temporibus per tredecim dies et sculteto per unum

¹ Тобто 24 червня та 11 листопада.

diem laborare sint astricti et debebunt, quemcumque laborem nos heredes seu scultetus eis laborare fecerimus. De mediis vero laneis kmethones arendando se, vulgariter *przognoszy sye*, per unam diem sculteto tenebuntur laborare, quemcumque eis laborem faciat laborare. Pro quibus laboribus, si et in quantum nobis heredibus dicti kmethones ipsos non laborarent dies seu negligerunt laborare, extunc nos heredes ipsos kmethones in nostris neglectis laboribus possumus libere pignorare, vulgariter *dzeczkwacz*, et similiter scultetus eosdem kmethones pro suis laboribus et proventibus aliis, vulgariter *w podatkach*, potest libere pignorare.

Item omnes et singuli kmethones debent et tenentur juvare ad violentiam aquae ejusdem nostrae magnae piscinae, cum si, quod absit, rumperetur seu rumpere inciperet, videlicet rubeto, terra et fimo ad retentionem aquae totiens, quotiens oportunitas fuerit.

Item sculteto de omni re judicata, tam magna quam parva, tertius denarius debet venire.

Item de *cunycza* tertium grossum, de concordatione alias *smyrnego* tertium grossum, item de divorcionalibus alias *rospustu* tertium grossum habere debet.

Item sculteto de desertis laneis alias *skopczysny* sexta cassula venire debet.

Item in tota expeditione, vulgariter *wyrzand*, debet esse nobis heredibus et scultetus ipsam debet facere, congregare et dare.

Item omnibus hominibus abvenientibus damus libertatem quindecim annos super merica, in azymo autem, vulgariter *naprzasnem*, octo annos, qua libertate elapsa quilibet kmetho census et alias solutiones solvere tenebitur, sicut ceteri kmethones solvunt.

Item sculteto et ejus posteris damus omnes artifices, videlicet fabros, pistores, sartores, sutores, carnifices et alios omnes et singulos artifices, item omnes ortulanos, ad quos nos, heredes, nihil habere debemus. [...]

In cujus rei testimonium sigilla nostra praesentibus sunt subappensa. Actum et datum in Leopoli sabbato proximo post festum sanctae Margarethae anno Domini millesimo quadringentesimo quadragésimo septimo. Praesentibus generosis ac nobiles providisque viris dominis [...] et aliis fide dignis circa praemissa testibus.

1463 р. червня 21. Граничний акт між землями сіл Шелехів і Банюнин

In nomine Domini amen.

Facta est haec inventio in villa Szelechow per magnificum dominum Andream Odrowasch de Sprowa et etiam per magnificum Georgium Strumilo de Dmoschino, succamerarium Leopoliensem.

Modo amicabili concordiali more invenerunt inter partibus, videlicet generosam Hedvigam, uxorem generosi Johannis Nyesluchowski, heredissam de Szelechow, ab una et inter generosum Nicolaum Sap etiam ex ibidem heredem parte ab altera. Invenerunt partes nominatae scopulos sippatos inter se habere in villa Szelechow et tunc factus est scopulus primus incipiendo a graniciis Banunyn, super quos scopulos partes insimul sunt consensae. Et ibidem Jacobus, ministerialis, clamaverit quattuor vicibus, si quis deberet aliquid loqui contra hos scopulos, et nulla responsio fuit contraria.

Extunc ab eodem primo scopulo sippaverunt alios scopulos per campum usque ad *dolyna*, a *dolyna* usque ad quercum, a quercu per campum supra piscinam Hepkonis per lutum, a luto per campum usque ad villam Szelechow et ibidem factus est scopulus; et praedicti scopuli transeunt post ecclesiam Ruthenicalem. Ulterius factus est scopulus in areis Levosch et Gyeremyen et alius post areis istis penes arborem *thopola*, alterius inter pomoriis transeunt scopuli penes viam usque infra piscinam Uzakowcze. A scopulo super eandem piscinam sippati sunt scopuli per mericam usque ad granicies Strepthow, ibidem circa ultimum scopulum ministerialis clamavit quattuor vicibus, si quis aliquid deberet loqui contra hos scopulos, et nulla responsio fuit contraria.

Penes eandem sippationem scopulorum praesentialiter fuerunt generosi et nobiles Mykytha de Dublany, Sthanko de Novosedlec, Stanislaus de Lesky, Stanislaus, Andreas et Paulus de Banunyn et alii.

In ejus rei testimonium sigillum succameriale est appensum. Actum et datum in Szelechow feria tertia post octavas Corporis Christi anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo tertio.

1465 р. березня 19. Заставний запис на с. Білки з межовим обводом його земель

Actum feria tertia post Dominicam Oculi anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo quinto.

Praesentibus ibidem nobilibus Cristino de Wzdow, iudice, Pakossio de Pakoschowka, subiudice, Petro de Boyska, vexillifero, Leonardo de Pobyedne, tribuno Sanocensibus, Marcissio de Iwancze, Nicolao Fristaczky, Paulo Borzinski, Frederico de Jaczymirz, gladifero Sanocensi, et aliis fide dignis.

Generosus Stanislaus, heres de Denow alias Strzalkow, nobili Nicolao Czar-noczky vendidit villam suam Kankolowska alias Bye-lka trecentis marcis *na widerkawf* ad spatium septem annorum, prout generosa Margaretha, mater sua piae memoriae, vendiderat Stanislawo Blarzowsky, et etiam cum hoc fluvio, vulgariter *s pothokom* Byalky et hoc limitare debet granicies sub vadio mille marcarum his graniciis, quae descriptae sunt infra.

Primum a Futuma villa debet granicies facere etiam Wyesyola et Baricz, postea ab hereditate domini Machowsky et hereditate domini Pileczky villa dicta Straschidle et etiam Blazowa villa sua. Et jam assignavit ubi sibi vendidit et ubi si granicies facere debet sub vadio, superius descripto.

Primae granicies a villa sua Blazowa debent esse incipiendo infra kmethonem Koczula sua *meza* ea incipiendo inferius tabernam Zawada usque ad cornu montis, sub qua jacet molendinum Konkolowsky, et etiam a Fatuma villa mensurare debet vulgariter *poltory dly* et medietatem silvae et etiam a Lubna villa mensurare debet vulgariter *poltory dly* et medietatem silvae. Et etiam a Wyesyola villa vulgariter *poltory dly* et medietatem silvae, et etiam a Baricz vulgariter *poltory dly* et medietatem silvae usque ad montem Pyetrycha. Ista omnes silvas et campos et prata superius descripta vendidimus cum omni jure et scultetis iudicare eos et exemere eos etiam de jure suo emittemus. Ista granicies obligatus est facere infra tempus trium annorum sub vadio mille marcarum. Etiam si non exirent limites alias *dly od pothoku* Byalky ad Grzegorzowa Wola et etiam ad Straschidle villam, tunc sibi Nicolao tenebitur dare trecentas marcas. Item si Nicolaus in eisdem bonis aliquid melioraret emptione alias *kupen*, videlicet agros ad praedium suum aut scultetum exemeret, tunc

eandem pecuniam totam tempore exemptionis villae debet dare, et hoc si eadem pecunia in registro scabinorum in Kankolowka fuerit inducta.

Item si aliquas habitationes apum vulgariter *barczy* in silva Kankolowka exemeret vel in domo aliquas apes haberet, piscinas, molendina aedificaret, omnia tempore exemptionis sibi solvere tenebitur.

Item pro qualibet arbore, in qua esset *zawysna*, per decem grossos solvere sibi tenebitur, et quae apes fuerint in domo, pro quolibet ligno vulgariter *w ulu* per fertonem.

Etiam vendidit sibi collaturas ecclesiae in Kankolowka et Blazowa, etiam privilegium hoc, quod habet, debet reponere ad limitandum vulgariter *ku granyczam*. Si non reposuerit, tunc ipsum debet tueri suis expensis vel aliquid privilegium a rege expedire sub vadio mille marcarum.

Item isti sunt kmethones, quos sibi vendidimus in Byalka videlicet Koczwia, Czysia, Marek, Cchachwla et Stanislawo et alios omnes, qui ibidem fieri possunt in posterum. Elapsis septem annis, Stanislawo Denowsky eidem Nicolao si non dederit pecunias, videlicet trecentas quinquaginta marcas et pecunias appositas, tunc eadem bona in perpetuum obtinebit. Et in istis septem annis neque Stanislaus neque alius quicumque potent Nicolaum exemere sub vadio mille marcarum. Etiam Czarnoczky debet veniente septimo anno Stanislawo addere dimidium alte-rum centum marcarum et debet habere ad perpetua tempora villam praefatam. Stanislaus recognovit, quia omnia mellificia, quae sunt in silvis suis undecunque sunt *barthnyczy* Nicolao Czarnoczky ad solutionem facere tenebuntur.

1471 р. серпня 30. Скарга про напад шляхетської челяді на селянський двір у с. Яблунці

Actum feria sexta ipso die sanctorum Felicis et Aucti anno Domini MCCCCLXX primo.

Jaczko, kmetho de Jablonycza, auctor in termino peremptorio condemnavit generosum Johannem Cobylenky, tenutarium in Sanoczek et in Rogu, in suo perlucro, quia familia sua impossessionata alias *golothy* triginta in numero inequitaverunt violenter per decem granicies in villam Jablonycza in domum ipsius Jaczko et ibi repercusserunt domum et in domo ipsum vulneraverunt alias *uszyekly* et

indiderunt tria vulnera cruenta et in domo ressecaverunt alias vybyly y vyszyekly hostile ad cameram et in camera ipsius uxorem vulneraverunt Margaretham et confregerunt duas cistas et receperunt in ipsis sex tunicas, quattuor pallia et sex ornamenta argentea, quae ipsae mulieres Ruthenicae solent deferre circa aures alias *colthky* ipsius uxoris et alia vestimenta, omnia sicut viginti marcae. Et pro eo, quia repercusserunt valvam ad foras tam alias *do obory* et receperunt quattuor pecora cornuta sicut octo marcae et fecisti ita bonam violentiam sicut decem marcae et totidem damni.

1475 р. травня 17. Протокол суперечки сторін у скарзі про пограбування; свідчення возного і вирок суду

Actum feria quarta infra octavas festos Pentecostes anno MCCC-CLXX quinto.

Nobilis de Slywnycza proposuit contra Grabowsky, quia tu super me venisti tempore nocturno tanquam praedo alias *rosboynyk* cum tuis complicibus et aliis furibus et cum Andruch, quem furem ego divino auxilio detinui et dedi suspendere, qui sine omni tormento super te manifeste tua furticinia proclamavit et ego te in domo me vulneravi et duplex vulnus videlicet in capite et in pectore tibi intuli et paratus sum te vincere duobus nobiles, qui protunc mecum fuere, videlicet Johanne de Cholovicze et Johanne de Pomozow.

Et Nicolaus ministerialis eadem vulnera et crines de capite abscisos complexos et coram jure dixit, quia isti crines sunt ipsius et cum isto testimonio paratus sum ipsum convincere jus non obmittendo.

Grabowski dixit, quia ista vulnera sunt mihi illata in oppido Vysznya et interrogo, utrum non prior evadere meum honorem defendendo.

Slyvnyczky dixit: quo die haec vulnera tibi sunt illata?

Ipse nescivit respondere. Judex, partibus semotis, cum dominis conductavit, dixit: ostende testes et nobiles, qui debent testari. Quos dum monstravit, superiores descriptos, decrevit: si praesumis cum duobus tibi similibus ipsum vincere? Ipse dixit: volo et sum paratus. Et ipse se conjurare non admisit.

Ideo ipsum judex ad mortem condemnavit.

Praesentibus generosis et nobiles Stanislao Pyenasek de Vithovicze, capitaneo, Petro de Rytherowcze, succamerario, Johanne Bal, dapifero, Leonardo de Pobyedne, tribuno Sanocensibus, Johanne Felstynsky, Johanne Tharnawsky.

1573 р. грудня 7. Ухвала у суперечці Львівського столярного цеху з друкарем Іваном Федоровим про право найняти за межами Львова підмайстра для виконання столярних робіт у друкарні

Notum facimus, quia ex decreto officii nostri, decretum prius inter providum Iwanum, Ruthenum, impressorem, et famatos magistros mensatores, cives Leopolienses, debet in suo robore debito permanere, quod videlicet Iwan, impressor, si habere voluerit ad officinam suam impressoriam socium artis mensatoriae, debet eundem sibi petere a contubernio, vel ab aliquo mensatore magistro contubernii. Qua quidem in re quoniam modo ejusmodi petitionem suam apud eosdem magistros mensatores interponit, ut talem socium ad certum tempus tantum, propter arduam pro tunc necessitatem officinae suae impressoria, de gratia illorum habere possit, ex quo iidem magistri talem gratiam illi denegant, nos itaque habentes dignam rationem hominis advenae praecaventisque, ne ille ob imperfectum suum opus, quod coepit, ex ea causa damna aliqua incurrat, nec tamen derogantes hac in parte quicquam juribus et privilegiis praefatorum mensatorum hujus civitatis et contubernii eorundem, per moderationem invenimus et decrevimus.

Quod ipse Iwan praenominatus impressor juxta petitionem suam debet sibi socium artis mensatoriae peritum aliunde huc Leopolim vocare et adducere eundemque socium, dum venerit, contubernio magistrorum mensatorum praesentare. Ex cujus contubernii consensu primum illi socio magister aliquis mensator e medio illorum dabitur et assignabatur. Tum demum in instanti per manus praefati magistri debet idem socius concedi, seu in mutuum dari dicto Iwano impressori de gratia, ut praefertur, ad dimidiam tantum partem anni, idque non ad alium laborem, sed solummodo ad eum, qui mere officinae illius impressoriae convenit, vel convenire dignoscetur ita, quod eidem socio, apud ipsum Iwanum laboranti, non licebit tam domesticis, quam etiam extraneis quibusvis laborare ea, quae labori mensatorum proprie competunt, utpote mensas, scamna, armaria, scrinia, fores, lecta et id genus alia, sub poena et vadio centum marcarum pecuniae per ipsum Iwanum, impressorem, irremissibiliter succumbendo, si aliquando ipse vel ejus socius de labore mensatorio extra officinam suam convictus fuerit.

1728 р. *Пародійна скарга теребовельських гродських книг на шляхту Галицької землі про погані умови зберігання (запис у теребовельських актових книгах)*

[...] Nos, acta castrensia capitanealia Trembovliensia, infrasubscripta, vitio incursionis hostium patriae, longe temporis interstitio a Zuravnensi proelio¹ per depopulationem dissolutione et corrosione afflictata exstantia, suis et aliorum adhuc in aegritudine corrositatis existentium nominibus, idque quam primum ad sui vigorem pristinum redigi et totalitatem nostri traxere valuimus, ex nunc contra terrigenas palatinatus Russiae, praecipue terrae Haliciensis, districtuum praesentis Trembovliensis et Kolomiensis, quamque maxime contra nobiles Zaniedbali dictos, bonorum omnium in praenominato palatinatu Russiae haeredes, aliorum vero possessores et juris sui dominos quae et manifestata sunt ex eo, quia ipsi scientes et confugientes ad munimentorum nostri beneficia (qui nos ipsa re experti sunt) in stirpis procedentia, domum nobilium avorum prosapia ac proavorum radices originis tueri nos haec omnia iisdem, fortunas eorum enucleare, bona varia a variis sibi praedecessoribus, successoribus vero, contra quos nunc querimus, servientia fodere, integritatem substantiae adere conservatione, attamen sui per obliviscentiam ignari beneficio nostri, quandoquidem archivum, arcana et cardo substantiae et fortunae domum eorundem conservationis tutores alteri, putrescere, corrodita epulentulari, in nihilum redigi nos cernentes, nullum tutorem, curamque de nobis habentes, satagendo tanquam nos protestantia neutiquam illis quid praestulatura fuimus, nec prodibimus, providendo itaque totalitati tam nostrae, quam eorum potius, quod si nos periisse satagierint, nos etiam illorum origines, documentorum fortunae ob ammissionem nostri ignoraturos esse *valare*² declaramus. Salva post non diligentiam eorundem circa nos alterius manifestationis querulatione praecustodita.

¹ *a Zuraviensi proelio* — від битви під Журавном: йдеться про затяжну битву Яна III Собеського з турецько-татарським військом під м. Журавном на Дністрі, що розпочалася 25 вересня, а скінчилася 14 жовтня 1676 р.; перемир'я, підписане 17 вересня 1676, носило тимчасовий характер і не розв'язало польсько-турецького конфлікту.

² Макаронічна форма від дієслова *валаятися*.

In quam declarationem nos subscribimus libri actorum castrensi-um Trembovliensium, stante vicenotariatu generosi Swatopelk Zawadzki, nostrorum actorum (qui utinam quam felicissime vixerit) cura et aere cooperti, collecti vero studio, quibus superstitibus bene praecclare lector, post ad excelsum «Ave Maria» dic, exoptante, nos primus 1611 inscriptionum¹, 1612 et 1613 relationum², 1641-mi, 1643-ii, 1645, 1646-ti, 1649, 1648-vi, 1664-ti, 1665-ti, 1670, 1671-mi, aliique annorum, in opus erecti et restaurati, fidem notamus aeviternis temporibus. [...]

¹ [*bibri*] *inscriptionum* — книги записів; різновид судово-адміністративних книг.

² [*libri*] *relationum* — різновид судово-адміністративних книг.

Нижче наводиться кілька документів, що виникли на території Подільського воєводства: локаційний лист на заселення так званої «пустоші» (на цей усталений формуляр можемо натрапити в дуже багатьох актах такого змісту); лист на підтвердження власницького права на мастки; присяга новообраного писаря, здійснена за усталеною формою, що визначалася законодавчими кодексами і супроводжувала вступ на будь-яку публічну посаду.

Типовим для документів ревізійно-фіскального обігу є також опис Барського староства (нині округа м-ка Бар, райцентру Вінницької обл.) складений у 1552 р. за стандартною ревізорською формою. Він розпочинається з опису Барського замку — типового фортечного укріплення середніх розмірів, розрахованого на захист населення довколишніх сіл від татарських набігів; фіксується стан замкових укріплень та запаси зброї. Далі подано перелік сіл, підпорядкованих замкові, з вказанням чисельності населення та характеру його повинностей на користь замку.

LITTERAE ET ACTA PALATINATUS PODOLIAE

1408 р. березня 21. Кам'янець. Локаційний лист подільського староства Станіслава з Ходча Зинькові Карачу на заселення пустоші Князя Лука

Stanislaus de Chodecz, Russiae palatinus et terrae Podoliae generalis capitaneus et Haliciensis.

Significamus tenore praesentium, quibus expedit generaliter universis, quia habito respectu servitorum nobilis Zynko Coracz, quae regiae majestati exhibuit, cupientesque terram Podoliae inhabitationem hominum possessionare, eidem Zynko Coracz vastitatem Knyaza Luka cum sarepta Knyaza locandi vigore regiae majestatis in nova radice dedimus, damusque per praesentes ipsam villam per ipsum locandam, ut praefertur, cum omni jure et proprietate, agris, pratis, campis, pascuis, silvis, mericis, sareptis, et cum silva Striow Roh, et cum Culikowe Lesky aliisque omnibus pertinentibus et obventionibus universis, nullis penitus exclusis, et cum sarepta Grelina per ipsum habendam, tenendam, utifruendam, pacifice et quiete possidendam et suos successores legitimos, in viginti sexagenis monetae et numeri in Camieniecz currentis, quas sibi in eadem villa inscribimus per praesentes vigore Majestatis tamdiu, donec sibi aut suis successoribus praedictae viginti sexagenae solventur. Quibus solutis ipsius villae

possessio ad Regiam Maje-statem pleno revertetur jure, juribus regalibus per omnia salvis.

Datum in Kamyenyecz feria quarta post Oculi Dominicam anno Domini millesimo quadringentesimo octavo.

1450 р. квітня 2. Язловець. Лист подільського староства Федора Буцацького на відновлення прав на подільські мастки, надані князями Вітовтом і Владиславом Ягайлом втікачам до Волощини Симові і Берлу Буцням

Theodoricus de Buczacz, castellanus Camenecensis et capitaneus generalis Podoliae.

Significamus tenore praesentium, quod considerata constantia et fidelitate nobilium Symmae et Berlo olim nobilis Wasko Bucen, ter-rigenarii Podoliensis, filiorum, qui propter gnaras seditiones, quae saepe huc in terris Podoliae vigeabant ab insultu aemulorum, tum etiam propter quasdam injurias, sibi illatas, secesserunt ad partes Valachiae, quos duximus de praedicta terra evocare, prout his litteris nostris evocamus ad bona ipsorum haereditaria, dicta Waskowce, Iwankowce in fluvio Derlo super *uscie*, Gruszowiec — super fluvio Morachwa, Berladka — super fluvio Moraszka et *wroczyisko* Ladawa inter fluvios Przymosczenica et Ladawa, super *uscie*, nec non Bucznio-wce et Mordyna sub silvis Zhar, consistentia et jacentia in palatinatu Podoliae, examinatis ipsorum juribus et privilegiis, olim per serenissimos dominos reges Vitoldum et Vladislaum ipsis datis et traditis. Quae quidem bona cum omni jure, dominio, proprietate tituloque haereditario ipsis reddimus restituimusque cum privilegiis ipsorum, quae bona tenebunt, habebunt et possidebunt juxta privilegia sua temporibus perpetuis et in aevum.

Datum in Jazlowiec feria quinta ad Parascevae anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo. Praesentibus nobilibus Paulo Nieszcza, Nicolao Michalowski, Petro Nieszowicz, Symma Mythowicz, Suentione Wierzbowiecki, Senkone, notario nostro, et aliis quam plurimis, nostro sub sigillo appenso.

Theodoricus de Buczacz, castellanus Camenecensis et capitaneus generalis Podoliae.

1551 р. Кам'янець. Присяга новообраного кам'янецького земського писаря Станіслава Надольського на виконання писарського уряду

Ego, Stanislaus Nadolski, notarius terrae Podoliae Camenecensis, juro, quia serenissimo principe et domino Sigismundo Augusti, rege Poloniae etc. fidelis ero et officium notariatus, mihi per suam majestatis commissum, fideliter et diligenter administrabo omnesque inscriptiones juditiales et extra juditiales in librum actorum sinceriter et fideliter inscribam et ex eodem libro poscentibus rescripta fideliter et diligenter extradam, nihil addendo vel minuendo, quos facti substantiam mutare possit, et ea faciam non amore, odio, prece vel precio, sed pro Deo et jus-titia sancta.

Sic me Deus adjuvet et haec sancta Crux.

[1552 p.] Consignatio aedificiorum arcis Barenis et rerum, in eadem contentarum

Turris prima, quae est ex opposito loci insecure, jam semota est a parte moenii versus fossam castrensem ad minus medium ulnae.

Turris secunda in eodem ordine, quae similiter semota est a pariete versus eandem fossam, verum non adeo multum, ut superior.

Turris tertia, ex opposito civitatis Polonicae¹ et loci insecure, semota est etiam a pariete plus quam medium ulnae. Inter turres praefatas omnes camerae existentes progressae sunt in terram, eo quod fundo lutinoso constructae sunt.

Turris quarta, in qua est porta parva, qua itur ad civitatem, semota est etiam a pariete versus piscinam ex ambabus partibus. Penes eandem turrim domus est, in qua capitaneus moratur, ex opposito civitatis Ceremissorum² et piscinae castrensis, quae adhuc stat bene, verum in loco insecure est sita. In acie versus eandem civitatem Ceremissorum coquina est sita, in loco parum congruo, quae vel in alium locum transferatur vel ita provideatur, ne ab ea periculum castris (quod absit) teneatur. Camerae penes eandem coquinam usque ad portam magnam stant adhuc integrae.

¹ *Civitas Polonica* — Польське місто, тобто частина міста під назвою Польський Бар.

² *Civitas Ceremissorum* — Чемериси, передмістя Бару.

Turris quinta, in qua est porta magna, adhuc stat bene, sed male et non fortiter constructa, in unam videlicet parietem tantum, quam prae omnibus fortiolem fieri opere pretium erat. Eidem portae affixa est tabula cuprea cum insigniis Sacrae Reginalis Majestatis et textu hujusmodi:

«Bona Sforcia Aragonia, regina Poloniae, magna dux Lithvaniae, Barique princeps, Rossani, Russiae, Prussiae, Masoviae etc. domina, regionem hanc, crebro incursum hostium vastam, planeque desertam, introductis habitatoribus excoluit, arcem et oppidum condidit quoque regionis consuetudine moenibus ligneis munivit, nomen ex appellatione urbis suae Barenis imponens, anno Domini millesimo quingentesimo trigesimo septimo, per serenissimum Sigismundum Primum, regem Poloniae, conjugem suum, pace et otio terris reddito».

Superius ejusdem portae sacellum est constructum, super quod est camera, in qua sunt arma ac res aliae, prout infra sunt descriptae.

Extra portam eandem locus sive area vacua, castro magnopere nociva, circumdata est saepe de palubus quercinis, in quo constructae sunt municionculae duae, alias *baszty male*, ad propulsandum hostem necessariae, sed nondum sunt perfectae, quae parvis poterunt impensis perfici. [...]

Summa artilleriae tam in castro, quam in oppido Barenis consignatae: tormenta majora et minora, ex aere communi facta, sunt viginti unum; tormenta ferrea duo; *hakownicz* sexaginta sex; *pulhakownicz* octo; *arkabuzow* sexaginta; bombardae tam majores, quam minores sexaginta octo. Summa globorum tam majorum, quam minorum — undecim milia tria centena quinquaginta septem.

[...] Villa Manikowce, quae fuit per Valachos anno Domini 1550 conflagrata, a Bar miliaria duo distans, circa Row fluvium sita. In qua sunt homines possessionati sexdecem, quorum singuli anno quolibet tenentur ex sua area per quattuor tercenos tritici et per decem tercenos avenae solve, excepto *vatomano*, qui est liber a datione frumentorum tantum, mel vero et boves tenentur tribuere, prout alii incolae. Tenentur etiam iidem incolae decimam mellis anno uno de apibus, alio vero anno boves, tertio anno sunt liberi a datione boum et mellis tantum, a datione vero frumentorum alias *polawczyzny* nunquam sunt liberi. Tenentur praeterea idem incolae dare de ovibus suis vigesimum agnum et similiter de porcis. Tenentur quoque idem incolae de area

sua anno quolibet per duos gallos et per viginti ova. Tenentur insuper ex area sua dare anno quolibet *puszkarowsczyzny* per grossos duos et similiter *podymnego* per grossos duos. Tenenturque idem incolae labores et servitia ad praedium Majestatis Regiae in Bar totiens, quotiens opus fuerit. [...]

Villa Bilikowcze, jacens super fluvio Row, a Bar miliaria quinque, in itinere Tartarorum seu *na Slaku Tatarskim*, in qua sunt homines possessionati undecim. Qui praedictae incolae tenentur omnes dationes, onera, labores et servitia subire et complere, prout aliae villae superius descriptae. *Vataman* liber est a datione frumentorum tantum, cetera vero onera tenentur subire, prout incolae ejusdem villae. Ibidem sunt homines libertate gaudentes quinque¹. Servi etiam equis suis servientes tres. [...]

Villa Suslowcze, in qua sunt homines possessionati sex, septimus senio confectus, non valens ad subeundos labores, cujus filii non ita pridem peste infecti occubuerunt, octavus isthinc discessit. Qui quidem ejusdem villae incolae omnia onera tenentur subire et complere, prout incolae villae suprascriptae, nullis penitus exceptis. Ibidem sunt homines libertate gaudentes quattuor.

Villa Popowce, in qua sunt incolae possessionati triginta duo, qui tenentur omnia et singula onera subire et complere, prout incolae villarum scriptarum. Ibidem sunt incolae duo, in censu residentes, unus videlicet Ostapko, qui florenos duos, alius Zlotar, qui florenum unum annis singulis solvere tenetur. Ibidem sunt homines libertate gaudentes octo, piscatores tres, faber unus, qui tenetur cum domino capitaneo equitare, ubi opus fuerit. [...]

Villa Nieszerowcze, in qua sunt incolae libertate gaudentes undecim, quae expirabat anno proximo future in autumnno. Isti post expirationem praefatae libertatis omnia et singula onera tenebuntur more aliarum villarum suprascriptarum complere. Nunc autem nulla alia tenentur onera praeter *puskarowsczyzna* et *dymne* per grossos quilibet ex area sua. *Vataman* autem tenetur uno anno mel, alio anno boves, tertio anno gaudet libertate, quem ad modum ceteri incolae villarum suprascriptarum. [...]

¹ Йдеться про слобожан, звільнених на певні строки від сплати податків і виконання повинностей.

Oppidum Joltuszkow gaudet ad praesens libertate propter ejus conflagrationem per Valachos in anno 1550. [...]

Quoniam vero oppidum Barensense non est adeo sufficiens, ut alimmentorum copiam tempore obsidionis seu incursionis hostis (quae omni tempore timetur) habere possit, ideo cum omnium villarum suprascriptarum incolis, ad praefata bona Barensia pertinentia, de construendo publico seu communi granario in oppido ipso Barensi constitutio facta est, pro cujus aedificio per eos ipsos villarum incolas robora jam educta et parata sunt. Quod cum primum aedificatum fuerit, earundem villarum incolae universi per certam mensuram tam farina, quam milia anno quolibet in granarium praedictum dare et comportare debebunt. [...]

Ad quae omnia praemissa praedicti omnium villarum incolae libenti animo consenserunt seque submiserunt libere. [...]

Нижче наводиться повний текст латинської версії «Артикулів», підготовлених українсько-білоруськими ієрархами упродовж п'ятирічних дискусій і завірених на Соборі в Бересті у червні 1595 року. В «Артикулах» викладено умови, за яких православні ієрархи згодні приступити до унії з Римською Церквою. За спостереженням о. Бориса Гудзяка, цей документ призначався передовсім для римо-католицького істеблїшменту, церковного і світського, як у самому Римі, так і в Речі Посполитій. З іншого боку, єпископські артикули проникнуті розумінням самотності Руської Церкви і чітко задокументованим наміром не відступати від православного етосу й гідності Київської митрополії як достойного партнера у веденні унійних переговорів з папським престолом.

ARTICULI AD UNIONEM CUM ECCLESIA ROMANA PERTINENTES

Articuli, quorum cautionem petimus a Dominis Romanis, priusquam accedamus ad unionem Romanae Ecclesiae.

1. Cum inter Romanae Ecclesiae et Graecae religionis homines de processione Spiritus Sancti contentio sit, quae unionem plurimum impediat, et non aliam pene ob causam, quam quod mutuo inter nos intelligi nolimus, postulamus, ne ad aliam confessionem stringamur, sed eam sequamur, quam in Evangelii et sanctorum Patrum religionis Graecae scriptis traditam habemus, nimirum Spiritum Sanctum non ex duobus principiis, nec duplici processione, sed ex uno principio velut ex fonte, ex Patre per Filium procedere.

2. Cultus divinus et orationes omnes matutinae, vespertinae et nocturnae, ut nobis integrae constent juxta morem et consuetudinem receptam Orientalis Ecclesiae, nominatim vero liturgiae tres, Basilii, Chrysostomi et Epiphani, quae fit tempore quadragesimali cum praesantificatis donis, alique ritus et caerimoniae omnes Ecclesiae nostrae, quibus hucusque usi sumus, siquidem et Romae sub oboedientia Summi Pontificis idem observatur, utque haec omnia idiomate nostro peragamus.

3. Sacramenta sanctissimi corporis et sanguinis Domini nostri Iesu Christi ut nobis, quemadmodum hucusque usi illis sumus, sub utraque specie panis et vini perpetuis temporibus integre inviolabiliterque conserventur.

4. Sacramentum baptismi et forma illius, ut integre prout in hunc usque diem usurpatur a nobis, sine omni additamento nobis constet.

5. De purgatorio nullam litem movemus, sed volumus doceri ab Ecclesia sancta.

6. Calendarium novum, si secundum morem antiquum fieri non possit, suscipiemus; ea tamen conditione, ut ordo et modus celebrandi Paschatis atque festa nostra, quemadmodum durante concordia illis utebamur, integra ac inviolata nobis constent et maneant. Habemus enim nonnulla festa peculiaria, quibus Romana Ecclesia caret, utpote pro die 6. Januarii, qua anniversaria celebritate repraesentamus Baptismum Iesu Christi et primam revelationem Dei unius in Trinitate, quod nostri vulgo *Bohoziawlenie*, ac si dicas divina revelatio, vocant; quo enim die solemnes caerimonias adhibemus circa benedictionem aquae.

7. Ad processionem pro festo Corporis Christi¹ faciendam ne adigamur, hoc est, ne simili ratione processionis cum Sacramento peragenda necessitas nobis imponatur, quandoquidem apud nos alius est modus et usus sacramentorum.

8. Tum et ante festum Paschae ad consecrationem ignis, ac etiam pulsationem asseribus compactis loco campanae, et alias caerimonias, quibus hucusque caruimus, ne astringamur, quin potius secundum ritum et consuetudinem Ecclesiae nostrae integre in omnibus conservemur.

9. Matrimonia sacerdotalia ut integra constent, exceptis bigamis.

10. Metropoliae, episcopatus et aliae spirituales dignitates ritus nostri, ne alterius nationis vel religionis, praeterquam Ruthenicae et Graecae hominibus conferantur. Quoniam vero canonibus nostris ita cautum habemus, ut tam metropolitae quam episcopi, alique huiusmodi officiales prius a spiritualibus quam a saecularibus ordinibus eligantur, petimus a Sacra Regia Maiestate, ut libera penes nos maneat eligendi eosdem potestas; salva tamen Sacrae Regiae Maiestatis pro libitu cuivis ex electis conferendi auctoritate. Post obitum enim alicujus ex supradictis officialibus quattuor a nobis posse eligi postulamus, ex quibus uni, qui idoneus videbitur, Sacra Regia Maiestas conferet, hac maxime de causa, ut homines idonei et docti hujusmodi officiis

¹ *Corporis Christi festum* — свято Божого Тіла; святкується у Католицькій Церкві у четвер після Св. Трійці.

praeficiantur. Sacra enim Regia Maiestas alterius religionis cum sit, non ita facile scire potest, qui eis digni habeantur. Unde accidebat aliquando idiotis hominibus et vix legere scientibus committi haec officia. Quod si alicui saeculari ejusmodi dignitas conferetur, is intra trium mensium decursum sacros ordines suscipere tenebitur sub privatione ejusdem beneficii, juxta constitutiones comitiorum Grodnensium¹ et articulos olim piaе memoriae Sigismundi Augusti a Serenissimo Rege moderno confirmatos. Sunt enim etiam nunc aliqui, qui officiis hujusmodi praesunt a plurimis annis, neque tamen ordines sacros suscipiunt, exceptionum quarumdam praetensione.

11. Pro litteris «sacrae»² Episcopi ritus nostri Romam ut non mittant, sed cum aliquem Sacra Regia Maiestas in episcopum nominaverit, metropolita sive archiepiscopus more antiquo unumquemque ejusmodi consecrare debet. Nihilominus ipsemet metropolita dignitatem metropoliae initurus pro litteris «sacrae» ad Pontificem Maximum mittere tenebitur, quem postea allatis Roma «sacrae» litteris episcopi ritus nostri duo, vel ad summum tres consecrabunt atque benedicent more suo.

Si vero aliquem ex episcopis eligi in metropolitanum contigerit, is pro «sacrae» litteris mittere non debet, quandoquidem jam antea consecratus est in episcopum, oboedientiam tamen Summo Pontifici coram reverendissimo domino archiepiscopo Gnesnensi, non tamquam coram archiepiscopo, sed tamquam coram Regni primate³ praestare potest.

12. Ut autem eo major penes nos maneat auctoritas, ovibusque nostris majori venerationi et observantiae simus, petimus, metropolitanum et episcopos ritus nostri ad senatum Sacrae Regiae Maiestatis admitti, multis et justis de causis, siquidem eandem dignitatem et officium cum ritus Romanae Ecclesiae episcopis gerimus. Deinde cum aliquis nostrum super dignitate senatoria juramentum praestabit, poterit et super oboedientia Summo Pontifici debita idem juramentum praestare, ne forte in posterum tale dissidium contingat, quale post

¹ *constitutione comitiorum Grodnensium* — ухвала Гродненського сейму 1568 р.

² *litterae «sacrae»* — саkra, лист на свячення.

³ *primas Regni* — примас Королівства; гнезненський архієпископ вважався найвищим серед ієрархів Польської Католицької Церкви.

obitum Isidori metropolitae Kioviensis¹ fuit; idque eam ob causam, quod cum episcopi ritus nostri nulla jusjurandi obligatione tenerentur, maximoque locorum intervallo disjuncti essent, facile ab unione in synodo Florentina conclusa desciverunt. Sed cum quisque illorum juramento senatorio obligatus fuerit, difficile est, ut aliquis de dissidio et dissensione moliri quicquam audeat. Litterae pro comitiis generalibus Regni et particularibus conventibus² celebrandis ut ad nos mittantur.

13. Quod si aliquando, Deo ita volente, reliqua etiam pars hominum Orientalis Ecclesiae ad eandem unionem cum Occidentali Ecclesia accesserit, cavendum, ne nobis vitio ab eis vertatur, quod priores illis ad amplectendam eam fuerimus. Siquidem id fecimus propter bonum pacis Reipublicae Christianae, et ad obviandum ulterioribus dissidiis.

14. Si quas forte factiones ex Graecia vel excommunicationes per litteras nationis illius homines moliantur, eas omnino in dominio Sacrae Regiae Maiestatis prohiberi petimus, constitutis etiam contra eos poenis, qui id tentaverint, ne forte hoc pacto divellatur unio ob diversa in vulgo excitata studia, cum adhuc sint multi, qui pertinaciter huic rei resistant, possetque hinc oriri intestinum bellum inter regnicolas. Illud vero cavendum est perquam diligenter, ne si archimandritae, hegumeni, presbyteri et alii ecclesiastici ordinis ritus nostri oboedientes nobis esse noluerint, spiritualia exercere alicui audeant, neve extranei episcopi vel monachi venientes ex Graecia aliquid spiritualium negotiorum agant in dioecesibus nostris. Alias haec unio nullius momenti esset.

15. Si qui in posterum ritus nostri homines, contempta religione sua et caerimoniis, ritum et caerimonias Romanas amplecti voluerint, ne admittantur; siquidem jam omnes in una Ecclesia et sub regimine unius pastoris erimus.

¹ Ісидор, митрополит Київський і всієї Русі, який проголосив 1441 р. Флорентійську унію у Київському соборі Св. Софії. Після його від'їзду до Італії (а не після смерті, як сказано в уривку), єпископи на чолі з новим митрополитом Йоною відійшли від унії.

² *comitia generales* — сейм; *conventus particularis* — сеймик.

16. *Matrimonia inter Romanae et Graecae religionis homines libera sint illis, nec personae matrimonio junctae ad capessendam religionem alterius sese invicem compellant.*

17. *Quoniam vero multorum ecclesiasticorum bonorum per antecessores nostros nescitur quo jure amissorum possessione exclusi sumus, quae non nisi eo usque quoad ipsi vixissent obligare potuerant, petimus haec eadem bona restitui ecclesiis, siquidem hac tanta inopia atque egestate pressi, non solum ecclesiarum necessitatibus unde providere, sed et ipsi sufficientem victum habere non possumus. Si qui autem recte in bonis Ecclesiae jus vitalitium¹ obtinent, saltem ut aliquid per modum arendae teneantur ex illis quotannis persolvere, et post mortem cujusque haec eadem bona ad Ecclesiam ut redeant, neque eodem jure concedantur aliis sine consensu episcopi cum ejus capitulo. Bona item omnia, quae nunc Ecclesia possidet, Evangeliiisque inscripta² habentur, etiamsi alia super eis privilegia non extent, ut indubitato jure ad Ecclesiam pertineant, integrumque sit Ecclesiae etiam antiquitus ablata repetere.*

18. *Post mortem metropolitani et episcoporum ne capitanei atque thesaurarii se in bona ecclesiastica ingerant, sed more et ordine Romanae Ecclesiae, quoad alter electus non fuerit, capitulum ea bona administret. In bonis autem et facultatibus episcopi defuncti propriis, consanguinei ipsius ne ullam vim et injuriam patiantur, pro more et consuetudine Romanae Ecclesiae. Quod quidem etsi jam privilegio cautum habemus, idem tamen adhuc constitutionibus Regni confirmari nobis petimus.*

19. *Archimandritae, hegumeni, monachi vulgo *czerncy* et monasteria eorundem episcoporum oboedientiae, in quorum dioecesi fuerint, pristino more subsint; siquidem apud nos una tantum est regula, quam etiam episcopi omnes profitentur. Provinciales autem, quos vocant, non habemus.*

20. *Ad judicia tribunalia Regni³ more et consuetudine provinciae inter spirituales Romanae Ecclesiae duos quoque ex spiritualibus*

¹ *jus vitalitium* — доживоття, пожиттєве право на володіння маєтком чи виконання певного уряду.

² *bona... Evangeliiis inscripta* — маєтки, записані на Євангеліях. Ідеться про вкладні записи, які за старою руською традицією записувалися на порожніх аркушах Євангелій, а не оформлялися у вигляді дарчих листів.

³ *judicia tribunalia* — трибунальські суди; служили апеляційною інстанцією для земських судів.

religionis nostrae de-putari petimus, qui etiam jura et libertates nostras tueantur.

21. *Archimandritae, hegumeni, presbyteri, archidiaconi, diaconi aliique spirituales ritus nostri eodem honore et reverentia ab hominibus quo caeteri religionis Romanae habeantur, libertatibusque et praerogativis a serenissimo olim piae memoriae Vladislao Rege¹ sibi concessis fruuntur et gaudeant; ad contributiones persolvendas ratione personarum suarum et bonorum Ecclesiae, ut hactenus fiebat, ne adigantur, nisi forte aliqua bona propria habuerint; ex his enim eas persolvere aequae ac alii tenebuntur. Quicumque autem presbyteri vel spirituales intra territoria senatorum vel nobilitatis bona Ecclesiae habent, praesertim vero nati ex eorum ascriptis, subjectionem illis et oboedientiam ratione fundi praestare tenebuntur, non appellando ad aliud forum, neque litigando cum dominis suis, sed integrum illis jus patronatus² reservando. Intuitu tamen personarum atque officii, quod gerunt, solis suberunt episcopis, ab eisque pro excessibus punientur delatione dominorum. Ita enim utriusque tam spiritualis quam saecularis status hominibus jus suum illaesum atque integrum manebit.*

22. *Pulsatione campanarum in templis nostris die Veneris sancto³ ne prohibeamur usquam a dominis Latinis.*

23. *Liceat quoque nobis sanctissimum sacramentum ad aegrotos pro more et consuetudine nostra publice cum luminibus et ornamentis in hoc adhiberi solitis deferre.*

24. *Cum processionibusque diebus festivis atque solemnibus sine omni impedimento progredi.*

25. *Monasteria et templa ritus nostri ne in religionis Romanae templa convertantur. Si quis autem catholicorum in territorio suo illa devastavit, elaborare teneatur eadem, vel de novo extrui, vel antiqua reformari.*

26. *Collegia sive confraternitates spirituales non ita pridem a patriarchis institutae, et a Sacra Regia Maiestate confirmatae, uti Vilnae, Leopoli, Brestae et alii, a quibus non contemnendos in Ecc-*

¹ Владислав III Варненчик; підтвердив права й привілеї Руської церкви привілеєм 1443 року.

² *jus patronatus* — право патронату світських осіб над церковними інституціями.

³ *die Veneris sancto* — у Велику П'ятницю.

lesiam Dei fructus redundare, cultumque divinum singularem in modum propagari videmus, si quidem unionem amplecti voluerint, integra et illaesa maneat, sub oboedientia tamen metropolitani vel episcoporum ejus dioecesis, in qua sunt.

27. Liceat item nobis seminaria et scholas Graecae et Sclavonicae linguae extruere, ubi commodius videbitur, necnon officinas pro imprimendis libris, quae tamen omnia metropolitani et episcoporum subsint arbitrio, nihilque imprimatur sine illorum licentia, ne hinc occasio disseminandarum haeresum malevolis detur.

28. Et quia presbyteri ritus nostri in ditionibus tam Regiae Maiestatis quam senatorum Regni et nobilitatis degentes, officialium et dominorum suorum confisi praesidio, insolescunt ut plurimum, matrimonia promiscue separant, interdumque domini capitanei et eorum officiales modici lucri causa, quod ex separationibus istius modi habent, tuentur dictos presbyteros, nec ad suos episcopos vel synodos compelli permittunt, insolentes puniri ab episcopis prohibent, visitatores, quos mittimus, ignominiose tractant, verberibusque afficiunt; petimus, ut liberum sit nobis punire hujusmodi, et in disciplina ecclesiastica retinere. Si quis autem talium ob inoboedientiam vel alium aliquem excessum excommunicetur ab episcopo, petimus, ne hos officiales et domini, ubi primum ab episcopo vel visitatore certiores facti ea de re fuerint, spiritualia negotia peragere aut sacris operari permittant, donec de objecto sibi crimine pastoribus suis satisfecerint.

29. Cathedrales et parochiales ecclesiae in civitatibus praecipuis, atque alias ubicumque in Sacrae Regiae Maiestatis dominio sitae, sive illae regia sive nobilium vel oppidanorum liberalitate fundatae ac dotatae fuerint, potestati et administrationi episcoporum suorum ut subsint; saeculares vero ne se in curam earum ullo praetextu ingerant. Sunt enim nonnulli, qui subesse hac in parte nolunt episcopis, ipsique pro libitu suo ecclesias administrant.

30. Si quis autem pro perpetrato facinore aliquo excommunicatus fuerit ab episcopo ritus nostri, is ne ad Romanae Ecclesiae ritum suscipiatur, immo excommunicatus etiam ab illis promulgetur, uti quidem et nos contra eos omnes, qui ab Ecclesia Romana excommunicati fuerint, processuri et facturi sumus.

31. Quod si, Deo favente, reliqui etiam aliquando fratres nostri Orientalis Ecclesiae ad unionem cum Ecclesia Occidentali accesserint,

ac subinde communi consensu totius universalis Ecclesiae aliquid, quod ad ordinem vel reformationem caerimoniarum ejusdem Ecclesiae Graecae pertineat, decreverint, nos quoque ut ejus participes simus uti homines ejusdem ritus et religionis (petimus).

32. Et quia nonnullos in Graeciam profectos audimus, ut se ecclesiasticis quibusdam officiis praefici procurent, redeuntesque dominantur in clero et jurisdictionem in nos suam exerceant, petimus, ut Regia Maiestas in finibus Regni provideri jubeat, ne ad nostras partes cum jurisdictione et excommunicationibus hujusmodi quisquam admittatur. Magna enim hinc haud dubie inter pastores et populos sequeretur confusio.

33. Nos igitur infrascripti unionem hanc sanctam pro gloria Dei et pace Ecclesiae coalescere cupientes, praedictos articulos, quos pernecessarios nobis atque Ecclesiae nostrae esse scimus, confirmarique a Summo Pontifice ac Serenissimo Rege nostro oportere, pro majori fide tradimus hoc praesenti venerabilibus fratribus nostris dominis domino. Ipatio Pociei, protothronio, episcopo Vlodimiriensi Brestensique, et Cyrillo Terlecki, exarcha, episcopo Luceoriensi Ostrogiensique, ut confirmationem eorundem a Summo Pontifice atque Maiestate Regia nostro et suo ipsorum nomine efflagitent. Quo certi de fide, sacramentis et caerimoniis nostris, tanto securius et sine ullo conscientiae oviumque nobis commissarum praejudicio ad sanctam hanc unionem cum Ecclesia Romana accedamus, utque et alii sarta tecta omnia nobis manere videntes, tanto et ipsi libentius sequantur nostra vestigia.

Datum anno Domini 1595, die 1 Junii juxta calendarium vetus.

Michael, metropolita Kioviensis et Haliciensis, manu propria.

Ipatius, episcopus Vlodimiriensis et Brestensis, propria manu.

Cyrillus Terlecki, Dei gratia exarcha, episcopus Luceoriensis et Ostrogiensis, propria manu.

Leontius Pelczicki, gratia Dei episcopus Pinscensis Turoviensisque, manu propria.

Joannes Hohol, archimandrita Cobrinensis ecclesiae S. Salvatoris, manu propria subscripsit.

Для ознайомлення з принципами діловодства і характером дипломатичного листування гетьманської військової канцелярії, створеної на початку Козацької революції 1648 р., нижче наводяться чотири листи Богдана Хмельницького, надіслані до Трансільванії, Венеції, Швеції і Молдавії протягом 1649—1656 років. У листах витримано загальноприйняті норми тогочасного дипломатичного етикету, особливо помітного в розлогіму формулюванні титулів, преамбули та заключних формул, складених з пишномовною ввічливістю. Зважаючи на цю етикетну умовність, яка далеко не завжди відбивала характер політичних стосунків, варто при перекладі спершу знайти у формулярі ділову частину листа з чітким і коротким викладом суті справи.

EPISTOLAE BOHDANI CHMIELNICKI, DUCIS EXERCITUS ZAPOROHENSIS

1649 р. травня 4. Чигирин. Лист до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці про відправку послів

Serenissime princeps Sigismunde, domine et benefactor nobis colendissime!

Legatos serenissimae Suae Celsitudinis gratissime susceptos, sed non ita tractates ob inopiam rerum bello desolataram, uti decuit, honorifice tamen uti fidelissimi serenissimae Suae Celsitudini dimissimus obnixe petentes, ut serenissima sua celsitudo nos gratiae suae participes celeriter protegere velit, nos vero, qui summis pro honore et autoritate serenissimae Suae Celsitudinis ad omnia etiam extrema voti et designati, felicissima fata a deo serenissimae Suae Celsitudini imploramus.

Datum Czyhyryn, die 14 Maii 1649.

Serenissimae Suae Celsitudinis obsequentissimus servus, Bohdan Chmielnicki, *hetman Wojska Zaporoskiego, reka swa.*

1650 р. червня 3. Лист до венеціанського посла Нікколо Сагредо про участь у війні проти Туреччини

Illustrissime ac magnifice domine legatę, mihi plurimum amice observandissime!

Litteras a perillustri Magnificentia Vestra per magnificum dominum Albertum Vimina nobis allatas quam gratissime suscepimus,

animadvertimusque ex iis perillustrem Magnificentiam Vestram multum nobis exercituique nostro a Serenissima Republica Veneta apprecare amoris; nec non minus ex narratis magnifici domini Alberti intelleximus manifestam gratiam et futuram benevolentiam exportare eandem Republicam Venetam. Quam etsi non perversum cernimus et eandem corde amplectimur, tamen moderno temporis spatio haec obsequia nullo modo exhibere Serenissimae Reipublicae possumus, eapropter, quod piae memoriae invictissimus et serenissimus Wladislaus Quartus rex Poloniae, id constituit, et habere voluit, ut tota manus militum contra Turcos viritim consurgat, et nostro Exercitui Zaporoviensi pro expeditione ejusdem belli, pro classibusque marinis pecunias dedit, quas paratas hucusque super ripam Boristhenis habemus. Solum in causa, sunt magnates Reipublicae et quidam consilarii, quod bellum serenissimo ac invictissimo Poloniarum regi Wladislao cum Turcis inire non admiserunt et nobis, Serenissimae Reipublicae Venetae auxiliatricem manum dare volentibus, prohibuerunt. Quapropter ne hoc lateat perillustrem Magnificentiam Suam, volumus, quod summam gratiam comperimus magnifici chan Scitharum, fratris nostri, qui in omni occasione praestare auxilium nobis non denegaverat. Itaque et perillusterrima Vestra Magnificentia suadeat Serenissimae Reipublicae Venetae, ut mittere velit tabellarios ad illustrissimum chan, quin si ipse praestare opem Serenissimae Reipublicae Venetae consenserit, neque nos cum scitu et adminiculo serenissimi ac invictissimi regis Poloniae, domini nostri clementissimi, auxilium dare Serenissimae Reipublicae Venetae recusabimus. Hoc tamen quam maxime nobis exoptamus, ut Deus ter optimus maximus summa benignitate sua congreget universos christianos principes in cumulum amicitiae unum, ut concatenati vinculis amicitiae manentes, hostilitati omnium resistere possemus, de nobis autem nostroque benevolo erga Serenissimam Republicam Venetam studeat et velit bene mereri. Plura oretenus legato perillusterrimae Magnificentiae Vestrae oretenus verbis explere ac significare concessimus, itaque obsequia nostra humillima in gratiam perillusterrimae Magnificentiae Vestrae reddimus.

Datum in Czyhyryn, Junii 3 die, anno 1650.

Perillusterrimae Vestrae amicus ad obsequia, Bohdan Chmielnicki, *hetman Wojska jego Kr. Msci Zaporoskiego, reka swa.*

1655 р. жовтня 29. Табір під Львовом. Лист до шведського короля Карла Густава щодо продовження переговорів

Serenissime, potentissime ac invictissime rex Suecorum domine, domine nobis clementissime!

Summam percepimus laetitiam, dum tum ex litteris, tum etiam ex praesenti relatione internuntii Sacrae Regiae Majestatis Vestrae cognovimus, quod Deus omnipotens tantum contra communem hostem nostrum largitus est Sacrae Regiae Majestati Vestrae successum, ut etiam eo profligato tam sedem regni Poloniae, quam alias multas civitates potestati Sacrae Regiae Majestatis Vestrae subdidit. Ubi et nos, ducti consilio illustrissimi ac magnifici domini Hieronimi Radziejowski, in auxilium contra eundem hostem Sacrae Regiae Majestatis Vestrae cum exercitu nostro accessimus, hic quoque divino numine obtenta in hoste victoria et accepta magna parte Regni, parum retro a Leopoli in Ukrainam cum copiis recedere concessimus, videntes deficientem militibus et equis victum. Nunc vero humillime Sacram Regiam Majestatem Vestram impetramus, ut Sacra Regia Majestas Vestra nos in solita sua regia conservare velit clementia et internuntio suo (cui confidenter oretenus nonnulla Sacrae Regiae Majestati Vestrae commisimus referre), indubiam praestare dignetur fidem. Modo autem ablegatum ulteriorem a Sacra Regia Majestate Vestra libenter expectantes, nosmet ipsos nec non obsequia nostra clementiae sacrae regiae majestatis vestrae commendamus.

Dabantur in castris sub Leopoli, die 8 9-bris 1655.

Sacrae Regiae Majestatis Vestrae faventissimus servus, Bohdan Chmielnicki, dux Cohortis Zaporoviensium, manu propria.

1656 р. липня 18. Чигирин. Зобов'язання на підтримання мирних стосунків з трансільванським князем Д'єрдем Ракоці та його союзниками, господарями Молдови і Волощини

Nos, Bohdan Chmielnicki, supremus campiductor, et militum tribuni, tam nostris quam universorum Kozakorum Zaporoviensium in personis, notum facimus omnibus, quod cum nos celsissimi principis domini Georgii Rakoci, dei gratia principis in Transilvania, partium regni Hungariae domini et sicularum¹ comitis suaeque ditionis

¹ *Siculus* — секлер, представник етнічної групи угорців у Трансільванії; секлери виконували прикордонну військову службу.

Hungarorum indubia sincere in nos amicitiae experti simus argumenta, proinde eosdem sub fide nostra christiana assecuramus super eo, quod nos eidem celsissimo domino principi Georgio Rakoci ejusque successoribus et imperio suo subditis populis, quin etiam benevolis suis vicinis confoederatis, specificae autem incolis et vaivodis utriusque Valachiae, Moldaviae scilicet et Transalpinae (donec et ipsi cum praefato eodem celsissimo domino principe amicae confoederationis jus illibatae observabunt), nulla unquam occasione ad nulliusque mandatum postulatumve hostes nunquam erimus, contra eos nec pro stipendiis nec alio quocumque sub praetextu directe vel indirecte arma capiemus, aut suppetias dabimus, nec militem auctorare vel conscribere permittemus, nec etiam hostibus in eos tendentibus (si qui tales reperirentur), transitum per ditiones nostras haud concedemus, atque in eorum damnum correspondentias, tractatus vel collusiones nequaquam instituemus, quin ubi talia ad scitum nostrum devenerint, tempestive ipsis nota reddemus et sinceram in omnibus benevolentiam et amicitiam pactorumque fidem cum Sua Celsitudine, ejusque successoribus et imperio suo subditis ac confoederatis sancte observabimus ac etiam per subditos nostros observari faciemus.

In quorum omnium robur et firmitatem praesentes obligatorias nostras fide nostra christiana mediante dedimus supremi campiductoris et primorum nostrorum principalium chirographis et sigillis signatas et obsignatas.

Datum etc.

Найбільше латиномовних пам'яток так званого шкільного обігу, що виникли безпосередньо в Україні, пов'язано з Києво-Могилянською академією. Нижче наводяться дві з них, написані в період найвищого розквіту Академії — у першій половині XVIII століття. Це — перший зі збережених академічних статутів, ухвалений у 1734 р. за ректорства Рафаїла Заборовського, та атестаційний лист, або так званий «каталог» учнів вищого граматичного класу (синтаксими) 1736 р., складений їхнім учителем, професором Митрофаном Довгалевським. «Каталог» підсумовує завершення граматичного навчального циклу, стисло характеризує здібності й старанність чи лінощі кожного учня. Обидві пам'ятки наводяться зі скороченнями.

LEGES ACADEMICAE, DOCENTIBUS ET STUDENTIBUS OBSERVANDAE

1. Undecunque quis venerit liber homo cujuscunque status et ordinis, tantum sit fidei orthodoxae christianae, et ad studendum aptus, suscipiendus est ad Collegium ob acquirendam sapientiam juxta mandatum monarchicum. [...]

5. Omnes studiosi et in primis Septembris diebus initio studiorum statim adesse et ultimam dimissionem scholarum mediis Julii expectare omnino tenentur. Qui autem studiosus tempestive ante vacationes ex Collegio, et insuper sine scitu et benedictione praefecti atque professoris fugiet, talis (quamvis iterum suscipiendus ad scholas) tamen castigandus est. Item, sine testimonialibus patentibus Collegii nullus studiosus audeat vagari propter appetendum; hoc enim observandum est, ne indigni promotione promoveantur ad altiorem studiorum gradum, neque scholastici sine suis propriis meritis per blandientem magistrorum favorem, digniorem possideant locum; qui sic indigni dignis et negligentibus comparentur, adeoque utrorum quae remittetur animus ad diligenter studendum. [...]

7. Omnes academici sub gravi poena, praecipue magistri ac institutores discipulorum, tam in scholis intra Collegium, quam in hospitiiis semper discurrere Latine de lege tenentur, tum secum, tum cum discipulis suis; discipuli autem ob quotidianum exercitium et in schola, et in domo, ubi plures reperiuntur, teneant calculum. Propterea in minoribus scholis ab analogia ad philosophiam triplici idiomate,

scilicet Polonico, Sclavonico et Latino, alternis vicibus occupationes et exercitia tradi et exponi debent. In philosophia vero et theologia assidui discursus (sine quibus hae scientiae perfecte acquiri plane nequeunt) et frequentes disputationes de facto absolvantur. Loqui autem latino sermone super et ubique omnium scholarum auditores ac praecipue magistri omnino obligantur, praeter analogistas et infimistas, qui praesertim Polonicae linguae studere ac ea dicere debent. [...]

11. Studiosis cujuscunque scholae nunquam excitandae sunt rebelliones contra quemque et potissimum contra magistros. Rebellionum actores graviter puniendi vel potius eradicandi sunt. [...]

13. Nullus discipulus sine benedictione magistri sui, praesertim inspectoris domestici, neque absens esse a schola, neque egredi quocunque extra hospitium unquam audeat; alias corripiendus est.

14. Nemo academicorum vagetur nocte, sed omnes debent in propria mansione debita absolvere negotia, at quoties nebulo aut ebrius studiosus a suo superiore deprehendetur, semper reprehendus ac castigandus est. [...]

16. Studiosi intra Collegium non debent gestare arma militaria, neque ex ullo genere tormentorum explodere, et solitum vestium decorum adhibeant, et quamvis extraneum vestium habitum induant, inde tamen debitos studiosorum mores mutare aliorumve indumentis minimo irridere praesumant. [...]

19. Ubi certamina artis gladiatoriae atque inter rudes pugnae manuales exercentur, ea nec inspicere loca, multo magis accedere aut pugnare in eis audeant; ut vero non semper virtus sit in nervo, licitis diebus musicae instrumentis studioso congruis aliquantis per vacare concessum est, aut aliis honestis ludis per exiguum recreare animum non interhibeatur. [...]

21. Quilibet studiosus, qui vel sua studia jam ultimate consummavit, vel nec dum consummata ob justam rationem relinquit, valedicens autem scholis a scholarum praefecto expressivum studiosorum progressuumque suorum testimonium accipiat necessum est, ob certiore illi ubique dandam fidem de eruditione ipsius. Item tam singulares cathalogos secundum nomen et cognomen justam discipulorum recommendationem a professoribus cujusque scholae quotannis fideliter conscriptos, quam etiam communem unum omnium studiosorum, ju-

xta scholarum ordinem et dignitatem exacte elaboratum cathalogum, in quo cujusque studiosi nomen, cognomen, professio, patria, parentum officium et status, nec non etiam vitae progressus eruditio quae notari debet quolibet anno praefectus scholarum ob posteram notitiam, et propter omnem eventum reponat in Academiae bibliotheca.

22. Academiae Kijoviensis praefectus, cujus bonae directioni omnes omnium scholarum studiosi, nec non etiam ipsi professores scholarum parere debent, tum ipse diligenti cura istas leges observare et adimplere, tum caeteros academicos ad exequendum obligare, transgressores vero harum legum admonere et convenienter castigare immutabiliter tenetur ex suo officio.

Humilis Raphaël, archiepiscopus Kijoviensis

Catalogus syntacticorum academiae kijoviensis

Andreas Krasnolucki. Cinctus annorum serie, desiderio studendi non orbatus, sedulitate et solertia obtentus, honestate, devotione atque frequentia scholastica circumseptus, ideo juste promoveatur. In Ucraina, legionis Myrhorod, urbis Soroczynicy, filius civilis.

Alexander Dwyhubski. Perfunctus a sueto labore, affectus non vulgari diligentia, propensus summopere adscire, quare caeteros promovendos digne sequatur. In Ucraina, legionis Iziium, urbis Zmiew, filius centurionis.

Basilus Kaciuczynski. Functus negligentiae officio, affectus tarditate et valedictione scholastica, ideo voluntati reddo. In Polonia, urbis Kuliczow, filius civis.

Clemens Raynowski. Nullum debet effectum in studiis, somniat syntaxeos rudimenta, insuper sine scitu fugit ex scholis, retineatur et admoneatur bene. Legionis Achtircae urbis Kotelwa, filius sacerdotis.

Demetrius Faszczynski. Extinxit desidia umbras solertia, opem studii solari frequentia, tutatus honestate, locandus in poësi. In Polonia urbis Zamoscium, filius simplicis hominis.

Eustafius Nazarewicz. Placide officio et nomini suo respondebat, pusillus aetate, sed moribus et doctrina gigas. Urbis Kijoviae, filius fabri.

Gregorius Anastasiewicz. Asinus in studiis, Ulisses in constantia, Zoilus in garrulitate et sine scitu abivit; admoneatur. In Ucraina, legionis Nizini, urbis Hluchoviae, filius Graeci.

Gregorius Piszczanski. Ex eo non vulgarem sibi vindicavit laudem, quia ad frequentiam quam ad absentiam scholasticam propensus erat, quamvis parum aegritudine opprimebatur. In Ucraina, legionis Hadiaz, urbis Zenkow, filius militis.

Josephus Lazarowicz. Ultima penuria oppressus, sed solers, mitis, devotus et intendit continuo scire. In Polonia, urbis Jaroslaviae, filius civilis.

Joannes Bocniewicz. Desiderio studendi flagratissimus, sed tarditas annorum diminuit calorem; ne frigeat recens desiderium in munere scholastico; potest promoveri. In Ungaria, urbis Bardixim, filius sacerdotis.

Joannes Gierowski. Musicus bonus, musis reddatur. In Polonia, urbis Zamoscium, filius simplicis hominis.

Joannes Czepiel. Anni non concedunt sapere quidque, ideo voluntati reddo. In Polonia, urbis Camieniec, filius nobilis.

Mychaël Wiszynski. Athlas virtute, Heros mente, Mars indole, Hercules ausu, Diogenes vigilatione, Mercurius profectu. In Ucraina, legionis Sumorum, urbis Lebedyn, filius militis.

[...]

Professor eorum discipulorum Mytrophanus Dowhalewski, tertii anni syntaxeos

Б. Історіографічні, генеалогічні та панегіричні твори

У «Хроніці» німецького хроніста, єпископа Мерзебурга Тітмара Мерзебурзького (975—1018), яка фіксує події німецької історії і, зокрема, німецько-слов'янських взаємин у часи правління імператора Генріха I, вміщено перший з відомих нині описів Києва у західноєвропейському письменстві. Цей опис склався, як припускають, за безпосередніми розповідями німецьких рицарів, що брали участь у поході польського короля Болеслава I Хороброго на Русь, здійсненому в 1018 р. на запрошення Святополка, брата Ярослава Мудрого, під час боротьби за київський княжий стіл.

TITHMARI MERSEBURGENSIS “CHRONICON”

Liber VIII

Cap. 16. [...] Urbs autem Kitava nimis valida ab hostibus Pecinegis¹ ortatu Bolizlavi crebra impugnatione concutitur et incendio gravi minoratur. Defensa est autem ab suis habitatoribus, sed celeriter patuit extraneis viribus: namque a rege suo² in fugam verso relicta, 19 Kalendas Septembris³ Bolizlavum, et quem diu amiserat, Zentepulcum⁴, seniore suum, cujus gratia et nostrorum timore omnis haec regio conversa est, suscepit. Archiepiscopus civitatis illius cum reliquis sanctorum et ceteris ornatibus diversis nos advenientes honoravit in sancto monasterio Sophiae, quod in priori anno miserabiliter casu accidente combustum est. Ibi fuit noverca regis praedictis, uxor et novem sorores ejusdem, quarum unam prius ab eo desideratam antiquus fornicator Bolizlavus, oblita contectali sua, injuste duxerat⁵. Ineffabilis ibi pecunia ei ostenditur, cujus magna pars hospitibus suis

¹ *Pecinegi* — печеніги.

² *Rex suus* — їхній король: йдеться про київського князя Ярослава Мудрого.

³ Тобто 14 серпня.

⁴ *Zentepulcus* — Святополк, претендент на київський князівський стіл.

⁵ Хроніст має на увазі Предславу, до якої Болеслав сватався, але отримав відмову.

ac fautoribus distribuitur, quaedam vero ad patriam mittitur. Fuerant in auxilio praedicti ducis ex parte nostra trecenti, et ex Ungaris quingenti, ex Pecinegis autem mille viri. Omnes hi tunc domum remittebantur, cum indigenas adventare fideles sibi apparere, senior praefatus laetabatur. In magna hac civitate, quae istius regni caput est, plus quam quadringentae habentur ecclesiae et mercatus octo, populi autem ignota manus, quae sicut omnis haec provincia, ex fugitivorum robore servorum huc undique confluentium, et maxime ex velocibus Danis, multum se nocentibus Pecenege hactenus resistebat et alios vincebat.

Хроніка архідиякона м. Спліт **Томи Сплітського** (бл. 1200—1268) під назвою «Історія архієпископів Солони і Спліта» (скорочено «Історія Солони») є важливим джерелом з середньовічної історії південнослов'янських народів. У поданому нижче уривку хроніст переповідає чутки і звістки про напад монголів на Русь і про героїчну боротьбу русичів з ворогами.

THOMAE SPALATIENSIS «HISTORIA SALONITANA»

De peste Tartarorum

[Anno 1241]. Anno quinto regnante Bela, filio Andreae? regis Hungariae, secundo anno Gargani, gens pestifera Tartarorum ad partes Hungariae pronuntiavit. Etenim a pluribus jam annis rumor et timor gentis ipsius in totum processerat orbem. Venerant namque ex partibus Orientis, depopulando provincias, per quas habuerant transitum, usque ad confinia Ruthenorum. Sed Ruthenis fortiter resistentibus, non poterant ulterius progredi, multotiens enim conflictum habuerunt cum gentibus Ruthenorum multumque cruoris fusum est hinc et inde, longe tamen fugati sunt a Ruthenis. Quam ob rem divertentes ab eis universas septem-trionales regiones pugnando circuierunt, ibique viginti et eo amplius annis demorati sunt. Postea vero multiplicatis legionibus exercitus sui, ex gentibus praecipue Cumanorum et ex multis aliis nationibus, quas devicerant, reversi sunt ad Ruthenos. Ea primo quidem civitatem maximam christianorum nomine Susdaliu circumdantes obsederunt et obsessam diu non tam vi, quam fraude ceperunt et destruxerunt, regemque ipsius nomine Georgium cum magna multitudine sui populi neci dederunt. Inde autem versus Hungariam proficiscentes, obvia quaeque vastabant. Eo autem tempore, anno videlicet Incarnationis¹ millesimo CCXLI, sexto die intrante Octobri die dominica, iterum factus est solis defectus, totusque aër obscuratus est, fuitque horror magnus in omnibus, velut in ea eclipsi, qua facta est tertio anno praecedente, ut supra tetigimus. [...]

¹ *Incarnationis Domini* — від Втілення Господнього; датою початку року в літочисленні *ab Incarnatione* вважалося 25 березня, тобто Благовіщення.

Основна праця видатного польського історика, краківського каноніка **Яна Длугоша** (1415—1480) «Історія Польщі» написана у традиційній формі хроніки, або порічного викладу подій, що точилися в Польщі та на сусідніх з нею теренах від легендарних часів до 1480 р., тобто до смерті автора. Твір Длугоша в своїй датованій частині спирається на значну кількість писемних джерел, у тому числі — на давньоруські літописи, для опрацювання яких автор, як вважають, спеціально вивчав старослов'янську мову. Дехто з істориків припускає, що Длугош міг використати нині не збережений Перемишльський літописний звід. Наведений нижче фрагмент «Історії» Длугоша — це переказ латинською мовою відомої з Повісті минулих літ легенди про заснування Києва й оповіді про хрещення киян князем Володимиром Святославичем.

JOHANNIS DLUGOSSII «HISTORIA POLONIAE»

Liber I. Quomodo res Ruthenorum creverunt

[...] Erant apud Ruthenos tres viri, eodem patre et utero geniti, Kyg, Szczek, Korew et quarta soror Libed, tam ingenio, quam viribus praestantes, ut qui facile principatum in gente consecuti, caeteros redegerunt in suam ditionem, a quibus caeterae nationes secundum tribus et domos suas derivatae sunt. Hi tribus principalibus castris in Russia erectis, sua illis indiderunt nomina, nam Kyg castrum supra fluvium Dnyepr a se constructum vocavit Kyow, Szczek Szczekawica et Korew — Korewica. Gentilium et ipsi errorem secuti, stagna, lacus, fontes, aquas pro deis colebant. Erant et alii Polonorum duces, videlicet Radzim et Wyathko, quorum unus videlicet Radzim in flumine San, alter Wyathko in flumine Okka considentes, de nominibus suis regionibus et populis vocabula indiderunt: a Radzim enim Radzimeczanie, a Wyathko — Wythiczanie vocati sunt. Qui ad fluvium Bug consederunt — Dulebianie a duce eorum Duleba vocitabantur, qui postea Wolanye sunt et nunc Luczanie appellati.

Habebant autem nationes Ruthenorum ex Polonis descendentes, in ducendis uxoribus et contrahendis matrimoniis inter sorores germanas et propinquas cognatas discretionem, abstinendo a concubitu earum, propter quam honestatem sortiebantur in vitam longos dies. Dulebianie vero et hi, qui processerunt ex Radzim et Wyathko, habitabant more ferarum in silvis, commitentes omnem immunditiam,

pudoreque soluto et cognatis et alienis uxoribus, rapiendo illas, miscabantur.

Absumptis deinde Kyg, Szczek et Korew, filii eorum et nepotes linea directa succedentes, dominabantur apud Ruthenos annis multis, donec successio hujusmodi ad duos fratres germanos, Oszkald videlicet et Dyr, pervenit, quibus apud Kioviam dominantibus, nonnullae Ruthenorum nationes, quae ex ingenti multiplicatione novas sedes sibi quaesierant, eorum principatum pertaesae, a Varahis tres duces acceperunt, quoniam ex propriis neminem eligi propter paritatem placebat. Primus autem dictus est Rurek, qui in Nowgrod, secundus Szynyeus, qui in Biale Jezioro, id est apud Album lacum, tertius Trubor, qui in Sbornsk sedes suas posuerunt. His et cuilibet eorum a Ruthenis et populi eorum ditioni subjectis, ex quolibet capite humano pro tributo unus aspergellus albus reddebatur. [...]

Liber 2. Rutheni idolatrae fulminis idolum constituunt adorandum

Firmato principatus sui solito, Wlodimirus dux Russiae ad religiones versus, in montibus Kijoviensi castro proximis fana, simulacra et idola locat, templaque et delubra aedificat. Inter omnes tamen suae profanae superstitionis deos Fulminis nomen in praecipua apud illum et cultura et veneratione habebatur, cui et plura templa instituit, et excellentiori illud simulacro ornavit. Nec ipse dux tantum, sed et universe Ruthenorum populus detestabiles ritus hujusmodi secutus, Fulminis nomen praestantioribus immolationibus et holocaustis venerabatur. Fabricavit autem Wlodimirus deo suo principali Fulmini corpus et simulacrum ex ligno, caput ex argento et aures ex auro, caeteris quoque diis lucos et simulacra constituit, et adducens filios suos et filias, sacrificat diis et coinquinat se et terram Russiae idolis. Accepit autem Wlodimirus plures uxores, tenuit et plures concubinas, in caeteras quoque virgines et uxores alienas parum pudicus et temperatus. [...]

Wlodimirus dux Ruthenorum Graecam fidem suscipit

Sollicitatus Wlodimirus dux, primum a Machmetistis, ut ritum pseudo Machmeth susciperet, deinde a Latinis, tertio a Judaeis, ut fidem et legem Hebraicam, postremo a Graecis, ut fidem christianam assumeret. Nuntios quidem ritus praefatos sibi persuadentes benigne

tractatos etiam remuneratos remisit, cum suis vero Ruthenis, quaenam fides acceptanda esset, consultat. Placuit autem ad omnes nationes rituum praedictorum nuntios speculatum mitti et cujuslibet ritum explorari. Missi itaque in Bulgaros, Latinos et Graecos nuntii, singulorum ritus, ut jussi erant, speculantur et explorant. [...] Qui ad ducem suum Wlodimirum reversi, de singulis ritibus, quos viderant, disserunt et Graecorum sectam praestantiorum quam Latinorum fore, in Graecorumque ecclesiis plura ea magis cultiora ornamenta, quam in Latinis consistere. [...] Ad ritum igitur Graecorum suscipiendum omnium procerum sententiae inclinabant, persuadendoque Wlodimero dicebant: «Si fides Graecorum bona non foret, non avia tua Olha, inter mulieres prudentissima, illam accepisset». Assentit itaque Wlodimirus procerum sententiae, et baptismum ritu Graecorum se suscepturum promisit. [...]

Wlodimirus Russiae dux totum populum suum baptizari facit idolisque fractis

Sacrilegos ritus, quibus priscis temporibus Ruthenorum gens dedita erat, Wlodimirus Russiae dux eliminaturus, tertio ex quo Christi fide illuminatus erat anno, idola, lucos, arasque et templa eorum confringit, incendit et comminuit. SI—mulacrum vero Fulminis, quod praecipua veneratione a Ruthenis colebatur, ad caudam equi alligatum, spectante multitudine Ruthenorum, per terram trahi et in flumen Dnyepr mergi, gentilibus Ruthenis ex utroque sexu deorum et simulacrorum suorum fletu et ejulatu ingenti confractionem prosequentibus, mandavit. Promulgat deinde Wlodimirus dux edictum, ut omnes nationes et populi sibi subjecti, relictis idolis, Christi fide et baptismatis caractere se insigniant. [...] Aedificabat autem Wlodimirus primam ecclesiam in loco, quo prius idolis thura accendebantur, et eam Beato Basilio dicari ordinat.

**MICHALONIS LITHUANI «DE MORIBUS TARTARORUM,
LITHUANORUM ET MOSCHORUM FRAGMINA»**

Трактат **Михалона Литвина**, написаний у 1550 р., дійшов до нас лише в уривках, надрукованих аж 1615 р. в Базелі. Є багато припущень, хто з аристократів приховував своє ім'я під псевдонімом «Михалон Литвин» (Литвин — мешканець Великого князівства Литовського). Згідно з гіпотезою, що найбільш поширена сьогодні, це був латинський секретар великокняжої канцелярії, литовець за походженням Венцеслав Миколаєвич (бл. 1490 — бл. 1560). Сам же трактат, очевидно, мав на меті підштовхнути молодого великого князя Зігмунта Августа до заходів по виправленню «зіпсованих», на думку автора, звичаїв тогочасної шляхти. Цій же ідеї підпорядковано опис звичаїв сусідніх народів — татар і росіян, де автор шукає приклади нібито занедбаних у його країні войовничості, простоти і суворості справедливості. Залишається додати, що в середині — другій половині XVI ст. у Речі Посполитій з'явилося чимало інших творів аналогічного жанру, присвячених рецептам «направи» зіпсованих звичаїв (серед іншого, доклав до цього руку й знаменитий публіцист-русин Станіслав Оріховський).

Нижче наводиться уривок з твору Михалона Литвина з описом Києва, де автор як член посольств до Криму, поза сумнівом, бував особисто, тому його текст справедливо вважається одним з найдостовірніших (додамо — і найбарвистіших) ранніх свідчень про Київ та киян.

Fragm. IX. [...] Est nobis insignis arx et oppidum Kiouia, quae tamen ut aliae negligitur, ex cujus promontorio multa alia videri loca, vulgatum est Roxolanum proverbium. Princeps aliarum et provinciarum, ad amnem sita, campester et silvestres hinc inde attingens regiones, habet fundos adeo fertiles et cultu faciles, ut duobus saltem arati bobus idque semel germinent copiosissime, inculti etiam herbas proferunt, radicibus et culmis cibantes hominem et arbores variorum nobiliumque fructuum atque vites uvae minime agrestis racemorum grandium, labruscae utro in ripis quibusdam pullulant. Quercus et fagi veteres, vetustate excavatae, examinibus apum et favis, colore et sapore jucunissimis redundant.

Ferarum in silvis et campis tanta copia, ut bisontes, onagri, cervi tantum pellium gratis mactentur, quorum caro ob nimiam abundantiam omnis abjicitur, praeter spinam dorsi pinguioris damae, apri contem-

nuntur. Dorcarum ea vis migrantium hieme e campis in silvas et aestate in campos, ut tunc singuli rustici mille occidant. Castores frequentissimi in ripis domicilia habent. Avium multitudo miranda, adeo ut pueri verno tempore repleant scaphas ovis anatum, anserum silvestrium, gruum, cignorum, deinde pullis earum referciant vivaria. Aquilarum pullos caveis recludunt pennarum causa, sagittis aglutinandarum.

Canes nutriunt carnibus ferinis et piscibus nam incredibili multitudine turionum aliorumque grandium piscium, ex mari sursum in dulces aquas ascendentium, scaturiunt amnes, quorum aliqui aurei appellantur, praesertim Pripiecz, qui certo quodam loco apud Mozir, ad ostia fluvioli Tur, recenti unda e fontibus emanante, repletur quotannis ad Kalendas Martias, tanta piscium multitudine, ut hasta inter eos immissa haereat ac perstet recta, perinde si terrae infixa foret. Tanta est piscium densitas, quod nec ego crederem, nisi saepe vidissem hauriri illinc pisces absque intermissione, replerique eis mercatorum exterorum die uno mille circiter currus, qui ad statum illud et anniversarium tempus illo connueniunt.

Omnium autem qui ibi sunt fluviorum et maximus, et fructuosissimus est Borysthenes, immensam copiam non piscium tantum sed aliarum etiam rerum Kioviae suppeditans. [...]

Est etiam Borysthenes omnibus Majestatis Vestrae provinciis ad arcendos incursus Tartarorum utilis. Nam et navigantibus eo, infra Cerkassi obstant quaedam limina undecim locis, certa habentia nomina, haec ardua et transversa cautibus asperis eminent, quae transiri nisi exoneratis navibus non possunt, et propter excelsas et abruptas riparum rupes non potest accedi nec trajici, nisi quibusdam locis infra Cirkassi, ea appellantur Kermenszik, Upsk, Hierbedeiew Rog, Massurin, Koczkosz, Tovany, Burhun, Tiachinia, Oczakow. Quae loca vel parva manu navali obsessa, arcent a transitu maximas Tartarorum copias. Nam cum tranant ut solent absque navibus, quis adnixi et inermes et nudi, profligantur ab iis qui armati, naviculis prouunt ex insulis, arundinetis atque salicetis.

Sed ut habent Precopenses¹ Borysthenem nostrum aestate sibi infestum, ita hieme commodum, quia tunc sublata navigandi oppor-

¹ *Precopenses* — татари Перекопської Орди.

tunitate, secure greges suos extra fossam in ejusdem amnis insulis et salicetis pasquant. Ideo illum melle et lacte fluere dicunt, quippe qui supra per nemorosos et apiferos, infra per campestris et pasuos means agros suppedit accolis lactis mellisque copiam, propterea ii persuasum habent, colenda sibi esse foedera et societatem servandam cum Magno Duce Lituaniae Borysthenis Domino. Qui amnis totus a summo ad imum fluit, scilicet et oriens, et occidens per terras ditio-nis vetustae Lituanae, juxta arces a me perlustratas¹, Viazma, Dorohobusz, Smolensko, Dubrowno, Orssa, Mohilew, Rohaczow, Bihow, Reczicza, Lubecz, Czornobil, Kiow, Kaniew, Czerkassi et Dassow, aliter Oczakow. Ubi involvitur mari duodecim ostiis divisus, quorum summitas dicitur Linien². Unde haud procul ostia Dnestri cognomen habent Vidovo, ab Ovidio poeta, qui ea in parte ponti exulasse creditur. Ita et Ilium seu Troiam quidam existimant fuisse in territorio Kioviensi in campis fertilissimis, nemoribusque amoenissimis. Ubi cernuntur monumenta, exstantibus adhuc multis ruinis, fornicibus, cryptis, pavimentis marmoreis et magnorum murorum reliquiis, qui locus pridem desertus, sed ad habitandum commodissimus, vocatur nunc Torgovitza.

Mercimoniis quoque exoticis affluit Kiovia. Quidquid enim gemmarum, holoserici, auri filati, bombicis, thuris, thymiamatis, croci, piperis aliorumque aromatum ea Asia, Perside, India, Arabia, Syria fertur in septentrionem, Moscoviam, Plescoviam, Novogardiam, Sueciam, Daciam versus, non alia certiore, rectiore et magis trita via, quam ea quae a portu Ponti Euxini, hoc est ab urbe Caffa, per portam Tauricae et Towani, trajectum Borysthenis et inde per campos Kio-viam ducens, antiqua et sulcorum profunditate notissima est. Solent enim illac crebro proficisci exteri mercatores plerumque mille numero, aggregati in cohortes *korovani* appellatas, cum multis carpentis onustis et camelis clitellatis, a quibus insigne telonium antiquitus pendebatur progenitoribus Sacrae Majestatis Vestrae in trajectu Borysthenis ad Towani, ubi etiam hodie extat camera lapidea fornicata integra, quam et nostrates, et Tauricani, et Graeci balneum Vito-

¹ *a me perlustratas* — мною перерахованих.

² *Linien* — лиман.

vdinum¹ vocant. Ajuntque excubasse ibi publicanum² Magni Ducis Lituaniae, qui telonium exigebat. Quod si quis non soluisset, aut scortatus esse deprehensus fuisset, is confiscatis Kioviae bonis omnibus multabatur, quae lex *ossmnictwo*³ dicta, fraenandae salacitatis Saracenicae⁴ causa sancita, et multis seculis servata, haud pridem antiquari coepit.

[...]

Tum vero multa lucrantium Kiovienses praesides⁵, publicani, mercatores, trapezitae⁶, naucleri, vectores, lixae⁷, caupones, nec antehac de hoc querebantur, aut Moscus, aut Turca, aut Tartarus. Verum et tum commoda percipiuntur ex his *korovanis*, cum interdum brumali tempore iter habentes per campos invium, aggeribus omnes obruuntur atque suffocantur.

Ita contigit ut tuguria⁸ Kioviensia, alioquin satis superque frugibus, fructibus, melle, abundantia et carnibus piscibusque sordentia redundant pretiosis sericis, gemmis, zobolis aliisque pellibus, aromatibus, adeo ut viderim ibi sericum quam vilnae linum et piper sale vilius esse.

Est etiam faelix et celebris Kiovia hominum affluentia, nam ad Borysthenem et alios in eum influentes amnes multa sunt oppida populosa, plures villae, quarum incolae jam inde a puero assuescunt natate, navigare, piscari, venari, quorum alii vel patriam potestatem, vel servitutem vel laborem aut poenas, vel aes alienum ceterave fugientes, alii lucri uberioris, locique celebrioris gratia, praesertim verno tempore in eam appellunt. Cujus arciumque infra eam sitarum experti delicias, nunquam deinceps ad suos redeunt ac brevi tempore red-

¹ Вітовтова баня — митниця, руїни якої позначені ще на мапі Радзивила 1613 р.

² *publicanus* — митник.

³ осьмництво — специфічно київський уряд. Осьмник від імені великого князя литовського збирав мита з привозних товарів і судив спори городян у дрібних правопорушеннях.

⁴ *Saracenicus* — сарацинський; тут як синонім до слова «східний».

⁵ *praesides* — тут: мешканці.

⁶ *trapezitae* — мінйяли.

⁷ *lixae* — корчмарі.

⁸ *tuguria* — хатини, хижі.

duntur exercitatiores, cominus ursos, bisontesque ferindo, quibus vitae periculis assueti, fiunt animosiores, proinde facilius ibi habetur copia bonorum militum.

Eadem fuit Russiae Moscoviaeque ducum regia, in qua itidem christiani facti sunt, quae nunc quoque basilicas habet vetustas e marmore polito et aliis exoticis materiis, sumptuose aedificatas, plumbeis, aeneis, quibusdam etiam inauratis laminis tectas. Sunt et monasteria opulentissima, maxime quod Beatae Virgini Mariae consecratum est. Id in suis cryptis et cuniculis subterraneis habet multa sepulchra, in quibus sunt cadavera integra et arida, quae cum sanctorum esse credantur, magna veneratione a Ruthenis coluntur, nam quae ibi corpora sepeliuntur, eorum ab hoc animae salvae futurae creduntur, propterea omni praestantiori ex longinquis quoque locis nobilitati et sumptibus et eleemosynis magnis sepulturae ibi quaeruntur. Servat et Moschorum dux non parvam pecuniam, quam ex fundis ejusdem monasterii in suam potestatem redactis singulis annis colligit. Sed reddere ideo differt, quod hanc sedem, quae ipsi corde est, magnopere expetit, stirpem se esse Volodimiro haeredis Kioviae dictitans, non minus dolent illius homines, quod non possideant tam antiquam stemmatum sanctuariorumque suorum cathedram.

STANISLAI STAROVOLSCII «SARMATIAE BELLATORES»

Шимон Старовольський (1588—1656), відомий письменник, публіцист і оратор, народився у с. Стара Воля на Берестейщині в родині дрібних білоруських бояр. Підлітком служив при дворі Яна Замойського в Замості, потім — при дворі кн. Анни Острозької, вдови кн. Олександра Острозького, в Ярославі. Після 1608 р. супроводжував синів кн. Анни, онуків кн. Василя-Костянтина Острозького, в освітній мандрівці за кордоном, яка тривала біля двох років по університетах Німеччини, Нідерландів, Франції та Італії. Після повернення навчався у Краківській академії, де 1618 р. отримав ступінь *baccalaureus artium*.

У 1620—1639 рр. знову служив на різних магнатських дворах як секретар і наставник паничів, тричі зі своїми вихованцями виїжджаючи за кордон на студії. Врешті, 1639 р. прийняв свячення; помер у сані краківського каноніка.

Автор близько 70 праць латиною і польською, серед яких найвідомішими й цінними до сьогодні є дві збірки біографій: «*Scriptorum Polonicarum Hecatontas seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogia et vitae*» (вперше видана у Франкфурті 1625 р., за життя автора перевидавалася двічі — у Венеції і знову у Франкфурті; вважається першою спробою історії старопольської літератури); «*Sarmatae bellatores*» (вперше видана в Кельні 1631 р.) — збірка 129 біографічних шкідців знаменитих воїнів Польщі, Литви та Русі, починаючи з Мешка I і Володимира Великого, та завершуючи сучасниками Старовольського.

Мета твору — дидактична (згідно з засадою *historia est magistra vitae*), тож у відповідній панегіричній стилістиці витримано й самі біографії героїв, покликані служити за ідеальний приклад мужності та воїнських чеснот. Нижче подається така біографія-похвала Остафія Дашковича — одного з перших «гетьманів» козацької легендарної традиції, де оповідається, серед іншого, про нібито заснування ним Запорозької Січі.

Ostapheus Dascovius

Libet hic clarissimis in Republicae viris summoque loco natis adnumerare Ostaphaeum Roxolanum, Cosachorum Zaporosensium autorem; tametsi ignobilem genere et loco obscuro natum, ast militiae artibus militarumque virorum secta ab illo instituta in hodiernum

florente, et non in Sarmatia nostra tantum, sed in Europa fere tota atque etiam Asia celebrem. [...]

Ostaphaeus igitur Ovruciae, Constantini Ostrogii oppido in Lithuania, natus ex humili militiae loco, per omnes honorum gradus ad eximiam bellicae virtutis opinionem ascendit, domini sui castra assidue secutus. Cum convocatis a plebe aliquot millibus, bello aptiores in certas turmas disposuisset praedaeque e Moscovia asportata ad obsequium sibi praeparasset, coepit propriis etiam auspiciis Bessarabiam Tauricamque Chersonesum invadere, atque cum Tartaris, viribus indies auctior, justa acie decertare. Dumque Borysthenem quadam vice transgressus, multa pecorum et equorum milia abegisset, ausumque barbarum collatis signis acie congredi, toto pene ejus exercitu caeso, victoriam obtinisset, a Constantino Duce Regi Sigismundo recommendatus et militibus se sequi, quo vellet, disciplinamque suam observare, licenciam in senatu impetravit, et ipse praefectura Circassiensis a Rege, posthabitis permultis nobilibus, fuit donatus. [...] Igitur sectam militarem Ostaphaeus instituit, quos omnes Cosachos, id est leviter armatos, et minime mortem extimescentes vocitari jussit, qui ut plurimum omnes plebei sunt homines, e pagis, oppidis ac villis nobilitatis Roxolanae collecti, unum semper ducem habentes de medio sui, quidem sequentes, cum hostibus Regni Poloniae jussu regio vel praedae aviditate pugnanti suntque in numero per aestatem grandi, interdum ad quadraginta milia, veterum Romanorum disciplinam servantes, hyberno autem tempore quisque domum suam ad parentes aut amicos redit. Sed de his sufficientissime in *Equite Polono* ad Urbanum III, Pontificum Maximum, perscripsimus¹. Nunc ad Ostaphaeum revertamur [...]. Post tot obtentas de barbaris victorias et in senectam jam vergens, cum maxime rerum bellicarum peritus esse putaretur, ad ripam Borysthenis cum Tartaris adverso proelio decertans, captus ab illis fuit et anno integro in servitute mansit. Donec Tauricano contra Zavolgenses² cum toto suo exercitu egresso et ad mare Caspium profligato atque occiso, nactus occasionem ef-

¹ Йдеться про інший твір Старовольського «*Eques Polonus*», дедикований папі Урбану III.

² *Tauricanus* — кримський хан; *Taurica* — Крим. *Zavolgenses* — «з-за Волги», тобто з Великої Ногайської Орди — противника кримської династії Гіреїв.

fugiendi (jam nemine vivere cum sperante) ad suos Circassiam reverteretur¹. A quibus cum gaudio exceptus, subito in Tauricam movit et multis millibus barbarorum occisis, ignominiam acceptam, insigni victoria resarcivit, nec multo post tandem et ipse fato concessit, climacterico² aetatis anno. [...]

¹ Описаний вище епізод з біографії Дашковича іншими джерелами не підтверджується.

² *Climacter* — період у 7 років. У XVII ст. йому надавали особливого значення як нібито завершеному циклові в житті індивіда, держави тощо. Пор. поділену на клімактери знамениту римовану історію Польщі Веспасіана Коховського, де в 1-й книзі («*Climacter primus*») описуються події Хмельниччини.

SIMONIS OKOLSCII «ORBIS POLONUS»

Шимон Окольський (1580—1653), історик і один з перших польських геральдистів, народився у Кам'янці-Подільському в шляхетській родині. Навчався у Львівській кафедральній школі домініканців, пізніше — вже як доктор теології — був її ректором. У 1637—1638 рр. як військовий капелан брав участь у каральній експедиції польного гетьмана Миколая Потоцького проти козацьких повстань Павлюка й Остряниці (ці події описані у двох щоденниках Окольського, незамінних при вивченні історії козаччини). Подальше церковне служіння Шимона Окольського проходило на Поділлі — в Костянтиніві, Кам'янці-Подільському, Тисмениці, Єзуполі; у 1648 р. був обраний провінціалом Руської домініканської провінції; помер і похований у Львові.

Окрім згаданих щоденників, Окольський залишив історіографічну працю «*Russia florida*» (1646 р.) з викладом історії Руської домініканської провінції, а також 3-томний генеалогічно-геральдичний трактат «*Orbis Polonus*» (Краків, 1641—1643), на який широко спиралися всі пізніші геральдисти. Особливістю цієї праці є її виразне «руське» спрямування: номенклатура представлених тут генеалогічних виводів охоплює переважно галицькі, подільські і волинські шляхетські роди. Окольський наводить масу фактографічних, іноді навіть документальних даних, а разом з тим подає генеалогічні легенди місцевого панства, які самі по собі є цінним джерелом з історії тогочасної свідомості.

Нижче наводяться дві такі легенди — про походження Мокосіїв та Киселів.

Mokosiey

Ipsa horum denominatio declarat armorum¹, quod sint quondam ex nobilissimo Hungariae Regno in Regnum allata Poloniae, quando autem et quam habeant originem, veteres Hungariae historici antiquissimum Ruthenicum idioma et quoddam vetustissimum Poloniae problema historiarum Cracoviae impressum anno a partu Salutis 1534 apud Florianum Ungerum² (ex quibus haec legimus omnia) sic nos

¹ *Arma* — тут у значенні герб. Мокосії вживали герб «Вукри», описаний нижче. Його походження та семантика (втім, як і для більшості інших гербів) залишається неясною.

² Флоріан Унгер — знаменитий краківський друкар. Котре з його видань має на увазі Окольський — неясно.

edocuit. Postquam exivissent ex Scythia Juhri sive Wuhri aliquo tempore, oppressis ac debellatis Gothis, ubi nunc Scythae manent Zavolscii¹, in eadem suae ditioni subjecta manserunt regione, tum tandem rescivissent a venatoribus (qui cervum insequentes casu inciderrunt fortuito in Juhros) de fertilissima Pannoniae provincia seu potius regno amplissimo, electo duce Atilla (illis Edele dicitur) transmeatoque triplici fluvio Don, Wolga et Borysthene, Pannoniae, regnum prostratis ac debellatis Sclavis, occuparunt. Quo occupato, hoc sui imperii pro insigni acceperunt, quod visitur stemma. Hoc enim et eorum dux Atilla exceptis Lunis, quibus antea morem imitatus Scytharum, ex quibus ipse quoque dux primarius erat, antea utebatur etiam diu tandem relicto filio Chabe appoplexia correptus obiit improviso.

Post cujus obitum Chabe legitime patri successit in regnum, tandem discordia Hunnorum a Rege Gepidico et aliis, quos subjugaverat Atilla, Chabe pulsus imperio in Gothiam secessit, eodem semper utens insigni. Quod autem in medio duarum lunarum crux ponatur media, ratio, quid Atilla mediam fere subjugaverat Christianitatem. Sed ad Chabe redeo, qui multis relictis filiis, sui tamen successorem legitimum maximum natu filium habuit nomine Kussid. Huic nepos Atillae nomine Mokosiey successit in Regnum, cujus tandem proles amplissimo edita ab illo luci in Gothia ad tempus Constantini Imperatoris et Papae Zachariae permanens, dum voluisset in Pannoniam redire, tandem suorum moti discordia in montes secessit Jazygas, ex quibus minor natu Mokosiey selectis aliquot Luhrorum millibus, a suis divulsus Russiam visitavit, Cremenecumque coepit tandem regi conciliatus Boleslai Audaci. Tale obtinuit privilegium Ruthenico idiomate scriptum². [...]

Kisiel alias Swientoldycz

Si veritatem ex manuscriptis colligimus, in Russiae ducum exemplaribus antiquis origini annum 1040 assignare conveniet. Wladimiri, Russorum magni Dynastae temporibus, Suentoldius, exercituum prae-

¹ *Zavolscii* — «з-за Волги»; йдеться про Велику Ногайську Орду.

² Звідси починається виклад документованої історії роду Мокосіїв-Денисків, перший з яких, Дениско Мокосійович, дійсно володів за даниною Свидригайла 1430 р. низкою сіл у Кременецькому та Луцькому повітах; пізніше короткий час — власник Збаража.

fectus, Chiioviam absente tunc duce, ab hostibus Piecinigororum seu Pazinacis fortiter liberavit. Agunt hostes, cingunt in gyrum Chiioviam, multitudo hostium obruit vires, fames incipit, desperant obsessi. Quid Suintoldicius excogitavit et quo stratagemate hostes demisisse animum, suos confortasse et animasse constituit? Jussit duas fieri foveas, has quieto tempore unam farina, alteram aqua implevit, aquam mello dato dulciorem effecit, farinam reductam aqua fermento graciliorem reddidit, et quod Deorum fuerint hae gratiae, credulis cito persuasit, demum panes coctos in copia hostibus famae debellare Russos jam pridem persuasis, per fossas projecit. Ita Russi animati, hostes spe frustrati, victi recesserunt. Liberata vero gens Suintoldicium a stratagemate et fermentata farina Kisielum nuncupavit. Habent tale inventum et Moschorum annales, et Russorum scripta, ac Polonorum historia. Tentorium igitur ut dux exercituum pro armis¹ accepit et turres pro liberata sede ducum chiioviensium ab obsidione, et crucem auream ob fidem receptam una cum Wlodimirio christianam.

¹ На гербі Киселів у центрі щита зображався відкритий намет.

JACOBI STANISLAI HENNICKI
«PROTHYMIA IN SUOS PRINCIPES»

Панегірик на честь шлюбу Самійла-Кароля, останнього представника роду князів Корецьких, з Софією Конецпольською був виданий друком у Кракові 1651 року. Про його автора **Якуба Станіслава Генницького**, на той час студента факультету права Краківської академії, інформації не збереглося. Оскільки ж панегірики, як правило, складалися слугами й клієнтами потужного роду на честь своїх патронів, залишається припускати, що Генницький належав до клієнтури князів Корецьких, можливо — був їхнім родинним юристом. Неодмінна частина всякого панегірика — це прославлення роду й опис славних діянь предків, що складає чималий інтерес для історика. Генницький вільно орієнтується в генеалогії Корецьких, знає титули й заслуги предків свого патрона, описуючи їх з властивою барочному панегіричному стилю пишномовністю. Фрагменти саме такого змісту наводяться нижче, даючи достатньо повне уявлення як про зміст, так і про форму цього різновиду історичних джерел.

[...] Inaudita quaedam communis utilitatis rapuit semper illustrissimam GENTEM Tuam aestimatio, qua tanta celeritate, rebus profligatis aderant, dubiisque occurrebant, ut ne ruinam quidem timeant, quae jam inclinata putabant, aut pericula in periculis aestimarent. Nihil quod ad magnificentiam bonorum PRINCIPUM spectabat, sunt passi sibi unquam deesse; nihil quod ad Reipublicae felicitatem, nihil quod ad splendorem Patriae pertinebat, intermiserunt. Hac specie conspicuus GEDIMINUS Triumphator visus, OLGIERDUS Moschoviticis imperiis formidandus, magnus uterque Lithuaniae PRINCEPS, illustrissimus Sanguis Tuus. Quorum sane gloriam, si vel ab hostium ipsorum laudibus cumulatiorem aestimare caeperimus, quam eis non debemus venerationem? Ceterorum nomina monumenta annalium conservant. Horum gloriae magnitudine conservantur. Quidquid enim de clarissimis Heroibus ferunt, virtuti horum debent, a qua effectum, ut effert, quod illi ferrent. Sed mitto prima clarissima Tui Generis decora, vocat me PRINCEPS DEMETRIUS Filius OLGIERDI, Nepos GEDIMINI. Cujus nascendi sorti majorem auctoritarem fecit IAGELLO Frater, cum ad Sceptra Regni Poloniae et Coronam

invitaretur. Haereditarium plane, is sibi duxit ea virtute ceteris eminere, quam Patria semper magni aestimabat, quaque Regna consistunt, imperia et populi suffulciuntur amore nimirum in Patriam. Quoties enim aliquis bellorum turbo, aut Martia tempestas heroici illius animi subibat cogitationem, ardebat totus desiderio, atrocissimum illud gloriae iter pro Patriae integritate, famaeque immortalitate subeundi, ut Majorum splendori, meritorum propria subscriberet industria et sanguinem toto orbe CLARISSOMORUM PRINCIPUM ad se transmissum, inertis solertia non pateretur obscurari. Aperuit igitur eventus consilia, ut in lucem prodiret, quidquid mens meritorum progida, longa aemulatione laboravit.

Haeres enim bonorum paternorum in parte jacentium in Wołhynia ad fluvium *Korec* effectus; in ea arce magnifice exstructa, cui a fluvio et sibi cognomen dedit, non modo stipendiarium militem proprium continuis contra Tartaros excubiis adhibuit, verum etiam post multas de iisdem hostibus relatas victorias ipse demum in acie vitam et sanguinem generose profudit. Parem fidem in Patriam, factorumque imaginem ALEXANDER Filius DEMETRII, rebus praeclare gestis expressit et ceteris exhibuit ad imitationis exemplum. FEDORIUS vero, IWANUS, BASILIUS, LEO et ALEXANDER, quantum perpetuis laboribus, vigiliis et constanti armorum studio in Patriam utilitatis contulerint, annalium monumenta testantur et non sine laetitiae sensu, magnaue laude commemoramus ingentes CONSTANTINI PRINCIPIS Ostrogiensis, Supremi Exercituum Poloniae Ducis victorias, profligatas saepe parva militum manu numerosas Turcarum copias, magna clade Scythicas cohortes affectas, etiam cum primariis suis Ducibus caesas. In quam tot trophaeorum partem hos omnes non vocare possumus. Cum eorum fortitudinem bellicosissimus hic PRINCEPS cum prudentia conjunctam non modo in consortium praeferiorum et consiliorum admiserit, sed eos etiam arduis iis periculis adhibuerit, in quibus sanguinis et vitae impensis Patriae saluti et integritati subvenirent.

Quid dicam de BOCHUSIO, magno Wołhyniae palatino, Luceoriensi, Winnicensi, Braclaviensi, Zytomiriensi capitaneo? Qui licet utili ingentium thesaurorum suorum jactura, commoda Reipublicae quaereret, utiliore tamen eam liberalitatem existimavit, qua se ipsum obsequiis ejusdem impenderet. Maximorum enim Poloniae Regum

aliquoties ad exterarum gentium Dynastas et provincias orator missus, ostendit ad vicarium Polonae Majestatis vultum, caecam hostium fidem flecti, infirmamque amicorum legem et pacis commoda firmari posse ad nutum Polonae libertatis.

Taceo GEORGIUM, ingentium recte factorum miraculum, Herculem Reipublicae nostrae, cujus eximiam fortitudinem et vim dexterae non summa duntaxat Tartarorum potestas, sed Oriens suspexerat universus. Praetereo IOACHIMUM, meritorum in Rempublicam, amoris in Regem, maximum exemplum. Pari ille quidem robore viri-um famae immortalitatem sui nominis auxit. Ruebat in mentem magnae animae, quidquid aliis metus horrendum posuit; addebant audaciam vitae pericula et quod aliorum animis difficultatem fecit, ipsius facilitatem animavit. Eo tamen felicior, quo nobiliori pugnandi materia gloriam suis meritis reddidit obligatam. Eum nempe fortuna ei obtulit Martis campum, quo inter civium in Regem armatam perfidiam et Regis in cives inermem fidem, ac parvis praesidiis munitam, distracti in utraque partem animi majorem subivere periclitationem. Plurimi metu ac eventus dubia expectatione suspensi, neutri se parti committabant. Ceteri morbo ab auxiliis alterutri promissis excusari adeo periculosum bellum subterfugerunt; ne alterius calamitate fracti, fortunae victoriis succumberent. At illum quia Regis purpuram et diadema adamaverat, non adversae partis numerosior potestas, non deterior Regis sors distrahebat a praesidiis Regi conferendis. Nobilior itaque arbitratus salvo Principe cadere, quam illius casu supervivere, propria suorum militum manu fidem in Regem Patriamque testatam fecit et ambitiosiore rebellium licentiam ac contumaciam suo casu sopivit.

Cum SAMUELE jam mihi res est, Heroe illo et strenuo bellatore, cujus nomen invicti jam tum audivit, cum militis assumpsisset. Postquam vero serio militaris exercitationis studio in Athletam iret, ita universum Orientem, ingenti multitudine superbum, fortitudine terruit, ut nullus ita hostium furor in Poloniam saeviret, quem non eluderet SAMUELIS cogitatio. Solus tanti PRINCIPIS conspectus, mira arte quadam certam Polonis spem victoriae dispensabat, hostibus metum, vitae pericula et fugam. Singula Podoliae et Valachiae loca ejus magis virtutibus, quam vestigiis signata, dum in attentam cogitationem revoco, innumera praelia, victoriae, trophaea, mentem

omnino confundunt et tum multitudine, tum magnitudine attonitam, ultra admirationem progredi non sinunt. Quidquid igitur in propulsandis Otthomanicae perfidiae malis, quidquid in tot cum Scythis proeliis fortitudinis, ad sempiternam sui nominis vitam hominum animis impressit, assurgant calamis, quibus liberalior suada uberiore vena profluit et feliciore stylo prosequantur. Mihi palmas et laureas ejus recensere singulas. Achilleide atque ipsa Illiade opus majus censeo.

Quantum vero CAROLUS, illustrissimus Parens Tuus, laborum et opum Patriae salutis impenderit, quae virtutis monumenta in acie ad perennem memoriam reliquerit, non unius orationis angustias excedit. Nulla Reipublicae imminuit belli tempestas, cui non modo opibus ac milite, sed suis ipse periculis obviam non iret. Vix enim effrenatam Lisowciorum insolentiam, Duce eorum Wierzbowscio ad Tyczynum caeso, sopivit et jam ab immani Turca, bellua tot regnorum cruoribus saginata, universae Europae ruinam illaturo ad Chocimum invitabatur, quo iterum invictissimi Regis SIGISMUNDI III signa, summa alacritate sequutus, ad commune exitium propulsandum, cum lectissima suorum manu properavit; ubi quantum fortitudinis, trophaeorum et animi hostibus ad terrorem exhibuerit, fida rerum custos posteritas, ex grata conscientiae fide recitabit.

Haec sunt Tua lumina et clarissima EQUITIS! Tui decora, ILLUSTRIS-
SIME PRINCEPS, quae Heroica Majorum Tuorum virtus, animus bellorum periculorumque incursibus inconcussus et ardua quaeque pro Patriae incolumitate fortitudo sustinens, ita evexit, ut nulla fatorum aut temporum inclementia subruere pertimescant. [...]

¹ Натяк на герб Корецьких «Погоня» із зображенням озброєного вершника.

STANISLAI KOBIERZYCKI «HISTORIA VLADISLAI, POLONIAE ET SUECIAE PRINCIPIS»

Станіслав Кобержицький (помер 1665 р.), польський історик, народився у Каліському воєводстві в шляхетській родині. Навчався в Лувені. Після повернення з освітньої мандрівки обіймав кілька титулярних урядів у Познанському й Каліському воєводствах; з 1637 р. — королівський секретар; пізніше — гданський каштелян і поморський воєвода; в останні роки життя — підскарбій пруських земель.

Автор двох праць: виданої у Лувені книжки «*De luxu Romanorum commentario*» і представленої тут «Історії принца Владислава», тобто майбутнього короля Владислава IV. Книга присвячена головним чином польсько-московським війнам першої третини XVII ст., причому з недосить зрозумілих причин у ній приділено особливу увагу одному з найколоритніших героїв «Димитріади» — «гетьману» війська Лжедмитрія II князю Роману Ружинському, племіннику легендарного козацького гетьмана Богдана Ружинського.

Нижче наводиться скомпонована за античними взірцями посмертна «похвала» князю Роману, який 1610 р. помер від рани в Тушинському таборі під Москвою.

Rozynii elogium

Et quandoquidem Romani Rozynii mors immatura, et vitae ipsius, et pervetustae familiae ultimam attulit periodum, libet viri fortis brevi elogio excitare lectori memoriam. A Narymunto, Gedimini filio, ut fertur e Ducibus Lithuaniae ducebat sanguinem, inde illi summa nobilitas aucta majorum ipsius illustribus facinoribus, quos bellicis operibus claros Russorum annales memorant¹, et exstantia Kijoviae monumenta elegantibus inscripta encomiis fidem faciunt. Atque ita conspirantibus natalium suorum decoribus Rozynius non defuit, primaeque militiae rudimenta contra excurrentes Tartaros infestantesque Russiam feliciter deposuit. Mox ab altero impostore Demetrio in

¹ Важко з певністю сказати, які *Russorum annales* має на увазі автор. Коли йдеться про друковані праці, то на той час — це лише «Хроніка» Мацея Стрийковського (1582) та «Опис Європейської Сарматії» Алессандро Іваньїні (1-ше вид. 1578 р.; польською мовою 1611 р.).

Moscoviam cum selectis legionibus abfuit, ab eoque universo exercitui summo cum imperio impositus est. Ei dum Aenacius adhaeret, sesqui anno usque ad adventum regium Basilii Suyscii, electi Moschoviae ducis, vires ita distinxit fatigavitque, ut imperii sui haud securus esset. Namque comisso primum apud Belchoviam oppidum¹ memorabili praelio ingentem illius exercitum fudit fugavitque; alterum ad Chodincam fluvium nec minorem summa felicitate profligavit, caesis Moschorum millibus 40 ipsorumque duce Basilio Masalscio capto²; ad extremam Basilii Suyscii Majestatem exarmatam, unius tantum metropolis ambitu inclusit, positisque ad Tusinum castris³, obsessam tenuit pressitque. Deinde Rege adveniente⁴ in Moschoviam fictum deseruit Demetrium, turbatisque per seditionem militum animis, dum Voloci subsistit gravi correptus morto, sexto Idus Aprilis extremum clausit diem aetatis suae anno 35.

Delatum ad castra regia cadaver militari exceptum luctu, indeque eductum squallida totius exercitus pompa ducibusque atratis comitantibus, Kiovam devehendum. Mortuum disertis verbis Christophorus dux Zbarascius laudavit, militique pro exhibito viro tam illustri pietatis officio gratias agit; ad prolixam Zbarascii orationem respondente pari sermonis ubertate Kriscio, procancellario Regni⁵, cum summo Rozynii ejusque rerum gestarum encomio. Kioviae demum in templo sodalium Divi Dominici⁶ tumulo illatus est, cujus id non extremae laudis fuit, quod primus, ex familiae suae ultimus, ad gremium Romanae Ecclesiae redierit, a qua Graeco schismate infecti majores sui recesserant.

¹ Belchovia — Болховець.

² Basilius Masalscius — кн. Василь Масальський, російський воєначальник.

³ Тушинський табір — табір Лжедмитрія II під Москвою, в Тушино.

⁴ Король прибув на театр військових дій у листопаді 1609 р.; стояв табором під Смоленськом.

⁵ Kriscius — коронний підканцлер Щасний Криський.

⁶ У храмі братів Божественного Домініка, тобто в Київському домініканському соборі. Згадана тут конверсія кн. Романа є сумнівною.

LAUS DUCIS ROSSIACI CHMIELNICII

Цей панегіричний текст наводиться у рукописному підручнику риторки 1693—1694 рр., складеному в Києво-Могилянській академії. Тут його вміщено до 2-го розділу (vox II), що присвячувався логічній аргументації і способам визначення понять. Теоретичний виклад був підкріплений вправами, тобто зразками вітальних та похвальних промов (praxis gratulatoria), дві з яких являють собою похвалу «руському вождю» (dux Rossiacus) Богдану Хмельницькому. Нижче наведено два фрагменти першої похвали та її заключна частина (conclusio), насичені, згідно зі шкільною традицією, античними ремінісценціями.

[...]

Jam hic erubesceret ingeniosus hic Phidiae labor, si praeclara Europei Martis Bogdani Chmielnicii recte facta in sauciis marmorum fibris auderet exarare, ut sic ingeminata aeternitatis imagine vivat in aeternum. Falleret hic promptum ad artificia. Lussipi ingenium, si heroica tanti herois facinora perennibus perennis Cedri medullis inserere praesumeret. Hic enim Rossiacus Leonidas Corsunensis intra Termopilas insolentissimum Poloniae Xerxem Potocium memoranda clade fatigavit, fatigatumque in Bajaseticam Geticae servitutis recepit caveam; ut sic melius triumphatus quiesceret Triumphator. Ipsos quoque Corsuniae montes auxiliares Chmielnicio Ductori evenisse crederes et perfidos contra Polonos conjurasse, dum Lechicae impatientes superbiae, Lechico calcari pede recusarunt, grassabundos Lechidas lutosam in vallem Stygiam veluti paludem dejecerunt protruserunt. Avida cruoris communis mater non unum Poloniae Curtium immenso devorabit hiatu, ut tanta societate ulteriorem in Polonos compararet famam. Ipse quoque fluviarum parens Neptunus adfuit Rossiacis Laconibus opportunas daturus suppecias, patriamque Lechiadum navem imperioso tridente concussit, concussamque defendendum conjecit in profundum. Quid memorent Pilavenses Podoliae Cannas, ubi viratus ad aras hic Annibal, felicius tantam Lechici exercitus delevit multitudinem, ut pleno saciatus triumpho effrenatum in cedem Poloni, militem illo detinuerit imperio, Parce miles ferro. Ille tot victoriarum lusor ad Pilavem Poloni orbis pilam jactavit, dumque

sic martialibus lusit in Olympiis, universae Rossiae ad libertatem, sibique praelusit ad aeternitatem. O coelo celebrandum ejusmodi lusum! O inaudita heroica virtutis Olympia! In Pilavensi Isthmo ad aras Neptuni adeo cum Polonis exercit ludos, ut victor evaserit, victimamque Polonos effecerit ipsi consecrandam. Erubuit hic Lechiam sanguine Poloniae Thrasimeneus, ignobilis licet a tanta purpura novam sumpsit nobilitatem, utpote hoc decore insignitus. Zbaraziano in caelo duo Poloni luminaria, poli bini scilicet duces fatalem tolerarunt eclypsim, dum Phoebus Rossiae Bogdanus a communicanda ipsis abstinuit luce; et ne adventicio aliunde gauderent splendore, erraticis illa Tauricae munivit sideribus, et faeralibus Martii pulveris, nubibus cinxit. Superbum Zbaraziorum principum Ilion ne Polonis serviret armis, turrata sua capita per Chmielnicii ferrum amisit decollata, et sic victorem ipsum vel invita adoravit ruina. Nec sua Regem Poloniae ad Zborovum fulminatrix juvit aquila, quia heroico ferro fulmineas ipsi demessuit alas Chmielnicius, ejusque fulmina tormentariis extinxit fulminibus. Ucrainensis *Bombardarius* fulmine otior alis, inopino casu Lechicam adortus avem, ipsos Zborovianos inter vortices faeralem ipsi comparavit nidum, ne peteret sublimia pennis. Hic jam Polona aquila a se ipsa degener facta, non modo Rossiacum tolerare valuit solem, verum etiam castrensi calligine nativam hebetavit aciem; ei sic magistro Chmielnicio vel invita caecutire didicit. Et quae nuper magna Orthodoxae Ecclesiae cum injuria Ucrainensem permeabat aerem, hodie aucupem per Bogdanum ferreis illaqueata retibus, in deformem servitutis conjecta caveam. Et ne Martiales interiisset per ictus, in praemium suo aucupi opportunam concessit libertatem, hisce sortem suam deplorans verbis:

Heu patior telis, vulnera facta meis.

In hac ipsa aquila, nullam cernere fuit aquilam, solam non nisi testitudinem, ubi amissis pennis infamis pedes reptavit per strata pullorum ossa aegre patrium rediit ad nidum. Obstantem ad Batohum viae remoram Lechiadam per Ulissem comparatam celeritate victoriarum devicit, ut pateat; nullam virtuti inviam esse viam. Malum consilium consultori pessimum est. Viatori Chmielnicio Polona sic obstitit pertinacia, ne amplius obstiterit, victorique suo propriis ossibus triumphalem sterneret viam, in desponsatam Ucrainensi *Bombardario* Valachiam. Nec illae Lechicae Termopilae hunc detinere

Xerxem, in quibus triumphatorem suum Chmielnicius proprio exceperunt casu. Tanta heroicae virtutis Appia, talem decuit victorem.

Conclusio

Ergo tanta Chmielnicianae virtutis decora in faerales delabentur umbras? Ergo perennatura ipsum tacebit fama? An fatalibus splendor ejus extinguetur umbris? Procul dii tantam avertite pestem, tanta Ducis hujus merita digna cordibus nostris coronari, in perenni universae posteritatis memoria perennare. Et qui mortiferos enses in salutifera Moscovitici foederis vincula arcuavit curvavit, modo jam mortalibus esto foederatus animis, ut ipsa morte perennaturam vivat vitam.

JOHANNIS SOMMERI «AD SILVAS ELEGIA»

Йоган Зоммер, двірцевий писар молдавського господаря Якоба Геракліда Деспота (1561—1563), описав драматичні перипетії правління свого патрона у двох творах — прозовому «*Vita Jacobi Despotaе*» та віршованому «*Elegiae XV de clade Moldavica*». Передостання з п'ятнадцяти елегій, названа автором «*Ad silvas*», присвячується взяттю в полон і загибелі князя Дмитра Вишневецького, свояка на той час уже скинутого Деспота, котрого бояри запросили обійняти престол, однак зрадили, розгромивши невеликий княжий загін у битві під Верчиканами поблизу Сучави, а далі на знак лояльності переслали бранця до Стамбула. Дослідники вважають, що елегію було написано наприкінці жовтня — на початку листопада 1563 р., тобто щонайпізніше за два тижні після страти легендарного Байди. Подається без скорочень.

Silvosi montes, nympharum blanda voluptas,
 quas alit incultis terra Valacha jugis,
 nunc etiam placide nostras audite querelas,
 quas nimium crebras flebile carmen habet;
 forsitan extremum vos hac miser alloquor hora,
 et mox deprensus¹ vile cadaver ero.
 Tunc vestrum magna quaeretur voce poetam,
 cum fuero pallens et sine voce caput.
 Hei mihi quae nostri sument exordia casus?
 Principium queruli carminis unde petam?
 Anne parum fuerat nocturni frigora coeli
 ferre, vel in densum condere membra specum?
 Unde nec egressum pavidus concesserit horror,
 nec trepidans tutum jusserit esse metus?
 Ni quoque per campos vulgo dispersa jacerent
 corpora, creduli dilaniata manu.
 Nempe trahit fugiens domini fortuna ministros,
 proque suo ad poenas quisque vocatur Hero.
 Pendet ab immani praelustris femina ligno,

¹ *Deprensus* = *deprehensus*.

Lusinio nuper salva relicta suo¹.
 Et genita e Graia tibi, Despota, matre puella
 in cunis periit² fune perempta suis,
 ante viri conjunx oculos morientia torquet
 lumina, cum dirus strangulat ora Scythes.
 Vidimus heu teneros misera cum matre nepotes
 tristia non ullo crimine fata pati.
 Quisquis et externis advenarat hospes ab oris,
 ut nil pecasset, publicus hostis erat.
 Inde cavos fodiens tumulos Moldavia pasim
 excitat, inde gemens sanguine manat humus.
 Nec tamen invenit rabies asperrima finem,
 repperit aut ullum carnificina modum
 nos etiam in numerum tandem veniamus oportet;
 pax erit. Hoc Scythico, si cadat ense caput.
 Quid moror infelix? quid spes consector inanes?
 Cur mea perpetuo torqueo corda metu?
 Quippe mori satius fuerit quam dira timere
 supplicia, et nullo fine pavere necem.
 O crudele genus fusique cruoris avarum
 istam, qui satiet, dire Valache, gulam.
 Non sic immitis desaeviit ara Dianae,
 non diomedea tam furor ursit equas.
 Quando finis erit? quando subducere tandem
 horribili dabitur colla parata neci?
 Felices nimium quos firma clausit in arce
 objiciens molem ferrea porta suam.
 Illos nulla premit furiosi injuria Martis,
 ex tuto varias despiciuntque minas.
 At nos antra tegunt atque horrida lustra ferarum,
 quam bene quod miseris bellua nulla nocet.
 Nempe Deo nostrae debemus munera vitae,
 incolumisque illo vindice turba sumus.

¹ Йдеться про вбивство повсталими проти Якоба Деспота боярами дружини протестантського єпископа Йогана Лусініуса.

² Йдеться про задушення в колисці дочки-немовляти Якоба Деспота, народженої від грекині.

Quis non miretur Moldavae callida gentis
 consilia? astutos quis neget esse viros?
 Insidians regno nuper Demetrius arma
 sumpserat, et nostri Principis hostis erat;
 Ruthenisque suas turmas eduxerat oris,
 figeret ut nostro parta trophaea solo;
 Despota tunc illum praesenti Marte repressit,
 ne sua Moldavis castra locaret agris;
 hunc, quia pro certo credebant hoste putandum,
 pertraxare dolis in sua fata virum.
 Splendida compositis narrabat epistola verbis
 promeritae dominum succubuisse neci;
 et quia Moldavi dicatur nominis haeres,
 illi prae multus frena regenda dari;
 non igitur tanto cessandum cardine rerum,
 sed sua pacata sceptrum petenda manu.
 Hac male persuasus venit Demetrius arte,
 ter centum cogens sub sua signa viros;
 scilicet hos pompae comites adhivere volebat,
 non etenim belli tunc metus ullus erat.
 At sibi dum plausus, dum credit regna parari,
 hostibus infidis praeda parata fuit.
 Amisit comites ignava morte peremptos;
 armatos contra nam quid inermis agat?
 Et vivebat adhuc inclusus Despota muro¹,
 cui spes in Lasco² magna salutis erat.
 Quid faceret? curru mortem vitare studebat
 praecipitique hostes fallere posse fuga;
 sed quia carnifici languebant crura podagra,
 deprensus tandem vincula saeva tulit;
 Ac ita crudelem Solimanni³ ductus in aulam,
 spectator periit funeris ipse sui;

¹ Деспот перебував на цей час в облозі в Сучавській фортеці; страчений змовниками 9 листопада 1563 року.

² Ольбрахт Ласький — польський магнат, за підтримкою якого Деспоту вдалося зайняти молдавський престол у боротьбі з Олександром IV Лепушняну.

³ Сулейман I Пишний (Кануні), султан Османської імперії у 1520—1566 рр.

nam mox sublimi costas transfixus ab unco,
 pertulit heu lentae barbara fata necis.
 Hoc erat artis opus gliscentis semina belli
 tollere, et eximium fraude necare virum.
 Vos mihi sermonis testes ante omnia silvae,
 cum quibus exilii tristia damna quaeror;
 vos vidistis enim et sortem genuistis acerbam,
 quam subiit capti perdita vita Ducis;
 vos mediis numerastis funera campis,
 quae neglecta diu non humus ulla tegit.
 Restat ut in domini stringatur guttura ferrum,
 et nostro tellus sanguine sparsa fluat.
 Quandoquidem placuit semel omnia vertere divis,
 Despoticamque premunt numina saeva domum.
 Interea exiguam, silvae, praestate quietem,
 nec mea decussis prodite membra comis.
 Inscribam vestras aeterno carmine laude,
 nobileque in fisso cortice nomen erit.
 Heu mihi! cur nostros, fugiente cacumine, versus
 vitatisque meae cognita signa manus?
 Fallor an haec aliquam portendunt omina cladem?
 Et latebras silvae perfugiumque negunt?
 Quidquid erit tandem constanti monte feremus,
 auxilium miseris dum ferat ipse Deus.

SIMONIS PECALIDIS «DE BELLO OSTROGIANO»

Шимон Пекалід (Пенкальський) походив із польської міщанської родини м. Олькуша. Навчався у Краківському університеті, де в 1589 р. отримав ступінь *baccalaureus artium*. У книзі записів про присвоєння ступенів напроти його імені зазначено: *Ruthenus factus*. Останнє, найімовірніше, означало, що Пенкальський уже тоді пов'язав свою долю з двором князів Острозьких. У якості придворного поета написав дві латиномовні поеми — наведену тут в уривках «*De bello Ostrogiano*» (видана в Кракові 1600 р.) та весільний панегірик «*Epithalamium*» на честь шлюбу Єлизавети Заславської з Острога з Яном Щасним Гурбуртом (виданий у Львові 1601 р.). З досить великої за обсягом поеми «*De bello Ostrogiano*», присвяченої збройному конфліктові 1593 р. між Острозькими та козацьким військом їхнього клієнта Криштофа Косинського, нижче наводяться три уривки: опис «народів», що населяють Остріг; похвала Острозькому колегіуму; промова князя Януша Острозького перед битвою до своїх вояків (останню витримано в традиційній стилістиці так званих *orationes fictae*, тобто «вигаданих промов», котрі починаючи з античності вкладалися в уста персонажів авторами історіографічних творів).

Liber I

[...]

Est Scytha, sacrilegi Machometi, numen adorans,
 Qui lac concretum cum sanguine potat equino.
 Fortes Cimerii et Cymbri visuntur, avari
 Judaei, Graecique simul, Germanus habetur,
 Dacus, Pannonius, Lithavus simul atque Borussus
 Cernitur Arctoae sed major copia gentis.
 Russus cum Lecho, legum moderantur habenas
 Teutonico ritu, variorum est magna suppellex
 Opificum, quos pingue solum, quos bella vocarunt,
 Spicula, loricas, frameas, galeasque comantes,
 Umbonum crates, gladios, thoracas abenos,
 Scuta virum, phaleras, arcus quoque cornua curvos
 Conficiunt, pharetris urbis tectum omne repletur.
 Quacunque aspicias, lethale incude Ruthena
 Conflatur ferrum, ferus undique Mulciber ardet.

Jura tenet Lithavum, celsa arx sub sidera ducta.
 Nobilitas haec prisca colit, quae sedet in agris
 Ostrogiis, atra ceu tempestate columbae
 Sub tectis, miseris saevus dum Juppiter urget.
 Sarmatici decora alta orbis sua stemmata ibidem,
 Flammiferi sub regna poli radiantia ducunt.
 Ostrogianus ager quam multos mittat alumnos
 Atque Duces, Regni comitia multa loquuntur
 Et spatiosa suis latis Varsovia tectis.
 [...]
 Ast etiam effusi Musas duxere togatas.
 O dignum Ostrogio tam clarum nomine factum
 Tantis Principibus, queis¹ Russia vasta superbit.
 Dignae Sicelides Nymphae et Libethrides undae.
 Jam video lauros, Helicon quos educat et fert,
 Ostrogianus apex petit ardua secla Minervae².
 Bibliotheca viget, multo conflata labore,
 Biblia sacra typis mandantur, magna librorum
 Copia consurgit gaudet Grynæus Apollo,
 Deseruit Tenedos, Delum contempsit amatam,
 Arcumque cytharamque sagittiferamque pharetram
 Transtulit Ostrogiam, Musarum vota sequutus,
 Templaque perpetuis non defficientia seclis³.
 Hic cinget juvenum viridanti tempora lauro,
 Sidera monstrabit, pleno splendentia coelo.
 Augurium cytharamque dabit, studiumque medendi,
 Virtutes adiment scelerato froena furori
 Jura, magistratus florebut omine tanto,
 Belligerique Duces contingent nomine coelos,
 Qui quanto patriae fines augere laborant,
 Nutanti tanto patriae succurrere gaudent.
 [...]

¹ *Queis* = quibus.

² На полі проти цього рядка авторська глосса: «*Trilinguae gymnasium Ostrogianum*».
 В тексті рядка: *secla* = saecula.

³ *Seclis* = saeculis.

Liber II

[...]

Postera cum prima stellas oriente fugaret
 Alma dies lucemque tulit mortalibus aegris,
 Constantinus¹ equum primo conscendit Eoo,
 Solvebatque Deo votum praesaga boni mens;
 Multa movens animo cuneos jubet esse paratos,
 Si conferre manum temerarius audeat hostis,
 Ne mora detineat quenquam arma capessero Martis.
 Sole recens orto, primae sub tempora lucis,
 Undique stant acies strictae mucrone corusco
 Et victis iterum venit in praecordia virtus,
 Nec timidi quicquam ferrum Martemque retractant.
 Omnibus idem animus detrudere finibus hostem.
 Dum promptas acies Janusius² acer obibat,
 Omnibus his verbis grates referebat amicas:
 «Quod fuit in votis, quod nos optavimus omnes,
 In tanto belli strepitu tantoque furore
 Obtulit, o socii, divina potentia nobis,
 Vota precesque Deo fundamus pectore toto.
 En campus, quot sunt disjecta cadavera ferro?
 Apparet, calcat pes noster, colla protervi
 Nisovii³ damnosa luit petulantia poenas.
 Quam Deus invito commotus ab aethere vidit,
 Exaquere poli stimulis pungentibus iram,
 Transiit in justum violentia mota furorem,
 Marsque metusque Dei nobiscum monstra domavit.
 Quae tandem insulsos maneat fortuna videtis
 Parta quies, vosmet rebus servate secundis.
 Haec quoque nam legio fossis, quae sessa tenetur,
 Nostra erit et ponet motus mentemque remittet,
 Praemia certa manent, quos ad certamina duxi,

¹ Князь Василь (Костянтин) Острозький.

² Князь Януш Острозький, старший син кн. Василя.

³ Низовці, тобто козацьке військо Криштофа Косинського.

Idem ego participes meritorum semper habebo.
 Non etenim tantum monstrastis munia servi,
 Sollicitis, sed quae genuit Mavortius ardor.
 Vidimus in vobis et tanti sanguinis ausus.
 Nulla dies unquam memori detorquet ab aevo.
 Vos modo [g]rati tolerate incommoda coeli,
 Concretasque nives atque haec extrema malorum».

JOHANNIS DĄBROWSKI «CAMOENAE BORYSTHENIDES»

Про автора поеми «*Camoenae Borysthenides*» Яна (Івана?) Домбровського на сьогодні нічого не відомо. Твір був опублікований без зазначення року й місця видання, судячи з фактографії самого тексту — у 1620 році. Поема написана як панегірик на честь вступу в сан київського католицького єпископа Богуслава Бокші-Радошовського, однак її головним сюжетом є не традиційне для панегіричної поезії прославлення роду й заслуг патрона, а виклад історії України-Русі. Оповідь ведеться від імені персоніфікованої постаті, що уособлює Дніпро (*Borysthenius Heros*) і знайомить новопоставленого єпископа з краєм, до якого той прибув. Поема Домбровського була запроваджена до наукового обігу лише у 1990-х, але пунктирно накреслена тут концепція тяглості української історії привертає дедалі більшу увагу дослідників історії ідей. Нижче наводиться кілька уривків з цього твору.

[...]

Extincto Daniele Leo tenet obvia sceptrum.
 Urbem qui, proprio primum de nomine, condit.
 Nutritus bellis Princeps et magnus in armis,
 ore patri similis, patrem virtute ferebat.
 Romanique nepos, animum spirabat avitum,
 sed qui castra petit, saevos bellique tumultus,
 quaesitam temerat laudem, cum fraude perempti
 Principis exultant Litvani ausuque pudendo.
 Cujus posteritas, Reges, per lustra Kiovum
 octo tenet, lateque noti dominatur in oris.
 Unde Stanislaus, majorum nixus habenis,
 segura veteris gaudebat sede Kiovi.
 Hic priscos retinet titulos nomenque Monarchae,
 quod foetus servat regnorum Moschus in usu.
 Sed cum regnantem virtus externa fatigat,
 nec posset vires hostili opponere Marti,
 privatur regnis, fugiensque pericula tranat.
 Resanias¹ tandem exutus concedit in oras,

¹ *Resania* — Рязань; за «Хронікою» Стрийковського, історичну канву якої повторено в поемі, князь Станіслав, вибитий з Києва Гедиміном, утік до Рязані.

oras, quas Tanais, findens Asiatica regna
 limes, ab Europa, flexu sinuosus oberrat.
 Hactenus indigenae, Russo de sanguine creti,
 jura dabant vasto priscas legesque Kiovo.
 Sed mutat fortuna vices fastuque superbo,
 subjectos stabilit, regesque in carcere torquet.
 Sic nihit orbis habet, quod sit durable, regna
 enervat quoque longa dies et inertior aetas.
 Hinc senio exhaustum, funesta clade, Kiovum
 succubuit, fractam fatis urgentibus urbem.
 Cogitur in rebus tenuis sufferre potentem
 atque minor tristi maioris cedere praedae.
 Vi sic constata, crescunt Asiatica regna.
 His paritet morbis et fluxo faedere degunt,
 Aethiopesque vagi positique sub ignibus Indi.
 Sic animis fortes et capti Martis amore
 Litvani, toties fusos sua subjugata mittunt
 Russos, Tartarica quos jam fregere cohortes.
 Nam Gedimin Princeps, clarus felicibus ausis
 hosti, nec tergo, forti sed pectore notus,
 praestantes virtute legit, quos instruit armis.
 Ac cum turritis oblata Kiovia tectis
 venit in aspectum, turbatum prodit in hostem,
 obsidione parans, priscum circumdare castrum.
 Acer et oppugnat, sed vix contendere Marte
 obsessi possunt, ideo data moenia linquunt.
 Sic primum domita arx bello, populusque severus
 colla externorum dedit haud assueta triumphis.
 Praeficitur captae Princeps Olsanias¹ urbi,
 Mindow cum Gedimin, felici Marte triumphans,
 imponit bellis finem, repetitque penates.
 Olgerdus, quas est complexa Kiovia terras

¹ Князь Ольгіймунт Гольшанський, за легендарною традицією — син Міндовга, перший київський намісник з руки Гедиміна.

imperio retinet, patriis successor in oris,
 quas Vlodimiro¹ tribuit ditione tenendas
 proli, subjecto confert qui jura Kiovo.
 Sed cum detrectat liber parere Vitoudo,
 exuitur pacto, lata ditione Kiovi,
 quam vasto Kopil² castro mutare jubetur,
 fratri Skirgailoque vetusta Kiovia cessit.
 Sceptra loci rerumque Olelco reddit habenae
 Rex, cujus sobole castro rebusque potitur.
 Hic latos Regni fines armisque potentem
 sortitur populum, vasto nam castra Kiovo
 Kopili adjecit spaciosis praemia fundis
 munificus Princeps, Slucko tenuitque Ducatum³.
 Idcirco populus Ducibus Slucensibus olim
 Paruerat, Simeon Princeps dum vescitur auris
 post mortem, ditio ad Regni jam sceptra redacta.
 Dives erat Lydis, immensa Kiovia tectis,
 orbis et exaequans ingentia moenia quondam.
 Extabant magnae moles et templa trecenta.
 In fanis fulsit, decorans speciosa lacunar
 Bractea⁴, praenitidaeque striae, puraeque columnae.
 Nunc veteris solum decoris, fragmenta, minaeque
 Murorum fragiles et dissita templa supersunt.
 [...]

¹ Володимир Ольгердович, онук Гедиміна, київський князь у 1362—1395 роках.

² Копиль — місто в Білорусі, центр уділу, отриманого Володимиром Ольгердовичем замість Києва.

³ *Slucko Ducatum* — Слуцьке князівство, спадкова власність нащадків київського князя Олелька, сина Володимира Ольгердовича.

⁴ *bractea* — смальта.

GAUDEAMUS

Gaudeamus — це популярна і нині середньовічна студентська пісня латинською мовою. Створена у Гейдельберзькому університеті наприкінці XIV ст. Сучасного вигляду їй надав 1781 року мандрівний поет К.В. Кіндерлебен.

1. Gaudeamus igitur, Iuvenes dum sumus. Post iucundam iuventutem, Post molestam senectutem, Nos habebit humus.	5. Vivant omnes virgines, Faciles, formosae! Vivant et mulieres, Tenerae, amabiles, Bonae, laboriosae!
2. Ubi sunt, qui ante nos In mundo fuere? Transeas ad superos, Transeas ad inferos, Hos si vis videre.	6. Vivat et res publica, Et qui illam regunt! Vivat nostra civitas, Maecenatum caritas, Qui nos hic protegunt!
3. Vita nostra brevis est, Brevi finietur, Venit mors velociter, Rapit nos atrociter, Nemini parcetur!	7. Pereat tristitia, Pereant dolores, Pereat diabolus Quivis antiburschius Atque irrisores!
4. Vivat academia! Vivant professores! Vivat membrum quodlibet, Vivant membra quaedlibet! Semper sint in flore!	

ЛАТИНСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК¹

А

a, ab (*Abl.*) від

abacus, i m поставець, столик

abbis, ātis m абат

abbatissa, ae f абатиса

abdo, dīti, dītum, ěre ховати, накривати

abdūco, dūxi, ductum, ere відводити

abeo, ii, ĩtum, ĩre відходити, віддалятися

**abfĕro, abstūli, allātum, abferre = au-
fĕro**

abhorreo, horruī, —, ěre відчувати
огиду, з огидою відвертатися

abies, ětis f ялина

abīgo, ēgi, actum, ěre відганяти

abinde звідси, звідти

abjicio, jĕci, jectum, ěre відкидати, від-
кладати; **abjicĕre arma** складати
зброю

abjūro, āvi, ātum, āre клятвено відріка-
тися, клятвено заперечувати

ablegātus, i m посланець

ablĕgo, āvi, ātum, āre відправляти (*на
вигнання*); відсилати, віддаляти

abnĕgo, āvi, ātum, āre відмовлятися,
заперечувати

abnuo, nui, nuitūrus, ěre не приймати,
не підкорятися, заперечувати

abortīvo, āvi, ātum, āre передчасно на-
роджувати; викидати

abrōgo, āvi, ātum, āre скасовувати, від-
міняти

abruptus, a, um крутий, стрімкий

abscĕdo, cessi, cessum, ěre відходити,
віддалятися

abscissio, ōnis f відрізання, відсікання

abscīsus, a, um вирваний, видертий

abscondo, condi (condīdi), condītum, ěre
ховати; **se abscondĕre** таїтися, хова-
тися

absens, ntis відсутній

absentia, ae f відсутність

absolutio, ōnis f виправдання, звільнен-
ня; відпущення (*зріхів*)

---

¹ Слова з українського перекладу, біля яких стоїть зірочка, — це термінологічні поняття, що вживалися у наведеному тут значенні, як правило, лише в латинських текстах Центрально-Східної Європи.

absolvo, solvi, solutum, ěre відділяти; звільняти; виправдовувати; виконувати, завершувати
absque (Abl.) без
abstineo, tinui, tentum, ěre утримуватися
abstraho, trāxi, tractum, ěre відтягати, відділяти, відривати
absum, afui (abfui), abesse (Dat.) не бути, бути відсутнім, бути далеким; не бути властивим; **quod absit** чого нехай не станеться
absūmo, sumpsi, sumptum, ěre витратити, споживати; винищувати; припиняти; **absūmi (pass.)** вмирати
abundantia, ae f дуже велика кількість, наповненість, достаток
abundo, āvi, ātum, āre розливатися, переповнюватися; виходити за межі, перевищувати
abūno, —, —, āre об'єднувати, приєднувати
abūtor, abūsus sum, abūti зловживати
ac i
academicus, i m академік; особа, пов'язана з академією; **academici** студенти і професори академії
accēdo, cessi, cessum, ěre (Acc.) підходити, наближатися; вдаватися до
accelĕro, āvi, ātum, āre прискорювати; поспішати
accendo, cendi, censum, ěre запалювати
accepto, āvi, ātum, āre приймати, допускати
accerso = arcesso
accessus, us m підхід, вхід, підступ
accīdo, cīdi, —, ěre падати, припадати; досягати; траплятися, ставатися
accipio, cēpi, ceptum, ěre брати, приймати, отримувати; довідуватися

accipiter, tris m яструб
acclāmo = clamor
accōla = incōla
accumbo, cubui, cubitum, ěre лежати, вклататися
accurāte ретельно, старанно
accūso, āvi, ātum, āre оскаржувати, звинувачувати
acer, acris, acre гострий, запеклий; тонкий
acerbus, a, um злобний, неприємний
Achillēis, īdis f Ахіллеїда (*поема Статція*)
Achilles, is Ахілл (*один із головних героїв Троянської війни*)
acies, ēi f вістря, лезо; військо, бойовий стрій; вершина, верхівка
acquiro = adquire
acriter завзято, гостро
actio, ōnis f дія; вчинок; судовий процес, позов (*юр.*)
actor, ōris m автор, призвідник; позивач (*юр.*)
actum, i n акт, документ; **acta, ōrum** *актові книги; **acta castrensia capitanealia** гродські старостинські книги; **acta terrestria** земські книги
actus, us m спонукання, мотив; спосіб дії, поведінка
acūmen, īnis n вістря, жало
ad (Acc.) до; для
adaequo, āvi, ātum, āre урівнювати, зрівнювати
adamo, āvi, ātum, āre гаряче любити, бути відданим
additamentum, i n доповнення
adaugeo = augeo
additio, ōnis f додавання, доповнення
addo, dīdi, dītum, ěre додавати

addūco, dūxi, ductum, ěre приводити
adeo (adv.) до того, до такої міри, настільки
adeo, ii, itum, ire прибувати, підходити, наближатися
adfĕro (affĕro), attūli, allātum, adferre (afferre) додавати; наводити; запроваджувати, приносити; доповідати
adfīrmo (affīrmo), āvi, ātum, āre закріплювати, підтверджувати
adhaereo, haesi, haesum, ěre приставати, прилипати
adhibeo, hibui, hibitum, ěre застосовувати; притягати, привертати; дотримуватися
adhinnio, īvi, itum, ire іржати
adhuc досі, ще й досі
adīgo, ēgi, actum, ěre примушувати
adīmo, ēmi, emptum, ěre віднімати, забирати
adimpleo, ēvi, ētum, ěre наповнювати, переповнювати; виконувати
adinvenio, vēni, ventum, ire прибувати
adipiscor, adeptus sum, adipisci досягати, добиватися; наздоганяти
adītus, us m прихід, прибуття; вхід, підхід
adjicio, jĕci, jectum, ěre докидати, додавати; приєднувати
adjudico, āvi, ātum, āre присуджувати
adjungo, junxi, junctum, ěre приєднувати, прикладати
adjurātus, a, um присяглий, запряжаний
adjutorium, ii n підтримка, допомога, сприяння
adjūvo, jūvi, jūtum, āre (Acc.) допомагати, сприяти, підтримувати
adminicūlum, i n підтримка, опора
administratio, ōnis f керування, нагляд

administro, āvi, ātum, āre керувати, завідувати; допомагати, прислужувати, виконувати (*обов'язки*)
admīrandus, a, um дивовижний, гідний подиву
admīratio, ōnis f подив, схиляння, захоплення
admīror, mirātus sum, āri дивуватися
admitto, mīsi, missum, ěre допускати, пропускати; дозволяти
admōdum (admōdo) дуже, надто, надмірно; принаймні, звичайно
admoneo, monui, monitum, ěre (Acc.) напоумити, навчити; радити, спонукати, примушувати
admonitio, ōnis f нагадування, попередження, повчання
adnumĕro, āvi, ātum, āre зараховувати, долучати
adolatio, ōnis f вшанування, догодження
adoleo, ui, —, ěre спалювати (*в жертву*), курити (*пахощі*), вшановувати
adoleo, ui, —, ěre спалювати (*в жертву*), курити (*пахощі*), вшановувати
adoleo, ui, —, ěre спалювати (*в жертву*), курити (*пахощі*), вшановувати
adolesco, adolēvi, adultum, ěre підростати, дозрівати
adorior, ortus sum, tri підходити; нападати, атакувати
adorno = orno
adōro, āvi, ātum, āre молитися, поклонятися
adpōno = appōno
adprehendo (apprehendo), ndi, nsum, ěre хапати, ловити
adprime (apprime) надзвичайно, винятково
adquiro (acquiro), quisīvi, quisītum, ěre заробити, нажити, придбати
Adriānus, i Адріан (*римський імператор 117—138 pp.*)
adscio, īvi, itum, ire пізнавати, здобувати знання

adst- = ast-

adsum (assum), affui (adfui), adesse

(*Dat.*) бути присутнім, бути в наявності; допомагати, сприяти

adulescens (adolescens), ntis m юнак

adulescentia (adolescencia), ae f юність

adulter, ěri m перелюбник, розпусник

adultĕra, ae f перелюбниця, розпусниця

adulterium, ii n перелюбство, розпуста

adumbro, āvi, ātum, āre накривати

advĕna, ae f прибулець, прийшла людина; чужоземець

advenĕror, ātus sum, āri вшановувати;

молити, благати

adveniens, ntis m який (що) приходить;

homo adveniens *голтяй (неосілий селянин)

advenio, vĕni, ventum, ĩre прибувати, приходити

adventicius, a, um зовнішній, випадковий

advento, āvi, —, āre надходити, підходити

adventus, us m прихід, прибуття

adversarius, ii m противник, суперник

adversor, ātus sum, āri (Dat.) протидіяти, заперечувати, опиратися

adversus (Acc.) проти, всупереч

adversus, a, um несприятливий, ворожий; протилежний, розташований навпроти; **res adversae** нещастя, невдача

adverto, verti, versum, ěre повертати, спрямовувати, звертати увагу

advocātus, i m адвокат; *війт (суддя у міських поселеннях на магдебурзькому праві)

advōco, āvi, ātum, āre скликати, закликати

advōlo, āvi, ātum, āre прилітати

aedes, is f кімната; *pl. aedes, ium* покої, дім

aedificatio, ōnis f спорудження, зведення, мурування

aedificium, ii n будівля, споруда

aedifico, āvi, ātum, āre будувати, споруджувати

aeger, gri m хворий

Aegĕus (Aegaeus), i Егей (міфічний володар Афін)

aegritūdo, ĩnis f хвороба

aegrōtus, a, um хворий

Aegyptius, ii m єгиптянин

Aegyptus i m Єгипет

aemulatio, ōnis f суперництво, заздрість

aemūlus, i m суперник, противник

aeneus, a, um мідний

aequālis, is m, f ровесник, -ниця, однопіток

aequālis, e одночасний, рівний (у чомусь)

aeque нарівно, однаково, так само

aequipĕro, āvi, ātum, āre дорівнювати, порівнювати; наздоганяти, досягати

aequitas, ātis f рівність, справедливість; розмірність, рівномірність

aequo, āvi, ātum, āre урівнювати, ставити поруч; рівнятися

aequus, a, um врівноважений, рівний, спокійний

aĕr, aĕris n повітря

aera, ae f ера

aerumna, ae f печаль, сум, скорбота

aes, aeris n мідь; гроші

Aesōpus, i Езоп (знаменитий грецький байкар VI ст. до н. е.)

aestas, ātis f літо

Aesti, ōrum m ести (давня назва естонців)

aestimatio, ōnis f підрахунок, обчислення; зрівняння; оцінка, повага

aestĭmo, āvi, ātum, āre оцінювати, рахувати; вважати, резюмувати

aestivālis, e літній; **aestivalia, ium** ярві культури

aestĭvus, a, um літній

aestus, us m спека, жара

aetas, ātis f вік; час, доба

aeternus, a, um вічний; **in aeternum** ввіки

aether, ěris m небо; повітря, ефір

Aethiops, ōpis, m ефіоп

aeviternus, a, um вічний

aevum, i n вік (людини), сторіччя; **in aevum** ввіки, навік

affectuōse люб'язно

affectus, us m почуття, настрої, стан

affĕro = adfĕro

afficio, fĕci, fectum, ěre уражати, ударяти; наділяти, впливати; **afficĕre morte** карати смертю

afficto, āvi, ātum, āre бити, ударяти

affĭgo, fĭxi, fĭxum, ěre прибивати, прикріплювати

afflĭgo, flĭxi, flictum, ěre бити, карати, вражати

affluo, flūxi, —, ěre сходитися, збігатися

affor, fātus sum, fāri звертатися, починати говорити

Agamemnon, ōnis Агамемнон (правитель Мікен, один із головних героїв Троянської війни)

ager, gri m поле, земля

Agēsĭlāus, i Агесілай (правитель Спарти і полководець 401—361 pp. до н. е.)

agger, ěris m гребля, насип; кучугура (про сніг)

aggravo, āvi, ātum, āre обтяжувати, звинувачувати

aggredior, gressus sum, agrĕdi (Acc.) нападати

aggrĕgo, āvi, ātum, āre приєднувати, додавати

Agis, ĭdis m Агіс (від цим іменем виступало декілька правителів Спарти)

agĭto, āvi, ātum, āre рухати, спрямовувати, гнати; **agitāre furōres** займатися чарами, знати чари

aglutĭno (agglutĭno), āvi, ātum, āre прив'язувати, приклеювати, прикріплювати

agmen, ĩnis n похід, перехід, марш

agnosco, nōvi, nōtum, ěre визнавати, погоджуватися

agnus, i m ягня

ago, egi, actum, ěre робити, діяти; вести, гнати; приходити; задумувати, замишляти; сперечатися, судитися; **actum est** діялося; **gratiam agĕre** дякувати

agredior, agressus sum, agrĕdi виходити, виступати

agrestis, e грубий, простакуватий, неосвічений

agricultūra, ae f землеробство

ajo (ais, ait, ajunt) (defect.) говорити, відповідати

ala, ae f крило

alacrĭtas, ātis f піднесення, натхнення

Alba Longa, ae f Альба-Лонга (найдавніше місто в Лації на південний схід від Рима)

Albānus, i m житель міста Альба-Лонги

albens, ntis біліючий, білий
Albis, is *m* латинська назва р. Лаби
albus, a, um білий
Alcibiades, is Алквіад (*афінський, полководець і політичний діяч 452—404 рр. до н. е.*)
Alexander Magnus, i Олександр Великий (*Македонський*)
alias або, тобто, інакше кажучи; іншим способом, інакше
alibi в іншому місці, деінде
aliēnus, a, um чужий; невластивий, сторонній
alimentum, i *n* харчі, харчові продукти
aliōquin втім, до того ж, взагалі
aliquamdiu деякий час; досить довго
aliquando якось, одного разу
aliquantum (aliquantulum), aliquantisper трохи, небагато, дещо, ледь-ледь
aliquis, aliquid хтось, щось
aliquo куди-небудь, будь-куди
aliquot трохи, небагато
aliquoties стільки раз
aliter інакше
aliunde з іншого місця; звідки-небудь, з іншого боку
alius, alia, aliud інший
allātus = adfero
alligo, āvi, ātum, āre (*Acc.*) прив'язувати, зв'язувати
allōquor, locūtus sum, lōqui (*Acc.*) звертатися, заговорити (*до когось*)
almus, a, um благодатний, поживний
alo, alui, alitum (altum), ēre годувати, вигодовувати
alōdis, is *m* (**allodium, ii** *n*) алод (*спадкове землеволодіння на праві повної власності, вільне від ленних обов'язків*)
Alpes, ium *f* Альпи

altarium, ii *n* (**altaria, ium** *n*) вівтар
alter, ēra, ērum другий, інший
altercor, ātus sum, āri сперечатися, боротися
alternus, a, um поперемінний, послідовно змінний, черговий; **alternis vicibus** поперемінно чергуючись
alterūter, alterūtra, alterūtrum той чи той, один з двох
altum, i *n* висота; глибина
altus, a, um високий; глибокий
alumnus, i *m* вихованець, учень
amāre гірко
amātor, ōris *m* шанувальник, ревнитель; коханець
ambactus, i *m* (*кельт.*) васал, дружинник, амбакт
ambigo, —, —, ēre вагатися, сумніватися; **ambigi** (*pass.*) підлягати сумніву
ambiguitas, ātis *f* сумнів, двозначність
ambiguus, a, um двозначний, хиткий
ambio, īvi (ii), ītum, īre домагатися, прагнути
ambitiōsus, a um честолюбний, корисливий
ambītus, us *m* коло, круг; об'їзд довкола
ambo, ae, o обидва, обидві; **ex ambābus partibus** з обох боків
ambūlo, āvi, ātum, āre прогулюватися, походжати
ambūro, ussi, ustum, ēre обпалювати, обпикати
amercio, —, —, īre штрафувати
amicabilis, e полюбковий (*про угоду, примирення і под.*)
amicitia, ae *f* дружба
amictus, us *m* плащ, верхній одяг
amīcus, i *m* друг, товариш; свояк, родич

amīcus, a, um дружній, приязний
amissio, ōnis *f* позбавлення, втрата
amitto, mīsi, missum, ēre втрачати, позбавлятися, відмовлятися
ammirandus, a, um гідний подиву
amnis, is *m* (*f*) ріка (*велика*)
amo, āvi, ātum, āre любити
amoenus, a, um приємний, чудовий
amor, ōris *m* любов
amoveo, mōvi, mōtum, ēre відсувати; відводити, віддаляти
amphitheatrum, i *n* амфітеатр (*будівля для видовищ у формі кола чи еліпси*)
amplector, plexus sum, plecti обіймати; оточувати; охоплювати (*думкою*); любити, цінувати
amplio, āvi, ātum, āre розширювати, збільшувати
amplius більше, сильніше
amplus, a, um просторий, широкий, високий; шанований, поважний
ampūto, āvi, ātum, āre відрізати, відсікати, відрубувати
Amulius, ii Амулій (*легендарний правитель Альба-Лонги, який узурпував владу Нумітора, діда Ромула і Рема*)
an чи
analogia, ae *f* аналогія (*назва першого граматичного класу в школі*)
analogista, ae *m* аналогіст (*учень класу аналогії*)
anas, atis *f* качка
anathēma, atis *n* прокляття, відлучення (*від Церкви*)
Anaxagōras, ae Анаксагор (*із Клазомен, грецький філософ бл. 500 р. до н. е.*)
Anaximīnes, is Анаксімен (*із Мілета, грецький філософ бл. 500 р. до н. е.*)

ancilla, ae *f* служниця
Ancus Marcius, i Анк Марцій (*четвертий римський цар VII ст. до н. е.*)
Andegavia, ae *f* Анжу (*історична область Франції, розташована у нижній частині р. Луари*)
Andreas, ae Андрій (*ім'я*)
anelacius, ii *m* короткий кинджал
angaria, ae *f* поштова повинність (*обов'язок розвозити листи*)
Anglia, ae *f* Англія
Anglicānus, a, um англіканський, англійський
ango, anxī, anctum (auxum), ēre стискати; тривожити, опечалювати
anguis, is *m, f* змія
angūlus, i *m* кут, закуток
angustia, ae *f* тіснота, вузькість; звужене місце, ущелина
angustus, a, um вузький, тісний
anīma, ae *f* (*Dat. i Abl. pl. ābus*) душа, дух
animadverto, verti, versum, ēre (*Acc.*) звертати увагу, спостерігати
anīmal, ālis *n* тварина, жива істота
anīmo, āvi, ātum, āre надихати, піднімати дух, запалювати дух
animōsus, a um сміливий, відважний, хоробрий
anīmus, i *m* дух, душа; відвага
annālis, e річний; **annāles, ium** літопис, аннали
anne чи ж не
annihīlo, āvi, —, āre знищувати дощенту; анулювати
annītor, nisus (nixus), sum, nīti напружувати сили
anniversarium, ii *n* річниця, роковини
annōna, ae *f* урожай, продовольство
annuālis, e річний, щорічний

annuo, ui, ūtum, ěre кивати головою; підтверджувати, виявляти згоду
annus, i m рік
annuus, a um щорічний, річний
anquīro, quisīvi, quisītum, ěre шукати (довкола себе), дошукуватися
anser, ěris m, f гусак, гуска
ante (adv.) раніше; попереду
ante (Acc.) перед, до
antea раніше, давніше
antecessor, ōris m попередник
antedictus, a, um вищеназваний
anteo, ii, —, ĩre іти попереду
anterōno, posui, positum, ěre виставляти попереду; віддавати перевагу
antequam перш ніж, до того як
Antes, ium m анти (об'єднання племен, можливо, слов'янських, на території між Дністром і Дніпром)
Antigōnus, i Антигон (правитель Македонії, помер 220 р. до н. е.)
Antiōchus, i Антиох (ім'я 13 сирійських правителів із династії Селевкідів, бл. 280—95 рр. до н. е.)
antiquitas, ātis f старовина, давнина
antiquitus (adv.) здавна, з давніх часів
antiquus, a, um стародавній, старовинний
antistes, ĩtis m (перев. pl.: antistītes, um) глава; верхівка, верхи
antrum, i n печера
anus, us f стара жінка, бабуся
anxius, a, um стривожений, охоплений неспокоєм
Apelles, is Апеллес (знаменитий грецький живописець, сучасник Олександра Македонського)
aper, apri m вепр, дика свиня
aperio, aperui, apertum, ĩre відкривати, відчиняти

aperte відкрито, відверто
apex, ĩcis m вершина, верхів'я; навершя, пік
apifer, a, um багатий на бджоли
apis, is f (Gen. plur. -um ma -ium) бджола
Apollo, ĩnis Аполлон (бог сонця, мистецтв і медицини)
apostolicus, a, um папський; **sedes apostolica** папський престол
apparātus, us m обладнання; обстановка, умеблювання
appareo, rui, rītum, ěre виявлятися, проявляти себе; підкорятися
appellatio, ōnis f найменування, титул; звернення, апеляція (юрид.)
appello, āvi, ātum, āre називати, проголошувати; звертатися (до когось), апелювати
appendo, pendi, pensum, ěre підвішувати; **sigillum appensum** висла печатка; **sigillum appendere** підвісити печатку
appēto, ĩvi, ĩtum, ěre (Acc.) прагнути, домагатися, шукати
Appia (via Appia) Аппійова дорога
applaudo, plausi, plausum, ěre аплодувати, плескати (в долоні), гаряче схвалювати
applīco, āvi (ui), ātum, āre пред'являти
appōno (adpōno), posui, positum, ěre докладати, помножувати, додавати
appoplexia, ae f удар; інсульт
apporto, āvi, ātum, āre приносити
apprehendo, ndi, nsum, ěre ловити, хапати
apprōbo, āvi, ātum, āre схвалювати, апробувати
apte до ладу, відповідно, вдало; **apte dictum** влучне слівце; влучне зауваження

aptus, a, um відповідний, розмірний, доладний
apud (Acc.) біля, коло, при
aqua, ae f вода
aquīla, ae m, f орел
Aquīlo, ōnis m північний вітер; північ
Aquisgrānum, i n Аахен (столиця Франкської імперії; тепер — місто на території ФРН)
Aquitania, ae f Аквітанія (область у південно-західній Галлії, історична область Франції, герцогство Аквітанське, пізн. Гієнь)
Aquitānus, i m житель Аквітанії
ara, ae f жертовник, вівтар
Arabia, ae, f Аравія
arātor, ōris m плугатар, орач, землероб
aratrum, i n плуг
arbitrium, ii n судження, рішення, розсуд
arbitror, arbitrātus sum, āri вважати, думати, гадати
arbor, ōris f дерево
arcānum, i n (перев. pl.: arcāna, ōrum) потаємне, сокровенне; таємниця
arceo, ui, —, ěre закривати, стримувати; охороняти
arcesso, ĩvi, ĩtum, ěre закликати, присилати; прибувати
archangēlus, i m архангел
archicancellarius, ii n архіканцлер, верховний канцлер
Archidamnus, i Архідамн (правитель Спарти V ст. до н. е.)
archidiacōnus, i m архідиякон
archiepiscōpus, i m архієпископ
Archimēdes, is Архімед (із Сіракуз, видатний грецький математик і фізик; 287—212 рр. до н. е.)

archipresbyter, ěri m архієпископ
archivum, i n архів
arctōus, a, um північний
arctus, a, um тісний, щільний, вузький
arcus, us m лук
Ardea, ae f Ардея (столиця італійського племені рутулів, розселеного на південь від Рима)
ardeo, arsi, arsūrus, ěre палати, горіти
ardius бідніше, менше, слабше
ardor, ōris m вогонь, жар
arduus, a, um крутий, стрімкий; **ardua necessitas** гостра потреба
area, ae f двір, *дворище
arēdo, āvi, ātum, āre спрягатися; працювати разом
arēna, ae f пісок; арена (цирку)
arenda, ae f оренда
argenteus, a, um срібний
argentum, i n срібло
argumentum, i n доказ
Ariadna, ae Аріадна (міфічний персонаж, дочка критського царя Міноса)
arīdus, a um сухий
aries, ětis m баран
Ariovistus, i Аріовіст (вождь германського племені свевів, розбитий у 58 р. до н. е. Цезарем)
arma, ōrum n pl. зброя; військово-спорядження; армія, військо
armarium, ii n шафа
armātus, a, um озброєний, збройний
armentum, i n велика худоба; **pl. armenta** робоча худоба; череда; табун; воли
armīger, ěri m зброєносець
aro, āvi, ātum, āre орати
arōma, atis n пахощі
arreptitius (arrepticus), a, um біснуватий, одержимий

arripio, ui, reptum, ěre красти, викрадати
Arruns, untis (*етруськ.* молодший син)
 Аррунт (*молодий син римського царя Тарквінія Гордого*)
ars, artis *f* ремесло; мистецтво
articūlus, i *m* пункт, артикул
artifex, ĩcis *m* митець, майстер; ремісник
artificium, ii *n* мистецтво, майстерність; ремісничий фах
artileria, ae *f* вогнепальна зброя, артилерія
arundinētum, t очеретяні зарості, хащі
arvum, i *n* луг, лука; нива, поле
arch, arcis *f* фортеця
ascendo, cendi, censum, ěre підніматися, вилазити
ascribo (adscribo), psi, ptum, ěre приписувати, зараховувати, заносити (*в реєстр*); письмово повідомляти
Asia, ae *f* Азія
asellus, i *m* ослик
asīnus, i *m* осел
aspectus, us *m* погляд, зір; вид
asper, ěra, ěrum колючий; жорстокий, затятий
aspergellus, i *m* куніця
asperitas, ātis *f* жорстокість, суворість
aspernor, ātus sum, āri відкидати (*зі зневагою*), відхиляти
aspicio, spexi, spectrum, ěre (*Acc.*) помічати, звертати увагу
asporto, āvi, ātum, āre вивозити, вносити
ascribo = ascribo
assecūro, āvi, ātum, āre давати гарантію
assentātor, ōris *m* облесник, підлесник
assensus, us *m* схвалення, висловлення згоди

assentio, sensi, sensum, ĩre погоджуватися
asser, ěris *m* кіл, палиця; калатало; **assēres compacti** з'єднані калатала (*церк.*)
assěro, serui, sertum, ěre оголошувати, визнавати
assideo, sēdi, sessum, ěre засідати поруч; допомагати; бути присутнім
assidue постійно
assiduus, a, um осілий, постійний; безперервний
assigno, āvi, ātum, āre підписувати; передавати; доручати
assisto, sistīti, —, ěre стояти поруч, бути присутнім
assuefacio, feci, factum, ěre привчати
assuesco, suēvi, suētum, ěre при зви чаюватися, мати звичку
assuētus, a, um звичний
assūmo, mpsi, mptum, ěre брати, приймати
assurgo = surgo
ast *a, ale*
astringo (asstringo), nxi, ctum, ěre зобов'язувати
astrum, i *n* зірка, світило
astūtus, a, um хитрий, підступний
asylum, i *n* пристановище, схованка
at *аж*
Athēnae, ārum *fpl.* Афіни
Atheniensis, is *m* афінянин
athēus, i *m* безбожник, невіруючий, атеїст
Athla(n)s, ntis *m* Атлант (*міфічний титан, носій небозводу*)
athlēta, ae *m* силач, атлет
atque *i, a* також
atramentum, i *n* чорнило
atrātus, a, um призначений, виділений

atrium, ii *n* передпокій, вітальня; зала; атрій
atrox, ōcis чорний; жадливий, страхітливий; жорстокий
attamen *але ж, одначе ж*
attempto, āvi, ātum, āre пробувати, починати; **attemptare bello** розпочинати війну
attentus, a, um уважний
attenuātus, a, um ослаблений, виснажений; скорочений
Attica, ae *f* Аттика (*історична область Еллади з центром в Афінах*)
attingo, tīgi, tactum, ěre досягати, доходити; межувати, стикатися
attōno, nui, nītum, āre приголомшувати, вражати громом
attribuo, ui, ūtum, ěre наділяти
auceps, aucūpis *m* птахолов
auctor (actor), ōris *m* засновник; творець, автор; керівник; винуватець
auctoritas, ātis *f* повага, авторитет
auctōro, āvi, ātum, āre наймати
audacia, ae *f* хоробрість; зухвальство
audeo, ausus sum, ěre наважуватися
audientia, ae *f* слухання (*судової справи*), судовий розгляд; аудієнція
audio, ūvi, ūtum, ĩre слухати, чути
audītor, ōris *m* аудитор (*помічник, призначений професором з-поміж школярів чи студентів*)
audītus, us *m* слух
aufěro (abfěro), abstūli, ablātum, aufferre відносити; віднімати, забирати
aufugio, aufūgi, —, ěre відбігати, втікати
augeo, auxi, auctum, ěre збільшувати, помножувати
augmentum, i *n* збільшення, зростання, зріст

auguriatrix, ĩcis *f* віщунка, пророчиця
augurium, ii *n* провіщення; тлумачення
augustus, a, um піднесений, священний, величний
Augustus, i (Octaviānus Augustus) Август (*перший римський імператор 27 р. до н. е. — 14 р. н. е.*)
aula, ae *f* двір (*королівський і т. д.*)
aulicus, i *m* придворний; **aulicus regius** королівський дворянин, королівський слуга
aurātus, a, um позолочений
aureus, a, um золотий
auris, is *f* вухо
aurum, i *n* золото
auspicāto за сприятливих обставин, у добру годину
auspicium, ii *n* наказ, керівництво
austeritas, ātis *f* суворість, надмірна строгість
ausum, i *n* ризик, сміливий почин
aut або
autem *а; ж, же*
authoritas = auctoritas
autumnus, i *m* осінь
auxiliātor, ōris *m* помічник
auxiliatrix, ĩcis *f* помічниця; **manus auxiliatrix** рука допомоги
auxilium, ii *n* допомога
avārus (avaritus), a, um жадібний, користолюбний
avaritia, ae *f* жадібність
avēna, ae *f* овес
aveo, —, —, ěre бути здоровим; **ave (avēte)** здрастуй(те), прощай(те)
averto, rti, rsum, ěre відвертати, відбивати, спрямовувати в інший бік; відмовляти
avia, ae *f* баба, бабуся

aviditas, ātis *f* жадібність
avidus, a, um жадібний, ненаситний
avis, is *f* птах
avitus, a, um спадковий, старовинний
avolo, āvi, ātum, āre відлітати
avus, i *m* дід; предок
azium, ii *n* (**azymum, i** *n*) необроблена земля (*прилегла до двору*)

В

Babylonia, ae *f* Вавілон (*державна поч. II тис. до н. е. — 539 р. до н. е. на півдні Месопотамії, на території суч. Іраку*)
Babyloniensis, e вавилонський
baccalaureus, i *m* бакалавр
bacchor, ātus sum, āri безумствувати, шаленіти
Bacchus, i Бахус (Вакх) (*бог рослинності і родючості, покровитель виноградарства та виноробства*)
baculus, i *m* палиця, ціпок
Bajaseticus, a, um турецький
Bajoaria, ae *f* Баварія (*герцогство зі столицею в Мюнхені; тепер — земля у ФРН*)
balneum, i *n* лазня, купальня
balsamum, i *n* пахощі, благовоння, бальзам
bannio, tvi, itum, ire урочисто скликати, офіційно проголошувати; банітувати (*виганяти за межі країни за судовою ухвалою*)
bannum, i *n* бан (*урядове розпорядження судово-адміністративного чи військового змісту; округ, підпорядкований юрисдикції короля або його намісників*); **ostile** (**hostile**)

bannum regis королівський вирок на баніцію (*див. bannire*)
baptisma, atis *n* (**baptismum, i** *n*) хрещення
baptista, ae *m* хреститель; **Johannes Baptista** Йоанн Хреститель
baptisterium, ii *n* баптистерій, каплиця для хрещення
baptizo, āvi, ātum, āre хрестити, охрещувати
barba, ae *f* борода
barbarus, i *m* варвар
Barense oppidum, i *n* місто Бар (*тепер — на території Вінницької обл.*)
Barium, ii *n* (*суч. Bari*) Барі (*столиця володіння герцогів Сфорца у Неаполітанському королівстві, батьківщина Бони Сфорца, дружини польського короля Зігмунта I*)
baro, ōnis *m* барон
baronia, ae *f* баронія
basilica, ae *f* храм, каплиця
Basilus, ii Василь (*Великий*), св.
Bastarnae, ōrum *m* *pl.* бастарни (*плем'я, що заселяло нижню течію р. Прут і дельту Дунаю*)
Batōhus, i *f* Батіг (*місце битви 1652 р.*)
Bavāri (Bajoāri) ōrum *m* *pl.* баварці (*одне з германських племен; див. Bajoaria*)
beātus, a, um блаженний
Bela, ae Бела IV (*угорський король 1233—1270 рр.*)
Belgae, ārum *m* *pl.* бельги
Belgia, ae *f* (**Belgium, ii** *n*) Бельгія (*історична область між Північним морем і Арденнами, заселена кельтськими племенами бельгів; у I ст. до н. е. підкорена римлянами*)

bellātor, ōris *m* воїн, войовник
bellicōsus, a, um войовничий
bellicus, a, um військовий, бойовий
belliger, ěra, ěrum войовничий
bello, āvi, ātum, āre воювати
bellua (belua), ae *f* потвора, страховисько, страшний звір
bellum, i *n* війна
bene добре
benedico, xi, ctum, ěre благословляти
benedictio, ōnis *f* благословення
benedictus, a, um благословенний
benefactor, ōris *m* добродійник, добродій
beneficiātor, ōris *m* власник бенефіція, землевласник-бенефіціарій
beneficium, ii *n* благодіяння, подарунок; бенефіцій (*феодальне землеволодіння, надане васалу з умовою служби*); бенефіція (*церковна посада і пов'язані з нею прибутки*)
beneplacitum, i *n* те, що подобається; те, що приємне
benevolentia, ae *f* доброзичливість, прихильність, ласкавість
benevōlus, a, um доброзичливий, ласкавий
benigne ласкаво, прихильно; гостинно
benignitas, ātis *f* прихильність, ласка; гостинність
Bessarabia, ae *f* Бессарабія, Молдова
bestia, ae *f* звір, тварина; тварюка
Bias, antis Біант (*грецький філософ, один із "семи мудреців" стародавньої Греції*)
blandior, itus sum, iri лестити, підлещуватися
bibliopōla, ae *m* книготорговець
bibliothēca, ae *f* бібліотека
bibo, bibi, —, ěre пити

bigamus, a, um двічі одружений
bipennis, is *f* бойова (*двосічна*) сокира
bis двічі
bison, bisontis *m* зубр
blandiens, ntis улесливий
Boēmīāni (Boēmi, Bohēmi), ōrum *m* *pl.* чехи (*жителі Богемії*)
Boēmia (Bohemia), ae *f* Богемія (*давня назва території, на якій утворилося Чеське королівство; латинська назва Чеського королівства*)
Boēmīcus, a, um чеський
Bohusius, ii Богуш (*ім'я*)
Boleslaus Audax Болеслав Хоробрий (*польський король 992—1025 рр.*)
bombarda, ae *f* коротка рушниця
bombardarius, ii *m* стрілець (*з вогнепальної зброї*)
bombyx (bombix), -ycis *m* оксамит; шовк
Bona Sforcia Aragonia Бона Сфорца Арагонська (*королева Польщі, дружина Зігмунта I; див. Sigismundus*)
bonum, i *n* добро, благо; *pl. bona, ōrum* майно, маєток
bonus, a, um хороший, добрий, чесний
borea, ae *f* бір, ліс
Boristhēnes (Borysthēnes), is *m* Борисфен, Дніпро
bos, bovis *m, f* бик, віл; корова
Braclaviensis, e брацлавський (*пов'язаний з м. Брацлав на Поділлі*)
bractea, ae *f* смальта (*для мозаїки*)
Bresta (Brestia), ae *f* Берестя, Брест (*місто*)
brevi (brevis) швидко, коротко
brevis, e короткий, стислий
Britannia, ae *f* Британія

brumālis, **e** зимовий, холодний
brutus, **a, um** тупий, дурний, недолугий
Brutus (Decimus Junius B.), **i** Децим Юній Брут (84—43 *pp.* до н. е.; учасник змови проти Цезаря)
Brutus (Lucius Junius B.) Люцій Юній Брут (перший римський консул)
Buda, **ae f** Буда (столиця Угорського королівства; тепер — у складі м. Будапешта)
Bulgāri, ōrum *m pl.* булгари, болгари
burgensis, **e** міський, замковий
burgus, **i m** бург, укріплене поселення із замком
bursa, **ae f** бурса
bursālis, **e** належний бурсі, бурсацький

С

caedimen, inis *n* верхівка, пік; гостре наверх
cadāver, ēris *n* труп
cado, cecidi, casurus, ēre падати, занепадати
caecitas, ātis *f* сліпота
caecus, a, um сліпий
caecutio, —, —, **ire** погано бачити, бути сліпим; осліплювати
caedes, is *f* загибель; убивство, різанина
caedo, cecidi, caesum, ēre колоти, рубати, сікти; бити, убивати
caesar, aris *m* імператор
Caesar, aris (Gajus Julius Caesar) Гай Юлій Цезар (102 чи 100—44 *pp.*

до н. е.; римський диктатор, полководець, письменник)
caerimonia, **ae f** церемонія, обряд
caeruleus, a, um синій, блакитний
caesaries, ēi *f* = **tonsura**
caetērus = cetērus
Caffa, ae f Кафа (суч. Феодосія)
Cain, is Каїн
calamitas, ātis *f* нещастя, поразка
calamus, i m перо, калам
calcar, āris *n* шпора
calceamentum, i n (переважно *pl.* **calceamenta, ōrum**) черевики
Calchas, antis (Abl. -a) Калхас (Калхант) (жрець-віщун, один із героїв «Іліади»)
calco, āvi, ātum, āre топтати, наступати
calcūlus, i m калькулюс (тут: *ресстр.* в якому фіксувалися зроблені школярами чи студентами помилки при вживанні латинської мови)
calefacio, fēci, factum, ēre розжарювати, розігрівати
calendarium, ii *n* календар
calidus, a, um теплий; дружній
caligo, inis *f* густий туман, імла, морок, темрява; лихоліття
callis, is *f* стежка, шлях
calor, ōris *m* тепло, вогонь
Calpurnia, ae Кальпурнія (дружина Юлія Цезаря)
cambium, ii *n* заміна; обмін землеволодінням
camēlus, i m верблюд
Camenecensis, e кам'янець-подільський
Camenecia, ae f Кам'янець-Подільський (столиця Подільського воеводства)
camēra, ae f будівля, споруда; комора

camerarius, ii *m* камерарій, скарбник; *коморник (судовий урядник, помічник межового судді)
camīnus, i m піч, камін
campāna, ae f дзвін
Campania, ae f Кампанія (історична область на західному побережжі середньої Італії)
campester, tris, tre *e* рівний, рівнинний
campiductor, ōris *m* *польний гетьман (намісник великого гетьмана; очолював військо, розташоване на кордонах держави)
campus, i m поле, рівнина
cancellarius, ii *m* канцлер
candēla, ae f свічка
candeo, ui, —, ēre бути розпеченим; палати
canis, is *m, f* собака, пес
Cannae, ārum *f* Канни (поселення в Апулії, де 216 *p.* до н. е. Ганнібал завдав поразки римлянам)
canon, ōnis *n* правило, норма, канон
canonīcus, a, um канонічний; належний до обов'язків каноніка
canonīcus, i m канонік (член соборного капітулу)
canonista, ae *m* студент-правник
canto, āvi, ātum, āre співати
cantus, us *m* спів; кант
capellānus, i m капелан
capesso, sivi, sītum, ēre ловити, хапати
capiciātus, a, um у головному уборі, з покритою головою
capicium, ii *n* капелюх, шапка
capillus, i m волосина, волосся
capio, cepi, captum, ēre брати, захоплювати; **capere consilium** вирішувати;

pass. capi (Abl.) позбавлятися чогось, бути позбавленим
capitālis, e пов'язаний з небезпекою для життя; дуже небезпечний; **supplicium capitale** смертна кара
capitaneālis, e *старостинський, належний старості
capitaneus, i m *староста (королівський намісник); **capitaneus generālis** генеральний староста
Capitolium, ii *n* Капітолій (перший із семи пагорбів, на яких виник Рим і де відбувалися народні збори та засідання Сенату, були розташовані головні храми і фортеця)
capitulum, i n розділ, глава
captio, ōnis *f* пастка
captivitas, ātis *f* полон; захоплення у полон
captivo, āvi, ātum, āre брати у полон
captivus, a, um полонений
Capua, ae f Капуя (місто у Кампанії)
caput, itis *n* голова; розділ, глава; край, кінець
Capys, yis *m* Капіс (міфічний засновник м. Каныї)
carbo, ōnis *m* вугілля
carcer, ēris *m* в'язниця
carcero, —, —, ēre ув'язнювати
cardinālis, is *m* кардинал
cardo, inis *m* суть, головний зміст; завіса до дверей
careo, ui, iturum, ēre (Abl.) бути позбавленим, втрачати
caritas, ātis *f* дорожнеча, недостача; любов, шана
carmen, inis *n* пісня; вірш
carnifex, icis *m* той, що спричинює муку (біль); кат; різник

carnificīna, *ae f* катування, муки; катівня
caro, *carnis f* м'ясо
Carōlus, *i* Карл (Великий, 742—814; король, з 800 р. імператор Франкської держави)
carpentum, *i n* подорожній віз
carpo, *psi*, *ptum*, *ēre* рвати; збирати; витягати
carta = **charta**
casa, *ae f* хатина, хижа
Carthaginiensis, *is m* карфагенець
Carthāgo, *gm̄is f* Карфаген (місто-державна на північному узбережжі Африки, на території сучасного Тунісу; зруйноване римлянами у 146 р. до н. е.)
casātus, *i m* селянин-невільник; **homīnes casāti** селяни-невільники, наділені хижою (*casa*)
caseus, *i m* сир
Caspium mare Каспійське море
Cassius, *ii (Spurius Cassius Viscellinus)* Спурій Кассій Вісцеллін (римський консул 502, 493 і 486 рр. до н. е.; 486 р. запропонував земельний закон на користь плебеїв, за що, як зрадник, був скинутий з Тарпейської скелі)
cassūla, *ae f* *копа збіжжя
castellānus, *i m* *каштелян (управитель замку)
castellum, *i n* фортеця, замок
castigātor, *ōris m* орудник; відмірювач кари
castīgo, *āvi*, *ātum*, *āre* ганьбити, осуджувати, дорікати; карати
castitas, *ātis f* чистота, непорочність, цнотливість
castor, *ōris m* бобер

castrametātor, *ōris m* *обозний (відповідальний за розташування військового табору; пізн.: почесний титул)
castrensis, *e* *городський, замковий
castrum, *i n* укріплення, фортеця, замок; *pl. castra*, *ōrum* військовий табір
castus, *a*, *um* чистий, цнотливий, непорочний
casu випадково
casus, *us m* випадок
catalōgus (cathalōgus), *i m* перелік, реєстр, каталог
catēna, *ae f* ланцюг; *pl. catēnae*, *ārum* кайдани
cathedra, *ae f* кафедра; столиця
catholicus, *a*, *um* правовірний; католицький
Catilīna, *ae (Lucius Sergius C.)* Луцій Сергій Катіліна (організатор антиурядових змов 66 і 63 рр. до н. е.)
Catūlus, *i (Gajus Lutatius C.)* Гай Лутатій Катул (римський консул 242 р. до н. е.)
Caucasus, *i m* Кавказ
cauda, *ae f* хвіст
caupo, *ōnis m* корчмар, торговець
causa, *ae f* причина; справа; судовий процес, судова справа
causa (Gen.) для, з метою, заради
causaliter з певної причини, обумовлено
cautes, *is f* скеля
cautio, *ōnis f* обережність; гарантія на письмі; зарука
cautum, *i n* застереження
cavea, *ae f* яма, впадина; клітка
caveo, *cavi*, **cautum**, *ēre* остерігатися, берегтися
cedo, **cedi**, **cessum**, *ēre* відходити, відступати; поступатися

cedrus, *i f* кедр
celarium, *ii n* шинок
celebritas, *ātis f* урочисте вшанування
celēbro, *āvi*, *ātum*, *āre* урочисто святкувати, відзначати; відбуватися публічно, відбуватися в урочистій обстановці
celer, *ēris*, *ēre* швидкий
celeritas, *ātis f* швидкість
celeriter швидко
celo, *āvi*, *ātum*, *āre* затаювати, приховувати
celsitudo, *īnis f* високість (у титулярних звертаннях до особи княжої крові)
celsus, *a*, *um (celsissimus)* найвищий (шанобливий епітет щодо коронованих осіб)
Celtae, *ārum m pl.* кельти (група племен, які заселяли значні території Західної Європи у 2-й пол. I тис. до н. е.)
cena, *ae f* обід
ceno, *āvi*, *ātum*, *āre* обідати
cenobium (coenobium), *ii n* монастир
cenotaphium, *ii n* кенотаф (надгробний пам'ятник без поховання); ідолопоклонство
censeo, *ui*, **censum**, *ēre* оцінювати, визначати; вирішувати, призначати
censuālis, *e* *чиншовий
censūra, *ae f* строге судження, суворий присуд
census, *us m (censum, i n)* ценз (оцінка майна, податковий перелік); прибуток; податок; *чинш
centenarius, *ii m* сотник (тунгін у Франкській імперії)
centuria, *ae f* центурія (військова або цензова сотня)
centurio, *ōnis m* центуріон; *козацький сотник

centurio, *āvi*, *ātum*, *āre* ділити на центурії
cera, *ae f* віск
cerātus, *a*, *um* навощений, покритий воском
Ceres, *ēris f* Церера (богиня полів, землеробства і рослинності)
cereus, *i m* свічка
cerevisia, *ae f (cerevisium, ii n)* пиво
cerno, **crevi**, **cretum**, *ēre* розрізняти, помічати, розпізнавати
cerographus, *i m* власноручна розписка, вексель, *цереограф
certāmen, *īnis n* битва, поєдинок; суперечка
certatus, *us m* боротьба, суперечка, змагання
certe напевно, точно
certo, *āvi*, *ātum*, *āre* боротися, змагатися, сперечатися
certus, *a*, *um* надійний, вірний, правильний; певний, визначений
cervus, *i m* олень
cesso, *āvi*, *ātum*, *āre* припиняти, поступатися
cetērus, *a*, *um* інший; **et cetēra** (скорочено etc.) і таке інше
ceu немов би, нібито
Chaeronēa, *ae f* Херонея (давньогрецьке місто в Беотії)
character, *ēris m* різновид, характер
charta, *ae f* лист папірусу; папір; пластинка; документ, акт, привілей
charus (carus), *a*, *um* люб'язний, привітний, милий
Chersonesus (Chersonesus), *i f* Херсонес (місто)
Chiioviensis, *e* київський
Chilon, *ōnis m* Хілон (грецький філософ, один із "семи мудреців" стародавньої Греції)

chirographum = cerographus
Chocimus, i f Хотин (місто)
Chodince, ae f Ходинка (річка в Росії)
chrisma, atis n помазання
Chrisostomus, i (Йоан) Золотоустий, св.
christianitas, atis f християнський світ, християнська спільнота; християнство
christianus, a, um християнський
christianus, i m християнин
Christus, i (Jesus Christus) Ісус Христос
cibo, avi, atum, are годувати
cibus, i m їжа, харч
Cicero, onis (Marcus Tullius C.) Марк Туллій Ціцерон (106—43 pp. до н. е.; римський політичний діяч, видатний оратор і письменник)
signus (cygnus, cygnus), *m* лебідь
cimiterium, ii n (тут замість: **coemeterium, ii n**) кладовище, цвинтар (поруч із церквою)
cingo, cingi, cinctum, ere оточувати; опоясувати; затемнювати
cinis, eris m попіл, прах; смерть
circa (adv.) приблизно
circa (Acc.) довкола, поблизу близько (про час)
Circassia, ae f Черкаси (місто)
Circassiensis, e черкаський (нов'язаний з м. Черкаси)
circenses, ium m pl. циркові видовища
circuitus, us m круг, коло; **per circuitum** довкола
circus (Acc.) довкола
circumdo, dedi, datum, are ставити довкола; розташовувати довкола; оточувати

circumeo, ii, itum, ire ходити довкола; обходити, оточувати; об'їжджати
circumjaceo, —, —, ere лежати довкола, одмежовувати
circumsedeo, sedi, sessum, ere розташовуватися довкола, оточувати; знаходитися по сусідству
circumsepio, sepsi, septum, ire огорожувати, оточувати
circumsto, steti, —, are обступати довкола, оточувати
circumvenio, veni, ventum, ire оточувати, обходити
circus, i m цирк
cista, ae f скриня
citharista, ae m кіфаред, музикант
cito швидко
cito, avi, atum, are приводити в рух; викликати; позивати до суду
citus, a, um швидкий, стрімкий
civilis, e громадянський; *міщанський
civis, is m громадянин; * городянин, міщанин
civitas, atis f держава; *місто, міська община, громада
clades, is f нещастя, лихо; поразка
clam таємно
clamo, avi, atum, are гукати, гучно кликати
clamor, oris m крик, лемент, воання
clangor, oris m крик, шум
clarus, a, um славний, славетний, відомий; ясний, очевидний
classis, is f флот
claudio, si, sum, ere замикати, закривати
claudus, a, um кульгавий
claustrum, i n монастир
clavis, is f ключ
clemens, ntis ласкавий, милостивий

clementia, ae f ласкавість, милість; **clementia Domini** Божя ласка
Cleopatra, ae Клеопатра (69—30 pp. до н. е., остання правителька Єгипту)
clericus, i m клірик (особа духовного стану)
clerus, i m клір, духівництво; **clerus regularis** монаше духівництво
clitellatus, a, um нав'ючений
clivus, i m схил, крутизна
cliens, ntis m клієнт (особа під протекцією впливового патрона)
clientela, ae f клієнтела, сукупність клієнтів; інститут клієнтури
cloaca, ae f клоака (критий канал для нечистот)
coalesco, coalui, alitum, ere з'єднуватися, згуртовуватися
coambulo, avi, atum, are прогулюватися разом, ходити разом
coctus div. **coquo, coxi, ctum, ere**
cocus (coquus), *i m* кухар
coelestis, e небесний
coelum (caelum), *i n* небо, небеса
coeo, ii, itum, ire сходитися, збиратися
coepi, coeptum, coepisse (defect.) починати
coequito, avi, atum, are разом їздити верхи; з'їжджатися
coerceo, cui, citum, ere стримувати; карати
coetus, us m збори, зібрання
cogitatio, onis f думка, план, намір
cogito, avi, atum, are думати, міркувати, мислити
cognata, ae f (cognatus, *i m*) родичка, родич
cognatio, onis f рід; **gentes cognationesque** племена і роди

cognitio, onis f пізнання, розуміння, дослідження
cognomen, inis n прізвисько; прізвище
cognosco, novi, nitum, ere пізнавати, дізнаватися **cognitum est** відомо
cogo, coegi, coactum, ere примушувати
cohors, rtis f когорта; *корогва (відділ війська); **Cohors Zaporoviensis** (теж **Exercitus Zaporoviensis**) Військо Запорозьке
coincido, incidi, —, ere збігатися
coquinio, avi, atum, are опоганювати, оскверняти, заражати
colendus, a, um гідний поваги, достойний
collabor, lapsus sum, labi завалюватися, падати; гинути
collatura, ae f *колятура (право колятора, дідича-опікуна церкви, яка знаходиться на його землях, надання парафії священнику)
collaudo, avi, atum, are схвалювати, вихвалити
collegiatura, ae f колегіатура (спільна рада професорів усіх факультетів університету)
collegiatus, i m член колегіатури
collegium, ii n колегія, корпорація; колегіум (самостійний навчальний заклад або структурна частина університету)
colligo, legi, lectum, ere збирати; робити висновки, підсумовувати
collis, is m пагорб
colloco, avi, atum, are розміщати, розташовувати, оселяти
colloquium, ii n бесіда, співбесіда
colloror, locutus sum, loqui розмовляти, вести бесіду

collum, i n шия
collusio, ōnis f таємна угода, змова, зговір
colluvies, eī f набрид, потолоч; сміття, бруд; хаос, заміщення
colo, colui, cultum, ēre обробляти; шанувати
colonia, ae f поселення, місто; колонія
Colonia, ae f (Colonia Agrippina) Колонія (поселення германського племені убійів, згодом Кельн)
color, ōris m колір, забарвлення, відтінок
columba, ae m, f голуб, голубка
columna, ae f (columpna) колона, стовп
combūro, bussi, bustum, ēre спалювати
comēdo, ēdi, ēsum (estum), ēre їсти, пожирати, поїдати
comes, itis m супутник, товариш; граф; *pl. comites, itum* свита, двір; **comes stabūli** конюший, конетабль; **comes palatii** двірський палатний граф, пфальцграф
comīnus (commīnus) поблизу, зблизька
comissatio, ōnis f бенкет
comitātus, us m графство; комітат
comīter люб'язно, ласкаво, ввічливо
comitium, ii n коміцій (місце на форумі, де відбувалися народні збори); *pl. comitia, ōrum* народні збори; *сейм
comitīva, ae m графський титул; група осіб графського достоїнства, графи
comītor, ātus sum, āri супроводжувати
commeātus, us m відпустка, перепочинок
commemōro, āvi, ātum, āre згадувати
commendo, āvi, ātum, āre доручати; **se commendāre** ввірятися, довірятися

commensālis, is m співтрапезник; **commensālis regius** особа, наближена до королівського двору; королівський співтрапезник
commentarius, ii m записка; коментар
commeo, āvi, ātum, āre проходити; відходити, віддалятися
commercium, ii n торгівля, торгові зносини, комерція
commīnor, ātus sum, āri погрожувати
comminuo, minui, minūtum, ēre дробити, розбивати; нищити
committo, mīsi, missum, ēre розв'язувати, здійснювати, допускати; доручати; **committēre proelium** розпочинати битву
commoditas, ātis f зручність; вигода, користь
commōdum, i n вигода, зручність
commōdus, a, um вигідний, зручний, сприятливий
commoneo, monui, monītum, ēre навіювати, підказувати; навчати, напоумлювати
commōror, ātus sum, āri перебувати, знаходитися; затримуватися, тривати
commoveo, mōvi, mōtum, ēre приводити в рух; розпалювати; зворушувати; **commovēre bellum** оголошувати війну; **commovēre arma** починати війну
communia, ium n pl. спілка, згряя
communīco, āvi, ātum, āre приєднувати, з'єднувати; **honōrem communicāre** віддавати почесні
commūnis, e спільний, загальний
communītas, ātis f спілка, товариство; громада
communīter взагалі, спільно, сукупно
commōto, āvi, ātum, āre міняти, обмінювати, перетворювати

como, psi, ptum, ēre виробляти, готувати
compar, aris m товариш, супутник; рівний (соціально, за становищем)
compareo, ui, —, ēre з'являтися; бути присутнім, бути наявним
compāro, āvi, ātum, āre готувати, здобувати, влаштовувати
compello, āvi, ātum, āre звертатися
compello, pūli, pulsum, ēre гнати, заганяти, зганяти
comperio, pēri, pertum, īre дізнаватися, одержувати точні відомості
compes, ēdis m (переважно pl. compēdes, um) кайдани
compētens, ntis відповідний, придатний, компетентний
compīlo, āvi, ātum, āre пограбувати, обібрати, привласнити
complāno, āvi, ātum, āre вирівнювати; зривати до основи, знищувати
compleo, ēvi, ētum, ēre наповнювати, поповнювати; виконувати, завершувати
complex, plīcis m спільник, співучасник
complexus, a, um переплетений, тісно пов'язаний
complexus, us m обійми
comploratio, ōnis f плач, оплакування, голосіння
complūres, ium pl. численні; багато (людей)
compōno, posui, positum, ēre складати; сплачувати
comporto, āvi, ātum, āre звозити
comprehendo, ndi, nsum, ēre зв'язувати, поєднувати; хапати, ловити
comprīmo, pressi, pressum, ēre стискати;

стримувати, приборкувати, гамувати
comprovinciālis, e який походить з цієї ж (церковної) провінції (належить до цієї провінції)
computatio, ōnis f обрахунок, розподіл, підрахунок
compūto, āvi, ātum, āre рахувати
concatēno, āvi, ātum, āre разом зв'язувати; сковувати (одним ланцюгом)
concedō, cessi, cessum, ēre погоджуватися, дозволяти
concelēbro = cerebro
conceptus, us m плід, зачаття
concerno, crēvi, crētum, ēre відрізнити, розпізнавати, знати
concessio, ōnis f надання, наділення, дозвіл
conciliātus, a, um відданий, дружній
concilio, āvi, ātum, āre з'єднувати, зближувати
concilium, ii n зібрання, засідання; собор (церк.); **Constanciense concilium** Констанцький собор (1414 р.)
concio, īvi, itum, īre скликати, збирати
concionor (contionor), ātus sum, āri виголошувати промову, оголошувати публічно; провіщати; проповідувати
conclīto, āvi, ātum, āre скликати; спрямовувати; підбурювати, побуджувати
conclīvis, is m співвітчизник, співгромадянин
conclāmo, āvi, ātum, āre разом вигукувати; голосно кричати
conclusio, ōnis f заключення, висновок
concordālis, e згідний, одностайний
concordatio, ōnis f мт: заручини, змовини

concordia, *ae f* згода
concorditer згідно, одностайно
concordo, *āvi, ātum, āre* узгоджуватися, бути у відповідності, бути відповідним
concors, *cōrdis* згідний, одностайний
concrēmo, *āvi, ātum, āre* спалювати
concrēpo, *pui, pītum, āre* гриміти, стукати, бряжчати
concrētus, *a, um* згуслий; *pro* молоко: кислий
concupina, *ae f* наложниця
concupitus, *us m* співжиття, статеві зносини
concurro, *curri, cursum, ēre* стікатися, сходитися
concursum, *us m* збір, наплив, скупчення
concutio, *ssi, ssum, ēre* ударяти, вражати
condemno (condempno), *āvi, ātum, āre* звинувачувати; присуджувати, виносити вирок
condescendo, *ndi, nsum, ēre* спускатися; опускатися до чогось
condicio, *ōnis f* умова; стан, положення, суспільне становище
condicto, *āvi, ātum, āre* радитися
condigna, *ae f* гідність
condignus, *a, um* цілком достойний, відповідний, належний
conditio = **condicio**
conditor, *ōris m* засновник
conditus, *a, um* заснований
condo, *dīdi, dītum, ēre* засновувати, закладати
condōno, *āvi, ātum, āre* дарувати, уступати, передавати
conductus, *us m* короткий виклад; **salvus conductus** охоронний лист, глейт

confēro, *tūli, collātum, ferre* зносити, переносити; спрямовувати, передавати; зіставляти
conficio, *fēci, fectum, ēre* здійснювати, робити, закінчувати, завершувати
confidenter конфіденційно
confido, *confisus sum, ēre* вірити, твердо покладатися
confinium, *ii n* спільний кордон; межа, рубіж
confirmo, *āvi, ātum, āre* зміцнювати, укріпляти; затверджувати
confisco, *āvi, ātum, āre* конфіскувати
conflagratio, *ōnis f* спалення
conflagro, *āvi, ātum, āre* горіти, палати; спалювати
conflictus, *us m* сутичка
conflo, *āvi, ātum, āre* роздувати, розпалювати; збирати, організовувати
confluo, *fluxi, —, ēre* зливати разом, з'єднувати
confodio, *fōdi, fossum, ēre* проколювати, пронизувати; вражати, знищувати
confoederatio, *ōnis f* союз, угода
confoederātus, *i m* союзник, учасник договору
conformiter подібно, схоже
conforto, *āvi, ātum, āre* зміцнювати, підсилювати
confractio, *ōnis f* ламання, руйнування
confraternitas, *ātis f* братство
confringo, *frēgi, fractum, ēre* ламати, розбивати
confugio, *fūgi, —, ēre* тікати; шукати допомоги, шукати притулку (захисту)
confugium, *ii n* притулок, схованка, захист
confundo, *fūdi, fūsum, ēre* зливати, змішувати; поєднувати, переплітати
confusio, *ōnis f* безладдя, замішання

conglutino, *āvi, ātum, āre* склеювати
congrēgo, *āvi, ātum, āre* збирати, з'єднувати; *pass. congregāri* збиратися, сходитися
congruus, *a, um* придатний, відповідний, належний
conjicio, *jēci, jectum, ēre* скидати докупи
conjugium, *ii n* шлюб
conjunctim разом, спільно; **conjunctim ratiōnem pecuniae habere** спільно розпоряджатися грошми
conjungo, *junxi, junctum, ēre* приєднувати, з'єднувати; **conjunctus (cum)** згідний (з), пов'язаний (з); суміжний, прилеглий
conjunx, *jūgis f* дружина, жінка
conjuratio, *ōnis f* змова
conjurātus, *i m* змовник
conjūro, *āvi, ātum, āre* зобов'язувати присягою; змовлятися, вступати в змову
connubium, *ii n* шлюб
conor, *ātus sum, āri* пробувати, намагатися, прагнути
compassio (compassio), *ōnis f* співчуття
consanguineus, *i m* родич
consanguinitas, *ātis f* кровна спорідненість, кровний зв'язок, покровність
conscendo, *ndi, nsum, ēre* підніматися; **conscendere equum** сідати на коня
conscientia, *ae f* обізнаність, розуміння; совість, сумління
conscribo, *scripsi, scriptum, ēre* написати, скласти на письмі, записати; переписати
conscriptio, *ōnis f* запис; **conscriptio litterārum** документальне свідчення, угода на письмі

consēcro, *āvi, ātum, āre* освячувати
consector, *ātus sum, āri* прагнути
consensio, *ōnis f* згода; змова
consensus, *us m* згода
consentaneus, *a, um* згідний, відповідний; **consentaneum est (Dat.)** у згоді з, відповідно до
consentio, *sensi, sensum, ire* погоджуватися
consēquens, *ntis m* прибічник, прихильник
consequenter безперервно, послідовно; **sic consequenter** і так далі
consēquor, *secūtus sum, sēqui (Acc.)* слідувати, доганяти, йти за кимось; добиватися, досягати
consēro, *serui, sertum, ēre* з'єднувати; **conserere proelium** розв'язати бій
conservatio, *ōnis f* збереження, охорона, дотримання
conservo, *āvi, ātum, āre* зберігати, охороняти; *pass. conservāri* дотримуватися
consideratio, *ōnis f* міркування, розгляд
consīdo, *sēdi (sīdi), sessum, ēre* сідати, розташовуватися
consignatio, *ōnis f* свідчення, письмова фіксація; опис
consigno, *āvi, ātum, āre* засвідчувати, підтверджувати, фіксувати
consiliarius, *ii m* радник
consilium, *ii n* нарада; згода, рішення
consimilis, *e* подібний, схожий
consisto, *stīti, —, ēre* ставати, розташовуватися; складатися; полягати
consolatio, *ōnis f* утіха, полегшення
consōlor, *ātus sum, āri* утішати, полегшувати

consors, rtis *f* дружина; *m, f* спільник, співучасник
consortium, ii *n* спільність, єдність; співтовариство, співучасть; спілка
conspectus, us *m* вид; погляд; **in conspectu** на виду
consperso, spersi, spersum, ēre оббризувати
conspicio, spexi, spectrum, ēre дивитися, поглядати
conspicuous, a, um помітний, видатний
conspiro, āvi, ātum, āre змовлятися, об'єднуватися
Constancia, ae *f* Констанца (*місто над Боденським озером на півдні Бава-рії*)
constans, ntis стійкий
constanter стійко
constantia, ae *f* стійкість, упертість
constituo, ui, ūtum, ēre вирішувати, ухвалювати; встановлювати
constitutio, ōnis *f* ухвала; конституція
consto, stīti, statūrus, āre складатися; твердо стояти; наполягати, підтверджувати; **constat** *impers.* відомо
constringo, strinxī, strictum, ēre стягати, зв'язувати; укріплювати, зміцнювати
constructio, ōnis *f* спорудження, складання, будування
construo, struxī, structum, ēre споруджувати, зводити, будувати
consuesco, suēvi, suētum, ēre звикати, мати звичай
consuetudo, īnis *f* звичка; звичай
consul, ūlis *m* консул; радник; *райця (*член виборної міської ради*)
consulāris, e *раецький (*який стосується міської ради*); **officium consulāre** раецький уряд

consulātus, us *m* консулат; консульське звання, консульство; *міська рада
consūlo, sului, sultum, ēre радитися, піклуватися, дбати; обмірковувати
consultatio, ōnis *f* нарада, обговорення
consulto, āvi, ātum, āre радитися, обговорювати, обмірковувати
consultor, ōris *m* радник
consultus (consultum, i n), us *m* рішення, припис, постанова
consūmo, sumpsi, sumptum, ēre витратити, використовувати; завершувати, закінчувати
consurgo, rrexi, rrectum, ēre підніматися, збільшуватися
contagio, ōnis *f* спілкування, контакт; поганий вплив; заразливий дотик, зараза
contectālis, is *f* шлюбна дружина
contemno, tempsi, temptum, āre зневажати
contemplor, ātus sum, āri обдумувати, розглядати
contemptus, us *m* зневага, презирство
contendo, tendi, tentum, ēre прагнути; направлятися, прямувати; боротися
contenementum, i *n* держання, умовне землеволодіння
contentio, ōnis *f* суперечка, спір
contentiōse непоступливо; з суперечкою, зі сваркою
contentus, a, um задоволений; наявний
contermīnus, a, um суміжний
contextus, a, um сплетений зв'язаний
contīnens, ntis зв'язаний, послідовний
contineo, tinui, tentum, ēre містити (*в собі*), включати (*до свого складу*); стримувати; тривати

continenter безперервно, послідовно
continentia, ae *f* стриманість, поміркованість
contingo, tīgi, tactum, ēre доторкатися; **contigit** *impers.* трапляється
contingus, a, um суміжний, сусідній
continuo безперервно, постійно
contra (Acc.) проти
contractus, us *m* угода, контракт
contradīco, dixi, dictum, ēre суперечити, заперечувати
contradictor, ōris *m* супротивник, опонент
contraho, traxi, tractum, ēre укріплювати; зав'язувати; укладати (*угоду*); **contrahere matrimonium** укладати шлюб
contrarium, ii *n* протилежність, контраст; **per contrarium** навпаки; **in contrarium** на противагу
contrarius, a, um протилежний, заперечний
contributio, ōnis *f* побор, податок
contristo, āvi, ātum, āre засмучувати, опечалювати
controversia, ae *f* суперечка, спір
contubernium, ii *n* товариство, братство, корпорація; цех (*ремісничий*)
contumacia, ae *f* упертість, норовистість, непокірність
contūmax, ācis упертий, непокірний, норовистий
contumelia, ae *f* грубість, образа
contumeliōsus, a, um лайливий, образливий
conubium (connubium) ii *n* шлюб
convalesco, lui, —, ēre видужувати; поліпшуватися
conveniens, ntis відповідний, згідний з,

доцільний; **convenienter (Dat.)** відповідно до, згідно з
convenio, vēni, ventum, īre сходитися, збиратися; зв'язуватися, з'єднуватися; **convēnit** *impers.* слід, личить, годиться
conventicūlum, i *n* сходка, невеликі збори; збіговисько
conventus, us *m* (**conventio, ōnis** *f*) збори, засідання, з'їзд; *сейм; **conventio generālis** *вальний сейм
conversatio, ōnis *f* спілкування
converto, verti, versum, ēre повертати, привертати
convicium, ii *n* лайка
convinco, vīci, victum, ēre долати, перемогати; доводити (*чиюсь неправоту або злочин через суд*)
convīva, ae *m* гість, співтрапезник
convivium, ii *n* бенкет
convīvor, ātus sum, āri разом бенкетувати
convōco, āvi, ātum, āre скликати
cooperātor, ōris *m* співробітник, помічник
coopertus, a, um прикритий, захищений
copia, ae *f* чисельність; достаток, багатство; копія; *pl. copiae, ārum* війсьсько, збройні сили
copiōsus, a, um численний, кількісно значний
copūia, ae *f* зв'язок; вузол (*ут. ч. шлюбний*)
copūlo, āvi, ātum, āre з'єднувати, зв'язувати
coquīna, ae *f* кухня
coquo, coxi, coctum, ēre варити (*їжу*), куварити
cor, cordis *n* серце

coram (*Abl.*) у присутності, перед
corda (*chorda*), *ae f* тятива (лука)
Corinthus, i f Корінф (місто-державна,
порт на Пелопонеському півострові)
Coriolānus, i (*Gnaeus Martius C.*) Гней
Марцій Кориолан (римський полководець V ст. до н. е.)
corium, ii n шкіра; шкура (тварини)
cornu, us n ріг; фланг; віднога (гори)
cornūtus, a, um рогатий
cornūtus, i m єпископ
corōna, ae f вінок; корона
coronatio, ōnis f коронація
corōno, āvi, ātum, āre увінчувати; коронувати
corpus, ōris n тіло
correspondentia, ae f листування
correptio, ōnis f догана; притримування, стримування
corripio, ripui, reptum, ēre ловити, хопати
corroditum, i n (переважно *pl. corrodita, ōrum*) гризуни, миші
corrōdo, rōsi, rōsum, ēre гризти
corrosio, ōnis f розгризання, роз'їдання
corrositas, ātis f зіпсованість
corrumpo, rūpi, ruptum, ēre псувати, спотворювати; **pecunia corrumpere** підкупляти
corrūo, rui, —, ēre падати; обвалюватися
Corsunensis, e корсунський (пов'язаний з м. Корсунь)
Corsunia, ae f Корсунь (місто)
cortex, icis f кора (дерева)
cortīna, ae f завіса
coruscus, a, um сяючий, блискучий
corvus, i m ворон

costa, ae f ребро
cotidiānus, a, um щоденний
cotidie щоденно
counio, unīvi, unītum, ire з'єднувати, об'єднувати
Cracovia, ae f Краків
cras завтра
crastīnus, a, um завтрашній; **in crastīno** уавтра
Crates, etis Кратет (з Афін; грецький філософ, зг. бл. 270 р. до н. е.)
cratis, is f плетений щит
creatio, ōnis f творення, породження; **creatio mundi** сотворіння світу
creber, bra, brum щільний, густий; тисний; частий
credo, dīdi, dītum, ēre вірити, довіряти; вірувати; вважати
credūlus, a, um довірливий, легковірний
Cremenecia, ae f Кременець (місто)
cremo, āvi, ātum, āre палити
creo, āvi, ātum, āre обирати
crepītus, us m тріск, шум
creresco, crēvi, crētum, ēre рости, зростати, збільшуватися
Creta, ae f Крит (острів)
crimen, inis n провина, злочин
criminālis, e кримінальний
crinis, is m волосся
crocus, i m шафран
Croesus, i Крез (останній правитель Лідії, 560—546 рр. до н. е., переможений царем Персії Кіром)
cruciātus, us m тортури
crudēlis, e жорстокий
crudelitas, ātis f жорстокість
crudeliter жорстоко
cruens, ntis кривавий
cruor, ōris m кров

cruх, crucis f хрест
crypta, ae f критий хід; підземелля, пещера
cubiculum, i n спальня
culmus, i f стебло
culpa, ae f провина
culpabilis, e винний, винуватий
culpo, āvi, ātum, āre звинувачувати
culter, tri m ніж
cultor, ōris m землероб; **cultor vinearum** виноградар; **cultor agrorum** хлібороб
cultūra, ae f поклоніння, вшанування; обробіток
cultus, us m культура, спосіб життя; культ (церк.)
cum (*Abl.*) з, разом з
cum (*quum*) коли; тому що, оскільки; хоч
Cumāni, ōrum m кумани, половці
cumulātus, a, um повний; завершений, довершений
cumulo, āvi, ātum, āre переповнювати
cumulus, i m насип, курган; купа
cuna, ae (перев. *pl. cunae, arum*) *f* колиска
cunctus, a, um увесь, у повному складі
cuneus, i m свита, натовп; процесія
cunīca (*cunīca, cunycza*), *ae f* = **mandūra**
cuniculus, i m підземний хід, підземна галерея; печера
cupiditas, ātis f бажання, прагнення; жадова
cupido, inis f прагнення, потяг, пристрасть
cupio, ivi, itum, ēre прагнути, жадати, пристрасно бажати
cupreus, a, um мідний
cup чому
cura, ae f турбота, піклування; клопіт

curia, ae f курія (місце засідання сенату); двір, подвір'я; *дворище (податкова одиниця); **curia regia** королівський двір; **curia Romāna** Римська курія (напський двір, керівні органи Католицької Церкви)
Curiatii, ōrum m pl. Куріації (патриціанський рід із Альба-Лонги, до якого належали троє братів Куріаційів, переможених у VII ст. до н. е. у єдиноборстві з римлянами — трьома братами Гораціями)
curiositas, ātis f цікавість, допитливість
curo, āvi, ātum, āre піклуватися, дбати; лікувати; зцілятися
curro, cucurri, cursum, ēre бігти, поспішати; бути в обігу (про гроші)
currus, us m віз, колісниця
cursus, us m біг; шлях, курс
curte з краю; обрізаючи по краю
Curtius, ii Курцій (легендарний захисник Риму)
curvo, āvi, ātum, āre вигинати, викривляти
custodia, ae f охорона; опіка
custodio, ivi, itum, ire стерегти, охороняти; захищати
custos, ōdis m сторож, вартовий
Cyrus, i Кір (II Великий; загинув 530 р. до н. е.; засновник перської держави Ахеменідів)
cythara (*cithara*), *ae f* кіфара
Czyhryn, i m Чигирин (місто)

D

Dacia, ae f Дакія (римська провінція, утворена 106 р.; тепер — частково на території Румунії)

Daedalus, i Дедал (*легендарний грецький скульптор, будівничий лабіринту на о. Крит*)
daemon, ōnis m демон, злий дух, біс
Dalmatia, ae f Далмація (*історична область на східному узбережжі Адріатики*)
dama. ae f дика коза, сарна
Damis, is Даміс (*правитель Спарти*)
damno (dampno), āvi, ātum, āre визнавати винним, засуджувати, виносити вирок
damnōsus, a um згубний
damnum (dampnum), i n збиток, шкода
Danāper, pri m Дніпро
Danaster, tri m Дністер
Dani, ōrum m дани (*одне з германських племен, що жило на території суч. Данії*)
Danubius, ii m Дунай (*переважно у верхній і середній течії; нижня частина мала назву Hister [Ister]*)
dapifer, ēri m *стольник (*почесний титул*)
Darēus, ēi Дарій III (*останній цар перської держави Ахеменідів; 336—330 pp. до н. е.*)
datio, ōnis f давання, надання, подача;
datio frumentōrum *осип (*податок збіжжям*); **datio boum (bovinalia)** *поволовщина (*податок від рогатої худоби*)
de (Abl.) про; від; з
dea, ae f богиня
debello, āvi, ātum, āre розбивати, долати війською
debeo, ui, itum, ēre бути зобов'язаним, мусити
debilis, e ослаблений, безсилий, немічний

debilitas, ātis f слабкість, безсилля
debitus, a, um належний, заслужений
decurro, curri, cursum, ēre збігатися, прибігати, рухатися; бути в обігу (*про гроші*)
decēdo, cessi, cessum, ēre відступати, відходити; **decēdere de vita** помиррати
decenter належно, відповідним чином, як годиться
deceo, ui, —, ēre бути до лиця; прикрашати; **decet, decuit impers.** личить, годиться
decerno, crēvi, crētum, ēre вирішувати, присуджувати, визначати
decido, cidi, —, ēre падати
decima, ae f (*інколи decima pars*) десятина (*податок на Церкву*)
decipio, cēpi, ceptum, ēre захоплювати, спокушати
declaratio, ōnis f об'ява, обнародування, декларація
declāro, āvi, ātum, āre оголошувати
declīno, āvi, ātum, āre відхиляти, відхилятися; звертати з дороги, обходити, уникати
decollo, āvi, ātum, āre відрубувати голову
decōro, āvi, ātum, āre прикрашати, прославляти
decōrum, i n пристойність, повага
decresco, crēvi, crētum, ēre зменшуватися, маліти, щезати
decrētum, i n ухвала, рішення, декрет
decursus, us m перебіг (*часу*); плин (*води*); набіг, напад
decus, ōris n окраса, честь, гордість
dedēcus, ōris n безчестя, ганьба, сором
dedignor, ātus sum, āri погордливо нехтувати, відкидати з презирством, зневажати

editio, ōnis f капітуляція; видача; передача
edūco, duxi, ductum, ēre виводити; супроводжувати
defebrio, februi, —, ire одужувати від лихоманки; затихати, втихомирюватися
defectus, us m зменшення; **defectus solis** сонячне затемнення
defendo, ndi, nsum, ēre захищати
defensio, ōnis f захист, оборона
defensor, ōris m захисник, оборонець
defēro, detūli, delātum, deferre переносити; носити (*на собі*); **deferre in censum** вказати майновий стан (*при переписі*)
deficiens, ntis недостатній; якого бракує
deficientia (deficientia), ae f нестача
deficio, fēci, fectum, ēre не вистачати; помиррати
defigo, fixi, fixum, ēre устромляти, втикати
defleo, ēvi, ētum, ēre оплакувати
defloresco, florui, —, ēre відцвітати, в'янути
defluo, fluxi, fluxum, ēre протікати, стікати вниз
defōrmis, e спотворений, огидний
defugio, fugi, fugitum, ēre тікати; уникати, ухилитися
defunctus, a, um покійний, мертвий
defungor, functus sum, fungi завершувати; помиррати
degener, ēris вироджений, зіпсований
dego, dēgi, —, ēre жити, мешкати
dein далі, потім
deinceps, cipītis наступний; **deinceps indecl.** далі
deinde (dein) потім, нарешті, згодом

dejicio, jēcī, jectum, ēre повалити; рознести, зруйнувати
delabor, lāpsus sum, lābi падати, спадати; утікати
delatio, ōnis f скарга
delecto, āvi, ātum, āre приваблювати, радувати, втішати
delenio, tvi (ii), itum, ire пом'якшувати, схилити на свій бік
deleo, ēvi, ētum, ēre знищувати, руйнувати
deliberatio, ōnis f обдумування, роздуми, зважування, обговорення; відстрочка (*юр.*)
delibēro, āvi, ātum, āre обдумувати, зважувати
delibuo, ui, utum, ēre намащувати, покривати
deliciae, arum f розкіш, пишнота
delictum, i n злочин, провина
deligo, lēgi, lectum, ēre обирати, вибирати
delinquo, liqui, lictum, ēre завинити, провинитися
deliramentum, i n нісенітниця, дурниця, бридня, маячня
delīro, āvi, ātum, āre безумствувати, божеволіти, шаленіти
Delos, i f Делос (*один з Кікладських островів*)
Delphi, ōrum m Дельфи (*грецьке місто у Фокіді біля підніжжя Парнасу; загальногрецький релігійний центр з храмом і оракулом Аполлона*)
Delphicus, a, um дельфійський
delūbrum, i n храм, святилище
Demādes, is Демад (*грецький політичний діяч і оратор; скараний на смерть 319 p. до н. е.*)
demens, ntis безумний; безумець

dementia, *ae f* безумство
demergo, *mersi, mersum, ěre* занурювати, топити
demiror, ātus sum, āri дуже дивуватися, бути враженим
demitto, mīsi, missum, ěre спускати, опускати
demo, dempsi, demptum, ěre звільняти; позбавляти, віднімати
demōror, ātus sum, āri затримуватися
Demosthēnes, is Демосфен (бл. 384—322 *pp.* до н. е.; знаменитий афінський оратор)
demum дійсно, а саме; лише, тільки; далі
denarius, ii m денарій (денар) (срібна монета); *пеняць
denēgo, āvi, ātum, āre навідріз відмовляти
denigratio, ōnis f очорнення, оббріхування
denique нарешті
denominatio, ōnis f назва; прізвисько
densitas, ātis f густина, щільність
dens, dentis m зуб; гак, крюк
denuntio, āvi, ātum, āre сповіщати
denuo знову
depacto, —, —, āre = spoliāre
depello, pūli, pulsum, ěre скидати, зіштовхувати; проганяти
depereo, ii, ĩtum, ĩre пропадати, зникати
depīlo, āvi, ātum, āre позбавляти волосся, стригти, брити
deplōro, āvi, ātum, āre оплакувати
depōno posui, positum, ěre скидати, відкладати, відкидати
depopulatio, ōnis f спустошення
depopūlo, āvi, ātum, āre спустошувати
depositio, ōnis f свідчення

depraedor = praedor
deprecatio, ōnis f вибачення
deprēcor, ātus sum, āri благати, уклінно просити
deprehendo, prehendi, prehensum, ěre помічати, виявляти; хапати
depūto, āvi, ātum, āre призначати
derelinquo, liqui, lictum, ěre залишати, кидати, покидати
derisorius, a, um насмішкуватий, уїдливий
derīvo, āvi, ātum, āre відводити, приводити; *pass.* **derivāri** походити
derōgo, āvi, ātum, āre обмежувати, частково відміняти
desaevio, ii, ĩtum, ĩre скаженіти, шаліти, біснуватися
descendo, ndi, nsum, ěre спускатися, сходити; звертатися; походити, вести рід
descensus, us m виїзд (обов'язок васала обслуговувати сюзерена та його почт під час роз'їздів по феодах; див. також **procuratio**)
descisco, scīvi, scītum, ěre відпадати, відділятися
describo, scripsi, scriptum, ěre описувати; розписувати, розподіляти
desēro, serui, sertum, ěre покидати, залишати
deserto, —, —, āre спустошувати
desertor, ōris m втікач, дезертир
desertus, a, um порожній, незайнятий, спорожній; **Campus Desertus** *Дике Поле
desiderium, ii n прагнення, потреба, вимога, прохання
desidēro, āvi, ātum, āre прагнути, бажати, потребувати; втрачати; *pass.* **desiderāri** гинути

desidia, ae f бездіяльність, лінощі
desīdo, sēdi, —, ěre осідати, опускатися; занепадати, зменшуватися
designo, āvi, ātum, āre визначати, намічати
desīno, sii, sītum, ěre переставати, закінчувати
desipio, sipui, —, ěre божеволіти; бути нерозважним; чинити нерозсудливо
desolātus, a, um спустошений, винищений
despēro, āvi, ātum, āre втрачати надію, розчаровуватися
despicio, spexi, spectrum, ěre зневажати, споглядати з презирством
despondeo, spondi, sponsum, ěre урочисто обіцяти; посвячувати; **virgo desponsa** заручена дівчина
desponso, āvi, ātum, āre засватати
destīno, āvi, ātum, āre призначати, стверджувати
destituo, tui, tūtum, ěre відставляти; залишати
destructor, ōris m руйнівник
destruo, struxi, structum, ěre руйнувати, шкодити, псувати
desum, defui, deesse (Dat.) не вистачати, бракувати
detēgo, texi, tectum, ěre відкривати, виявляти
deterior, ius гірший
detestabilis, e огидний, мерзенний
detineo, tinui, tentum, ěre затримувати, не випускати
detorqueo, torsi, tortum, ěre відвертати, відхиляти
detractio, ōnis f віддалення, відволікання; привласнення; позбавлення

detraho, traxi, tractum, ěre стягати, знімати
detrecto, āvi, ātum, āre відхиляти, принижувати, зменшувати
detrimentum, i n збиток, втрата, програв
detrūdo, si, sum, ěre виганяти, відкидати
deturbo, āvi, ātum, āre скидати
deus, i m бог
devēho = veho
devenio, vēni, ventum, ĩre доходити, потрапляти
devinco, vīci, victum, ěre перемагати
devīto, āvi, ātum, āre уникати
devius, a, um віддалений, бічний; непрохідний; *pl.* **devia, ōrum n** манівці
devōco, āvi, ātum, āre відкликати
devorātor, ōris m пожирач; ненажера
devōro, āvi, ātum, āre пожирати
devōte самовіддано; побожно
devōtus, a, um побожний, богобоязливий
devoveo, vōvi, vōtum, ěre проклинати
dexter, tra, trum правий
diabōlus, i m диявол
diacōnus, i m диякон, церковнослужитель
diadēma, atis n корона; діадема
Diagōras, ae Діагор (з Мелоса; грецький філософ V ст. до н. е.)
Diāna, ae Діана (покровителька тваринного світу і полювання, богиня місяця і нічних чарів)
dico, āvi, ātum, āre проголошувати, освячувати; **se dicāre** передавати владу над собою комусь
dico, dixi, dictum, ěre говорити; називати

dictātor, ōris *m* диктатор
dictatūra, ae *f* диктатура; диктаторське правління
dictito, āvi, ātum, āre постійно називати, часто говорити
dicto, āvi, ātum, āre диктувати
dictum, i *n* вислів, слово
dictus, a, um згаданий
dies, ei *m/f* день
diffēro, distūli, dilātum, differre розрізняти; відрізнятися; відкладати; відстрочувати
difficile важко
difficilis, e важкий, трудний
difficultas, ātis *f* перешкода; труднощі, утруднення
diffido, fīsus sum, ēre не довіряти
diffinio, —, —, īre (definio) визначати; завершувати
diffugio, fūgi, —, ēre розбігатися
digītus, i *m* палець
dignitas, ātis *f* гідність, достоїнство; почесне звання, титул
digno, āvi, ātum, āre шанувати
dignosco, gnōvi, gnōtum, ēre розпізнавати; упізнавати; вивчати, пізнавати
dignus, a, um гідний поваги, достойний, належний; **fide dignus** гідний довіри
digredior, gressus sum, grēdi відходити, віддалятися
dilābor, lapsus sum, lābi розпадатися, руйнуватися; гинути
dilatio, āvi, ātum, āre розкидати, розбивати
dilatō, āvi, ātum, āre розширювати, поширювати, розповсюджувати
dilectus, a, um милий, любий, дорогий

diligens, ntis ретельний, старанний
diligenter (superl. diligentissime) ретельно, старанно
diligentia, ae *f* ретельність, старанність; попередня заява до суду (*юр.*)
diligo, lēgi, lectum, ēre обирати, схвалювати; любити
diluvium, ii *n* потоп
dimīco, āvi, ātum, āre боротися, битися
dimidius, a, um половинний; **dimidia pars** половина
diminuo, ui, ūtum, ēre зменшувати, применшувати
dimissio, ōnis *f* звільнення, відпустка; **dimissio scholārum** канікули
dimitto, mīsi, missum, ēre розсилати, відпускати; залишати; кидати; допускати
dioecēsis, eos (Acc. in) *f* єпархія, дієцезія
Diogēnes, is Діоген (*із Синопа; бл. 400—323 рр. до н. е.; грецький філософ-кінік*)
Diomedes, a, um Діомедів (*пов'язаний з героєм Діомедом, правителем Аргоса, одним з учасників Троянської війни*)
Dionisius, ii (Dionysius, ii) Діонісій (*Старший; 431—367 рр. до н. е., тиран Сиракуз—давньогрецького міста-поліса у Сицилії*)
dira, ōrum *n* (**dirae, ārum** *f*) прокляття, страшні знамення
directe прямо
directio, ōnis *f* керування, управління
directus, a, um прямий
direptio, ōnis *f* грабунок, розкрадання
dirigo, rexi, rectum, ēre кидати, метати (*жероб*)

dirīmo, ēmi, emptum, ēre розділяти, роз'єднувати; вирішувати, розв'язувати, припиняти
diripio, ripui, reptum, ēre розграбувати, спустошити
dirivagus, i *m* волоцюга, шахрай, дурисвіт
diruo, rui, rūtum, ēre руйнувати, розоряти
discēdo, cessi, cessum, ēre (Abl.) відходити, відступати
discerno, crēvi, crētum, ēre розділяти, розмежовувати
discerpo, cerpsi, cerptum, ēre розривати, розділяти; розсіювати
discidium, ii *n* розлучення, розірвання (*шлюб*)
disciplīna, ae *f* дисципліна; наука, вчення
discipulus, i *m* учень
disco, didici, —, ēre вчитися, вивчати; дізнаватися, довідуватися
discordia, ae *f* незгода, розбрат
Discordia, ae *f* Дискордія (*богиня розбрату*)
discrētus, a, um розважний, обачний
discretio, ōnis *f* різниця, відмінність, розрізнення; **sine discretione** не розбираючи, без розбору
discretor, ōris *m* розумна людина, мудрець; мудрий суддя
discrīmen, īnis *n* різниця, розрізнення; небезпека
discriptio, (descriptio) ōnis *f* описання, опис
discurro, curri, cursum, ēre висловлюватися; вести бесіду
discursus, us *m* бесіда, диспут
disertus, a, um красномовний; добірний; ясний

disjicio, jēci, jectum, ēre розрубувати, розрізати
disjungo, nxi, nctum, ēre роз'єднувати, відділяти
disjurandum, i *n* = **juramentum**
dispar, aris нерівний; неоднаковий, різний
disparatio, ōnis *f* виділення, відділення
dispenso, āvi, ātum, āre упорядковувати, організовувати
dispergo, persi, persum, ēre розсіювати, розкидати
dispicio, spexi, spectrum, ēre розглядати, роздивлятися, придивлятися
dispōno, posui, positum, ēre розташувати, виставити; розпорядитися
disputatio, ōnis *f* дослідження, обговорення, розмірковування; диспут
dispūto, āvi, ātum, āre досліджувати, міркувати, сперечатися
dissemiño, āvi, ātum, āre розсівати, поширювати
dissensio, ōnis *f* розбрат, незгода; протиріччя, невідповідність
dissentio, sensi, sensum, īre суперечити, не узгоджуватися; заявляти про невідповідність; оголошувати когось порушником
dissēro, serui, sertum, ēre викладати, обговорювати, розбирати
discidium, i *n* розлад
dissimūlo, āvi, ātum, āre ховати, затаювати; удавати
dissītus, a, um поодинокий, самотній
dissolutio, ōnis *f* недбалість, руйнування
distineo, ui, tentum, ēre роз'єднувати, виснажувати

distinguo, tinxi, tinctum, ẽre розподіляти, розділяти
disto, distit̃i, —, ̃are знаходитися на відстані, бути на віддалі
distractio, õnis f роз'єднання, відторгнення
distraho, trāxi, tractum, ẽre розтягати, відривати, від'єднувати, відбирати
distribuo, tribui, tribũtum, ẽre розподіляти, виділяти
districtio, õnis f суворість, строгість; суворі заходи
districtus, us m *повіт
distringo, strinxi, strictum, ẽre насильно примушувати, дошкуляти вмовляннями
disturbium, ii n безладдя, сум'яття, замішання
divestio, t̃vi, t̃tum, t̃re роздягати, віднімати, позбавляти власності
ditio, õnis f данництво, підданство; влада; підлегла територія, володіння
ditis, e багатий; рясний
dito, āvi, ātum, ̃are збагачувати
diu довго; давно; *superl.* **diutissime** якнайдовше
diuturnitas, ātis f довготривалість, тривалість, довгочасність
diuturnus, a, um довготривалий
divello, velli (vulsi), vulsum, ẽre відкривати, від'єднувати; розривати, порушувати
diversus, a, um протилежний; різний, різноманітний
diverto, verti, versum, ẽre повертати в інший бік
dives, itis багатий
divido, ṽisi, ṽisum, ẽre розділяти
divinitas, ātis f божественність, досконалість

divīnus, a, um божественний; **divīno auxilio** з божою поміччю
divisio, õnis f розрізнення, відмінність; розподіл
divitia, ae f (*переважно pl.* **divitiae, ārum**) багатство
divortium, ii n (**divortionalia, ium n pl.**) розлучення, розірвання шлюбу
divus, a, um божественний
do, dedi, datum, dāre давати; **datum est** видано
doceo, docui, doctum, ẽre навчати
doctrīna, ae f вчення, доктрина
doctus, a, um вчений
documentum, i n приклад, зразок, урок; свідчення, доказ, документ
dogmatīzo, āvi, —, ̃are формулювати догми, встановлювати канони
doleo, dolui, dolitũrus, ẽre страждати, сумувати
dolor, õris m біль, страждання
dolõsus, a, um хитрий, підступний, лукавий
dolus, i m хитрість, підступ
domesticus, a, um сімейний, домашній, місцевий; **animalia domestica** свійська худоба; **bellum domesticum** громадянська війна
domi вдома
domicilium, ii n домівка
domīna, ae f господиня, пані
dominīca, ae f (**dies dominīca**) неділя
dominium, ii n панування, владарювання; володіння
domīnor, dominātus sum, domināri панувати
domīnus (domnus), i m володар, господар, хазяїн; пан (*ввічливе звертання*); бог, господь

domo, ui, itum, ̃are приборкувати, підкоряти, стримувати
domum додому
domuncũla, ae f хижка, хатинка
domus, us f дім
donec доки, аж доки
dono, āvi, ātum, ̃are дарувати
donum, i n дарунок
dorcas, ādis f антилопа, газель
dormio, t̃vi, t̃tum, t̃re спати
dorsum, i n спина
dos, dotis f посаг; надання, дарування
druīdae, ārum (druīdes, um) m pl. друїди (*кельтські жерці*)
dubito, āvi, ātum, ̃are сумніватися
dubium, ii n сумнів
dubius, a, um сумнівний, небезпечний, спірний
ducātus, us m князівство; княжіння; **Magnus ducātus Lithuaniae** *Велике князівство Литовське
duco, duxi, ductum, ẽre вести; вважати, гадати; **ducere uxõrem** одружуватися
ductor, õris m вождь
dudum перед тим, тільки що; раніше
duellum, i n поєдинок; війна
dulcis, e солодкий
dum доки
dumcumque як тільки, коли тільки; усякий раз, коли
duntāxat (dumtaxat) тільки, принаймі
duplex, icis подвійний
dupl̃ico, āvi, ātum, ̃are подвоювати
duplis, e подвійний
duplum, i n подвійна кількість; **in duplo** удвічі
durabilis, e довготривалий, тривкий
duritia, ae f витримка, загартованість, твердість

duro, āvi, ātum, ̃are тривати, існувати
durus, a, um грубий, простий
dux, ducis m провідник, вождь; *князь
dynasta, ae m володар, правитель

E

e (ex) (Abl.) z, iz, z-поміж
eapropter внаслідок цього
eb̃ibo, b̃ibi, bibĩtum, ẽre випити, випивати
ebrius, a, um п'яний
eburneus, a, um (*виготовлений*) із слонової кістки
ecce ось, і ось; ось поглянь
ecclesia, ae f церква
ecclesiasticus, a, um церковний
ecl̃ipsis (ecl̃ipsis), is (Acc. im, Abl. i) зникнення; затемнення сонця
ecl̃ypsātus (ecl̃ypsātus), a, um затемнений
ecquid (num. частка) чи, хіба
edictālis, e оголошений, стверджений
edictum, i m закон, едикт
edisco, edid̃ici, —, ẽre вивчати
editus, a, um високий; той, що височить; піднесений
edo, d̃idi, d̃itum, ẽre видавати, випускати; породжувати
edo, edi, esum, ẽre їсти
edoceo = doceo
ed̃omo, ui, itum, ̃are підкоряти
edũco, āvi, ātum, ̃are виховувати
edũco, duxi, ductum, ẽre виводити
effebrio, ui, —, t̃re тіпатися від лихоманки; лихоманити
effectus, us m результат, ефект
effem̃ino, āvi, ātum, ̃are розніжувати, робити жінкоподібним

efferātus, a, um здичавілий, оскаженілий, лютий
effēro, extūli, elatum, efferre виносити, випускати; розголошувати
efficax, ācis дійовий, результативний, ефективний
efficio, fēci, fectum, ēre робити, здійснювати
efflo, āvi, ātum, āre видихати; **anīmam efflāre** сконати, померти
effodio, fōdi, fossum, ēre викопувати, рити, виривати
effor, fātus sum, fāri розповідати, промовляти
effrenātus, a, um розгнуданий, нестримний
effringo, frēgi, fractum, ēre виламувати, розламувати, розбивати
effugio, fugi, fugitūrus, ēre утікати
egestas, ātis f бідність, злидні
egredior, gressus sum, egrēdi виходити, виступати; підніматися (*над чимось*)
ego я
ejicio, jēci, jectum, ēre викидати, виганяти
ejulātus, us m голосіння
elābor, elapsus sum, elābi сповзати; проминати; вповнятися, закінчуватися
elaborātus, a, um ретельно виконаний
elabōro, āvi, ātum, āre вдосконалювати, поправляти
electio, ōnis f обрання, вибори
elector, ōris m електор (*один із семи німецьких князів, що обирали імператора*)
elegant вишукано, витончено, бездоганно
elephantus, i m слон
eleemosyna, ae f милостиня

elēvo, āvi, ātum, āre піднімати
elīdo, līsi, līsum, ēre виштовхувати, викидати, вивергати
elīgo, lēgi, lectum, ēre вибирати, обирати
elimīno, āvi, ātum, āre виносити за поріг; скасовувати, відміняти
elogium, ii n похвальна промова; панегирик
elōquens, ntis красномовний
elūdo, lūsi, lūsum, ēre висміювати, глузувати
emāno, āvi, ātum, āre витікати
emendatio, ōnis f виправлення, вдосконалення
emendo, āvi, ātum, āre виправляти, вдосконалювати
emergo, rsi, rsum, ēre виринати; траплятися
emīnens, ntis видатний; відмінний, примітний
eminentia, ae f перевага; знатне поодження, високе суспільне становище
emitto, mīsi, missum, ēre випускати
emo, emi, emptum, ēre купувати, купляти
emptio, ōnis f купівля
emunio, tvi, itum, ire огороджувати, захищати
en он, ось
encomium, ii n похвала
enervo, āvi, ātum, āre знесилювати
enim навіть, бо ж
Ennius, ii (Quintus Ennius) Енній Квінт (239—169 рр. до н. е.; родоначальник латинської поезії, творець римського епосу)
enormis, e надмірний, занадто великий

enormiter неправильно, надмірно
ensis, is m меч
enucleo, āvi, ātum, āre розглядати, детально пояснювати, роз'яснювати
eo, ii, itum, ire іти
eotēnus аж до того; до того часу (місяця)
Eōus, i m Еос (*вранішня зірка*), ранок
Epictētus, i Епіктет (*із Гераноліса у Фрігії; бл. 50 — бл. 138 до н. е.; грецький філософ-стоїк*)
Epiphanius, ii Епіфаній, св.
episcōpus, i m єпископ
epistōla (epistūla), ae f лист
epūla, ae f (epulatio, ōnis f) бенкет
epulentūlor, —, āri не поспішаючи бенкетувати; не поспішаючи поїдати
epūlor, ātus sum, āri бенкетувати
equa, ae f (Dat./Abl. pl. equābus) кобила
eques, itis m вершник
equīnus, a, um кінський
equitatūra, ae f* підводна повинність
equitātus, us m кіннота
equīto, āvi, ātum, āre їхати верхи, бути на коні
equus, i m кінь
eradīco, āvi, ātum, āre викорінювати, виривати
erectio, ōnis f спорудження, зведення
erga (Acc.) біля, навпроти, стосовно до
ergo отже, внаслідок цього, тому
erigo, rēxi, rectum, ēre піднімати, підносити; споруджувати
eripio, ripui, reptum, ēre виривати, вихоплювати
errātīcus, a, um бродячий; непевний, сумнівний

errātum, i n помилка
erro, āvi, ātum, āre блукати; помилятися
error, ōris m помилка
erubesco, rubui, —, ēre червоніти
erudio, tvi, itum, ire навчати, давати освіту
eruditio, ōnis f освіченість, ерудиція
erumpo, rūpi, ruptum, ēre прориватися; раптово виявлятися
eruo, rui, rūtum, ēre виривати, викопувати; розоряти, руйнувати
et i, a також
etēnim навіть
etiam навіть
Etrusci, ōrum m етруски (*племена, які у I тис. до н. е. заселяли північно-західну частину Апеннінського півострова — т. зв. Етрурію, суч. Тоскана*)
etsi хоча; навіть якщо
Eumenīdes, um f pl. Евменіди (*богині помсти; символ зла*)
Eurōpa, ae f Європа
Europēus, a, um європейський
evādo, vāsi, vāsum, ēre виходити; тікати, рятуватися; звільняти від звинувачення (*юр.*)
evagīno, āvi, ātum, āre виймати з піхов (*про зброю*)
evagor, ātus sum, āri розливатися, ширитися; блукати
Evangelia, ōrum n pl. Євангеліє
evangelīcus, a, um євангельський, євангелічний
evēho, xi, ctum, ēre піднімати, вивисувати
evenio, vēni, ventum, ire траплятися, випадати на долю; прибувати, приїжджати

eventus, us *m* закінчення, завершення
eversio, ōnis *f* підкорення, скинення, повалення
evertō, verti, versum, ěre знищувати, відмінати, руйнувати
evidens, ntis очевидний, явний
evidentia, ae *f* наочність, очевидність
evdco, avi, atum, are викликати, закликати, відкликати
ex = e (ex)
exacte точно, ретельно
exactio, ōnis *f* *стягнення податків; податок
exactor, ōris *m* *збирач податків, екзактор
exaequo, avi, atum, are урівнювати
exaltatio, ōnis *f* піднесення, возвеличення
exalto, avi, atum, are підносити, возвеличувати
exāmen, īnis *n* натовп, купа; **exāmen apium** рій бджіл
examīno, avi, atum, are зважувати, оцінювати
exanimis, e ні живий ні мертвий; напівмертвий; бездиханний
exanīmo, avi, atum, are гинути, задихатися
exarmātus, a, um знешкоджений, обеззброєний
exāro, avi, atum, are різьбити, шкрябати
excavātus, a, um порожній всередині, порожнистий
excēdo, cessi, cessum, ěre виходити, віддалятися; відхилятися, порушувати
excellens, ntis надзвичайний, чудовий, видатний

excellentia, ae *f* вищість, добірність; (теж: *титул вищого духовного чи світського сановника*)
excello, cellui, celsum, ěre виділятися, відзначатися, підноситися
excelsus, a, um видатний
excepto за винятком
excessus, us *m* прикрий випадок, ексцес
excidium, ii *n* зруйнування, знищення, загибель
excindo, cīdi, cissum, ěre знищувати, винищувати
excipio, cēpi, ceptum, ěre приймати, забирати
excīto, avi, atum, are будити, побуджувати, підбурювати
exclāmo, avi, atum, are вигукувати
exclūdo, clūsi, clūsum, ěre виключати, виганяти; не допускати
exclusio, ōnis *f* виключення, виняток
excogīto, avi, atum, are винаходити, вигадувати
excōlo, ui, cultum, ěre вдосконалювати; возвеличувати
excommunicatio, ōnis *f* відлучення (*церк.*)
excommunico, avi, atum, are відлучати (*від Церкви*)
excrucio, avi, atum, are мучити, катувати
excubia, arum *f* охорона, варта, чата
excūbo, ui, itum, are постійно перебувати, стояти
excultus, a, um ретельно оброблений; **ager excultus** орна земля
excurro, cucurri, cursum, ěre направитися, спрямувати, вчинити напад
excūso, avi, atum, are вибачати, виправдовувати

excutio, cussi, cussum, ěre викидати, жбурляти
exeligo, lēgi, lectum, ěre вибирати, забирати; стягати (*про податок*)
exemplar, aris *n* примірник, екземпляр; приклад, зразок
exemplum, i *n* приклад
exemptio, ōnis *f* звільнення, викуплення
exemptum, i *n* витяг
exeo, ii, itum, ire виходити, походити
exerceo, cui, citum, ěre тренувати, виконувати; **se exercere** вправлятися, займатися; **agrum exercere** обробляти землю
exercitatio, ōnis *f* тренування, вправа
exercitatus, a, um досвідчений, тренований
exercitium, ii *n* вправа; шкільне завдання
exercito, avi, atum, are тренувати, навчати; *pass.* **exercitari** вправлятися, тренуватися
exercitus, us *m* військо; ***Exercitus Zaporoviensis** Військо Запорозьке
exhaurio, hausi, haustum, ire вичерпувати, спорожняти; виснажувати
exhibeo, bui, itum, ěre виявляти, показувати, пред'являти
exhibitor, ōris *m* пред'явник
exhortatio, ōnis *f* заклик, спонукання
exhūmo, avi, atum, are ексгумувати (*викопувати труп із землі*)
exigo, ēgi, actum, ěre виганяти, відкидати; вимагати, стягати, збирати; здійснювати, завершувати
exiguitas, atis *f* незначність, малий розмір, мала величина
exiguus, a, um незначний, невеликий; **per exiguum** трішки

exilio, avi, atum, are присуджувати до вигнання; перебувати у вигнанні
exilium, ii (exsilium) *n* вигнання
eximius, a, um винятковий, видатний, досконалий
eximo, ēmi, emptum, ěre вилучати, виймати, забирати; викупляти
exinde звідки, після цього, потім
existimo, avi, atum, are вважати
existo = exsisto
exitium, ii *n* загибель, катастрофа
exitus, us *m* вихід; кінець (*життя*), смерть
exonero, avi, atum, are розвантажити
exopto, avi, atum, are прагнути, дуже бажати
exorbīto, avi, atum, are відхилятися
exorbis *n* убік
exordium, ii *n* основа, початок
exorior, ortus sum, īri виникати, походити
exōro, avi, atum, are умовляти, випрошувати
exoticus, a, um чужоземний, екзотичний
expectatio, ōnis *f* очікування, передбачення
expecto, avi, atum, are чекати
expedio, īvi, itum, ire вивільняти, звольняти, витягати; **expedit** корисно, вигідно, потрібно
expeditio, ōnis *f* похід, експедиція
expeditionaliter з військовим походом, по-військовому
expello, pūli, pulsum, ěre виганяти
expensum, i *n* (*переважно pl.* **expensa, ōrum**) видатки
experior, pertus sum, īri випробувати

expers, rtis непричетний, позбавлений
expēto = peto
expio, āvi, ātum, āre очищати жертвами
від гріхів; викупляти
expiratio, ōnis f випаровування; при-
пинення, закінчення
expīro = expīro
expleo, ēvi, ētum, ēre наповнювати; до-
повнювати
explīco, āvi, ātum, āre розгортати, роз-
ширювати, налагоджувати
explōdo, plōsi, plōsum, ēre шуміти
explōro, āvi, ātum, āre досліджувати,
вивчати
expōno, posui, positum, ēre викладати,
описувати
exporto, āvi, ātum, āre вивозити; ви-
являти, виказувати
expositio, ōnis f виклад, опис
exprīmo, pressi, pressum, ēre виражати,
проявляти, показувати
expugno, āvi, ātum, āre завойовувати
exquīro, quisīvi, quisītum, ēre запиту-
вати, питати, дошукуватися
exsēco, secuī, sectum, āre вирізати, від-
сікати, відрізати
exsecrabilis, e проклятий
exsēcror, ātus sum, āri проклинати;
урочисто клястися
exsequor, secūtus sum, sequi терпіти,
відчувати
exsilium = exilium
exsisto (existo), stīti, —, ēre виступати,
видаватися, виділятися; виникати,
відбуватися; виявлятися, існувати,
бути присутнім
exspīro, āvi, ātum, āre помирати, ги-
нути; закінчуватися
exstantia, ae f існування; збереженість

extinguo, nxi, nctum, ēre гасити, при-
пиняти; *pass.* **extingui** умирати,
припинятися
exsto, —, —, āre бути, існувати; ви-
сочіти
extruo (extruo), struxi, structum, ēre
зводити, споруджувати, будувати
exsul = exul
exsūlo = exsulo
exsulto, āvi, ātum, āre стрибати, під-
скакувати; бурхливо радіти
exsurgo, surrexi, surrectum, ēre вставати,
підніматися
extendo, tendi, tentum (tensum), ēre
простягати, розтягати, поширювати;
продовжувати
externus, a, um зовнішній, чужий; іно-
земний
exterreo, ui, itum, ēre налякати, спо-
лохати
extērus = externus
extimesco, timui, —, ēre боятися, ля-
катися
extingo, nxi, nctum, ēre позбавляти сили,
знищувати
extinguo = exstinguo
extirpo (exstirpo), āvi, ātum, āre кор-
чувати; викорінювати, знищувати;
***ager extirpātus** викорчуване поле
exto (exsto), —, —, āre бути, існувати
extra (Acc.) за, поза, за межами
extrādo, dīdi, dītum, ēre видавати, від-
давати на вимогу
extraho, trāxi, tractum, ēre витягати,
виймати
extraneus, a, um чужоземний, інозем-
ний, сторонній
extraneus, i m чужоземець
extrēmus, a, um найдальший, остан-
ній

extunc відтоді, з того часу; звідти
exturbo, āvi, ātum, āre виганяти
exul, ūlis m вигнанець
exūlo, āvi, ātum, āre перебувати на ви-
гнанні; бути вигнанцем
exuo, exui, exūtum, ēre (Abl.) позбав-
ляти, віднімати
exustio, ōnis f пожежа

F

faber, bri m майстер, ремісник; коваль
fabrico, āvi, ātum, āre виготовляти,
споруджувати
fabūla, ae f байка, легенда; фабула
facies, ēi f обличчя, зовнішність
facile легко, нескладно
facilis, e легкий, нескладний; нікчемний
(*про людину*)
facilitas, ātis f легкість, легка до вико-
нання річ; нікчемність, легковаж-
ність
facinorōsus, a, um злочинний, розбеще-
ний
facinus, ōris n діяння, вчинок; злочин
facio, feci, factum, ēre робити, чинити,
виконувати
factio, ōnis f партія, (*політичне*) угру-
повання
factum, i n вчинок, справа; **de facto**
дійсно
facultas, ātis f можливість; факультет
(*університету*)
facundus, a, um красномовний, пиш-
номовний
faerālis = ferālis, e похоронний, тра-
урний
fagus, i f бук, букове дерево

Falerii, ōrum m Фалерії (*місто у пів-
денній Етрурії на північ від Рима*)
Faliscus, i m фаліск (*житель м. Фалерії,
представник італійського племені
фалісків*)
fallax, ācis оманливий, брехливий
fallo, fefelli, falsum, ēre обманювати
falsus, a, um оманливий, брехливий,
фальшивий
fama, ae f слава; поголос, чутка
**famātus, a, um (famōsus, a, um) *сла-
ветний (сталій епітет на означення
міщанина)**
fames, is f голод
familia, ae f сім'я, родина; *челядь; **fa-
milia illibēra** невільна челядь; **fa-
milia libēra** вільна челядь
familiāris, is m домочадець; друг, на-
ближений
famulātus, us m служба
fanum, i n святилище, храм
farīna, ae f борошно
fas n indecl. дозволене; природне право,
вищий (*неписаний*) закон
fastidium, ii n недовіра; презирливе
ставлення, огида
fastigium, ii n верх, вершина; дах
fastus, us m чванство, пиха
fatālis, e призначений долею; прові-
щений
fateor, fassus sum, fatēri признаватися,
висловлюватися
fatīgo, āvi, ātum, āre стомлювати, ви-
мучувати
fatum, i n (переважно pl. fata, ōrum)
доля, фатум
faustus, a, um сприятливий, щасливий
Faustulus, i Фаустул (*легендарний пас-
тух, який підібрав і вигодував близ-
нюків Ромула і Рема*)

fautor, ōris *m* прибічник, спільник
favens, ntis прихильний, відданий
favor, ōris *m* прихильність, схвалення, доброзичливість
favoraliter схвально, прихильно
favus, i *m* бджолині соти
fax, facis (*Gen. plur. -ium*) *f* смолоскип
febrifico, avi, atum, are тремтіти від лихоманки; потрясати
felicitas, atis *f* щастя
feliciter щасливо, успішно
felix, icis щасливий
femina, ae *f* жінка
femineus, a, um жіночий
fenestra, ae *f* вікно
feodum = feudum
fera, ae *f* дикий звір
fercula, brum *n* тут: мари, смертне ложе
fere майже, приблизно
feria, ae *f* день
ferinus, a, um звіриний
ferio, —, —, ire бити, ударяти; порушувати
fermentatus, a, um переброджений, готовий до вживання; прокислий
fermento, avi, atum, are заквашувати
fermentum, i *n* дріжджі
fero, tuli, latum, ferre нести, носити
ferocitas, atis *f* відвага, нестримність, неприборканість
ferox, ocis мужній, войовничий; нестримний, зухвалий
ferratus, a, um закутий у кайдани, окутий залізом
ferreus, a, um залізний

ferrum, i *n* залізо; зброя, меч
fertilis, e родючий, врожайний
ferto, onis *m* фертон (*срібна монета*)
ferus, a, um дикий
fessus, a, um стомлений, обезсилений
festino, avi, atum, are поспішати, прискорювати
festivus, a, um = festus, a, um
festum, i *n* свято
festus, a, um святковий
feudum (feodum), i *n* фео́д (*спадкове умовне землеволодіння з обов'язком служби*)
fibra, ae *f* волокно; надра; матеріал
fictus, a, um облудний, удаваний, фіктивний
fidedignus, a, um гідний довіри
fidelitas, atis *f* вірність
fidelis, e вірний, відданий; віруючий (*церк.*)
fideliter вірно, віддано
fides, ei *f* віра, довір'я; достовірність
figura, ae *f* фігура; зовнішній вигляд
filatum, i *n* пряжа
filia, ae *f* дочка
filius, ii *m* син
filum, i *n* нитка
fimum, i *n* гній
finalis, e крайній, останній
findo, fidi, fissum, ere розтинати
fingo, nxi, fictum, ere формувати, творити; створювати, вигадувати
finio, tvi, itum, ire закінчувати; обмежувати
finis, is *m* кордон, межа; кінець; *pl. fines, ium* територія, область; землі
finitimus, a, um сусідній
finitimus, i *m* сусід

fiō, factus sum, fieri ставатися, відбуватися, траплятися
firmitas, atis *f* міць, непорушність
firmiter міцно, твердо, непорушно
firmo, avi, atum, are зміцнювати, укріпляти
firmus, a, um міцний
fiscalis, e належний до скарбниці, фіскальний
fiscus, i *m* скарбниця; фінанси; фіск
fissus, a, um розколотий, потрісканий
flagitium, ii *n* безчестя; ганебна справа
flagro, avi, atum, are палати
flamma, ae *f* полум'я
flammifer, era, erum полум'яний, спокотний
flebile = flebiliter жалібно
flebilis, e жалібний, сумний
flebiliter жалісно, з плачем
flecto, flexi, flexum, ere згинати; обходити; спрямовувати
fleo, flevi, flectum, ere плакати, оплакувати
fletus, us *m* плач, слізне нарікання
flexuosus, a, um звивистий
flexus, us *m* вигин, поворот
florēnus, i *m* флорен (*золота монета*)
floreo, ui, —, ere цвісти
flumen, inis *n* річка
fluviolus, i річечка
fluvius, ii *m* річка
foculus, i *m* жаровня
fodio, fodi, fossum, ere рити, копати, викопувати; роздобувати
fodrum, i *n* провіант; фураж (*збираний на користь двору*)
foederatus, a, um союзний
foederatus, i *m* союзник, федерат
foedus, a, um гидкий, жахливий, огидний, страшний; **foedum inceptu** страшно починати

foedus, eris *n* угода, договір
foetor, oris *m* сморід
foetus (fetus), a, um багатий, плодючий
fons, fontis *m* джерело, струмок, невелика річка
fore = futurum esse
forensis, e ярмарковий
forestarius, ii *m* *лісничий (*доглядач королівських лісів*)
foris зовні, поза домом; за межами
foris, is *f* (*pl. fores, ium*) двері, вхід
forma, ae *f* вид, подоба, форма; краса
formidandus, a, um страшний, грізний
formosus, a, um красивий
fornicator, oris *m* розпусник
fornicatus, a, um склепінчастий
fornix, icis *m* підземелля; притон
forsam (forsitan) можливо
fortasse можливо; випадково
forte випадково, якомсь, одного разу; можливо; **forte fortuna** з щасливої нагоди, за щасливим випадком
fortitudo, inis *f* мужність
fortis, e хоробрий, дужий, сильний
fortiter хоробро, мужньо; міцно
fortuitus, a, um випадковий
fortuna, ae *f* щастя, удача; доля; майно
forum, i *n* ринкова площа; площа; форум; ринок, ярмарок
fossa, ae *f* рів
fovea, ae *f* яма
foveo, fovi, fotum, ere гріти; оберігати, підтримувати
fraeno (freno), avi, atum, are загнздувати, приборкувати
fragilis, e ламкий, хисткий
framea, ae *f* спис

Franci, ðrum *m* франки (*германські племена, що заселяли нижній і середній Рейн; з кінця V ст., завоювавши Галлію, утворили Франкське королівство*)

Francia, ae f Франція (*земля франків; Франкське королівство*)

Franciscus, a, um франкський

frango, fregi, fractum, ðre ламати, розбивати; пом'якшувати, ослаблювати

frater, tris *m* брат; чернець (*церк.*)

fraternus, a, um братський, братерський

fratricidium, ii *n* братовбивство

fraus, fraudis *f* обман, підступ

freda, ae f (fridus, i; fredus, i; fredum, i) фреда (*середньовічний податок за судочинство*)

frenum, i *n* вуздечка, збруя

frequens, ntis постійний, частий, численний

frequentia, ae f частота, густина; постійна присутність; велелюдне зібрання

fridus, i *m* = **freda, ae**

frigeo, —, —, ðre застигати, замерзати; охолоджуватися, остуджуватися

frigidus, a, um холодний

frigor, ðris *m* холод

froenum, i (frenum) вудила, вуздечка

frons, frontis *f* лоб, чоло

fructus, us *m* плід; прибуток; ужинок

fruges, um *f (pl)* овочі

frugifer, ðra, ðrum родючий, урожайний; життєдайний, благодотворний

frumentum, i *n* збіжжя; продовольство

fruor, fruitus (fructus) sum, frui користуватися, насолоджуватися

frustatim частинами, шматками

frustra даремно, марно

frustror, atus sum, ari обманюватися, покладати марні надії

fuga, ae f втеча

fugio, fugi, fugitūrum, ðre (Acc.) бігти, тікати від

fugitivus, i *m* втікач

fugo, avi, atum, are примушувати до втечі; проганяти

fulgeo, fulsi, —, ðre сяяти, виблискувати

fulmen, inis *n* блискавка

Fulmen, inis *m* латинська назва Перуна, бога грози, покровителя князя і дружини в давньоруських віруваннях

fulminatio, ðnis *f* виблиск, зблиск; блискавичний удар

fulminatrix, icis осяйний

fulmineus, a, um грозовий; вражаючий, мов блискавка

functus, a, um переповнений

fundamentum, i *n* основа, фундамент; **a fundamento** дощенту

fundo, avi, atum, are засновувати, закладати, становити основу

fundo, fudi, fustum, ðre розливати, розсипати, розсіювати; розбивати; поширювати, породжувати

fundus, i *m* основа

funëbris, e поховальний, траурний

funereus, a, um = **funëbris**

funestus, a, um закривавлений, заплямований кров'ю; згубний

funis, is *m* шнурок

funus, ðris *n* (*переважно pl. funëra, um*) похорони

fur, furis *m* злодій

furia, ae f (переважно pl. furiae, arum) лють, шал

furo, —, —, ðre біснуватися, лютувати, безумствувати

furor, ðris *m* лють, безумство, шал

furor, atus sum, ari красти

furticinium, ii *n* злодійство, крадіжка

furtivus, a, um украдений, викрадений

furtum, i *n* крадіжка

futūrum, i *n* майбутнє, майбуття

futūrus, a, um майбутній

G

Gabii, ðrum *m pl.* Габії (*місто в Лаціумі поблизу Рима*)

gaesum, i *n* металний спис

galea, ae f шолом

Gallia, ae f Галлія (*історична область на території прибіл. суч. Франції, Бельгії, Швейцарії і Північної Італії, заселена кельтами (галлами)*)

Gallicus, a, um галльський

gallina, ae f курка

gallus, i *m* півень

Gallus, i *m* галл

garrulitas, atis *f* базікання, балаканина

Garūma, ae f Гарумна (*річка в Аквітанії, тобто у Південно-Західній Галлії; тепер р. Гаронна*)

gaudenter радо, з радістю

gaudeo, gavissus sum, ðre (Abl.) радіти, втішатися; заживати на свою користь

gaudium, ii *n* радість

gaza, ae f скарбниця; багатство, скарби

Gedimīnus, i Гедимін (*великий князь литовський*)

gelidus, a, um холодний, крижаний

gemītus, us *m* стогін

gemma, ae f дорогоцінний камінь; перстень з печаткою

gemo, ui, itum, ðre стогнати, зітхати

gener, ðri *m* зять

generālis, e головний, загальний; **diluvium generāle** великий потоп; **in generāli** в цілому

generaliter загалом, у цілому

genēro, avi, atum, are створювати, породжувати

generōse шляхетно, великодушно

generōsus, a, um *шляхетний (*сталий епітет на означення шляхтича*)

genītus, i *m* син

gens, gentis *f* плем'я; покоління, рід

gentaculum, i *n* сніданок

gentilis, e язичницький

gentilitas, atis *f* язичництво

genu, us *n* коліно

genus, ðris *n* рід, походження; покоління; плем'я

Gepidae, arum *m pl.* гепіди (*одне з германських племен, споріднене з готами*)

Gepidia, ae f Гепідія (*земля гепідів*)

Gepidicus, a, um гепідський (*належний до племені гепідів*)

Germania, ae f Германія (*історична область між Рейном і Віслою, заселена наприкінці I тис. до н. е. численними германськими племенами*)

germānus, a, um рідний

germīno, avi, atum, are рости, родити

gero, gessi, gestum, ðre нести; вести, здійснювати; **bellum gerere** вести війну

gesto, avi, atum, are носити, приносити

gigas, antis *m* гігант

gigno, genui, genitum, ěre народжува-
ти
glacies, ěi *f* лід
gladiātor, ċris *m* гладіатор
gladiatorius, a, um гладіаторський
gladiifer, ěri *m* *мечник (*почесний титул*)
gladius, ii *m* меч
glans, glandis *f* жолудь; кісточковий плід
glisto, —, —, ěre збільшуватися, роз-
горятися
globus, i *m* куля
gloria, ae *f* слава
glorior, ātus sum, āri хвалитися, чва-
нитися
gnarus, a, um знаний; досвідчений
Gneznensis, e гнезненьський; **civitas**
Gneznensis місто Гнезно (*столиця*
давньопольської держави)
Gothia, ae *f* Готія (*історична область*
на Нижньому Дунаї і у Північному
Причорномор'ї, заселена наприкінці
II — протягом III ст. східногерман-
ським племінним угрупованням — го-
тами, які утворили тут Вестгот-
ську та Остготську держави)
Gracchus, i (Gajus G.; Tiberius G.) Гай
і Тіберій Гракхи (*брати, народні*
трибуни відповідно 133 і та 122 рр.
до н. е.; загинули у боротьбі з опти-
матами за спроби земельних реформ
у Римі)
gracilis, e легкий, високий, тонкий
gradātīm різною мірою, по-різному
gradus, us *m* крок; ступінь; звання, ранг
Graecia, ae *f* Греція
Graecus, i *m* грек
Graius, a, um грецький
granarium, ii *n* житниця, хлібна комора
grandis, e величезний, пишний

granicies, ěi *f* межа, рубіж
grassor, ātus sum, āri грасувати, лю-
тувати, з шумом переміщатися
gratanter (grate) вдячно, ласкаво
grates (Nom., Acc., Abl. gratibus) *f pl.*
урочистий вияв вдячності; вдячність
gratia, ae *f* вдячність; ласка, ласкавість,
милість; **gratiam agěre** дякувати; **Dei**
gratia з ласки Божої
gratificor, ātus sum, āri догодити, при-
служитися
gratiōsus, a, um ласкавий, милостивий
gratūlo, āvi, ātum, āre вітати
gratus, a, um вдячний; приємний
gravāmen, ĩnis *n* вага, тягар; *pl. gra-*
vamīna, um роботи, служби
gravis, e тяжкий; серйозний
gravĭter серйозно; тяжко
gravo, āvi, ātum, āre обтяжувати
gremium, ii *n* лоно; середина, глибина
grex, gregis *m* череда, табун, стадо
grossus, i *m* *грім
grus, gruis *m* журавель
Grynaeus, a, um Гринійський (*один з*
enimemiv Аполлона)
guerra, ae *f* війна
gula, ae *f* горло
gulōsus, a, um ненажерливий
guttur, ūris *n* горло
gusto, āvi, ātum, āre куштувати, їсти
gyrus, i *m* коло, круг

Н

habĕna, ae *f* віжки, повід; *pl.*: правління,
влада
habeo, bui, bĭtum, ěre мати, володіти;
pass. habĕri вважатися
habitatio, ċnis *f* проживання; помеш-
кання, житло

habitātor, ċris *m* житель, мешканець
habĭto, āvi, ātum, āre мешкати, жити;
населяти
habĭtus, us *m* зовнішність, вид; костюм,
одяг; спосіб життя
habundanter переповнено, з надлиш-
ком
hactĕnus досі, до цього часу
haeredĭtas = heredĭtas
haereo, haesi, haesum, ěre зависати,
висіти
haeres = heres
haeretĭcus = heretĭcus
Halicĭensis, e галицький; **terra Halicĭe-**
nsis Галицька земля
Hannĭbal, ālis Ганнібал (*карфагенський*
полководець часів 2-ї Пунічної війни;
загинув у 183 р. до н. е.)
harĕna = arĕna
hasta, ae *f* спис
haud навряд, навряд чи; не зовсім; ні-
яким чином, аж ніяк
haudquāquam ніяк не, зовсім не
haurio, hausi, haustum, ĩre черпати,
брати
haustus, us *m* ковток; питво
hebdomada, ae *f* тиждень
hebĕto, āvi, ātum, āre робити блідим;
притуплювати, ослаблювати
Hebraeus (Hebraicus), a, um гебрій-
ський
hegumĕnus, i *m* ігумен
Helĕna, ae Єлена (*легендарна дружина*
правителя Спарти Менелая; її ви-
крадення стало приводом до Троян-
ської війни)
Helĭcon, ċnis *m* Гелікон (*гора, оселя*
Аполлона і муз)
Helvetia, ae *f* Гельвеція (*історична об-*
ласть на території північно-західної

частини суч. Швейцарії, населена
кельтським племенем гельветів)
Helvetii, ċrum *m pl.* гельвети
Heraclĭtus, i Геракліт (*із Вереса; грецький*
філософ VI — поч. V ст. до н. е.)
Hercŭles, is Геркулес (Геракл) (*герой*
давньогрецької міфології)
heredissa, ae *f* спадкоємиця, *діди́чка
(*спадкова землевласниця*)
hereditarius, a, um спадковий, *діди́ч-
ний; **bona hereditaria** *діди́чний
маєток
heredĭtas, ātis *f* спадщина, *діди́цтво
(*спадкове землеволодіння*)
heres, ědis *m* спадкоємець, *діди́ч (*спад-*
ковий землевласник)
heretĭcus (haeretĭcus), i *m* еретик
heri вчора
Hermanarĭcus, i Германаріх (*король Ост-*
готської держави; помер 375 р.)
Herodōtus (Herodōtus Halicarnassius),
i Геродот Галікарнаський (*бл. 484—*
425 рр. до н. е.; грецький історик,
“батько історіографії”)
heroĭcus, a, um геройський
heros, ċis *m* напівбог, герой
Herŭli, ċrum *m pl.* герули (*войовниче*
кочове плем'я, яке до приходу в Єв-
ропу заселяло басейн Азовського
 моря)
heu ох! ой! на жаль!
hiātus, us *m* паща, пащека
Hibernia (Iberia), ae *f* Іберія (*історич-*
на область іберів — племен, які за-
селяли територію суч. Іспанії на-
передодні римського завоювання)
hic тут
hic, haec, hoc цей
hiemālis, e зимовий; **hiemalia, ium** *n*
озимі культури

hiems, hiemis *f* зима
hinc звідси; з цього часу
Hispania, ae *f* Іспанія
historia, ae *f* історія
Hludowicus, i Людовік (*Німецький; один із внуків Карла Великого; за Верденським поділом Франкського королівства 843 р. — володар земель на схід від Рейну*)
hodie сьогодні
holocaustum, i *n* спалювана жертва
holosericum *it* оксамит
homagium, ii *n* омаж (*рицарська присяга на вірність сюзерену*)
Homērus, i Гомер
homicida, ae *m, f* убивця
homicidium, ii *n* убивство
homo, īnis *m* людина
honestas, ātis *f* порядність, добродієність, моральність
honestus, a, um чесний, почесний
honor, ōris *m* честь, почесність
honorabilis, e шановний, шанований
honōro, āvi, ātum, āre вшановувати, поважати, віддавати почесність
honos, ōris *m* = honor
hora, ae *f* година; час, пора року
Horatius, ii (**H. Pulvillus**) Гораций Пульвіл (*перший римський консул після повалення влади царів і встановлення республіки, 510—509 рр. до н. е.*)
horrendus, a, um жахливий, дивовижно страшний
horribilis, e страхітливий, жахливий
horridus, a, um страшний, жахливий, лютий
horror, ōris *m* жах, переляк
hortatus, us *m* схвалення, підтримка, заклик
hortor, ātus sum, āri закликати

hortulanus, i *m* *загородник (*селянин без земельного наділу*)
hortus, i *m* сад
hospes, ītis *m* чужоземець, гість
hospitālis, e гостинний; **cubiculum hospitāle** покій для гостей
hospitalitas, alis *f* гостинність
hospitium, ii *n* пристановище, притулок; гостинна зустріч
hostia, ae *f* жертва, жертвоприношення; жертвна тварина; опріснок (*у причасті*)
hostilitas, ātis *f* ворожий наступ; ворожі наміри, ворожнеча
hostiliter вороже
hostis, is *m* ворог
huc сюди
hucusque до того часу, доти
hujusmodi такий, такого типу
humanitas, ātis *f* людська гідність; людяність; культура
humānus, a, um властивий людині, людський, притаманний людині
humērus = umērus
humidus, a, um зрошений; родючий, багатий
humilis, e низький, малий; уклінний (*у формулах ввічливості*); **humilis servus** уклінний слуга, уклінно готовий до послуг
humiliter (humile) уклінно
humor, ōris *m* волога
humus, i *f* земля, ґрунт; **humi** на землі, на землю, в землю
Hungaria, ae *f* Угорщина
Hunnus, i *m* гунн
hybernus (hibernus), a, um зимовий
hydra, ae *f* гідра, водяна змія
hypocrita, ae *m* лицедій, актор-мім

I

Iagello, ōnis Ягайло (*Владислав Ягайло, 1348—1434; великий князь литовський, король польський*)
ibi тут
ibidem тут же, саме тут; там само, де й раніше
Icarus, i *m* Ікар (*герой давньогрецької міфології, який піднявся в небо на штучних крилах, змайстрованих батьком Дедалом*)
ico, ici, ictum, ěre бити, ударяти; вражати
ictus, us *m* удар
Ida, ae *f* Іда (*гора поблизу легендарної Трої, у північно-західній частині Малої Азії*)
idcirco ось тому
idem, eadem, idem той самий, той же, один і той самий
identidem постійно, весь час, завжди
ideo тому, з цієї причини
idiōma, atis *n* мова
idiōta, ae *m* неук, неписьменна людина
idolatre, ae *m* ідолопоклонник
idolum, i *n* ідол, кумир (*язичницький*)
idoneus, a, um зручний, вигідний
igitur отже
ignarus, a, um неоповіщений; який не знає; який не усвідомлює
ignavia, ae *f* слабкість, боягузтво, небоездатність
ignavus, a, um слабкий, боязкий, бездіяльний
ignis, is *m* вогонь
ignitus, a, um розпечений, розжарений
ignobilis, e простий, незнатний
ignominia, ae *f* нещастя

ignorantia, ae *f* незнання; невігластво
ignōro, āvi, ātum, āre не знати
ignosco, nōvi, nōtum, ěre прощати
ignōtus, a, um невідомий
illac там, туди
illaesus, a, um неушкоджений; недоторканий
illaqueo, āvi, ātum, āre обплутувати
illatus = infēro
illecēbra, ae *f* спокуса, принада; приманка
illegitimus, a, um беззаконний, незаконний (*незаконнонароджений*)
Ilias, adis *f* Іліада (*поема про Троянську війну*)
illibāte неухильно, бездоганно
illibātus, a, um недоторканий, неушкоджений
illicitus, a, um недозволений, неприпустимий
illīco (illico) негайно, зараз же
illuc туди; сюди ж
illūdo, lūsi, lūsum, ěre глузувати, насміхатися
illuminatio, ōnis *f* освітлення; прозріння
illumīno, āvi, ātum, āre освітлювати, осявати
illustris, e світлий, ясний; очевидний; видатний, славетний; *переважно у superl.* **illustrissimus** *найясніший (*сталий епітет на означення особи княжого роду*)
imāgo, īnis *f* зображення; образ, подоба; уявлення, поняття
imbellis, e невойовничий, небоездатний
imbuo, bui, būtum, ěre поїти; наповнювати
imitatio, ōnis *f* наслідування, імітація

imītor, ātus sum, āri (imīto, —, —, āre) наслідувати, відтворювати
immānis, e величезний, грандіозний; страхітливий, лютий
immatūrus, a, um передчасний, недозрілий; невчасний
immensus, a, um безмірний, величезний, безкрай
immineo, —, —, ēre нависати, наближатися
immītis, e дикий, безжалісний, суворий
immo звичайно ж, навіть, мало того
immobīlis, e нерухомий
immolatio, ōnis f старання, зусилля; спорядження
immōlo, āvi, ātum, āre приносити в жертву, жертвувати
immōror, ātus sum, āri затримуватися, залишатися
immortālis, e безсмертний
immortalitas, ātis f безсмертя
immunditia, ae f бруд, нечистоти
immundus, a, um брудний, нечистий
immunitas, ātis f пільга, звільнення; імунітет
immutabilis, e незмінний, який не підлягає зміні
immutabiliter незмінно
immūto, āvi, ātum, āre змінювати, міняти
imo = immo
impar, aris нерівний, неоднаковий
impatiens, ntis нетерплячий, непокірний
impedimentum, i n перешкода
impedio, īvi, itum, ire перешкоджати
impello, pūli, pulsum, ēre приводити в рух, підштовхувати
impendeo, —, —, ēre (Dat.) висіти, звисати над; загрожувати
impendo, pendī, pensum, ēre витратити;
impensa, ōrum n pl. видатки
imperātor, ōris m полководець; імператор
imperfectus, a, um незавершений, невиконаний
imperiālis, e імператорський
imperiōsus, a, um владний, могутній
imperīto, āvi, ātum, āre володіти, панувати
imperītus, a, um недосвідчений
imperium, ii n влада; держава; імперія
impēro, āvi, ātum, āre наказувати
impetro, āvi, ātum, āre добиватися, досягати, отримувати; ревно просити, молити
impētus, us m наступ, натиск
impius, a, um нечестивий, злочинний
impleo, ēvi, ētum, ēre наповнювати
implōro, āvi, ātum, āre благати, молити
impōno, posui, positum, ēre накласти, покласти; кинути, помістити
importo, āvi, ātum, āre ввозити, імпортувати
importūnus, a, um несприятливий
impostor, ōris m обманщик
impossessionātus, a, um *неосілий (який не володіє землею у даній місцевості)
impossibilis, e неможливий
impressio, ōnis f притиснення; відбиток
impressor, ōris m друкар
imprīmīs перш за все, у першу чергу
imprīmo, pressi, pressum, ēre витискати, робити відбиток; друкувати;

imprimātur дозволено друкувати (формула церковної цензури)
imprisōno, āvi, ātum, āre ув'язнювати
imprōbus, a, um безчесний
improvīsus, a, um непередбачений, несподіваний
impūbes, ēris незайманий; незрілий, неповнолітній
impūdens, ntis безсовісний, безсоромний
impudīcus, a, um позбавлений сорому; безсоромний
impugnatio, ōnis f напад
impūne безкарно
impunitus, a, um непокараний, безкарний
imus, a, um = infīmus; ab imo pectōre з глибини серця, від усієї душі
in (Acc., Abl.) в, на
inānis, e марний, даремний
inaudītus, a, um нечуваний
inaurātus, a, um позолочений
incalesco, calui, —, ēre нагріватися, розгаражитися; бути збудженим
incantātor, ōris m чаклун
Incarnatio, ōnis f Втілення (церк.; християнське свято)
incēdo, cessi, cessum, ēre входити, вступати
incendium, ii n пожежа
incendo, ndi, nsum, ēre палити, запалювати; підбурювати, нацьковувати
incertus, a, um ненадійний, непевний; невизначений
incestus, a, um нечистий, гріховний
incestus, us m кровозмішання
inchoo, āvi, ātum, āre розпочинати, давати початок, приступати
incīdo, cīdi, —, ēre падати; потрапляти, припадати, траплятися
incipio, cēpi, ceptum, ēre починати; починатися
incīto, āvi, ātum, āre викликати, пробуджувати
inclementer немилосердно
inclementia, ae f неласка, суворість
inclīno, āvi, ātum, āre схиляти, повертати; загинати; прихильно ставитися
inclūdo, clūsi, clūsum, ēre замикати, закривати; завершувати; включати до; обмежувати
inclusīve включно
inclusīvus, a, um завершений, викінчений
inclutus, a, um прославлений, знаменитий
incognītus, a, um невідомий, непізнаний
incōla, ae m житель, мешканець
incōlo, colui, cultum, ēre жити, мешкати; населяти
incolūmis, e неушкоджений, цілий
incolumitas, ātis f цілісність
incommōdum, i n неприємність, незручність
inconcussus, a, um незворушний; неушкоджений
inconstantia, ae f непостійність, мінливість
inconsultus, a, um необачний, нерозважливий, необдуманий
inconvulsus, a, um непорушний, непохитний, усталений
incorruptus, a, um незіпсований; істинний, справжній
incrementum, i n зростання, наростання; розвиток
incruentus, a, um безкровний
incrēpo, pui, pītum, āre зашуміти, затріщати; виявитися

incultus, a, um необроблений, дикий
incumbo, cubui, cubitum, ěre налягати, нападати; вдиратися
incunabŭla, ōrum n pl. пелюшки; колиска
incurro, curri, cursum, ěre нашовхуватися; ставати жертвою
incursio, ōnis f напад, набіг
incursus, us m набіг, напад
incus, ūdis f ковадло
indāgo, āvi, ātum, āre вистежувати (*нюхом*); шукати, розвідувати
inde звідти, звідси; там
indefensus, a, um незахищений, беззахисний
index, icis m/f список, реєстр, індекс
Indi, ōrum, m інди (*мешканці Індії*)
India, ae f Індія
indīco, āvi, ātum, āre вказувати, визначати; оцінювати
indīco, dixi, dictum, ěre оголошувати; проголошувати, наказувати
indictio, ōnis f (indictus, i m) індікт (*одиниця літочислення за 15-річними циклами, встановлена у 313 р. імператором Константином*)
indies з дня на день, щодня
indiffērens, ntis сторонній; взятий без вибору, індиферентний
indigēna, ae m місцевий житель, тубілець
indignatio, ōnis f роздратування, гнів
indigne недостойно, мерзенно, ганебно
indignitas, ātis f безчестя, підлість, ганьба
indignor, ātus sum, āri вважати недостойним; обурюватися
indignus, a, um недостойний, ганебний

indirecte побічно, опосередковано, непрямо
individuus, a, um неподільний, нероздільний
indo, dīdi, dītum, ěre накладати; надавати (*ім'я*); вселяти (*страх*); закладати, будувати; впроваджувати
indōles, is f обдарування, здібності
indubius, a, um безсумнівний
indŭco, dōxi, ductum, ěre вводити, приводити; вносити; записувати
inductor, ōris m заводій, призвідник
indulgentia, ae f милість; дозвіл; відпущення гріхів
indumentum, i n одяг, одяг; *pl.* шати
induo, dui, dūtum, ěre одягати; присвоювати, приймати; бути наділений
indŭro, āvi, ātum, āre застигати, тверднути
industria, ae f старання, ретельність
ineffābilis, e невимовний
ineo, ii, itum, ire входити, вступати; **inire consilium** наважуватися, намірятися
inepte безглуздо, по-дурному
ineptus, a, um безглуздий
inequīto, āvi, ātum, āre в'їжджати верхи; наїжджати
inermis, e беззбройний, слабкий
iners, inertis бездіяльний, малодушний, інертний; **querellae inertes** марні скарги
inertia, ae f лінощі, інертність
inextricābilis, e невимовний, несказаний
infamatorius, a, um ганебний, який завдає безчестя
infamia, ae f безчестя, ганьба

infāmo, āvi, ātum, āre знеславити, зганьбити
infandus, a, um нечуваний, невимовний
infelix, icis нещасний
infēri, ōrum m pl. покійники; підземне царство; пекло
infēro, intŭli, illātum, inferre вносити, приносити; заподіювати, завдавати
infērus, a, um низький, молодший; нижній, підземний
infesto, āvi, ātum, āre турбувати, непокоїти
infestus, a, um неприязний, ворожий, злостивий
infidelitas, ātis f невірність, нечесність
infīdus, a, um невірний, зрадливий, підступний
infigo, fixi, fixum, ěre забивати, прикріплювати; запроваджувати
infimista, ae m інфіміст (*учень підготовчого граматичного класу — інфіми*)
infinītas, ātis f безконечність, нескінченність
infinītus, a, um безконечний, без ліку, без числа
infirmus, a, um хворий, слабкий, безсилий
infisco, āvi, ātum, āre конфіскувати, забирати на користь скарбниці
infit (fio) починає говорити (*він, вона*)
inflātus, a, um надмірний, роздутий
inflammo, āvi, ātum, āre запалювати, підбурювати
inflo, āvi, ātum, āre роздувати, надувати; запалювати, надихати; наповнювати (*тихою*)
infra далі, потім, пізніше
infra (Acc.) нижче, після

infrascriptus, a, um нижченаписаний
infrascriptus, a, um нижчепідписаний
infringo, frēgi, fractum, ěre ламати, порушувати
infundo, fūdi, fūsum, ěre вливати, вносити; *pass. infundi* поширюватися
ingeminātus, a, um подвоєний, повторний
ingeniōsus, a, um талановитий, обдарований
ingenium, ii n обдарування, талант, здібності, властивості; намір, задум
ingens, ntis величезний
ingenuus, a, um вільнонароджений
ingēro, gessi, gestum, ěre вносити; навізувати
ingigno, genui, genitum, ěre обдарувати від народження, наділити
ingravesco, —, —, ěre погіршуватися, загострюватися
ingredior, gressus sum, ingrēdi вступати, входити
ingressus, us m прихід, вступ
ingruo, ui, —, ěre вдиратися, вриватися; несподівано з'являтися
inhabitatio, ōnis f заселення
inhibeo, bui, bītum, ěre зупиняти, стримувати; *impers. inhibet* забороняється, заборонено
inhonestus, a, um безчесний, безсоромний
inhumanitas, ātis f нелюдність, непривітність, варварство, жорстокість
inhumātus, a, um непохований, заритий у землю
inībi там само, на тому самому місці
inimicitia, ae f ворожість
inimīcus, a, um ворожий
inimīcus, i m ворог

inīque невідповідно, несправедливо
initio на початку, спочатку
initium, ii n початок
injicio, jēci, jectum, ēre вкладати, вкидати; **injicere manum** накинутися на когось (*досл.* накласти руку)
injungo, junxi, junctum, ēre приєднувати, додавати
injuria, ae f несправедливість, кривда, беззаконня
injuste протизаконно, незаконно
inlaesus (illaesus), a, um неушкоджений, цілий; здоровий
inlegitimus = illegitimus
inmigro (immigro), āvi, ātum, āre вселятися, вступати, проникати
innocens, ntis невинний
innotesco, tui, —, ēre повідомляти; ставати відомим
innumerabilis, e незліченний
innumerus, a, um незліченний, без ліку, без числа
inopia, ae f нестатки, бідність
inopinus, a, um неочікуваний
inops, inopis бідний, нужденний
inquiētus, a, um неспокійний
inquiro, sivi, situm, ēre шукати, досліджувати; запитувати
inquit (inquam) defect. говорить (*він, вона*); (*я*) говорю
inrumpo (irrumpo), rūpi, ruptum, ēre вламуватися, вторгтися, захоплювати
insānus, a, um божевільний
inscius, a, um не знаючий, не поставлений до відома; **me inscio** без мого відома
inscribo, scripsi, scriptum, ēre написати, надписати; уписувати, записувати до

inscriptio, onis f напис; запис
insecurus, a, um незахищений, незабезпечений
insēro, rui, rtum, ēre вкладати, пронизувати
insidiae, ārum f pl. засідка; інтриги, підступні хитрощі
insīdo, sēdi, sessum, ēre сидати; заселяти, займати, захоплювати; оселятися, укорінюватися
insigne, is (перев. pl. insignia, ium) n ознака; регалії, знаки влади
insignio, ivi (ii), itum, ire відмічати, виділяти, відзначати
insignis, e значний, великий
insimul одночасно
insinuo, āvi, ātum, āre впускати, проникати; намовляти
insolens, ntis надмірний, незвичний
insolentia, ae f зарозумілість, гордовитість, надмірність
insolesco, —, —, ēre кріпнути, підсилюватись, нахабніти
insolubilis, e нерозривний, непорушений
insons, ntis невинний, безвинний
inspecto, āvi, ātum, āre оглядати, розглядати
inspector, ōris m інспектор (*наставник молодшого школяра, часто — з-поміж старших школярів чи студентів того ж навчального закладу*)
instans, ntis теперішній, поточний, біжучий; **in instanti** тепер
instar (ad instar) (Gen.) на зразок, подібно до
instauro, āvi, ātum, āre відновлювати, повторювати; знову розпалювати
instituo, tui, tūtum, ēre навчати, наставляти; встановлювати, запроваджувати

institutor, ōris m наставник
institutum, i n установа, інституція; звичай; принцип
instrumentum, i n знаряддя, інструмент; документ, акт, потвердний лист
instruo, struxi, structum, ēre навчати
insuetus, a, um незвичайний, незвичний
insula, ae f острів
insulsus, a, um бридкий, недоречний
insultus, us m удар
inum, infui, inesse бути в наявності
insuper поверх, понад, понад усе
insurgo, surrexi, surrectum, ēre підніматися, здійматися
intēger, gra, grum неушкоджений, непорушний, цілий, цілісний
integre неушкоджено; цілком, повністю
integrītas, ātis f неушкодженість, непорушність, цілісність
intellēgo, lēgi, lectum, ēre розуміти
intelligentia, ae f розуміння; пізнання, сприйняття
intemperatus, a, um надмірний, нестримний, непомірний
intendo, tendi, tentum, ēre напружувати, посилювати; прямувати, простувати, прагнути
inter посередині
inter (Acc.) між
intercipio, cēpi, ceptum, ēre перехоплювати; позбавляти; переривати, перетинати
interdico, dixi, dictum, ēre забороняти
interdictum, i m інтердикт, церковна (*релігійна*) заборона
interdum інколи, між тим
interea між тим, тим часом
intereo, ii, itum, ire гинути

interfector, ōris m убивця
interficio, feci, fectum, ēre убивати
interhibeo, ui, itum, ēre перешкоджати, забороняти
intērim між тим
interimo, ēmi, emptum, ēre убивати, знищувати
interior, interius глибинний, внутрішній
interitus, us m загибель, знищення
interjicio, jēci, jectum, ēre поміщати, вставляти; *pass.* **interjīci** знаходитися
intermissio, ōnis f затримка, зупинка, перерва
intermitto, mīsi, missum, ēre припиняти
internuntius, ii m вісник, посол
interpellatio, ōnis f перешкода
interpōno, posui, positum, ēre виставляти, висувати
interpretor, pretatus sum, pretari тлумачити; перекладати
interrōgo, āvi, ātum, āre питати
interstitium, ii n проміжок, відстань
intersum, interfui, interesse (Dat.) брати участь
intervallum, i n проміжок, відстань
intestatus, a, um який не склав заповіту;
intestato decedere померти без заповіту
intestinus, a, um внутрішній; міжособний; **intestinum bellum** громадянська війна
intīmo, āvi, ātum, āre повідомляти, розголошувати
intingo, nxi, nctum, ēre (Acc.) доторкатися, братися
intitūlo, āvi, ātum, āre іменувати, називати; титулувати

intorsus зворотньо, протилежно
intra (*Acc.*) всередині, протягом
intro, āvi, ātum, āre увійти, заходити; прийти
introdūco, dūxi, ductum, ěre вводити
introeo, īvi (ii), ĩtum, ĩre вступати, входити
introitāle, is n вступне, вступний внесок
introitus, us m доступ, вхід
intueor, tuitus sum, ěri уважно приглядатися; звертати увагу; враховувати, зважати, обдумувати
intuitus, us m зір, погляд; **intuītu** (*з Gen.*) зважаючи на
invādo, vāsi, vāsum, ěre нападати, накидатися; вдиратися
invēho, vēxi, vectum, ěre ввозити, привозити; наносити; породжувати
invenio, vēni, ventum, ěre знаходити; винаходити
inventio, ōnis f висновок, рішення
inventum, i n винахід, хитромудра вигадка
investīgo, āvi, ātum, āre розшукувати, досліджувати, дізнаватися
invicem по черзі; взаємно; замість; **ab invicem** з обох боків; один навпроти другого
invictus, a, um непереможний
invideo, vīdi, vīsum, ěre заздрити
inviolabiliter неухильно, непорушно
inviolātus, a, um непорушний, недоторканий
invīso, vīsi, vīsum, ěre оглядати; відвідувати
invitatio, ōnis f запрошення
invīto, āvi, ātum, āre запрошувати
invītus, a, um вимушений, приневолений
invius, a, um непрохідний, бездоріжний

invōco, āvi, ātum, āre закликати
involve, volvi, volūtum, ěre обкутувати, обперезувати
Ioachīmus, i Юхим (*ім'я*)
ipse, ipsa, ipsum сам, сама, саме
ipsemet сам особисто
ira, ae f гнів
iracundia, ae f спалах гніву; гнівливість, запальність
irascor, irātus sum, irasci гніватися
irātus, a, um розгніваний
irrecitābilis, e невимовний; який нагодиться вимовити вголос; нечуванний
irremissibiliter безповоротно
irretio, īvi, ĩtum, ĩre ловити
irrevocābilis, e безповоротний, безповоротно минулий
irrideo, rīsi, rīsum, ěre висміювати, насміхатися
irrigō, āvi, ātum, āre зрошувати
irritus, a, um марний, даремний
irruo, rui, ruitūrus, ěre вриватися, вдиратися
irruptio, ōnis f вторгнення
is, ea, id цей, ця, це; той, та, те; **id est** тобто, а саме
isthinc (istinc) звідти, звідси
Isthmus, i m Істм (*Корінфський перешийок*)
ita так, таким чином; **ita...quam** так... як
itaque таким чином, отже
item далі; також, так само
iter, itinēris n шлях
itērum знову, ще раз
itīdem так само

J

jaceo, jacui, jacitum, ěre лежати
jacio, jēci, jactum, ěre кидати
jacto, āvi, ātum, āre кидати, жбурляти
jam уже
janua, ae f двері
Jazyges, ium m pl. язиги (*одне з сарматських племен*)
jecus, ōris n печінка
Johannes, is m Йоан, Йоган, Ян, Жан, Джон, Іван
jubeo, jussi, justum, ěre наказувати, призначати
jucundus, a, um приємний
Juda, ae m; Judaeus (Judeus), i m єврей
judex, ĩcis m суддя
judicialis, e судовий, належний судові
judicialiter обдуманно, обачно, обґрунтовано
judicium, ii n суд
judico, āvi, ātum, āre судити, присуджувати; думати, вважати
jugūlo, āvi, ātum, āre перерізати горло, заколоти
jugūlum, i n горло
jugum, i n ярмо
Juhri (Wuhri), ōrum m угри
jumentum, i n в'ючна тварина; велика рогата худоба
jungo, junxi, junctum, ěre з'єднувати
junior, ōris m молодший; помічник
Juno, ōnis Юнона (*верховна богиня римської міфології, охоронниця шлюбу і родинного вогнища*)
Juppiter, Jovis Юпітер (*повелитель неба і богів у римській міфології, бог-покровитель Риму*)

juramentum, i n присяга; ***juramentum corporāle** тілесна присяга (*з колінопреклонінням (flectis genibus) для простолоду*); **juramentum pectorāle** присяга (*з прикладанням руки до грудей (tacto pectorāle) для шляхти і духовництва*)
jurejūro, āvi, ātum, āre присягати, давати клятву
jurgiōsus, a, um лайливий, сварливий
jurisdictio, ōnis f юрисдикція, підпорядкування
jurisperitus, i m законодавець, правознавець, юрист
jurista, ae f юрист
juro, āvi, ātum, āre давати клятву, присягати
jus, juris n право; **jus canonīcum** канонічне право; **jus civile** цивільне право; **jus consuetudinīs** звичаєве право; **jus gentium** міжнародне право (*у Римі — право іноземців*); **jus naturāle (humānum)** природне право; **jus privātum** приватне право; **jus publicum** публічне (*кримінальне*) право
jussio, ōnis f розпорядження, припис
jussu з наказу
Justīnus, i Юстин (*римський історик II ст. н. е.*)
justitia, ae f справедливість, правосуддя
justitarius (justiciarius), ii m радник
justus, a, um справедливий; належний, достатній; праведний (*церк.*); **plus justo** надмірно, надто; більш, ніж слід
juvenālis, e юнацький
juvēnis, is m юнак
juventa, ae f юність

juventus, ūtis *f* юність; молодь
juvo, juvi, jutum, āre веселити, утішати;
 допомагати, підтримувати
juxta однаково, нарівно
juxta (*Acc.*) біля, поруч з; згідно з

К

Kalendae, ārum *f* календи (*перший день місяця у римлян*)
Kijovia (Kiiovia, Chiiovia), ae *f* Київ
kmetho (cmeto), ōnis *m* *селянин, кметь
Kolomiensis, e коломицький (*пов'язаний з м. Коломиєю*)
Kopīlus, i *f* Копиль (*місто в Білорусі*)

L

labefacto, āvi, ātum, āre трясти, потрясати, розхитувати
labor, ōris *m* праця; труд, робота; зусилля; * *pl.* labores, **um** повинності, відробітки
labor, lapsus sum, labi спускатися, ковзати; помилятися
labōro, āvi, ātum, āre працювати, старатися; терпіти
labrum, i *n* губа
labrusca, ae *f* дикий виноград
labyrinthus, i *n* лабіринт
lac, lactis *n* молоко
Lacedaemonius, a, um спартанський, лакедемонський
lacēro, āvi, ātum, āre роздирати, розривати
laccio, īvi (ii), ītum, ēre дражнити, турбувати, дошкуляти, надокучати

Laco, ōnis *m* спартанець
Laconīca, ae *f* Лаконія (*історична область на південній частині Пелопоннесу з центром у м. Спарті (Лакедемоні)*)
lacrīma, ae *f* сльоза
lacūnar, āris *n* стеля з кесонами (*заглибленнями*)
lacus, us *m* озеро
laedo, laesi, laesum, ēre шкодити, кривдити; надокучати
laetitia, ae *f* радість
laetor, ātus sum, āri радіти, веселитися
laetus, a, um радісний, задоволений
laicus, i *m* світська особа, мирянин, лаїк
lamenta, ōrum *n* ридання, плач
lamīna, ae *f* пластинка
Lampsacum, i *n* Лампсак (*місто у Малій Азії поблизу Геллеспонту*)
lana, ae *f* вовна
lancea, ae *f* (lanceum, *i* *n*) легкий спис
laneus, i *m* нива; *лан (*поземельна міра, земельний наділ встановленого розміру*); **medius laneus** півлан
languo, qui, —, ēre хворіти, слабнути
lanio, āvi, ātum, āre терзати, шматувати
lapticīda, ae *m* каменярь, каменотес
lapideus, a, um мурований, кам'яний
lapido, āvi, ātum, āre закидати камінням, побивати камінням
lapis, īdis *m* камінь
largior, ītus sum, īri щедро обдаровувати; прощати
Lartius (Larcius), ii (Titus Lartius Flavius) Тит Ларцій Флавій (*консул 501 р. до н. е., перший римський диктатор*)

late широко, вшир
latēbra, ae *f* схованка, потайне місце
latenter потай, приховано, скритно
lateo, latui, —, ēre ховатися; бути скритим, бути прихованим
latex, īcis *m* волога; вода
latifundium, ii *n* маєток, землеволодіння
Latīne по-латині, латинською мовою
Latīni, ōrum *m* *pl.* латиняни (*жителі Лаціума, історичної області між Тирренським морем, Етрурією і Кампанією з центром у Римі*)
Latīnus, a, um латинський
Latium, ii *n* Лацій
latitūdo, īnis *f* ширина
latro, ōnis *m* розбійник
latrocinium, ii *n* розбій, бандитизм; розбійницька ватага
latrocinor, ātus sum, āri чинити розбої, бути розбійником
latus, ēris *n* бік, сторона
laudabilis, e гідний похвали, похвальний
laudo, āvi, ātum, āre хвалити
laureus, a, um лавровий, з лавра
laurus, i *f* лавр, лаврове дерево
laus, laudis *f* хвала, слава
lavacrum, i *n* купіль
lavo, āvi, lautum (lavatum), āre мити, купати
lectio, ōnis *f* читання; лекція
lector, ōris *m* читач
lectum, i *n* ліжко
lectūra, ae *f* читання
lectus, i *m* ложе
lectus, a, um вибраний, добірний
legālis, e узаконений, законний, легальний
legatio, ōnis *f* посольство

legātus, i *m* посол, легат
legio, ōnis *f* легіон; *полк
legitīme законно, на законних підставах
legitīmus, a, um законний, узаконений, юридично правильний
lego, legi, lectum, ēre збирати; читати
lenio, īvi, ītum, īre полегшувати, заспокоювати
lenitas, ātis *f* лагідність
Lentūlus, i (Publius Cornelius L.) Публій Корнелій Лентул (*римський консул 71 р. до н. е.*)
lentus, a, um повільний
leo, ōnis *m* лев
Leo, Leōnis Лев (*ім'я багатьох римських пан*)
Leonidas, ae Леонід (*бл. 508—480 pp. до н. е.; правитель Спарті, герой греко-перської війни 480 р.; загинув у бою під Фермопілами*)
Leopoliensis, e львівський
Leopōlis, is *f* Львів
lepra, ae *f* проказа
lepus, ōris *m, f* заєць
lethālis (letalis), e смертельний, смертоносний
levis, e легковажний, несерйозний, нікчемний
leviter легко; легковажно
levo, āvi, ātum, āre облегшувати; позбавляти; забирати
lex, legis *f* закон
libāmen, īnis *n* жертвоприношення, узливання
libellus, i *m* книжечка; посвідчення, письмове свідчення; запис (*на передачу в ленне держання*); ленне землеволодіння, лен
libens, ntis радий, охочий

libenter охоче
liber, bri *m* книга
liber, ěra, ěrum вільний
liberātor, ōris *m* визволитель
libĕre вільно
libĕri, ōrum *m pl.* діти
libĕro, āvi, ātum, āre (*Abl.*) звільняти від
libertas, ātis *f* свобода; *pl.* **libertātes, um** вольності; ***gaudĕre libertāte** жити на слободі (*бути звільненим на певний час від податків*)
Liberthris, īdis фессалійка (*синонім музи*)
libertīnus, i *m* вільновідпущеник; *слобожанин
libet, libuit *impers.* хочеться; завгодно; приємно
libīdo, īnis *f* прагнення, потяг, пристрасть; любовстрасть; сваволя
libītum, i *n* бажання, охота; **pro libīto** за бажанням
libra, ae *f* фунт
librarius, a, um книжковий
licens, ntis вільний; розв'язний
licentia, ae *f* свавілля; свобода дій; зухвалість
licet, licuit (**licītum est**), **ĕre** *impers.* дозволено; можна
licītus, a, um дозволений, встановлений
ligneus, a, um дерев'яний
lignum, i *n* деревина, дерево, колода; виріб з дерева; *вулик (*колода*)
ligo, āvi, ātum, āre зв'язувати, сковувати, стискати
limen, īnis *n* поріг
limes, ītis *m* межа, кордон, рубіж
limīto, āvi, ātum, āre обмежувати; встановлювати рубежі, розмежовувати

linea, ae *f* лінія
lingua, ae *f* мова; язик
linquo, linqui, lictum, ĕre поступатися, кидати, відмовлятися
lintheum, i *n* полотно
linum, i *n* льон, полотно
liqueo, liqui (**licui**), —, **ĕre** бути прозорим, бути очевидним; **non liquet** питання неясне
liquor, ōris *m* рідина
lis, litis *f* сварка, суперечка
Lisowcii, ōrum *m* лісовчики (*конфедерати загонів Олександра Лісовського*)
Lithuania, ae *f* Литва
Lithuanicus, a, um литовський
litigio, ōnis *f* (**litigium, ii** *n*) суперечка, спір
litīgo, āvi, ātum, āre сперечатися, сваритися; судитися
lito, āvi, ātum, āre приносити в жертву, присвячувати
littĕra, ae *f* літера; *pl.* **littĕrae, ārum** писемність, література; документ, акт
liturgia, ae *f* літургія
litus, i *m* літ (*напіввільний селянин, який, володіючи землею і інвентарем, знаходився в особистій залежності від феодала*)
litus, ōris *n* морський берег, узбережжя
Livius, ii (**Titus Livius**) Тит Лівій (*59 р. до н. е. — 17 р. н. е.; славетний римський історик*)
locandus, a, um обдарований; схильність до
loco, āvi, ātum, āre розміщати, розташовувати; *оселяти, осаджувати; **locāre in nova radīce** осаджувати на неосвоєному місці

loco у вигляді; замість; на зразок (*Gen.*)
locus, i *m* місце, місцевість
locusta, ae *f* коник; сарана
Londinia, ae *f* (**Londinium, ii** *n*) Лондон
longe далеко; вздовж
longinquus, a, um далекий
longitūdo, īnis *f* довжина
longus, a, um довгий
loquĕla, ae *f* розмова, бесіда; слово, обіцянка
loquor, locūtus sum, loqui говорити
lorīca, ae *f* панцир, броня
lucerna, ae *f* ліхтар
lucror, ātus sum, āri отримувати зиск, набувати
lucrum, i *n* зиск, вигода, користь, прибуток
luctuōsus, a, um сповнений скорботи, гіркий, болісний
luctus, us *m* скорбота; скорботний крик, стогін
lucubro, āvi, ātum, āre працювати вночі, працювати при світлі лампи
lucus, i *m* священний гай
ludificor, ātus sum, āri (*Acc.*) насміхатися, обманювати, висміювати
ludus, i *m* гра, жарт, забава; **ludi gladiatorii** гладіаторські ігри
lugeo, luxi, luctum, ĕre оплакувати
lumen, īnis *n* світло; свічка, світильник
lumīna, āris *n* світильник, світоч
luna, ae *f* місяць
lundus, i *m* (*germ.*) земля, край
luo, lui, luitūrus, ĕre платити; **l. poenas** терпіти кару
lupa, ae *f* вовчиця
lupānar, āris *n* дім розпусти
lusor, ōris *m* жартівник

lustrum, i *n* болото; лігво, нора
lustum, i *n* п'ятиріччя
lusus, us *m* гра, забава
Lutetia, ae *f* Лютеція (*головне місто галльського племені паризіїв, згодом — Париж*)
lutinōsus, a, um болотистий, багnistий
lutōsus, a, um заболочений, болотистий
lutum, i *m* bagno, баговиння
lux, lucis *f* світло; світоч
luxuria, ae *f* розкіш
luxuriōsus, a, um розкішний, сповнений розкоші
luxus, us *m* розкіш, пишнота; надмірна розкіш
Lycūrgus, i Лікург (*легендарний спартанський законодавець IX—VIII ст. до н. е.*)
Lydia, ae *f* Лідія (*незалежна держава VII—VI ст. до н. е. на заході Малої Азії зі столицею у м. Сарди*)
Lydus, i *m* лідієць
Lydus, a, um лідійський (*пов'язаний із малоазійською Лідією*)
lyra, ae *f* ліра

M

Macēdo, ōnis *m* македонець (*житель стародавньої Македонії — держави V—II ст. до н. е. на півночі Балканського півострова*)
machinatio, ōnis *f* хитрощі, вдалий прийом, махінація
machīnor, ātus sum, āri замишляти, задумувати

machmetista, **ae** *m* магометанин, мусульманин
Machomētus (**Mahumētus**), **i** *m* Магомет (пророк)
mactō, **āvi**, **ātum**, **āre** вбивати, знищувати
macūlo, **āvi**, **ātum**, **āre** плямувати; оскверняти, ганьбити
madeo, **ui**, —, **ēre** бути зрошеним, бути просякнутим; струменіти
maestitia, **ae** *f* скорбота, сум
maestus, **a**, **um** печальний, скорботний
magīcus, **a**, **um** магічний, ворожбитський
magis більше
magister, **tri** *m* учитель, наставник; магістр (учене звання); майстер (ремісничого цеху); **magister equitum** начальник кінноти
magistra, **ae** *f* наставниця, вчителька
magistrātus, **us** *m* уряд, влада; магістрат (міський)
magnātes, **ium** *m* (лише *pl.*) *магнати
magnifice пишно, велично
magnificentia, **ae** *f* пишність, багатство; *ясновельможність (стосовно особи магната)
magnificus, **a**, **um** преписний, величний; *ясновельможний (сталий епітет на означення магната)
magnitūdo, **inis** *f* величина, велич; великий розмір
magnopere дуже, великою мірою
magnus, **a**, **um** великий
Magontiācum, **i** *n* Майнц (місто)
magus, **i** *m* маг, жрець, чарівник
Maharbal, **alis** *m* Магарбал (полководець Ганнібала, начальник карфагенської кінноти)
majestas, **ātis** *f* велич, святість; **sacra**

regia majestas священна королівська величність
major, **ōris** *m* старша людина, значніша людина; **major Londinae** мер Лондона; *pl.* **majōres**, **um** предки
major, **majus** більший
male погано
maledīco, **dīxi**, **dictum**, **ēre** ганити, лихословити, проклинати
maleficium, **ii** *n* злодіяння, злочин
malefīcus, **i** *m* злочинець
malevōlus, **a**, **um** недобррозичливий, зловмисний, підступний
malleōlus, **i** *m* молоток; запалювальна стріла
malo, **malui**, **malle** більше хотіти, надавати перевагу, воліти
malum, **i** *n* лихо, зло
malum, **i** *n* яблуко
malus, **a**, **um** поганий, лихий, злий
mancipium, **ii** *n* власність, майно; землеволодіння; **decimūm Mancipium** десята частина майна
mancīpo, **āvi**, **ātum**, **āre** передавати (у власність, під охорону і т. д.)
mandātor, **ōris** *m* довіритель, поручитель
mandātum, **i** *n* доручення; розпорядження, мандат
mando, **āvi**, **ātum**, **āre** наказувати, передавати; давати розпорядження, наказувати; **mandāre se fugae** утікати
mane вранці
maneo, **mansi**, **mansum**, **ēre** залишатися
manes, **ium** *n* *pl.* душі померлих, тіні покійних, мани
manifestatio, **ōnis** *f* заява до суду; заява зі скаргою
manifeste явно, очевидно

manifesto, **āvi**, **ātum**, **āre** заявляти
manifestus, **a**, **um** очевидний, певний, неприхований
manipūlus, **i** *m* маніпул (загін вояків)
mano, **āvi**, **ātum**, **āre** текти, струменіти; стікати кров'ю
mansio, **ōnis** *f* обжите місце, поселення
mansus, **i** *m* манс (селянський земельний наділ)
manuālis, **e** ручний; **pugna manuālis** кулачний бій
manumissio, **ōnis** *f* відпущення (раба) на волю
manumitto, **mīsi**, **missum**, **ēre** відпускати на волю
manus, **us** *f* рука; насильство; сила; **manus militum** військова сила, воїнство; **manu militāri** збройно; **manu propria** власноручно, власною рукою
manuscriptum, **i** *n* рукопис, рукописна книга, манускрипт
Marathonius, **a**, **um** марафонський (пов'язаний з Марафоном — поселенням у Аттиці на північний захід від Афін)
marca, **ae** *f* *гривна
marchio, **ōnis** *m* маркграф, маркіз
Marcus, **i** *m* Марк (ім'я)
mardūra, **ae** *f* *куниця (куна, архаїчний податок на користь двору феодала); ***mardūra maritalis** шлюбна куниця (податок від шлюбу)
mare, **is** *n* море
marīnus, **a**, **um** морський
maritālis, **e** подружній, шлюбний; **foderare thoro maritali** поєднатися у законному шлюбі
maritīmus, **a**, **um** морський, прибережний

marīto, **āvi**, **ātum**, **āre** одружувати, видавати заміж, поєднувати шлюбом
marītus, **i** *m* чоловік
marmoreus, **a**, **um** мармуровий
Mars, **Martis** Марс (бог війни у давньоримській міфології, міфічний родоначальник римлян)
Martiālis, **e** марсовий (посвячений Марсу)
martius, **a**, **um** військовий (досл.: Марсів), войовничий
Masa, **ae** *f* Маас (річка; впадає в один із рукавів дельти Рейну)
masculus, **a**, **um** чоловічої статі, чоловічий
mater, **tris** *f* мати
materia, **ae** *f* деревина, сировина; предмет, тема, сюжет
matrimonium, **ii** *n* шлюб
matrōna, **ae** *f* матрона (статечна заміжня жінка)
Matrōna, **ae** *f* Матрона (суч. Марна, річка, права притока Сени)
matūro, **āvi**, **ātum**, **āre** прискорювати, прискішувати; поспішати
maturitas, **ātis** *f* зрілість; завершення
matūrus, **a**, **um** зрілий, відповідний
matutīnus, **a**, **um** вранішній, досвітній
Mavortius, **a**, **um** приналежний до Марса, Марсів
maxīme найбільше
maxīmus, **a**, **um** дуже великий, найбільший, максимальний
Mazovia, **ae** *f* Мазовія (історична область Польщі, у середній течії р. Вісли)
medeor, —, **ēri** допомагати, полегшувати
mediante за посередництвом
medīcus, **i** *m* лікар

medietas, ātis *f* половина
medio, —, **ātum, āre** ділити навпіл; бути посередині
mediocre помірно, посередньо; **non mediocre** значною мірою
mediocriter помірно, незначно
Mediolānum, i *n* Медіолан (*головне місто кельтського племені інсубрів, яке заселяло північ Італії; суч. Мілан*)
mediterraneus, a, um внутрішній, віддалений від моря; **mare Mediterraneum** Середземне море
meditor, ātus sum, āri обдумувати, міркувати
medium, ii *n* середина, центр
medius, a, um середній, половинний
medūlla, ae *f* серцевина, ядро
Megarensis, i *m* мегарець (*житель грецького м. Мегари, розташованого на захід від Афін*)
melioratio, ōnis *f* поліпшення, удосконалення
melioro, —, **ātum, āre** покращувати, удосконалювати
melius краще
mel, mellis *n* мед
mellificium, ii *n* пасіка
membrāna, ae *f* тонкий пергамент
membrum, i *n* член
memīni, meminisse *defect.* пам'ятати
memor, ōris який (що) пам'ятає; пам'ятливий; з доброю пам'яттю
memorabilis, e пам'ятний, гідний пам'яті
memorātus, a, um пам'ятний; згаданий
memoria, ae *f* пам'ять; **memoria tenēre** пам'ятати

memōro, āvi, ātum, āre згадувати, нагадувати; повідомляти
mendax, ācis брехливий
Menelaus, āi Менелай (*правитель Спарти, один із головних героїв Троянської війни*)
mens, mentis *f* розум, думка; значення
mensa, ae *f* стіл; обід
mensātor, ōris *m* столяр; **ars mensatoria** столярна справа
mensio, ōnis *f* вимір, відмірювання; відстань
mensis, is *m* місяць
mensūra, ae *f* міра, об'єм, розмір; величина
mensūro, —, **ātum, āre** виміряти, відміряти
mentio, ōnis *f* згадка; розмова
mentior, itus sum, iri брехати, обманювати
meo, āvi, ātum, āre проходити, ходити, йти
mercātor, ōris *m* торговець, купець
mercātūra, ae *f* торгівля
mercātus, us *m* торг, ринок
mercenarius, ii *m* найманець
merces, ēdis *f* платня, винагорода
mercimonium, ii *n* товар (*купецький*)
mercor, ātus sum, āri купувати
Mercurius, ii Меркурій (*бог торгівлі, покровитель купців, ораторів, мандрівників*)
mere цілком
mereo, ui, itum, ēre прислужитися, стати в пригоді; заслужити
mergo, mersi, mersum, ēre занурювати, топити
merīca, ae *f* пуща, густа діброва; земля, прилегла до лісу
meridies, ēi *m* полудень; південь

meridionālis, e південний
merito заслужено
meritum, i *n* заслуга
merus, a, um незмішаний, чистий; справжній, істинний
messor, ōris *m* жнець, косар
meta, ae *f* кордон, межа
metior, mensus sum, metiri виміряти
metrica, ae *f* *метрика (*книга записів*)
metropōlis, is *f* столиця, головне місто
metropolita, ae *m* митрополит
metuo, tui, tūtum, ēre боятися, тривожитися
metus, us *m* страх
meus, a, um мій, моя, мого
mico, cui, —, āre сяяти, мінитися, переливатися (*світлом*)
migro, āvi, ātum, āre переходити, мандрувати; виїжджати
miles, itis *m* солдат, воїн; рицар; *шляхтич; козак
miliarium, ii *n* римська миля; миля
militāris, e військовий, рицарський; **res militāris** військова справа; **servitium militare** рицарська служба
militia, ae *f* військо, військова служба
milīto, āvi, ātum, āre боротися, битися; воювати
milium, ii *n* просо, пшоно
mille indecl., pl. milia, ium тисяча
milvus, i *m* шуліка; **albicūlus milvus** біластий шуліка
minae, ārum *f* зубці, гострі виступи; погрози
Minerva, ae Мінерва (*богиня мудрості, покровителька науки, мистецтв і ремесел, а також воєн*)
minīme щонайменше
minīmum, i *n* найменша кількість, найменше

minister, tri *m* служитель, урядовець; урядник, слуга
ministeriālis, is *m* *возний (*судовий виконавець*)
ministerium, ii *n* служба, заняття; **ministerium divinum** богослужіння
ministro, āvi, ātum, āre служити
minor, minus менший; **minōres scholae** молодші академічні класи
minor, ātus sum, āri погрожувати
minōro, āvi, ātum, āre зменшувати
Minos, ōis Мінос (*легендарний правитель Криту, перший критський законодавець*)
Minotaurus, i *m* Мінотавр (*міфічне чудовисько, напівлюдина-напівбик, замкнений царем Криту Міносом у лабіринті*)
minuo, nui, nūtum, ēre зменшувати
minus менше
mirābilis, e дивний, гідний подиву; **mirabile dictu** дивно й казати
miracūlum, i *n* диво, чудо
mirandus, a, um дивовижний
mirificus, a, um чудодійний, дивовижний
miror, mirātus sum, mirāri дивуватися
mirum дивовижно
mirus, a, um дивний, дивовижний, чарівний
misceo, miscui, mixtum, ēre змішувати; *pass.* **miscēri** паруватися, спаровуватися
miser, ēra, ērum нещасний; жалюгідний
miserābilis, e жалісний; нещасний, вартий співчуття
miserabiliter жалісно
miserātus, a, um утішений
miseria, ae *f* біда, жалюгідний стан

miserīcors, rdis милосердний, співчутливий
miseror, ātus sum, āri співчувати, жалити, оплакувати
missatīcum, i n ревізійний опис (складений місами, королівськими ревізорами)
missilis, e придатний для метання, металний
missio, ōnis f посилення; звільнення, пощада; завершення
missorium, ii n підвищення для стола; подарунок
misus, i m міс (королівський ревізор у Франкській імперії)
mitis, e тихий, спокійний, лагідний
mitto, misi, missum, ēre посилати; кидати
mobilis, e рухливий
moderāmen, īnis n стриманість, поміркованість; керування, управління
moderatio, ōnis f обмеження, самовладання
moderātus, a, um помірний, стриманий, врівноважений
modernus, a, um сучасний, теперішній
modēror, atus sum, āri керувати, управляти; стримувати
modeste скромно
modestia, ae f скромність, слухняність, стриманість
modice (modīco, modīcum) помірно, не дуже, не надто, стримано
modicus, a, um помірний, скромний, розсудливий
modo (modum) тільки що, зараз лиш
modulatio, ōnis f мелодійний спів, гармонійне звучання
modus, i m спосіб, міра

moenia, ium n pl. міські стіни; укріплення
Moesia, ae f Мезія (історична область між Нижнім Дунаєм і Балканами, первісно населена фракійськими племенами; з кінця I ст. до н. е. — під владою Риму, з IV ст. — заселена готами)
moestus, a, um зажурений, сумний
Moldavia, ae f Молдавія, Молдова
molendinatorius, ii (molendinātor, ōris) m мірошник, мельник
molendinum, i n млин
moles, is f скеля, брила; величезна будівля
molesto, āvi, —, āre обтяжувати, турбувати
molior, itus sum, īri приводити в рух, зрушувати; докладати зусиль
mollio, īvi, itum, īre розм'якшувати, пом'якшувати
molo, lui, litum, ēre молоти (зерно)
momentaneus, a, um миттєвий
momentum, i n привід, причина; момент
monachus, i m чернець, монах
monarchicus, a, um монарший, належний монархові
monasterium, ii n монастир
monasticus, a, um чернечий, монастирський
moneo, ui, itum, ēre нагадувати, попереджати; повчати
monēta, ae f монета, гроші
monimentum = monumentum
monitio, ōnis f нагадування; застереження, пересторога
mons, montis m гора, гірський кряж
monstro, āvi, ātum, āre показувати

monstrum, i n чудовисько; знамення, чудо
monumentum, i n надгробний пам'ятник; монумент, пам'ятка
mora, ae f затримка; зупинка
Morāvus, i m житель Моравії (історичної області на території суч. Чехії)
morbus, i m хвороба
mordeo, momordi, morsum, ēre кусати
mordicus вчепившись мертвою хваткою, намертво
moribundus, a, um помираючий; смертельний
morior, mortuus sum, mori помирати
moror, ātus sum, āri затримуватися; лишатися, перебувати; примушувати на себе чекати
morōsus, a, um дріб'язковий, впертий, норовистий
mors, mortis f смерть
mortalis, e смертний
mortalitas, ātis f смертність, тлінність; смерть
mortifer, ēra, ērum смертоносний, згубний
mortuus, a, um мертвий
Moschoviticus, a, um московський (російський)
Moscovia, ae f Московія
Moscus (Moschus), i m москвитин
mos, moris m звичай
motus, us m рух; бунт, переворот
moveo, movi, motum, ēre рухати; розпочинати; зворушувати, спонукати; хвилювати
mox скоро, зараз; потім
mucro, ōnis m меч, шабля; лезо

Mulciber, ēris Мультцибер (один з епітетів бога вогню Вулкана)
muliēbris, e жіночий
mulier, ēris f жінка; дружина
multīplex, īcis багаторазовий, численний; помножений
multiplicatio, ōnis f розмноження, збільшення
multiplīco, āvi, ātum, āre помножувати, збільшувати
multitudo, īnis f велика кількість; більшість
multo набагато
multotiens багаторазово, часто
multum багато; дуже
multus, a, um численний
Mummīus, ii (Lucius M. Achaicus) Люцій Муммій Ахаїк (римський консул 146 р. до н. е.; захопив і зруйнував Корінф)
mundicia, ae f охайність, чистота; прибирання; **mundicias projicere** викидати після прибирання (сміття, непотрібні речі)
mundus, i m світ, всесвіт
munimentum, i n захист, оплот, опора; прикриття
munio, īvi, itum, īre укріплювати
munitio, ōnis f укріплення; зведення укріплень
munus, ēris n обов'язок; послуга, милість; дарунок
murmuratio, ōnis f бурмотіння; нарікання, незадоволення
Mursiānus, a, um мурсійський (з м. Мурсії у Нижній Паннонії)
murus, i m мур, фортечна стіна
mus, muris m миша
Musae, ārum fpl. музи (дев'ять богинь-покровительок наук і мистецтв)

musca, *ae f* муха
musīca, *ae f* музика
musicus, *i m* музикант
muto, *āvi, ātum, āre* міняти, змінювати
mutuātus, *a, um* позичений, взятий у борг
mutus, *a, um* німий, мовчазний
mutuus, *a, um* взаємний; **in mutuum** в обмін

N

nam бо
namque дійсно, насправді
nanciscor, **nactus sum**, **nancisci** натрапляти, випадково отримувати, досягати
narro, *āvi, ātum, āre* розповідати
Narymuntus, *i* Наримунт (*литовський князь*)
nascor, **natus sum**, **nasci** народжуватися
Nasīca, *ae* (**Publius Cornelius Scipio N.**) Публій Корнелій Сципій Назіка (*римський консул 191 р. до н. е.*)
nasus, *i m* ніс
natales, *ium m pl.* походження, стан
natālis, *e* початковий, первісний; рідний, батьківський
natio, *onis f* плем'я, народність; нація (*в значенні політоніма*); нація (*студентська земляцька корпорація*)
nativitas, *ātis f* народження; вроджені здібності
nativus, *a, um* вроджений; природний
nato, *āvi, ātum, āre* плавати
natūra, *ae f* природа
naturālis, *e* природний

naturaliter природно
natus, *a, um* народжений; **natus**, *i m* син
nauclērus, *i m* судновласник
nausea, *ae f* нудота, блювання
nauta, *ae m* моряк
navāle, *is n* причал, гавань; переправа
navigium, *ii n* корабель
navīgo, *āvi, ātum, āre* плисти (*на кораблі*)
navis, *is f* корабель
ne щоб не
nebūlo, *ōnis m* нероба, гультай, шахрай
nec не
necdum ще не
necessaria, *ōrum n pl.* потрібне; конечна потреба; життєва необхідність
necessarius, *a, um* необхідний, потрібний
nesse слід, необхідно, потрібно
necessitas, *ātis f* необхідність, потреба
necnon (**nec non**) а також, а крім того, рівно ж
neco, *āvi, ātum, āre* убивати
necopināto несподівано, непередбачено
nectar, *aris n* нектар
nedum не кажучи вже про
nefandus, *a, um* нечестивий, злочинний
nefarium *ii n* злодіяння, нечестивий учинок
neglēgo, *lēxi, lectum, ēre* нехтувати; не вживати, відмовлятися; бути байдужим, бути недбалим
negligentia, *ae f* недбалість
nego, *āvi, ātum, āre* відмовляти, заперечувати

negotior, **ātus sum**, **āri** займатися справами; торгувати
negotium, *ii n* справа, заняття
nemo, *īnis* ніхто
nemorōsus, *a, um* лісистий, густий
nempe адже, очевидно, без сумніву
nemus, *ōris n* гай, світла діброва
nepharium = **nefarium**
nepos, *ōtis m* онук, нащадок
Neptūnus, *i* Нептун (*бог річок, морів і океанів, покровитель моряків*)
nequam indecl. нічого не вартий, поганий, нікчемний
nequāquam аж ніяк, зовсім ні
neque не
nequeo, *īvi (ii), ītum, īre* не могли, не мати можливості
Nero, *ōnis* (**Tiberius Claudius N.**) Тиберій Клавдій Нерон (*римський імператор 54—68 рр.*)
nervus, *i m* жила, нерв; фізична сила
nescio, *īvi, ītum, īre* не знати, не вміти
neuter, **tra**, **trum** ні той ні другий; жоден із двох
neutīquam аж ніяк не, ні в якому разі, зовсім ні
neve (= **et ne**) і не
nex, **nevis** *f* убивство; смерть
ni не, щоб не
nidus, *i m* гніздо
niger, **gra**, **grum** чорний
nihil ніщо
nihilominus тим більше, усе ж
nimio (**nimis**, **nimum**) занадто, надмірно; **plus nimio** більш, ніж слід
nimīrum занадто
nimius, *a, um* надмірний
nisi якщо не, хіба що, за винятком
nitor, *ōris m* блиск, сяйво; краса
nitor, **nixus** (**nisus**) **sum**, **niti** напружу-

ватися, боротися, прагнути; підніматися
nix, **nivis** *f* (**Gen. pl. nivium**) сніг; холод, холодний клімат
nobilis, *e* знатний; *вельможний (*сталий епітет на означення сановного шляхтича*)
nobilitas, **ātis f** знать, нобілітет; слава, славнозвісність
nocens, **ntis** винний, злочинний, шкідливий
nocivus, *a, um* шкідливий, небезпечний
noctu вночі
nocturnus, *a, um* нічний
nodus, *i m* вузол
nolo, **nolui**, **nolle** не хотіти, відмовлятися
nomen, *īnis n* ім'я, назва
nominatim поіменно, на ймення
nomīno, *āvi, ātum, āre* називати
nondum ще не
nonne чому не; чи не так; хіба не; чи ж не
nonnisi тільки, лише
nonnullus, *a, um* деякий
nonnunquam інколи, нерідко, іноді
Norbānus, *i m* норбанець (*житель вольського міста Норби у Лаціумі на південний схід від Риму*)
Normannia, *ae f* Нормандія (*історична область у північній Франції, з X ст. — Норманське герцогство*)
norunt, **norant** = **novērunt**, **novērant** (*від nosco*)
nos ми
nosco, **novi**, **notum**, *ēre* пізнавати, знайомитися; вивчати, навчатися
nosmet ми (*підсилено до nos*)
noster, **tra**, **trum** наш, наша, наше

nostrātis, e наш, вітчизняний, тутешній
notabilis, e зафіксований, занотований; відчутний, примітний
notariātus, us *m* нотаріат; *писарство (*уряд писаря*)
notarius, ii *m* нотаріус; *писар
notifico, āvi, ātum, āre повідомляти, доводити до відома
notio, ōnis *f* смисл, значення
notitia, ae *f* ознайомленість, відання, уявлення; **ad notitiam** до відома
noto, āvi, ātum, āre намічати, позначати, нотувати
notus, a, um відомий; **notum facere** повідомляти, сповіщати
noverca, ae *f* мачуха
novitas, ātis *f* новина, новизна
Novogardia, ae *f* Новгород (*місто*)
novus, a, um новий
nox, noctis *f* ніч
ноха, ae *f* шкода, збиток; провина; кара
noxius, a, um шкідливий, злочинний
nubes, is *f* хмара
nubo, nupsi, nuptum, ēre виходити заміж
nucleus, i *m* ядро
nudo, āvi, ātum, āre оголювати, роздягати; **se nudare** роздягатися
nudus, a, um голий; грубий, неприкритий
nullatēnus ніяким чином, жодним способом
nullus, a, um ніякий
num чи
Numa Pompilius, ii Нума Помпілій (*другий римський правитель 715—672 pp. до н. е.*)
numen, inis *n* божество; воля бога; **divīno numīne** з волі божої

numēro, āre, ātum, āre лічити, рахувати; вважати
numerositas, ātis *f* велика кількість
numērus, i *m* число; кількість
Numitor, ōris Нумітор (*легендарний правитель Альба-Лонги, дід Ромула і Рема*)
nummus, i *m* дрібна монета, гріш
nunc тепер
nuncūpo, āvi, ātum, āre називати, поіменно перелічувати; проголошувати
nunquam ніколи
nuntia, ae *f* вісниця
nuntio, āvi, ātum, āre повідомляти, сповіщати
nuntius, ii *m* вісник, гонець, посол; нунцій (*церк.*); **nuntius terrae (terrestris)** *земський посол
nuper недавно; раніше, колись
nuptiae, ārum *f pl.* весілля
nurus, us *f* невістка
nusquam ніде, ніяк, ніяким чином
nuto, āvi, ātum, āre кивати, подавати знак
nutrio, īvi (ii), ītum, īre годувати
nutus, us *m* кивок, помах; **divīno nutu** з божої волі
nux, nucis *f* горіх
Nympha, ae німфа

O

ob (Acc.) через, у зв'язку з
obeo, ii, ītum, īre обходити, входити; гинути, помирати
obēro, āvi, ātum, āre блукати; помилятися
obfēro (offēro), tūli, lātum, ferre пред'являти, пропонувати; приносити жертву

obītus, us *m* кончина, смерть
objicio, jēci, jectum, ēre видавати; ставити, виставляти
obligatoria, ōrum, m *pl.* зобов'язання, повинність
obligo, āvi, ātum, āre зобов'язувати(ся); передавати в заставу
oblivio, ōnis *f* забуття
obliviscentia, ae *f* забуття, забування; нехтування
obliviscor, oblitus sum, oblivisci забувати
oblongus, a, um довгастиий, видовжений
obmitto, mīsi, missum, ēre відкидати, відхиляти; обминати
obnīxe наполегливо, не шкодуючи сил; усіма силами
obnoxius, a, um покірний, залежний від когось (*Dat.*); належний комусь
oboedientia, ae *f* слухняність, покора, підлеглисть
oboedio, īvi, ītum, īre підкорятися, підлягати
oborior, ortus sum, īri з'являтися;
lacrimae obortae сльози, що набігають на очі
obprobrium, ii *n* ганьба, безчестя
obpugnātor = oppugnātor
obruo, rui, rūtum, ēre завалювати, засипати, закидати
obscūro, āvi, ātum, āre затемнювати
obscūrum, i *n* морок, п'ятьма; невідомість
obscūrus, a, um темний; невідомий
obsecro, āvi, ātum, āre просити, благувати
obsēquens, ntis послужливий, слухняний
obsequium, ii *n* слухняність, залежність, підпорядкування; **parātus ad obsequia** готовий до послуг

obsēquor, secūtus sum, sēqui підкорятися
observandus, a, um гідний поваги, шанований
observantia, ae *f* повага, піетет; пильність, ретельність; дотримання, виконання
observo, āvi, ātum, āre (Acc.) спостерігати за; остерігатися; поважати, шанувати; дотримуватися
obses, īdis *m* заручник
obsideo, sessi, sessum, ēre брати в облогу, тримати в облозі
obsidio, ōnis *f* облога
obsigno = signo
obsonium, ii *n* їжа (*м'ясна чи рибна*); частування, учта
obstinātus, a, um впертий, затятий
obstipesco, stipui, —, ēre остовпіти, бути враженим
obsto, stīti, stātum, āre стояти перед; протистояти, протидіяти
obstupefacio, fēci, factum, ēre приголомшувати, вражати
obsum, obfui, obesse (Acc.) бути на перешкоді, шкодити; протидіяти
obtineo, tinui, tentum, ēre посідати, володіти; наділяти; отримувати
obtrunco, āvi, ātum, āre обезголовлювати, стинати голову
obventio, ōnis *f* напад; випадковий прибуток
obviam назустріч; **obviam stāre** ставати до послуг
obvius, a, um зустрічний
occasio, ōnis *f* випадок; нагода, привід; **occasiōne** з нагоди
occasus, us *m* захід (*сонця*)
occidens, ntis *m* захід (*сторона світу*)

occidentālis, **e** західний
occido, **cīdi**, **cīsum**, **ēre** убивати
occumbo, **cubui**, **cubitum**, **ēre** полягти, упасти; померти, загинути
occultatio, **ōnis** *f* приховування, затаювання
occulte таємно, скритно
occulto, **āvi**, **ātum**, **āre** приховувати, таїти
occultus, **a**, **um** таємний, прихований
occupatio, **ōnis** *f* домашнє (шкільнє) завдання
occūpo, **āvi**, **ātum**, **āre** захоплювати, оволодівати
occurro, **curri**, **cursum**, **ēre** бігти назустріч, зустрічатися; з'являтися; наштовхуватися
oceanus, **i** *m* океан
ocior, **ōris** швидкий, меткий
ocūlus, **i** *m* око
obvio, —, —, **āre** йти назустріч; запобігати, перешкоджати
odi, **odisse defect.** ненавидіти
odiōsus, **a**, **um** ненависний
odium, **ii** *n* ненависть
odor, **ōris** *m* запах, аромат
Odra, **ae** *f* Одра (Одер) (річка, що впадає у Щецінську затоку Балтійського моря)
offendo, **fendi**, **fensum**, **ēre** ударяти, штовхати; заподіювати шкоду
offensus, **a**, **um** недобррозичливий; роздратований; обурливий
offensus, **us** *m* огида, незадоволення, обурення
officiālis, **is** *m* служитель, офіціал
officīna, **ae** *f* майстерня; **officīna impressoria** друкарня
officio, **fēci**, **fectum**, **ēre** перегороджувати, ставати поперек дороги; заважати

officium, **ii** *n* обов'язок; уряд, посада; ***officium consulāre** міська рада
Olgerdus, **i** Ольгерд (великий князь литовський у 1345—1377 рр.)
oleum, **ii** *n* олія
olim колись; **olim Johannes** покійний Йоанн *i* под.
Olympia, **ōrum** *n* *pl.* Олімпійські ігри
Olympius, **a**, **um** олімпійський
Olympus, **i** *m* Олімп (гірський кряж на кордоні Македонії і Фессалії)
omen, **īnis** *n* божественний знак, провіщення, знамення
omitto, **mīsi**, **missum**, **ēre** випускати, відкидати; обходити; **omittēre iter** обминути шлях
omnimōdus, **a**, **um** найрізноманітніший, всілякий
omnīno цілком, повністю
omnipōtens, **ntis** всемогутній
omnis, **e** увесь, всякий
onager, **agri** *m* лось
onēro, **āvi**, **ātum**, **āre** обтяжувати; обмотувати, обкутувати
onus, **ēris** *n* вантаж, тягар; **pl.* **onēra**, **ērum** податки і повинності
onustus, **a**, **um** навантажений
opēra, **ae** *f* (опēра, **ērum** *n* *pl.*) праця, зусилля
opīfex, **īcis** *m* ремісник
opinio, **ōnis** *f* судження, думка
opīnor, **ātum** **sum**, **ārī** вважати, припускати, гадати, думати
oportet, **uit**, —, **ēre** *impers.* треба, слід
oportūne вчасно, доречно
oportunitas, **ātis** *f* вигідність, зручність; сприятливе положення; необхідність
oportūnus (**opportūnus**), **a**, **um** сприятливий, зручний, вигідний

oppēto, **ivi**, **itum**, **ēre** іти назустріч; **oppetēre mortem** іти на смерть, помирати
oppīdum, **i** *n* невелике місто; *містечко
opportūnus = **oportūnus**
oppositus, **a**, **um** протилежний; **ex opposito** навпроти
oppressor, **ōris** *m* кривдник, гвалтівник
opprīmo, **pressi**, **pressum**, **ēre** пригнічувати, підкоряти, придавлювати; гвалтувати
opprobrium, **ii** *n* ганьба, безчестя, наруга
oppugnātor, **ōris** *m* нападник, атакуєчий
oppugno, **āvi**, **ātum**, **āre** нападати, атакувати
ops, **opis** *f* сила, міць, влада; підтримка, допомога; *pl.* **opes**, **opum** майно, багатство
optīmas, **ātis** *m* (переважно *pl.* **optimātes**, **tum**) знать, аристократія, оптимати
optīme якнайкраще
optīmus, **a**, **um** щонайкращий
opto, **āvi**, **ātum**, **āre** прагнути, бажати
opulentus, **a**, **um** заможний, багатий, розкішний
opus, **opēris** *n* труд, справа; твір; потреба
oracūlum, **i** *n* пророцтво, оракул
oratio, **ōnis** *f* промова; молитва
orātor, **ōris** *m* оратор
orbātus, **a**, **um** позбавлений; осиротілий
orbis, **is** *m* круг, коло; **orbis terrārum** земля, світ
orbītas, **ātis** *f* втрата; сирітство
ordīno, **āvi**, **ātum**, **āre** упорядковувати, розподіляти, розташовувати в по-

рядку; призначати, давати розпорядження
ordior, **orsus** **sum**, **īri** починати
ordo, **īnis** *m* порядок, лад; стан, прошарок; чернечий орден; **ordo Praedicatōrum** домініканський орден; **ordo Minōrum** орден міноритів; **ordo Cisteriensium** орден цистеріанців
oretēnus усно, словесно
oriens, **ntis** *m* схід
orientālis, **e** східний
origo, **inīs** *f* походження, початок
orior, **ortus** **sum**, **orīri** виникати, починатися
ornamentum, **i** *n* прикраса
ornātus, **us** *m* одяг, прикраса
orno, **āvi**, **ātum**, **āre** прикрашати
oro, **āvi**, **ātum**, **āre** молити, благодати; молитися
orthodōxus, **a**, **um** правовірний
ortulānus = **hortulānus**
ortus, **us** *m* схід (сонця); початок, за-родження; **ab ortu flumīnis** від витоків ріки
os, **oris** *n* рот, уста
os, **ossis** *n* кістка
oscūlor, **ātus** **sum**, **ārī** цілувати
oscūlum, **i** *n* поцілунок
Oslanius Гольшанський (литовський князь)
ostendo, **ndi**, **ntum**, **ēre** показувати, відкривати; оголошувати
ostento, **āvi**, **ātum**, **āre** показувати, про-являти, хвалитися
ostīlis = **hostīlis**
ostium, **ii** *n* вхід; гирло, устя
Ostrogia, **ae** *f* Остріг (місто)
Ostrogīanus, **a**, **um** острозький
otium, **ii** *n* спокій, відпочинок; мир
ovicūla, **ae** *f* овечка, вівця

ovīle, is *n* овечий хлів, кошара
ovīnus, a, um овечий
ovo, —, ātum, āre радіти, торжествувати, триумфувати
Ovrucia, ae f Овруч (місто)
ovum, i *n* яйце

Р

rabūlum, i *n* харчі; фураж, корм
pacifice мирно, у мирі, у спокої
pacifico, āvi, ātum, āre примиряти, мирити, замиряти
pactum, i *n* угода, договір, пакт; **nullo pacto** ніяк, жодним способом
paedagōgus, i *m* керівник, учитель, педагог
paene майже
pagānus, i *m* язичник, поганин
paganismus, i *m* язичництво, поганство
pagensis, e належний пагу, який відноситься до пага
pagīna, ae f сторінка, аркуш
pagus, i *m* паг, район, округ
pala, ae f = palus, i *m*
palam явно, відкрито
palatinātus, us *m* *воєводство
palatīnus, i *m* палатин; *воєвода
palātum, i *n* піднебіння; уста
pallens, ntis блідий, збляклий
pallium, ii *n* верхній плащ, верхній одяг; *свитка
palma, ae f долоня, рука; пальмова гілка першості; першість
paludamentum, i *n* солдатський плащ
palus, i *m* (теж **palus, us** *m*) кіл, паля, стовп; ганебний стовп; **infigere palo** посадити на палю

palus, ūdis *f* болото
panis, is *m* хліб
Pannonia, ae f Паннонія (історична область між Дакією та Іллірією, заселена іллірійським племенем паннонців; з 8 р. н. е. — римська провінція, розташована переважно на території суч. Угорщини)
pannus, i *m* сувій (сукна, тканини)
papa, ae *m* папа (римський)
papyrus, i *m* папірус
par, paris рівний, однаковий; **pari vice** взаємно, однаково, нарівно
paradisus, i *m* рай
parco, pepercī, —, ěre (Dat.) берегти, жаліти; шадити; милувати
parens, ntis *m, f* батько; мати; **parentes, ium (um)** батьки
parco, parui, paritum, ěre підкорятися; бути, виявитися; **paret impers.** очевидно, ясно
paries, ětis *m* стіна
pario, pepĕri, partum, ěre народжувати, створювати
Paris, idis Паріс (син троянського правителя Пріама, викрадач Єлени, з чого почалася Троянська війна)
Parisii, ōrum *m* паризії (галльське плем'я, яке заселяло середню течію р. Сени у районі суч. м. Парижа)
paritas, ātis *f* рівність, однаковість
pariter нарівно, однаково
Parmenio, ōnis Парменіон (один із полководців Олександра Македонського)
paro, āvi, ātum, āre готувати, виготовляти
Parrhasius, ii Парразій (Паррасій) (із Ефеса, знаменитий грецький художник 2-ї пол. V ст. до н. е.)

parricidium, ii *n* батьковбивство
parrochia (parochia), ae f парафія, церковний приход
parochiālis, e парафіяльний, приходський; **parochiālis ecclesia** приходська (парафіяльна) церква
pars, partis *f* частина; сторона, бік; партія; сторона у суді; *pl.* **partes, ium** область, край
parsimonia, ae f ошадливість
particeps, cīpis *m* співучасник, причетна особа, причетний
participatio, ōnis *f* участь
participo, āvi, ātum, āre брати участь, залучати до участі
particulāris, e окремий, частковий
particulariter зокрема
partim частково
partitus, a, um відділений, окремий
partus, us *m* народження; роди, пологи
parum мало, трохи
parvulus, a, um невеликий, маленький
parvulus, i *m* маля, синочок
parvus, a, um малий
Pascha, atis *n* (Pascha, ae f) Пасха
pasco, pavi, pastum, ěre пасти
pascua, ae f пасовище, вигін
pascuus, a, um придатний для пасовища
passim по різних місцях, повсюди
pastor, ōris *m* пастух
patefacio, fĕci, factum, ěre відкривати; виявляти, обнародувати
pateo, tui, —, ěre бути відкритим; розлягатися, простягатися; відкриватися
pater, tris *m* батько
paternus, a, um батьківський, отчий

patibulum, i *n* шибениця; шийні колодки
patienter терпляче
patientia, ae f терпіння, терплячість
patior, passus sum, pati терпіти, мучитися; дозволяти
patria, ae f земля батьків; батьківщина
patriarcha, ae, m патріарх (церк.)
patricidium, ii *n* батьковбивство
patricius, ii *m* патрицій
patrimonium, ii *n* спадкове майно, спадщина
patrius, a, um рідний, отчий
patro, āvi, ātum, āre виконувати, завершувати
patrocinium, ii *n* покровительство, заступництво; патронат
patrōnus, i *m* покровитель, патрон
paucus, a, um нечисленний
paulatim помалу, потроху
paulisper невдовзі, за хвилину
paulo трохи; **paulo post** трохи згодом, через деякий час
pauper, ěris бідний
pauperculus, i *m* бідняк; убога людина
paupertas (pauperitas), ātis *f* бідність
paveo, pavi, —, ěre дуже лякатися, бути дуже лякливим
pavidus, a, um переляканий
pavimentum, i *n* мозаїчна підлога
pavio, pavi, —, ěre тремтіти від страху
pavor, ōris *m* жах, переляк
paх, pacis *f* мир
peccatum, i *n* гріх, провина
pecco, āvi, ātum, āre грішити; помилятися
pectus, ōris *n* груди
peculiāris, e особливий, відмінний, окремий
pecunia, ae f гроші

pecus (peccus), ōris *n* дрібна худоба
Peleus, ēi Пелей (*правитель мірмідонян у Фтії, батько одного з головних героїв Троянської війни Ахілла*)
pellis, is *f* шкура; хутро
pello, pepūli, pulsum, ēre бити, штовхати; виганяти
penātes, ium *m pl.* боги-охоронці, пенати
pendo, rependi, pensum, ēre платити; зважувати, обдумувати
pene майже
penes (Acc.) збоку, біля, при
penētro, avi, atum, are проникати, вступати, вторгатися
penītus всередині, глибоко; цілком, повністю
penna, ae *f* перо
penuria, ae *f* нестатки, бідність
per (Acc.) через, по, на протязі
peraeque так само, цілком однаково
perago, ēgi, actum, ēre здійснити, вчинити
percello, cūli, culsum, ēre вразити, знищити
percipio, cēpi, ceptum, ēre отримувати
percussor, ōris *m* той, хто вдарив; напасник, убивця
perenno, avi, atum, are довго зберігатися
Piecinīgi, ōrum *m* печеніги
Pilavensis, e пилявецький (*пов'язаний з битвою під Пилявцями 1648 р.*)
pinguis, e товстий, м'ясистий; врожайний, родючий
piper, ēris *n* перець
percontor, atus sum, āri розпитувати, дізнаватися
percutio, cussi, cussum, ēre бити, пробивати, проколювати; ранили; з силою вдаряти

perdo, didi, dītum, ēre втрачати; губити; гинути
perdūco, dūxi, ductum, ēre приводити; схилити до
peregrinatio, ōnis *f* мандрівка, подорож
peregrīnor, atus sum, āri мандрувати
peregrīnus, i *m* мандрівник, чужинець
peremptorius, a, um вирішальний, остаточний
perennis, e вічний, сталий
pereo, ii, itum, ire гинути
perfecte досконало
perfectus, a, um досконалий
perfēro, tūli, lātum, ferre приносити; зносити, терпіти; передавати, повідомляти
perficio, fēcī, fectum, ēre завершувати; ретельно виконувати; робити досконало
perfidium, ii *n* віроломство, зрада
perfidus, a, um віроломний, зрадливий
perfringo, frēgi, fractum, ēre розламувати, руйнувати
perfugium, ii *n* втеча; схованка, притулок
perfundo, fūdi, fūsum, ēre обливати, заливати
pergo, perrexi, perrectum, ēre простувати, йти далі; продовжувати
Periander dri (Periandrus), Періандр (*бл. 627—585 рр. до н. е.; тиран Корінфу, законодавець і реформатор, один із "семи мудреців" стародавньої Греції*)
periclitatio, ōnis *f* випробування, небезпека
periclitōr, atus sum, āri зазнавати небезпеки, ризикувати

periculōsus, a, um небезпечний
pericūlum, i *n* небезпека
perillustris, e підсилено до **illustris**
perinde точнісінько як, відповідно до
periōdus, i *f* завершення, закінчення; період
perītus, a, um досвідчений
perjurium, ii *n* клятвopорушення, віроломство
perjūrus, a, um клятвopорушний, віроломний
perlābor, lapsus sum, lābi проходити, пробігати, тікати
perlucrum, i *n* нажива
perluo, lui, lūtum, ēre відмивати; *pass.* **perlui** купатися
perlustro, avi, atum, are оглядати, уважно проглядати
permaneo, mansi, mansum, ēre залишатися, перебувати
permeo = meo
permissus, us *m* дозвіл
permitto, misi, missum, ēre дозволяти; сприяти
permultus, a, um дуже численний
perniciōsus, a, um небезпечний, згубний
perpello, pūli, pulsum, ēre переконувати, збуджувати, схилити
perpetior, pessus sum, pētī твердо переносити, стійко терпіти
perpetuo (perpetue) безперервно, постійно; завжди, навіки
perpetuus, a, um безперервний, постійний; **in perpetuum** навіки, назавжди
perquam надзвичайно, дуже
perquīro, quisivi, quisītum, ēre ретельно розшукувати, довідуватися
Persa, ae *m* перс

perscribo, scripsi, scriptum, ēre ґрунтовно описувати, викладати на письмі
persecutio, ōnis *f* переслідування
persēquor, secūtus sum, persēqui переслідувати
perseveranter твердо, неухильно
Persicus, a, um перський, персидський
Persis, īdis *f* Персида (*історична область біля Перської затоки*)
persisto, stīti, —, ēre перебувати, залишатися, уперто триматися
persolvo, solvi, solūtum, ēre сплачувати, виплачувати
persōna, ae *f* особа
perspicax, ācis проникливий, прозорливий
perspicio, spēxi, spectrum, ēre придивлятися, уважно розглядати, приглядатися
perspicuus, a, um прозорий; очевидний
persto, stīti, statum, are твердо стояти
perstringo, strinxi, strictum, ēre вражати; охоплювати, оволодівати
persuadeo, suāsi, suāsum, ēre переконувати, вмовляти
pertaedet, pertaesum est, ēre *impers.* нудно, гидко
perterrītus, a, um переляканий
pertimesco, timui, —, ēre лякатися
pertinacia, ae *f* упертість, затятість, непримиренність
pertīnax, ācis наполегливий, непримиренний, упертий
pertinentia, ium *n pl.* приналежне; прилеглості
pertineo, tinui, —, ēre належати; тягнутися, простягатися; сягати, поширюватися на

perturbatio, ōnis *f* хвилювання, замішання
parturbo, āvi, ātum, āre хвилювати
pervenio, vēni, ventum, īre приходити, доходити, прибувати
perverse (perversum) перекручено; хибно, невірно
perversus, a, um перевернутий; перекручений, хибний
pervetustus, a, um дуже старовинний
pes, pedis *m* нога, стопа
pestifer, ēra, ērum згубний
pestilentia (pestilencia), ae *f* пошесть; чума
pestis, is *f* пошесть, чума; загибель, згуба
petitio, ōnis *f* прохання, петиція
peto, īvi, ītum, ēre прагнути, домагатися, просити
petulantia, ae *f* свавільність, зухвалість
phalanx, lāngis *f* 1) фаланга; 2) воїни, військо
phalēra, ae *f* (переважно *pl.*) нагрудні металеві знаки, металеві прикраси
pharetra, ae *f* сагайдак
Pharnaces, is Фарнак (*правитель Боспорського царства 63—47 рр. до н. е.; переможений Цезарем*)
Phasis, is (īdis) *m* Фасида (*річка у Колхиді; суч. Ріоні*)
Phidias, ae Фідій (*славний грецький скульптор*)
Philippus, i Філіпп (*правитель Македонії 359—336 рр. до н. е., батько Олександра Македонського*)
philosophia, ae *f* філософія
phitonissa, ae *f* чарівниця, відьма
phitonīcus, a, um ворожбитський, чаклунський

Phoenīces, um *m pl.* пунійці, карфагенці
piacularia, ium *n pl.* покутні жертви, очисні жертви
pictor, ōris *m* художник
pictūra, ae *f* малювання, живопис
piger, gra, grum ледачий, бездіяльний
pignōro, āvi, ātum, āre *децькувати (*забирати майно у рахунок виплати боргу або накладати на нього судовий арешт*)
pignus, ōris *n* запорука, гарантія; зарука
pigritia, ae *f* лінощі
pingo, nxi, nctum, ēre малювати, змальовувати, зображати
pirāta, ae *m* пірат
piscātor, ōris *m* рибалка
piscīna, ae *f**саджавка (*штучна водойма для риби*)
piscis, is *m* риба
piscor, ātus sum, āri ловити рибу, рибалити
piscōsus, a, um рибний, щедрий на рибу
Pisistrātus, i Пісістрат (*тиран Афин 560—527 рр. до н. е.*)
pistor, ōris *m* пекар
pius, a, um благочестивий, побожний;
piae memoriae блаженної пам'яті (*про покійного*)
placātus, a, um ласкавий, приємний
placeo, cui, cītum, ēre подобатися, умилювати; **placet, placuit** *impers.* хочеться, бажано; здається, існує думка
placīde спокійно, злагоджено
placītum, i *n* приємність, задоволення; розвага; **ad placītum** на уподобання, на розсуд

plaga, ae *f* удар
planctus, us *m* ридання, оплакування
plane цілком
planto, āvi, ātum, āre саджати, глибоко закопувати
platea, ae *f* вулиця
Plato, ōnis Платон (*427—347 рр. до н. е.; славний грецький філософ, засновник Академічної філософської школи*)
plaudo, plausi, plausum, ēre плескати, аплодувати; схвалювати
plaustrum, i *n* віз, візок
plebējus, a, um престоноардний, незнатного походження, плебейський
plebs, plebis *f* простолюд, плебс
plebēus, i *m* людина незнатного походження, плебей
plecto, —, —, ēre карати; ганити, засуджувати
plene повно, уповні, цілком
plenus, a, um повний, наповнений; **pleno ore** вголос, голосно; **plena aetas** повноліття
plerīque, pleraeque, plerāque більшість
plerumque переважно
Plescovia, ae *f* Псков (*місто*)
plumbeus, a, um свинцевий
plumbum, i *n* свинець; **plumbum album** олово
plurīmum, i *n* дуже багато, понад усе
plurīmus, a, um дуже великий; *n* більшість; дуже багато
plus більше
Pluto, ōnis Плутон (*бог підземного царства*)
pluvium, ii *n* злива
posūlum, i *n* чаша, чарка
podāgra, ae *f* подагра
Podolia, ae *f* Поділля (*історична область*

України, що займала басейн Південного Бугу і лівобережжя Дністра)
Podoliensis, e подільський, пов'язаний з Поділлям
poena, ae *f* кара, покарання; штраф
poenitentia, ae *f* розкаяння, каяття
poeniteo, tui, —, ēre розкаюватися, жалкувати, шкодувати
Poenus, i *m* пунієць, карфагенець
poēsis, is *f* (*Acc. -in*) поезія
poēta, ae *m* поет
poliandrum, i *n* = **cimiterium**
polio, īvi, ītum, īre полірувати, шліфувати
pollens, ntis могутній, сильний
pollex, īcis *m* великий палець; дюйм
polliceor, licītus sum, licēri обіцяти
pollicitatio, ōnis *f* обіцянка
polluo, ui, ūtum, ēre оскверняти
Polōni, ōrum *m* поляни; *пізн.* поляки
Polonia, ae *f* Польща
Polonicālis, e (Polonīcus, a, um) польський
Polus, i *m* Полярна зірка; небо
pomarium, ii *n* фруктовий сад
pompa, ae *f* церемонія, урочиста процесія
pondus, ēris *n* вага; вантаж
pono, posui, poītum, ēre класти, ставити; визначати, розміщати
pons, pontis *m* міст
Pontuus, a, um понтійський (*пов'язаний з узбережжям Чорного моря*); **Pontīcum mare** Чорне море
pontīfex, īcis *m* жрець; **pontifex maximus** верховний жрець; **summus pontīfex (pontīfex Romānus)** папа римський
pontificius, a, um єпископський, належний до сану єпископа

Pontus, i m Понт, Чорне море; узбережжя Чорного моря; римська провінція (у Малій Азії між Вірменією і Віфінією)
populāris, is m, f співвітчизник; співучасник, спільник
popūlor, ātus sum, āri спустошити, розоряти; позбавляти
populōsus, a, um багатолюдний, густонаселений
popūlus, i m народ
porca, ae f свиня
porcellus, i m порося
porrigo, rēxi, rectum, ēre простягати
porro далі, в свою чергу, зі свого боку
Porsenna (Porsēna), ae Порсена (*правитель етруського міста Клузія, союзник вигнаних на поч. VI ст. до н. е. із Риму предствників етруської династії Тарквінів*)
porta, ae f ворота, брама
portendo, tendi, tentum, ēre провіщати, пророчити
porticus, us f колонада; крита галерея, портик
portio, ōnis f частка, частина, порція
porto, āvi, ātum, āre носити, возити; передавати; підносити
portus, us m порт
posco, poposci, —, ēre вимагати, просити
possessio, ōnis f власність, володіння
possessionātus, a, um *осілий (який володіє нерухомим майном у даній місцевості)
possideo, sēdi, sessum, ēre володіти, посідати
possum, potui, posse могли
post (Acc.) після
post (postea) пізніше, згодом

posterior, ius пізніший, наступний; останній
posteritas, ātis f майбутнє, майбуття
postērus, a, um наступний; *pl.* **postēri, ōrum** нащадки; **in postērum** на майбутнє
posthabeo, ui, itum, ēre ставити нижче, цінувати менше
postmōdum (postmōdo) потім, згодом, надалі
postquam після того як
postrēmo нарешті, врешті-решт
postridie наступного дня
postulātum, i n вимога
postūlo, āvi, ātum, āre вимагати, наполегливо просити
potātor, ōris m п'яниця
potens, ntis могутній, владний, який має право (*владу*)
potentia, ae f могутність, сила, влада
potestas, ātis f влада, могутність
potestatīvus, a, um наділений владою; **jure potestatīvo** за правом влади
potior, potītus sum, īri володіти; заволодіти, захопити
potis, e могутній
potissimum найдужче, перш за все
potisso, āre = potō, āre
potius швидше, краще
potō, āvi, ātum, āre пити; напиватися, пиячити; захмеліти
Potocius, ii Потоцький (тут: *Миколай П., коронний гетьман*)
potus, us m напій, питво
prae (Abl., інколи Acc.) попереду, на чолі; у зв'язку, через, з причини
praecacūtus, a, um загострений, дуже гострий
praebeo, bui, bītum, ēre простягати,

подавати; дозволяти; допомагати; **se praebēre** виявлятися
praecaveo, cāvi, cautum, ēre остерігатися, запобігати
praecēdo, cessi, cessum, ēre іти попереду, випереджати
praeceps, cipītis стрімкий, швидкий, нестримний; необдуманий, необачний
praceptor, ōris m наставник, учитель
praceptum, i n настанова, правило; розпорядження, наказ
praecingo, nxi, nctum, ēre оперізувати, опоясувати
praecipio, cēpi, ceptum, ēre попереджати, передбачати; наказувати, видавати розпорядження
praecipue (praecipuum) переважно, в першу чергу, особливо
praecipuus, a, um основний, головний
praecīlare знаменито, чудово
praecīlarus, a, um сяючий, чудовий, прекрасний; знаменитий
praeco, ōnis m глашатай; *возний (*судовий виконавець*)
praecordia, ōrum n pl. наміри, бажання
praecurro, curri, cursum, ēre обганяти, випереджати
praecustodio, īvi, itum, īre застерігати, наперед остерігати
praeda, ae f здобич
praedecessor, ōris m попередник
praedestinātus, a, um провіщений, проречений, передбачений
praedicatio, ōnis f провіщення; об'ява; проповідь
praedicātor, ōris m проповідник; **ordo Praedicātorum** орден проповідників (*домініканський чернечий орден*)

praedīco, āvi, ātum, āre проголошувати, заявляти, проповідувати
praedīco, dixi, dictum, ēre говорити наперед, заздалегідь попереджати
praedictus, a, um вищезгаданий
praedium, ii n маєток, землеволодіння; *фільварок
praedo, ōnis m розбійник, грабіжник
praedor, ātus sum, āri грабувати, чинити розбій
praefatio, ōnis f передмова
praefātus, a, um вищезгаданий, вищезазваний
praefectura, ae f керування, префектура
praefectus, i n префект, голова; *заступник ректора (*префект*)
praefēro, tūli, lātum, ferre виставляти наперед, віддавати перевагу; показувати як приклад; виявляти; **ut praefertur** як уже було сказано
praeficio, fēcī, fectum, ēre ставити на чолі
praejudicium, ii n попередній присуд (*юрид.*); привід, прецедент
praelātus, i m прелат (*церковний ієрарх*)
praeliātor (proelior), ōris m воїн
praelūdo, si, —, ēre готувати, підготувати
praelustris, e найясніший, осяйний
praemīnor, ātus sum, āri дуже загрозувати, наперед погрожувати
praemissus, a, um вищезгаданий, попередньо названий
praemitto, mīsi, missum, ēre передувати, попереджати
praemium, ii n нагорода
praenītīdus, a, um надзвичайно вишуканий

praenominātus, a, um вищеназваний
praenotātus, a, um вищеназваний, вищезазначений
praeparo, āvi, ātum, āre готувати, споряджати, оснащувати
praepollens, entis дуже могутній, дуже потужний
praerōno, posui, sītum, ēre виставляти наперед, ставити вище; надавати перевагу
praeposītus, i m намісник
praerōgo, āvi, ātum, āre запрошувати
praerogativa, ae f прерогатива (*першості*), особливе право
praeruptus, a, um стрімкий, крутий, прямовисний
praesagium, ii n знамення, віщування, пророцтво
praesāgus, a, um віщий
praesanctifico, āvi, ātum, āre наперед освячувати
praescriptus, a, um вищезазначений, вищевказаний
praesens, ntis теперішній, нинішній; присутній; **ad praesens** дотепер; **praesentibus (praesente)** у присутності
praesentaliter (praesentialiter) особисто
praesentia, ae f присутність
praesento, āvi, ātum, āre представляти, пред'являти
praesertim особливо
praesideo, sēdi, sessum, ēre головувати, очолювати
praesidium, ii n охорона, варта
praestans, ntis видатний, особливий, надзвичайний
praesto, stīti, stītum, āre (Dat.) виявляти; зберігати, дотримуватися; виділятися, очолювати; перевершувати;
praestat impers. краще

praestōlor, ātus sum, āri бути напоготові; чекати, очікувати
praesum, praefui, praesesse (Dat.) бути попереду, очолювати
praesūmo, sumpsi, sumptum, ēre наважуватися; зарозуміло чинити; передбачати, наперед уявляти, передчувати
praesumptiōsus, a, um самовпевнений, впертий
praesumptor, ōris m зухвалець, порушник
praetactus, a, um вищесхвалений
praetendo, tendi, tentum, ēre виправдовуватися, приводити на доказ
praetensio, ōnis f виправдання, посилення (*на щось*)
praeter (Acc.) крім
praeterea крім того
praetereo, ii, itum, ire проминати, іти повз, обминати
praeteritus, a, um минулий
praeternitto, mīsi, missum, ēre пропускати, залишати без уваги, не згадувати, оминати
praeterquam крім, за винятком
praetervēhor, vectus sum, vēhi проходити повз
praetextus, us m привід, претекст; **sub praetextu** під приводом
praetor, ōris m претор, намісник
praetorium, ii n магістрат; місце суду
praevaleo, valui, —, ēre бути сильнішим, мати перевагу, переважати
praevideo, vīdi, vīsum, ēre передбачати, бачити заздалегідь, бачити наперед
prandeo, prandi, pransum, ēre снідати
prandium, ii n сніданок
pratium, i n луг, лука

pravus, a, um кривий, неправильний, зіпсований; **homo pravus** негідник
precarium, ii n землеволодіння (*на умовах тимчасового користування землею з виконанням повинностей або служб на користь власника*)
precatio, ōnis f молитва, прохання
precipio, cēpi, ceptum, ēre повчати
premo, pressi, pressum, ēre давити, топтати; утискати
presbyter, ēri m пресвітер
pretiōse пишно, дорого
pretiōsus, a, um цінний, дорогий, пишаний
pretium, ii n вартість, ціна; платня; відплата
prex, precis f (nerev. pl. preces, um) прохання, моління
Priamus, i Пріам (*останній правитель Трої, убитий при її захопленні греками під час Троянської війни*)
pridem раніше
pridie напередодні
primarius, a, um один з перших; видатний; один з найбільш знатних
primas, ātis m один із перших, впливовий, значний; примас (*глава Польської Церкви*); *pl. primātes, tum* впливова знать
primo спочатку, спершу
primogenītus, a, um першородний
primordium, ii n початок, зародження, виникнення
primōris, e перший; **primōres, ium pl.** знать
primum спершу, спочатку
primus, a, um перший
princeps, īpis m вождь, глава, правитель; принцепс (*у Римі*); *князь
principālis, e головний

principaliter особливо, переважно, в основному
principātus, us m влада, першість; принципат
principium, ii n початок
prior, prius попередній, раніший; **prius** спочатку, раніше
priscus, a, um старовинний, прадавній
pristīnus, a, um попередній, давній, колишній
priusquam перш ніж, раніш ніж
privatio, ōnis f позбавлення; **sub privatione** під загрозою позбавлення
privātus, a, um приватний
privilegium, ii n пільга, привілей
privo, āvi, ātum, āre (Abl.) позбавляти
pro (Abl.) для, замість, у якості
proavus, i m прадід, предок
probītas, ātis f чесність, порядність, скромність
problēma, atis n завдання; проблема
probo, āvi, ātum, āre схвалювати
probus, a, um чесний
procancellarius, ii m *підканцлер (*намісник канцлера*)
procēdo, cessi, cessum, ēre просуватися вперед; урочисто шестувати; походити від
proces, ēris (переважно pl. procēres, ērum) найвища знать, магнати
processio, ōnis f рух вперед, просування; процесія; хресний хід; сходження (Св. Духу)
processus, us m виступ; натиск, хід, простування; процес
proclamatio, ōnis f розголошення, об'ява; проголошення
proclāmo, āvi, ātum, āre проголошувати; оголошувати (*вголос*)
proconsul, ūlis m *бурмістр

procul далі, далеко; **haud procul** недалеко
procuratio, ōnis f опіка; гостинність (обов'язок васала забезпечувати пошт сюзерена помешканням і харчами під час роз'їздів по феодах)
procūro, āvi, ātum, āre (Acc.) дбати (про щось); керувати, завідувати
prodeo, ii, itum, ire виходити, з'являтися, виявлятися, виступати
prodīgus, a, um сильний, щедрий, багатий
prodigium, ii n чудо, знамення
proditor, ōris m зрадник
prodo, didi, ditum, ere передавати, видавати; зраджувати
proelium, ii n битва
profānus, a, um непосвячений, неознайомлений; нечестивий, язичницький
profectio, ōnis f відхід, від'їзд
profecto напевно, дійсно, звичайно, насправді
profectus, us m успіх, процвітання, діловитість
profēro, tūli, lātum, ferre виносити; пред'являти; оголошувати, публікувати
professio, ōnis f проголошення; визнання (*viri*)
professor, ōris m той, хто визнає; професор, учитель
proficio, feci, fectum, ere просуватися вперед; діяти; досягати, добиватися
proficisco, fectus sum, ficisci відправлятися, від'їжджати
profiteor, fessus sum, eri відкрито заявляти, проголошувати
proflīgo, āvi, ātum, āre пригнічувати; розбити, повалити

profluo, flūxi, fluctum, ere струменіти, плинути, витікати
profodio, fōdi, fōssum, ere проколювати, пронизувати
profugio, fūgi, fugitum, ere утікати
profūgus, i m утікач
profunditas, atis f глибина, глибочінь
profundo, fūdi, fūsum, ere проливати
profundum, i n безодня
progenies, ei f покоління, рід
progenitor, ōris n предок, попередник
progigno, genui, genitum, ere породжувати, народжувати
prognātus, i m нащадок
progredior, gressus sum, grēdi виступати, йти вперед
progressus, us m просування; успіх, прогрес
prohibeo, bui, bitum, ere стримувати, відбивати напад; забороняти
proinde тому, внаслідок цього, таким чином
projicio, jēci, jectum, ere кидати, жбурляти; **se projicere** кидатися
prolabor, lapsus sum, labi посковзнутися, упасти
prolātus, a, um = profēro
proles, is f нащадок; потомство; дитя
proletarius, ii m пролетарій (римський громадянин, який не володів жодним майном і не підлягав оподаткуванню, однак зберігав повну правоздатність)
prolixus, a, um довгий, розлогий, широкий
prolocutor, ōris m захисник
promeritus, a, um = meritus
Promētheus, ei Прометей (міфічний титан, який викрав у богів з Олімпу вогонь і передав його людям)

promineo, minui, —, ere видаватися, виступати
promiscue разом, спільно
promissio, ōnis f обіцянка, зобов'язання
promitto, misi, missum, ere обіцяти; відпускати; відрощувати
promontorium, i n пагорб
promotio, ōnis f підвищення (у посаді, титулі тощо), промоція
promoveo, movi, motum, ere рухати вперед; розвивати, сприяти успіху, зміцнювати; підвищувати (у посаді, титулі тощо)
promptus, a, um явний, очевидний, готовий, налаштований, вишикуваний
promulgo, āvi, ātum, āre обнародувати
pronuntio, āvi, ātum, āre оголошувати, проголошувати
propāgo, āvi, ātum, āre розширювати, збільшувати
prope близько, поруч, поблизу
prope (Acc.) поруч із, поблизу
propensus, a, um схильний, який має нахил
propēro, āvi, ātum, āre поспішати, прискорювати
prophetizo (prophetiso), —, —, āre пророкувати
propīno, āvi, ātum, āre подавати для пиття, готувати (*napoi*); пити за здоров'я
propinquitās, ātis f близькість, наближення
propinquus, a, um близький, наближений
propinquus, i m родич
propitius, a, um прихильний, милостивий, доброзичливий

propōno, ui, sītum, ere виставляти; пропонувати; задумувати; оголошувати
propositum, i n задум, намір
propria, ae f (proprium, ii n) власність; право власності
propriarius, ii m власник; **jus proprietarium** право власності
proprietas, ātis f власність; **cum omni (pleno) jure et proprietate** з правом повної власності
proprius ближче
proprius, a, um властивий; власний
propter (Acc.) через, у зв'язку з, внаслідок
propterea внаслідок цього, з цієї причини
propugnator, ōris m захисник, борець
propulso, āvi, ātum, āre відбивати
prorsus цілком, безумовно
proruo, rui, rūtum, ere розбивати, знищувати
prorumpo, rūpi, ruptum, ere кидатися; впадати; доходити до
prosapia, ae f покоління, рід
prosecutio, ōnis f продовження; супровід
prosēquor, secūtus sum, sēqui супроводжувати; виявляти; обдаровувати
prosperitas, ātis f процвітання
prospērus, a, um сприятливий, успішний, щасливий
prospicio, spēxi, ctum, ere стояти на варті; турбуватися, дбати
prosterno, strāvi, strātum, ere плюндрувати, винищувати
prosum, profui, prodesse (Dat.) бути корисним, допомагати
protēgo, tēxi, tectum, ere захищати, підтримувати

protervus, a um нахабний, безжалісний, зухвалий
protestor, ātus sum, āri урочисто заявляти; підтверджувати; свідчити
prothymia, ae f відданість, ревність, щирість
protrūdo, trūsi, trūsum, ěre виштовхувати, вибивати
protunc тоді, на той час
prout залежно від; згідно з тим як
proventus, us m податок
proverbium, ii n прислів'я
provideo, vīdi, vīsum, ěre передбачати, наперед турбуватися
provīdus, a, um передбачливий, розсудливий; *обачний (*сталий epīmet на означення возного*)
provincia, ae f провінція
provinciālis, is m провінціал (*церк.*)
provīsor, ōris m *провізор (*наглядач школи чи братства*)
provocatio, ōnis f апеляція, оскарження
provōco, āvi, ātum, āre кидати виклик; заперечувати, оскаржувати; апелювати
proxīme близько; недавно, тільки що
proxīmus, a, um найближчий; *pl. proxīmi, ōrum* ближні, родичі
prudens, ntis розсудливий, мудрий
prudentia, ae f розсудливість, мудрість
Prussia, ae f Пруссія (*протягом XVI—XVII ст. — герцогство, яке виникло на частині земель, захоплених Тевтонським орденом у балтського племені пруссів*)
psittacus, i m папуга
publicatio, ōnis f розголошення; публічна об'ява
publice публічно

publico, āvi, ātum, āre публічно оголошувати, публікувати
Publicōla, ae (Publius Valerius P.) Публій Валерій Публікола (*римський консул 509 р. до н. е.; взяв діяльну участь у вигнанні Тарквініїв*)
publicus, a, um громадський, публічний
pudeo, dui, dītum, ěre соромитися
pucliticia, ae f соромливість, скромність, цнотливість
puclitus, a, um соромливий, скромний, цнотливий
pudor, ōris m сором, соромливість
puella, ae f дівчинка, дівчина
puer, ěri m хлопець, дитина
puerīlis, e дитячий, хлоп'ячий
pugio, ōnis m кинджал
pugna, ae f битва, поєдинок; змагання
pugnītivus, a, um погрозливий
pugno, āvi, ātum, āre битися, змагатися
pulcher, chra, chrum красивий, вродливий
pulchritūdo, īnis f краса, врода
pullūlo, āvi, ātum, āre виростати, множитися, роїтися
pullus, i m дитинча, маля (*про тварин*)
pulsatio, ōnis f ударяння, стукання
pulsus, a, um = pello
pulvis, ěris n прах; пил, порошок
pungo, pupūgi, punctum, ěre класти; хвилювати, непокоїти
punio, īvi, ītum, īre карати
punītus, a, um покараний
purgatorium, i n чистилище
purpūra, ae f багрянця, багрянний одяг (*знак імператорського чи королівського достоїнства*)

purpureus, a, um пурпурний, багрянний
purus, a, um чистий, гладенький
pusillus, i m пуп'янок; крихітка, малюк
puta як-от, наприклад
puto, āvi, ātum, āre вважати
putresco, trui, —, ěre зотлівати, гнити
Pyrenaci, ōrum m Піренеї (*Піренейські гори*)
Pyrrhus, i Пірр (*загинув 272 р. до н. е.; правитель Епіру, держави на заході Балканського півострова, завойованої Римом у 168 р. до н. е.*)
Pythicus, a, um піфійський (*тобто дельфійський, належний до храму Аполлона у Дельфах*)

Q

qua там, де; куди
quacumque куди б не, де б не; коли б не; яким би чином не
Quadragesīma, ae f Великий Піст
quadragesimālis, e сорокаденний (*нов'язаний з Великим Постом*)
quadrans, ntis m чверть
quadripartior, ītus sum, īri четвертувати
quaero, sīvi (sii), sītum, ěre шукати, питати; досліджувати
quaestio, ōnis f слідство, розслідування
qualiscumque, quaecumque який завгодно, будь-який
qualiter як, яким чином
qualitercunque (qualitercumque) як би не, будь-яким способом
quamdiu як довго
quamplures, ium m, f багато хто, якнайбільша кількість
quamquam хоч, хоча
quamvis хоч, хоча; скільки б не
quando коли
quandocumque усякий раз, коли
quandoquidem оскільки, так як
quantitas, ātis f величина
quanto (quantum) наскільки, оскільки
quantus, a, um який великий
quare чому
quasi немов би
quatīnus (quatēnus) до того часу як, оскільки, тоді як
quemadmōdum так само, точно так
quercīnus, a, um дубовий
quercus, us f дуб
querella (querēla), ae f скарга; судова скарга, позов
querulatio, ōnis f жалібний стогін, жалісна скарга
questor, ōris m квестор; судовий урядник
quia тому що, оскільки
qui, quae, quod який, яка, яке
quicquam = quisquam
quicumque, quaecumque, quodcumque всякий, хто; хто б не, який би не, будь-який
quid що
quidam, quaedam, quoddam якийсь
quidem ж, же; зі свого боку; при цьому
quies, ētis f спокій
quiēte спокійно
quiētus, a, um спокійний, тихий; нічний
quilibet, quaelibet, quodlibet (quidlibet) кожний, всякий, будь-який, який завгодно

quin щоб не; **non dubito, quin** я не сумніваюся, що
quin чому ж не; а навіть і
quīnam, quaenam, quodnam який же, котрий же; **quonam modo** яким же чином
quippe оскільки; звичайно, без сумніву
quique, quaeque, quodque кожний
quis хто
quispiam, quaepiam, quodpiam (quidpiam) який-небудь (хто-небудь)
quisquam, quidquam хто-небудь, що-небудь
quisque, quidque кожний, всякий
quisquid, quidquid будь-хто, будь-що
quivis, quaevis, quodvis (quidvis) який завгодно, будь-який, усякий
quo куди, де; до такої міри; завдяки чому
quoad доти, доки
quocirca ось тому, внаслідок цього
quod тому що; *див. також qui, quae, quod*
quomodo як, яким чином
quomodo libet яким би не, яким би чином не
quondam колись
quoniam так як, тому що, оскільки
quoque також
quot скільки; **quot ... tot** скільки ... стільки
quotannis щорічно, щороку
quotidiānus, a, um щоденний
quotidiēque щоденно
quotiens скільки разів
quousque до яких пір, доки
quovismodo будь-яким чином, як би не було

R

rabies, eī f сказ; шаленство
racēmus, i m виноградне гроно, виноград
radians, ntis блискучий, сяючий
radicītus з коренем, цілковито, повністю
radix, icis f корінь, основа
rancor, oris m злопам'ятність, зловмисність, зловорожість
rapīna, ae f розбій, грабунок
rapio, pui, ptum, ēre хапати; красти, викрадати
raptus, us m викрадення, захоплення
raro рідко
rarus, a, um рідкісний
ratifico, avi, atum, are підтверджувати, відновлювати, ратифікувати
ratio, onis f рахунок, перелік; розум, доцільність, розумність; суть, причина; погляд, точка зору; спосіб
rationabilis, e помірний, у розумних межах; справедливий, слухний
rationabiliter згідно з правилами, належним чином, справедливо, з повною підставою
ratiōne (Gen.) згідно з, відповідно до
ratiocīnor, atus sum, ari вираховувати, розмірковувати
ratus, a, um обдуманий, розрахований, вирішений; незмінний, непорушний; затверджений, схвалений
Rea Silvia, ae Рея Сільвія (*мати Ромула і Рема — легендарних засновників Рима*)
rebellio, onis f бунт, повстання
rebellis, is m бунтівник, повстанець
rebello, avi, atum, are бунтувати, повставати, чинити опір

Словник

recēdo, cessi, cessum, ēre відходити; розходитися
recens, ntis свіжий, останній, який тільки що стався; молодечий, юний
recenseo, sui, censum, ēre описувати, оцінювати, обдумувати
receptio, onis f прийняття, прийом; використання
recessus, us m відхід
recipio, cēpi, ceptum, ēre приймати, брати, забирати; одержувати
recito, avi, atum, are декламувати
reclinatio, onis f *вихід (*селянина від власника*)
reclūdo, si, sum, ēre замикати; відчиняти, відмикати
recognitio, onis f визнання, зізнання; заява
recognosco, gnōvi, gnītum, ēre пізнавати, розпізнавати; підтверджувати
recom[m]endatio, onis f характеристика, рекомендація
recommendo, avi, atum, are рекомендувати
reconcilio, avi, atum, are з'єднувати, зближувати, примиряти
recondo, didi, dītum, ēre ховати, прибирати (*з очей*)
recōrdor, atus sum, ari пригадувати, пам'ятати
recreo, avi, atum, are відновлювати, зміцнювати, підкріплювати
recte правильно, добре
rector, oris m правитель, вождь; ректор (*навчального закладу*)
rectorātus, us m час ректорства; ректорська влада
rectus, a, um правильний, відповідний
recurro, curri, cursum, ēre надбігати, поспішати; здійснювати кругообіг

recūso, āvi, ātum, āre відмовлятися; відхиляти
reddo, didi, dītum, ēre віддавати, повертати; робити, виконувати
redeo, ii (ivi), itum, ire доходити, повертатися; діставатися; перетворюватися
redhibitio, onis f винагорода; податок
redīgo, ēgi, actum, ēre приводити, повертати; відганяти; перетворювати;
redigere in potestatem підкоряти
redīmo, ēmi, emptum, ēre викупляти, спокутувати
redūco, dūxi, ductum, ēre відводити назад; повертати; приводити
redundo, avi, atum, are напливати, надходити; розливатися
refēllo, fēlli, —, ēre заперечувати, спростовувати
refercio, fersi, fertum, tre напихати, наповнювати
refēro, tūli, lātum, ferre відносити, нести назад; повертати
refertus, a, um переповнений
reficio, fēci, fectum, ēre заново виготовляти; відновлювати
refōrmo, āvi, ātum, āre відновлювати, відбудовувати; переробляти
refūto, avi, atum, are відкидати, не приймати
regālis, e царський, королівський
register, tri m список, перелік, реєстр; книга записів
regia, ae f королівський палац
regimen, inis n керівництво, провід
regīna, ae f цариця; королева
reginālis, e належний королю (королеві); королівський
regio, onis f область, край, регіон
regius, a, um царський, королівський

regnicōla, **ae m** мешканець держави, тубілець
regno, **āvi**, **ātum**, **āre** царювати, володарювати, правити
regnum, **i n** царство, королівство
rego, **rexī**, **rectum**, **ēre** керувати, правити
regredior, **gressus sum**, **grēdi** повертатися, іти назад, відступати
regūla, **ae f** правило
regulāris, **e** обов'язковий, правильний; **canonīci regulāres** ченці
regūlus, **i m** правитель невеликої держави, царьок; князь
relatio, **ōnis f** зінання, донесення, свідчення, реляція
relātus, **us m** оповідь, повідомлення
relēvo, **āvi**, **ātum**, **āre** полегшувати, розвантажувати
religio, **ōnis f** вірування; релігія, релігійність
religiōsus, **a, um** релігійний, побожний; церковний
relinquo, **liqui**, **lictum**, **ēre** залишати
reliquiae, **ārum f pl.** реліквії; мощі (*церк.*)
reliquus, **a, um** інший; решта
reluctor, **ātus**, **sum**, **āri** протидіяти, чинити опір; **reluctante natūra** всупереч природі
remaneo, **mansi**, **mansum**, **ēre** залишатися, зупинятися
remedium, **ii n** ліки, лікувальний засіб
remīgro, **āvi**, **ātum**, **āre** повертатися
remissus, **a, um** м'який, помірний; недостатній, в'ялий
remitto, **mīsi**, **missum**, **ēre** відпускати; ослабляти
remōra, **ae f** затримка, перешкода
remōtus, **a, um** відалений

removeo, **mōvi**, **mōtum**, **ēre** відсувати, віддаляти, усувати
remunēror, **ātus sum**, **āri** нагороджувати, винагороджувати
Remus, **i** Рем (*брат-близнюк Ромула, легендарного засновника Рима*)
renōvo, **āvi**, **ātum**, **āre** обновляти, відновлювати
renuntio, **āvi**, **ātum**, **āre** повідомляти, сповіщати, доносити
reor, **ratus sum**, **rerī** вважати, думати, гадати
repagūla, **ōrum n pl.** засув, заціпка, запор
reparo, **āvi**, **ātum**, **āre** відновлювати, відбудовувати
repello, **pūli**, **pulsum**, **ēre** відштовхувати, відхиляти, відкидати; відганяти, відбивати
repentīnus, **a, um** раптовий, несподіваний
repercutio, **cussi**, **cussum**, **ēre** з силою ударяти
reperio, **perui**, **pertum**, **ēre** знаходити, відкривати; дізнаватися
repēto, **petīvi**, **petītum**, **ēre** повертатися; починати знову, відновлювати
repleo, **plēvi**, **plētum**, **ēre** знову наповнювати, переповнювати
repōno, **posui**, **posītum**, **ēre** класти назад, докладати; повертати, винагороджувати
reporto, **āvi**, **ātum**, **āre** відвозити, відносити; здобувати, отримувати, забирати
repraesento, **āvi**, **ātum**, **āre** представляти, являти собою
reprehendo, **ndi**, **nsum**, **ēre** затримувати, зупиняти, ловити; засуджувати; відкидати

repto, **āvi**, **ātum**, **āre** повзати, плазувати
repudio, **āvi**, **ātum**, **āre** відкидати, нехтувати
repugno, **āvi**, **ātum**, **āre** протидіяти, опиратися; протирічити
repūto, **āvi**, **ātum**, **āre** оцінювати, вважати, рахувати
requies, **ei f** спокій
requīro, **quisīvi**, **quisītum**, **ēre** шукати, підшуковувати; напитувати, розпитувати
requisitio, **ōnis f** потреба, вимога, домагання; дослідження, пошук
res, **rei f** справа; річ, предмет; **res publica** держава, республіка; **res novae pl.** державний переворот
Resania, **ae f** Рязань (*місто*)
resarcio, **sarsi**, **sartum**, **ire** поповнювати, винагороджувати
rescisco, **scīvi**, **scītum**, **ēre** довідуватися
rescribo, **scripsi**, **scriptum**, **ēre** відписувати, відповідати письмово
resēco, **secui** (**secāvi**), **sectum**, **āre** відсікати; вирубувати; усувати, відсторонювати
reservo, **āvi**, **ātum**, **āre** зберігати; відкладати, залишати
resideo, **sēdi**, **sessum**, **ēre** залишатися на місці, сидіти непорушно; засідати; зберігатися
residuus, **a, um** збережений, уцілілий
resigno, **āvi**, **ātum**, **āre** зрікатися, відміняти; повертати назад
resisto, **stīti**, —, **ēre** протидіяти, опиратися, протистояти
respectus, **us m** повага; пітримка, згода
respergo, **rsi**, **rsum**, **ēre** кропити

respicio, **spēxi**, **spectum**, **ēre** оглядатися; брати до уваги
respondeo, **nsi**, **nsum**, **ēre** відповідати
responsum, **i n** (**responsio**, **ōnis f**) відповідь
ressēro (**resēro**), **āvi**, **ātum**, **āre** відкривати, відмикати; оголошувати
Ressurrectio (**Resurrectio**), **ōnis f** Воскресіння (*церк.*)
restauro, **āvi**, **ātum**, **āre** відновлювати
restituo, **tui**, **tūtum**, **ēre** повертати, відновлювати; відміняти, скасовувати
resto, **stīti**, —, **āre** протидіяти, опиратися
rete, **is n** сіть, сітка
retentio, **ōnis f** переховування, утримування
reticeo, **ticui**, —, **ēre** замовчувати, приховувати
retineo, **tinui**, **tentum**, **ēre** затримувати, стримувати; захоплювати, сковувати
retracto, **āvi**, **ātum**, **āre** відрікатися; забирати назад; применшувати
retro назад
reus, **i m** відповідач (*юрид.*), потерпілий
revelatio, **ōnis f** відкриття; об'явлення (*церк.*)
revello, **velli**, **vulsum**, **ēre** виривати, висмикувати, відривати
revēlo, **āvi**, **ātum**, **āre** відкривати, розкривати, оголювати
reverendus, **a, um** достойний (*сталий епітет на означення вищого духовництва*)
reverentia, **ae f** шаноба, повага
revertō, **verti**, **versum**, **ēre** (**revertor**, **reversus sum**, **reverti**) повертатися; бути оберненим; прямувати

revōco, āvi, ātum, āre відкликати; за-
прошувати; спрямовувати
rex, regis m цар, король
rhenō, ōnis m хутро, хутряна одежа
Rnenus, i m Рейн (річка)
ribaltus (ribaldus), i m волоцюга, ри-
балт
rideo, risi, risum, ěre посміхатися, смі-
ятися; глузувати, висміювати
rigor, ōris m міць, захисна оболонка
rimōsus, a, um балакучий, пашекува-
тий
ripa, ae f берег, узбережжя
Riphēi (Riphaei), ōrum m pl. Ріфеї, Рі-
фейські гори (за визначенням окре-
мих латинських географів — Ураль-
ські гори, частіше — казкові гори на
північному краї землі)
risus, us m сміх
ritus, us m віровчення; релігійний обряд,
віросповідання
rixa, ae f сварка, лайка, бійка
robōro, āvi, ātum, āre зміцнювати, під-
силювати
robur, ōris n дубова колода; добірна
частина, серцевина, ядро; міць,
міцність; сила, чинність; **permanēre
in robōre** залишатися у силі
rogo, āvi, ātum, āre просити, питати
Roma, ae f Рим
Romania, ae f Романія (Румунія)
Romānus, a, um римський
Romānus, i m римлянин
Romūlus, i m Ромул (легендарний засно-
вник Рима)
Rossiacus, a, um руський (український)
rota, ae f колесо
Roxolāni, ōrum m роксолани (одне з
сарматських племен, підкорених гу-
нами; метафорично — українці)

rubētum, i n чагарник, хащі; хмиз
rudimentum, i n першооснова, першо-
початок; рудиментарна база
rudis, e необроблений, грубий, суво-
рий
rudis, is m простолюдин
ruīna, ae f руїна; напад, набіг
rumor, ōris m чутка, поголос
rumpo, rupi, ruptum, ěre виривати,
рвати, розривати; проривати (гре-
блю)
ruo, rui, rutum, ěre валитися, падати;
ruēre in mentem спадати на думку
rupes, is f скеля; ущелина
rursus назад; знову; далі
Russia, ae f Русь (давньоруська держа-
ва, пізніше — Україна та Білорусія;
у вузькому значенні — Галичина)
rusticus, a, um селянський, сільський;
грубий, неосвічений
rusticus, i m селянин
Ruthēni, ōrum m pl. русини (українці)
Ruthenicālis, e (Ruthēnus, a, um) русь-
кий (український); **Ecclesia Ruthe-
nicālis** Руська Церква
Rutūli, ōrum m pl. рутули (італійське
плем'я, яке заселяло південну части-
ну Лаціуму з центром у м. Ардеї)

S

sabbātum, i n (перев. pl. **sabbāta, ōrum**)
субота
Sabīni, ōrum m pl. сабіняни (сабіни)
(італійські племена, які заселяли
гористу місцевість на північний схід
від Рима)
sacellum, i n (sacellus, us m) церковний
притвор; тайник, скарбничка (при-

міщення для збереження коштов-
ностей)
sacer, cra, crum посвячений, освяче-
ний
sacerdos, ōtis m жрець; священник
sacramentum, i n таїнство (церк.); кля-
тва
sacrarium, ii n святилище
sacrificium, ii n жертвоприношення
sacrifico, āvi, ātum, āre робити жер-
твоприношення, приносити в жертву
sacrilēgus, a, um нечестивий, блюз-
нірський, святотатський
sacrilēgus, i m святотатець
saeculāris = seculāris
saecūlum, i n століття; вік; світ, все-
світ
saepe часто
saepedictus, a, um часто згадуваний
saepio, saepsi, saeptum, ĩre огороджу-
вати, обносити парканом; прикри-
вати, захищати
saeta, ae f тверда волосина, щетина;
грива
saevio, ĩvi, ĩtum, ĩre лютувати
saevitia, ae f лють, шал; дикість, жор-
стокість
saevus, a, um лютий, жорстокий
sagax, ācis розумний, проникливий; го-
стрий
sagīno, āvi, ātum, āre жити, году-
вати
sagitta, ae f стріла
sagittifer, ěra, ěrum стрілоносний
Sala, ae f Сале (річка, ліва притока
Ельби)
salacitas, ātis f хтивість
Salamis, ĩnis (Acc. ĩna) f Саламін (острів
у Егейському морі, біля якого греки
під час греко-перської війни у 480 р.
до н. е. розгромили перський флот)

salicētum (salictum), i n верболіз
salīva, ae f слина
salse їдко
saltem принаймні, щонайменше, хоча
б, бодай
salto, āvi, ātum, āre стрибати; танцю-
вати
salūber, bris, bre здоровий, корисний,
цілющий
salus, ūtis f благополуччя, благо; по-
рятунок, спасіння; вітання, привіт
salutatio, ōnis f привітання
salutātor, ōris m шанувальник, віталь-
ник
salūto, āvi, ātum, āre вітати
salveo, —, —, ěre бути здоровим; *impe-
rat. salve (pl. salvēte)* здрастуй! будь
здоровий! привіт тобі!
salvo (salve) у доброму здоров'ї, у повно-
му порядку
salvus, a, um здоровий, благополучний;
цілісний, недоторканий; **salvo cont-
enemento** зі збереженням права
Samius, ii m самосець (житель о. Самос
в Егейському морі)
Samuel, ělis Самійло (ім'я)
sancio (sancio), sanxi, sanctum, ĩre
освячувати; оголошувати непоруш-
ним; узаконювати, санкціонувати
sanctuarium, ii n святиня
sanctus, a, um освячений, священний;
святий
sane розумно, дійсно, насправді; **age
sane!** ну ж!
sanguis, ĩnis m кров
sanītas, ātis f бадьоре самопочуття, ба-
дьорість, здоров'я
sano, āvi, ātum, āre лікувати, оздоров-
лювати
Sanocensis, e сяноцький (пов'язаний із
Сяноком — адміністративним цен-

тром Сяноцької землі Руського воєводства)
sanus, a, um здоровий; цілющий
sapiens, ntis мудрий, розумний
sapientia, ae f мудрість
sapio, ii (ivi), —, ěre бути мудрим; мати здоровий глузд, розумно мислити
sapor, ōris m смак
Sardes, ium f pl. Сарди (місто, столиця Лідії)
sarepta, ae f пасіка
Sarmātae, ārum m pl. сармати; *пізн. метафорично* — сармати (шляхта Речі Посполитої)
sartor, ōris m кравець
satago, ēgi, actum, ěre задовольняти; клопотатися, метушитися
satis досить, доволі
satisfacio, fēci, factum, ěre задовольняти; вибачатися, виправдовуватися
satisfactio, ōnis f відшкодування, винагорода; задоволення (вимог)
satrapa, ae m королівський намісник, королівський урядовець
Saturnus, i Сатурн (бог посівів і землеробства у віруваннях давніх італійців; з ім'ям Сатурна пов'язувалося уявлення про "золотий вік")
Saxōnes, um m pl. сакси
Saxonia, ae f Саксонія (історична область розселення саксів — групи германських племен з нижньої течії Рейну і Ельби, тепер — на території землі Нижня Саксонія (ФРН); наприкінці VIII — поч. IX ст. включена до складу Франкського королівства)
saxum, i n скеля
saucio, āvi, ātum, āre ранили, вбивати, вражати

saucius, a, um прорізаний, вирізьблений
scabīnus, i m *лавник (член судової колегії (т. зв. лави) міського суду)
scamnum, i n лава
scandalōsus, a, um сварливий; обурливий, скандальний
scandalum, i n сварка, скандал; ганьба, гидка річ
scando, scandi, scansum, ěre підніматися, досягти
scapha, ae f човен
scaturio, ivi, —, ĩre порскати, переповнювати(ся)
scelerātor, ōris m злочинець
scelerātus, a, um злочинний
scelus, ěris n злочин
sceptrum, i n скипетр
schisma, atis n розірвання, розкол, від'єднання; схизма (церк.)
schismaticus, i n відступник (від релігійної догми); *схизматик (православний)
schola, ae f школа
scholāris, is m школяр, студент
scholasticus, a, um шкільний, учбовий
scientia, ae f знання; розуміння, досвід; галузь знання, наука
scilicet звичайно, звісно; а саме, тобто
scindo, scidi, scissum, ěre розривати, розрізати, переривати
scio, ivi, ĩtum, ĩre знати; уміти
scipio, ōnis m палиця, ціпок; жезл
Scipio, ōnis (Publius Cornelius S.) Публій Корнелій Сципій Молодший (бл. 185—129 рр. до н. е., римський полководець і державний діяч, переможець Карфагену у 3-й Пунічній війні)
sciscitor, ātus sum, āri починати; вивідувати; пробувати дізнатися

scitus, us m визначення, рішення; обізнаність; **cum scitu** з відома; **sine scitu** без відома
Sclavēni (Sclavi), ōrum m pl. слов'яни
Sclavicus (Sclavonicus), a, um слов'янський
Sclavonice по-слов'янському
scopa, ae f мітла; *pl. scopae, ārum* виметене сміття
scopulus, i m *копець (межовий насип, межовий пагорб)
scortor, ātus sum, āri порушувати звичай; чинити розпусту
scortum, i n розпуста
Scotia, ae f Скотія (історична область, заселена наприкінці V — поч. VI ст. групою кельтських племен скоттів, пізніше об'єднаних у Шотландське королівство)
scriba, ae m писар
scribo, scripsi, scriptum, ěre писати
scrinium, ii n скринька, шкатулка; шафа для документів; *скриня
scriptor, ōris m письменник; переписувач, писар; **scriptor rerum** історик
scriptūra, ae f писання, письмо, напис; **Sacra Scriptūra** Св. Письмо
sculpo, sculpsi, sculptum, ěre різьбити, висікати; ліпити
scultētus, i m *солтис (суддя у сільських поселеннях на магдебурзькому праві)
scultētus, us m *солтиство
scutella, ae f чашка; миска
scutum, i n щит
Scytha, ae m скіф (пізніше теж: татарин); **chan Scytharum** кримський хан
Scythia, ae f Скіфія

secēdo, cessi, cessum, ěre віддалятися, відходити
secerno, crēvi, crētum, ěre відділяти, відмежовувати
secrēto окремо, осібно, секретно
secrētum, i n таємниця
secta, ae f секта; група, партія
secularis, e світський, мирський (на відміну від **ecclesiasticus** церковний)
seculum = saeculum
secundum (Acc.) згідно з, відповідно до
secundus, a, um сприятливий; **res secundae (pl.)** щастя, удача
secūre безпечно, у безпеці
securitas, ātis f безпека
secūrus, a, um безпечний, безтурботний; впевнений, спокійний; достойний, сповнений гідності
secus інакше, іншим способом
sed але, проте
sedeo, sessi, sessum, ěre сидіти; селитися, мешкати
sedes, is f сидіння, крісло; домівка, обійстя; **sedes apostolica** папська столиця
seditio, ōnis f обурення, хвилювання, бунт; розходження, незгода
sedulitas, ātis f ретельність, старанність
seges, ētis f посів, нива
segrēgo, āvi, ātum, āre розділяти, ізолювати
selectus, a, um добірний, вибраний
sella, ae f крісло, трон; сідло
semel раз і назавжди
semetipsos (Acc. plur.) себе самих; один одного
semibarbarus, i m напівварвар
seminarium, ii n семінарія

semīno, āvi, ātum, āre засівати
semiseculāris, e напівсвітський
semōveo, mōvi, mōtum, ēre віддаляти, відсувати; роз'єднувати; виводити
semper завжди
sempiternus, a, um вічний
senātor, ōris m сенатор
senātus, us m сенат
senecta, ae f старість
Senēca, ae (Lucius Annaeus S.) Луцій Анней Сенека (бл. 4 р. до н. е. — 65 р. н. е.; римський філософ, політичний діяч і письменник)
senectus, ūtis f старість
senex, senis старечий, похилий (*про вік*); пізній; *m* старик
senior, ōris m літня людина; старійшина, керівник; сеньйор (*сюзерен*); *pl.* **seniōres, ōrum** старійшини; рада старійшин
senium, ii n старість; **confectus senio** обтяжений старістю
sensus, us m розуміння; доцільність, сенс; розум
sententia, ae f думка, вислів; рішення, судовий вирок (*юрид.*); **sententia capitīs** вирок про страту
sententio, āvi, ātum, āre присуджувати, виносити вирок
sentio, nsi, nsum, īre відчувати
separātus, a, um відокремлений
separo, āvi, ātum, āre відділяти, роз'єднувати; розривати (*про шлюб*)
sepelio, pelīvi, pultum, īre хоронити, ховати
septa (saepa), ōrum n pl. огорожа
septentrio, ōnis f (*перев. pl. septentriōnes, um*) північ
septentrionālis, e північний
septimāna, ae f тиждень, сімниця; семиліття

sepulcrum, i n могила, гробниця
sepultūra, ae f поховання
Sequana, ae f Секвана (*суч. Сена, річка у Франції, впадає у протоку Ла-Мани; у давнину по ній проходив кордон між бельгами і галлами*)
Sequani, ōrum m pl. секвани (*кельтське плем'я, яке заселяло правий берег р. Рони на порубіжній території між суч. Францією і Швейцарією*)
sequax, ācis m супутник, прибічник, послідовник
sequor, secūtus sum, sequi (Acc.) слідувати, іти за
serenissīmus, a, um найсвітліший (*сталій епітет на означення коронованої особи*)
serīcus, a, um шовковий
series, ēi f ряд, низка, серія
serius, a, um серйозний, вагомий
sermo, ōnis m мова; бесіда, розмова
sero, sevi, satum, ēre сіяти; породжувати, створювати
serpo, serpsi, —, ēre поширюватися, помалу розповзатися
serus, a, um пізній, запізнілий; давній, довготривалий, багаторічний
servīlis, e рабський; службовий, залежний
Servilius Casca, ae (Publius Servilius Casca) Публій Сервілій Каска (*народний трибун 43 р. до н. е., учасник змови проти Цезаря*)
servio, īvi (ii), ītum, īre служити; бути рабом, бути підвладним
servitium, ii n служба, обов'язок, послужливість; службова залежність (*дрібного землевласника від сюзерена з обов'язком військової та ін. служби*)

servītor, ōris m слуга, служитель; *служебник (*особа, яка тримає землю за умови виконання військової, поштової чи ін. служби на користь власника*)
servītus, ūtis f рабство
Servius Tullius, ii Сервій Туллій (6-й римський цар, 578—534 рр. до н. е.)
servo, āvi, ātum, āre зберігати; рятувати, охороняти
servus, i m раб; *див. також **servītor**
sessio, ōnis f засідання
seu або, чи
sexagēna, ae f *копа (*умовна грошова міра*)
sexus, us m стать
si якщо, якби
Sibyllīnus, a, um сивілін (*пов'язаний з Кумською Сивілою, легендарною пророчицею, авторкою сивілінних книг (libri Sybillini) — збірки сентенцій і пророцтв, що використовувались для офіційних ворожінь у Стародавньому Римі*)
sic так
sica, ae f кинджал
siccus, a, um сухий
Sicēlis, īdis Сицилійка (*один з епітетів музи*)
Sicilia, ae f Сицилія
sicut (sicūti) як, немов би
sidus, ēris n зірка, планета
sigillātīm (singulatīm) поодиноці, окремо, нарізно
sigillum, i n печатка
Sigismundus, i Зігмунт (*ім'я трьох польських королів: Зігмунта I Старого (1506—1548), Зігмунта II Августа (1548—1572), Зігмунта III Вази (1587—1632)*)

significo, āvi, ātum, āre повідомляти, оголошувати; пояснювати
signo, āvi, ātum, āre печатати (*печаткою*); засвідчувати
signum, i n знак, сигнал, лозунг; прапор; печатка
silentium, ii n тиша, мовчанка
sileo, lui, —, ēre мовчати, зберігати мовчання
silva, ae f ліс
silvōsus, a, um лісистий
similis, e схожий, подібний
similiter подібно, схоже
Simonīdes, is Симонід (556—467 рр. до н. е.; грецький поет)
simplex, īcis простий; **simplex homo** селянин
simplicitas, ātis f простота
simul одночасно
simulacrum, i n зображення; статуя
simulatio, ōnis f лицемірство, удавання, прикидання; видимість
simulātus, a, um удаваний
simultas, ātis f суперництво, ворожнеча
sin а якщо, але якщо
sincēre (sinceriter) щиро, відверто; чесно, добросовісно
sincērus, a, um щирий, відвертий
sine (Acc.) без
singulariter зокрема
singūlus, a, um окремо взятий; **universis et singūlis** усім взагалі і кожному зокрема
sinister, tra, trum лівий
sino, —, situm, ēre ставити, класти
sino, sivi (sii), situm, ēre дозволяти, допускати
sinuōsus, a, um звивистий
sippatio, ōnis f насипання, нагортання

sippo, āvi, ātum, āre насипати, нагортати
siquidem оскільки, так як, а отже
sisto, stiti, statum, ěre зупиняти, затримувати, стримувати
sitūla, ae f ківш
situs, a, um розташований, розміщений
situs, us m місцеположення, розташування
sive або, чи
soboles, is f пагіння; молодняк; потомство, нащадок
sobrietas, ātis f тверезість; помірність, поміркованість
socer, ěri m тесть
societas, ātis f суспільство; товариство, спілка
socio, āvi, ātum, āre об'єднувати, приєднувати; вести спільну справу
socius, ii m спільник, союзник; *підмайстер
Socrates, is Сократ (бл. 470—399 рр. до н. е.; славетний грецький філософ, страчений за звинуваченням у нехтуванні офіційною релігією)
sodālis, is m товариш; брат (церк.)
sol, solis m сонце
solatium, ii n втіха, вірада; полегшення
solenniter урочисто
soleo, soltus sum, ěre мати звичку
solers, rtis кмітливий, винахідливий, дотепний
solertia, ae f кмітливість, дотепність
solidus, i m солід (золота монета)
solitudo, ĩnis f самотність; безлюддя; *pl.*
solitudines, ĩnum пустеля, пустка
solitus, a, um звичний; загальноприйнятий, звичайний

solium, ii n підвищення, трон; суддівський поміст, місце суду
sollemnis (sollempnis), e святковий, урочистий; загальноприйнятий, заведений
sollicite стурбовано; турботливо, дбайливо, ретельно
sollicito, āvi, ātum, āre переконувати, принаджувати, спокушати
sollicitus, a, um схвильований, збуджений, стурбований
Solo, ģnis Солон (помер 559 р. до н. е.; афінський законодавець і філософ, один із "семи мудреців" стародавньої Греції)
solor, solatus sum, āri полегшувати, зміцнювати
solum, i n ґрунт, нива; земля
solum лише; **non solum ... sed etiam** не лише ... а й; **solum modo** (також **solummodo**) тільки, лиш тільки
solus, a, um єдиний
solutio, ģnis f виплата, сплата
solvo, solvi, solutum, ěre розв'язувати, відв'язувати; звільняти; бути позбавленим; платити, сплачувати; **solvere crines** розпускати волосся; **solvere navem** відчалювати
somnio, āvi, ātum, āre бачити сни; спати
somnium, ii n сновидіння, сон
somnus, i m сон
sono, āvi, ātum, āre звучати; називати
sonor, ģris m шум, звучання
sonum, i n звук
sopio, ĩvi (ii), ĩtum, ĩre засинати
Sorābi, ģrum m pl. сораби (сорби, або лужичани (лужицькі серби) — полабські слов'яни, розселені по середній течії р. Лаби; тепер на території ФРН)

Sorabicus, a, um сорабський
sordeo, ui, —, ěre бути брудним
sordidus, a, um брудний, нечистий; низький, підлий
soror, ģris f сестра
sors, sortis f доля, жереб; суспільний стан
sortior, ĩtus sum, ĩri кидати жереб; розподіляти, одержувати за жеребом
spargo, sparsi, sparsum, ěre сіяти, розсівати, розипати
Sparta, ae f Спарта
spatiōsus, a, um просторий, великий, розлогий
spatium, ii n проміжок, відстань; період
species, ěi f зовнішність; краса, привабливість; вид; **ad speciem** подібно до
specifice зокрема, а особливо; спеціально
speciosus, a, um дорогоцінний, вишуканий
spectaculum, i n (spectamen, ĩnis n) видовище
spectator, ģris m глядач
spectatus, a, um прекрасний, чудовий; очевидний
specto, āvi, ātum, āre дивитися, споглядати; бути зверненим, бути розташованим
speculor, ātus sum, āri придивлятися; роздивлятися, підглядати
speculum, i n дзеркало
specus, us m печера, грот
sperno, sprevi, spretum, ěre зневажати, нехтувати
spero, āvi, ātum, āre сподіватися, надіятися, очікувати
spes, spei f надія, сподівання

spiculum, i n стріла
spina, ae f кістка
spiritualis, e духовний
spiritus, us m дух, душа
spissus, a, um густий, кошлатий
splendētia, ae f блиск, пишнота
splendēde пишно, чудово
splendidus, a, um чудовий, прекрасний, пишний
splendor, ģris m блиск, світло, сяйво; пишнота
spolio, āvi, ātum, āre знімати одяг, грабувати; захоплювати здобич
spolium, ii n (перев. pl. spolia, ģrum) одяг і зброя (зняті з убитого ворога); військова здобич; награбоване
spondeo, spondi, sponsum, ěre урочисто зобов'язуватися, клятвенно обіцяти, гарантувати
sponsus, i m наречений
spontaneus, a, um добровільний
sponte з дозволу; **sua sponte** самохіть, саме по собі
squalidus, a, um жалобний; **s. pompa** жалобна процесія
stabilimentum, i n опорна точка, опора, оплот
stabilio, ĩvi, ĩtum, ĩre утверджувати, встановлювати
stabilitas, ātis f стійкість, сталість; вірність
Slucensis, e случський (пов'язаний з м. Слуцьк)
stabulus, i n стайня, хлів
stagnum, i n болото
statim негайно, відразу ж
statio, ģnis f пост, варта; *стація (податок на утримання війська на пості)
stativa, ģrum n pl. військовий табір; військовий постій

statua, ae f статуя
statuo, tui, tūtum, ěre постановляти, встановлювати
statūra, ae f будова тіла, статура
status, us m становище, статус; належний порядок
statūtum, i n (*перев. pl. statūta, ōrum*) статут
stella, ae f зірка, планета
stemma, atis n герб, символ
stilus, i m стиль, стило (*загострена паличка для писання*)
stimūlus, i m заохочення, спонука, стимул
stipātus, a, um оточений, супроводжуваний, у супроводі
stipendiarius, a, um найманий (*про вояка*)
stipendium, ii n солдатська платня, жалювання; кара
stirps, rpis f пагіння; рід, покоління
sto, stēti, statum, stāre стояти
stoīcus, i m стоїк (*філософ стоїчної школи*)
strages, is f загибель, падіння, винищення
strangūlo, āvi, ātum, āre душити
stratagēma (strategēma), atis n військова хитрість
Stratonīcus, i Стратонік (*ім'я*)
stratum, i n постіль, ковдра; ложе
stratus, a, um розстелений, розсипаний, розкиданий
strepītus, us m шум, гвалт
stria, ae f борозенка, заглибинка
striga, ae f відьма, чарівниця
stringo, strinxī, strictum, ěre виймати, витягати; натягати, напружувати
struo, struxī, structum, ěre розташовувати; будувати, виставляти

studens, ntis m студент, учень
studeo, ui, —, ěre (Dat.) ретельно займатися; старатися, намагатися; прагнути до
studiōsus, a, um ретельний, старанний
studiōsus, i m студент, учень
studium, ii n старання, прагнення; заняття; **studium universāle** університет
stultitia, ae f глупота, дурість
stultus, a, um дурний
stupeo, ui, —, ěre остовпіти, застигнути, заніміти: бути враженим
stupro, āvi, ātum, āre оскверняти, безчестити, ганьбити
stuprum, i m безчестя, ганьба
Stygius, a, um стигійський (*пов'язаний з рікою смерті Стиксом*)
stylus = stilus
suada, ae f переконлива промова, переконування
suadeo, suasi, suasum, ěre (Dat.) радити, рекомендувати; переконувати, умовляти
suāvis, e приємний
sub (Acc., Abl.) під
subappendo, pendi, pensum, ěre підвішувати; **sigillum subappendere** підвісити печатку
subdītus, i m підданий
subdo, dīdi, dītum, ěre підкладати, підставляти; підкоряти, підпорядковувати
subdūco, dūxi, ductum, ěre викрадати, забирати
subeo, ii, itum, ire підходити, підступати; брати на себе
subīgo, ēgi, āctum, ěre примушувати, підкоряти, поневолювати
subintro, āvi, ātum, āre вступати, заступати

subīto раптом, раптово
subjaceo, jacui, —, ěre підлягати, бути підпорядкованим
subjectus, i m підлеглий, підданий
subjectio, ōnis f підданство
subjicio, jēcī, jectum, ěre підкоряти, підпорядковувати; підлягати
subjūdex, īcis m *підсудок (*помічник і заступник судді*)
subjūgo, āvi, ātum, āre підкоряти
sublātus, a, um = tollo
sublime, is n висота
sublīmus, a, um підвищений, піднесений
submergo, mersi, mersum, ěre затоплювати, заливати
submitto, mīsi, missum, ěre підставляти; схилити, опускати
submoveo, mōvi, mōtum, ěre виганяти, розганяти
subnotātus, a, um нижченазваний, нижчезазначений
subrideo, rīsi, rīsum, ěre посміхатися, підсміюватися
subruo, rui, rutum, ěre підривати; нищити, руйнувати
subscrībo, scripsi, scriptum, ěre підписувати; перераховувати нижче, описувати далі
subscriptio, ōnis f підпис
subsēquor, secūtus sum, sēqui слідувати за
subsisto, substīti, —, ěre залишатися, перебувати
substantia, ae f суть, сутність; надбання, майно, власність
subterfugio, fūgi, —, ěre уникати, потай вислизати, вивертатися
subterraneus, a, um підземний
subtilīter обережно, тонко

suburbium, ii n передмістя
subvenio, vēni, ventum, ire приходити на допомогу, допомагати, підтримувати
succamerarius, ii m *підкоморій (*межовий суддя*)
succēdo, cessi, cessum, ěre успадковувати, наслідувати
succendo, cendi, censum, ěre підпалювати
successio, ōnis f успадкування, спадкоємність; спадок; спадщина
successor, ōris m спадкоємець
succesus, us m підхід, наближення, просування; успіх, удача
succumbo, cubui, cubītum, ěre підлягати, підкорятися
Suēbi, ōrum m pl. свеби (свеви) (*збірна назва групи германських племен, розселених у верхів'ях Рейну; пізніше частково увійшли до герцогства Швабії, яке розпалося у 2-й пол. XIII ст.*)
Suecia, ae f Швеція
Suetonius, ii (Gajus Suetonius Tranquillus) Гай Светоній Транквіл (*бл. 75—140 pp.; римський історик*)
suētus, a, um звичний; **perfunctus a suēto labōre** переповнений звичкою до праці
sufficiens, ntis достатній
sufficienter достатньо
sufficio, fēcī, fectum, ěre вистачати, бути в достатній кількості
suffōco, āvi, ātum, āre душити, давити
suffragium, ii n голосування
suffulcio, fulsi, fultum, ire підпирати, підтримувати

suffultus, a, um наділений (владою), уповноважений
sulcus, i m яма, борозна
Sulla, ae (Lucius Cornelius Sulla) Луцій Корнелій Сулла (римський диктатор 82—79 рр. до н. е.)
summa, ae f вершина; (головна) суть, головне; сума, підсумок
summitas, ātis f сукупність
summoneo (submoneo), nui, —, ēre підказувати
summonitio, ōnis f нагадування, підказування
summoṗere усіма силами, щосили
summus, a, um верховний, головний; дуже великий, найбільший
sumo, mpsi, mptum, ēre брати, приймати; обирати
sumptuōsus, a, um марнотратний; пишний
sumptus, us m видатки; **modīcus sumptus** скромний спосіб життя
super (Acc.) згори, над, поверх
super нагорі, поверх, понад
superbia, ae f гордовитість, пиша, зарозумілість
superbio, —, —, īre хвалитися, пишатися
superbus, a, um гордовитий, пихатий
superficies, ēi f поверхня
superior, superius попередній; майбутній; **superius** вище; раніше
superne згори, поверх
supernus, a, um вищий, небесний; *pl.:* **superna** небеса
supero, āvi, ātum, āre перемагати, перевершувати, долати
superstes, stītis наявний, уцілілий
superstitio, ōnis f благоговіння, благоговійне вшанування; марновірство

supervenio, vēni, ventum, īre надбігати, несподівано з'являтися
supervivo, vixi, —, ēre переживати (когось)
suppedīto, āvi, āre, āre постачати, доставляти; рясніти
suppēdo = suppedīto
suppellex, lectīlis f знаряддя, хатнє начиння
suppetiae (suppeciae), ārum f pl. допомога, підтримка
supplicio, —, —, ēre стояти на колінах; просити, схиливши коліна
suppliciter уклінно
supplicium, ii n моління, прохання; смертна кара
supplīco, āvi, ātum, āre ставати на коліна; уклінно просити, молити
suppōno, posui, positum, ēre підкладати, підставляти; підкоряти
supra (Acc.) над, понад, вище, раніше
supra раніше, вище
supradictus, a, um вищезгаданий
suprascriptus, a, um вищеописаний
suprēmus, a, um найвищий, верховний
surgo, surrexi, surrectum, ēre здіймати, піднімати, підносити
sursum вгору, нагорі
suscipio, cēpi, ceptum, ēre підтримувати, приймати
suscīto, āvi, ātum, āre воскрешати, піднімати, будити
Susdaliū, ii n Суздаль (місто)
suspectus, a, um підозрілий
suspendo, ndi, nsum, ēre підвішувати, вішати; прив'язувати; уважно спостерігати; тимчасово припиняти
suspicio, ōnis f підозра

suspicio, pēxi, pectum, ēre підозрювати; споглядати; подумки споглядати
suspīro, āvi, ātum, āre зітхати
sustineo, tinui, tentum, ēre підтримувати; витримувати
sutor, ōris m швець, черевичник; **sutor pellium** кушнір; **sutor coriōrum** швець
suus, a, um його, її, їх (свій, своя, своє)
syntāxis, eos f синтаксис; клас синтаксими (у граматичних шкільних класах)
Syracūsae, ārum f pl. Сиракузи (грецьке місто на східному узбережжі Сицилії; у 211 р. до н. е. захоплене римлянами)
Syria, ae f Сирія

Т

tabellarius, ii m посол, гонець
taberna, ae f ятка, лавка; корчма, шинок
tabernarius, ii m корчмар, шинкар
tabūla, ae f табличка, таблиця, дошка; стіл
taceo, tacui, tacitum, ēre мовчати; замовчувати
tacītus, a, um мовчазний
Tacītus, i (Publius Cornelius T.) Публій Корнелій Тацит (бл. 58—117 рр.; видатний римський історик)
talea, ae f різка, дубець; **talea ferrea** залізна різка
tamen однак, проте; же
talīs, e такий
tamdiu так довго
Tanais, īdis m Дон
tandem тоді, нарешті

tango, tetīgi, tactum, ēre торкати, зачіпати, смикати; згадувати
tanquam (tamquam) ніби, немов би
tantillum, i n дрібничка
tantisper так довго, до тих пір
tanto настільки
tantum стільки
tantummōdo лише, виключно
tantus, a, um такий великий
tarde пізно
tardītas, ātis f уповільненість, неповороткість
Tarpejus, a, um тарпейський; **Tarpeja rupes** Тарпейська скеля (на Капітолійському пагорбі, з якої скидали засуджених до страти злочинців)
Tarquinius Priscus, i Тарквіній Пріск (5-й римський цар, 616/615—578/577 рр. до н. е.)
Tarquinius Superbus, i Тарквіній Гордий (7-й і останній римський цар, вигнаний з Риму у 510/509 рр. до н. е.)
Tartari, ōrum m pl. татари
Taurīca, ae f Крим, Таврія
Tauricānus, i m мешканець Криму
taurus, i m бик
tectum, i n дах, покрівля; дім
tegīmen, īnis n оболонка, покриття; захист, покрив
tegmentum, i n одяг, покривало
tego, texi, tectum, ēre укривати, накривати
tegūla, ae f (перев. pl. tegūlae, ārum) дах, покрівля
tellus, ūris f земля, ґрунт
teloneum (telōnium), ii n мито
telum, i n метална зброя, спис; стріла, дротик

temerarius, a, um легковажний, нерозважний, необачний
temēre легковажно, необдуманно; випадково; **haud temēre** не випадково
temēro, āvi, ātum, āre плямувати, зневажати
Temesvārum, i m Темешвар (місто в Угорському королівстві, суч. м. Тімішоара у Румунії)
tempe n pl. indecl. мальовнича долина
temperātus, a, um помірний, м'який (про клімат); стриманий, поміркований
tempestatas, ātis f буря; час, проміжок часу, період
tempestive своєчасно, вчасно
templum, i n храм
temporalis, e тимчасовий
tempto, āvi, ātum, āre випробувати; схиляти, спокушувати; пробувати
tempus, ōris n час
tenabūla, ae f гак, крюк
tendo, tetendi, tentum (tensum), ěre тягнути, простягати
tenēbrae, ārum f pl. темрява
Tenēdos, i f Тенедос (острів у Егейському морі)
tenementum, i n держання, тримання; умовне землеволодіння
teneo, tenui, tentum, ěre тримати, володіти; зобов'язувати; *pass.* **tenēri** бути зобов'язаним; **memoria tenēre** пам'ятати
tenor, ōris m суть; зміст, значення
tentorium, ii n намет
tenuis, e бідний, простий, незнатний
tenus (з попереднім *Abl.* або *Gen.* іменника) до, аж до
tenutarius, ii *державець (тимчасовий власник негородового староства)

tergum, i n спина
termīno, āvi, ātum, āre розмежовувати; відділяти, відгороджувати
termīnus, i m строк, призначений час; межовий знак, граничний камінь; *pl.* **termīni, ōrum** кордони, границі, межі; *рок (рочок) (строк судової сесії, судове завдання); **termīnus peremptorius** остаточне засідання суду
ternus, a, um потрійний
tero, trivi, trītum, ěre терти; часто вживати, робити повсякденним
terra, ae f земля
terreo, terrui, terrītum, ěre лякати; *pass.* **terrēri** лякатися, боятися
terrestris, e *земський (пов'язаний зі шляхетським (земським) самоврядуванням))
terribīlis, e страшний, жахливий
terrīgēna, ae m (terrigenarius, ii m) *зем'янин (шляхтич-землевласник)
territorium, ii n територія
terrītus, a, um переляканий
terror, ōris n страх, переляк
tesqua (tesca), ōrum n pl. степи
testamentum, i n заповіт
testimonialia, ium n pl. посвідчення
testimonium, ii n свідчення, підтвердження, засвідчення
testis, is m свідок
testitūdo, ĩnis f пересвідчення; пильний нагляд, догляд
testor, ātus sum, āri свідчити, підтверджувати свідченням
Teutōni = Theutōni
Thales, ētis (Thales Milesius) Фалес Мілетський (бл. 625—547 рр. до н. е.; грецький філософ, основоположник

античної філософії, один із "семи мудреців" стародавньої Греції)
theologia, ae f богослів'я, теологія
Thermopylae, ārum f pl. Фермопіли (ущелина в горах Ети, перехід з Північної Греції в Середню; під час греко-перської війни у 480 р. до н. е. — місце героїчної загибелі 300 спартанців, які обороняли Фермопіли від персів)
thesaurus, i m скарбниця
Theseus, ěi Тесей (Тезей) (легендарний афінський правитель, переможець Мінотавра, основоположник об'єднання Аттики)
Thessalia, ae f Фессалія (історична область на сході Північної Греції)
Thetis, ĩdis Фетида (богиня моря, мати одного з головних героїв Троянської війни Ахілла)
Theutōni, ōrum m pl. тевтони (германське плем'я, розселене на півночі Германії; пізніше — узагальнена назва німців)
Theutonīcus, a, um тевтонський, німецький
Thomas, ae m Фома, Томаш, Томас (ім'я)
thorax, ācis m панцир, кольчуга
thorus (torus), i m ложе
Thracia, ae f Фракія (історична область на північному сході Балканського півострова)
Thrasmēnus (Trasimēnus), i m Тразименське озеро (в Етрурії)
Thucydīdes, is Фуکیدід (бл. 460—400 рр. до н. е., грецький історик)
Thuringi, ōrum m pl. турінги (тюрінги) (група германських племен, розселених на сході Германії; пізніше склали ландграфство Тюрінгію)

thus (tus), thuris n пахощі, благовоння
thymiana, atis n фіміам, благовоння
Tibēris, is (Acc. im, Abl. i) m Тибр (річка у Середній Італії, на якій розташований Рим)
tigillum, i n брус, балка; кроква
Tigris, is m Тигр (річка у Месопотамській низині, зливається з р. Євфратом)
Tillius Cimber, bri (Lucius Tillius Cimber) Луцій Тиллій Кімбр (сенатор, один із учасників змови проти Цезаря у 44 р. до н. е.)
timeo, timui, —, ěre боятися, лякатися
timīdus, a, um лякливий, полохливий
timor, ōris m страх
tingo, tinxī, tinctum, ěre змочувати
titūlus, i m титул
toga, ae f тога
tolēro, āvi, ātum, āre зносити, терпіти
tollo, sustūli, sublātum, ěre піднімати, підносити вгору; відміняти, припиняти; віднімати, забирати
tondeo, totondi, tonsum, ěre стригти
tonītrus, us m грім, удар грому
tonsūra, ae f постриження
tormentarius, a, um пов'язаний з вогнепальною зброєю; вогнепальний
tormentum, i n тортури, катування; метальна машина, металний снаряд; вогнепальна зброя
torpeo, —, —, ěre заціпеніти
torqueo, torsi, tortum, ěre мучити, непокоїти
tortor, ōris m кат
totalitas, ātis f цілість, сукупність
totīdem стільки ж
totiens стільки разів
totus, a, um увесь

tractātus, us m обговорення, розгляд; угода, трактат
tracto, āvi, ātum, āre тягнути; керувати; вивчати, обговорювати; вшановувати
tractus, us m хід, проходження
traditio, ōnis f передача; оповідь
trado, dīdi, dītum, ěre передавати, віддавати; переказувати, повідомляти
tradūco, dūxi, ductum, ěre перекладати
tragoedia, ae f трагедія
traho, traxi, tractum, ěre тягнути, витягати; одержувати, приймати
trajicio, jēci, jectum, ěre перекидати, переправляти
trano, āvi, ātum, āre перепливати
tranquillitas, ātis f спокій, тиша; безтурботність
trans (Acc.) через; по той бік
Transalpīnus, a, um заальпійський;
Gallia Transalpīna Заальпійська Галлія
transcribo, scripsi, scriptum, ěre переписувати
transdūco (tradūco), dūxi, ductum, ěre переводити; виставляти напоказ; перекладати (*на іншу мову*)
transeo, ii, itum, ire проходити, переходити, проминати
transfēro, tūli, lātum, ferre переносити
transfīgo, fīxi, fīxum, ěre пробивати, проколювати, пронизувати
transgredior, gressus sum, grēdi переходити
transgressor, ōris m порушник, грішник
transīgo, ēgi, actum, ěre завершувати, доводити до кінця, здійснювати

transītus, us m перехід, прохід
transmeo, āvi, ātum, āre переходити; проникати, пронизувати
transmitto, mīsi, missum, ěre переносити, переміщати; пересилати, відсилати
transnato, āvi, ātum, āre перепливати
transporto, āvi, ātum, āre перевозити, переносити
transvĕho, vĕxi, vectum, ěre перевозити
transversus, a, um покручений, перевернутий
Trembovliensis, e теребовельський (*пов'язаний з Теребовлею — адміністративним центром повіту Галицької землі Руського воєводства*)
trepidus, a, um тремтячий, охоплений переляком
tribūnal, ālis n трибунал (*підвищення для засідання магістратів*); пізн. трибунал (*апеляційна судова інстанція*)
tribunātus, us m трибунат (*посада трибуна*)
tribunicus, a, um трибунський, належний трибуна; **potestas tribunicia** влада трибуна
tribūnus, i m трибун (*глава триби*); **tribūnus plebis** народний трибун (з 494 р. до н. е.); **tribūnus militum** військовий трибун; *тисяцький, війський; **pl. tribūni, ōrum* старшина (*у Війську Запорозькому*)
tribuo, bui, būtum, ěre виділяти, наділяти; віддавати, дарувати
tribus, us f триба; *pl.* простий народ; *волесть
tributarius, ii m данник
tribūtum, i n податок, данина

tridens, ntis m тризуб
trigemīnus, a, um потрійний; **trigemīni fratres** троє братів-близнюків
Trinitas, ātis f Трійця (*церк.*)
triplex, ĩcis потрійний
triplico, avi, ātum, āre потроювати
triplum, i n потрійна кількість
tristis, e сумний, скорботний
tritīcum, i n пшениця
tritus, a, um уторований, битий (*шлях*)
triumphālis, e триумфальний
triumpho, āvi, ātum, āre святкувати перемогу, триумфувати
triumphus, i m триумф; триумфальна процесія
Troja, ae f Троя
Trojānus, a, um троянський
trophaeum, i n трофей; перемога
trucido, āvi, ātum, āre убивати, різати, винищувати
truculenter суворо, грубо, різко
truncus, i m пень, колода; *колода (*міра об'єму сипких речовин*)
tuba, ae f труба
tueor, tuitus (tutus) sum, ěri доглядати, охороняти
tugurium, ii n хижа
Tullus Hostilius, ii Тулл Гостілій (3-й римський цар, 672—640 рр. до н. е.)
tum тоді
tumescō, mui, —, ěre надуватися, розбухати
tumidus, a, um роздутий, переповнений
tumūlo, āvi, ātum, āre хоронити, ховати
tumultus, us m замішання, сум'яття, бунт
tumūlus, i m пагорб, насип; *могила, курган

tunc тоді
tunica, ae f туніка; *сорочка
turba, ae f натовп, юрба; велика кількість
turbo, ĩnis вихор, смерч; сум'яття
turbo, āvi, ātum, āre бентежити, турбувати
Turca, ae m турок (*представник етносу*); Турок (*турецький султан*)
Turcicus, a, um турецький
turio, ōnis m велика риба, осетр
turma, ae f кінний загін; натовп
turpis, e огидний, ганебний, бридкий
turpiter огидно, ганебно, непристойно
turris, is f вежа, башта
turrītus, a, um оснащений вежами; високий, шпилястий
Tusculānus, a, um тускуланський (*пов'язаний з Тускулом, містом у Лаціумі, суч. Фраскати*)
tutātus, a, um відзначений, помічений
tutella (tutēba), ae f опіка
tuto надійно, безпечно, у безпечному місці
tutor, ōris m захисник, покровитель, охоронець; опікун
tutus, a, um безпечний, надійний, захищений
tuus, a, um твій, твоя, твоє
typus, i m відбиток, копія; друкарський шрифт; **typis edĕre** друкувати
tyrannus, i m тиран

U

uber, ěris плодючий; змістовний, промовистий
ubertas, ātis f урожайність; змістовність, наповненість

ubi де, коли
Ubii, ðrum *m pl.* убії (*германське плем'я на правому березі Рейну; у 50 р. н. е. переселене на лівий берег; головне поселення знаходилося на території суч. Кельна*)
ubique повсюди, скрізь
Ucrainensis, e український
Ulixes (Ulixes), is Улісс (*Одісей*)
ullus, a, um хто-небудь, хтось
ulna, ae f лікоть (*міра довжини*)
ulterior, ulterius наступний
ulterius далі
ultimas, ātis f завершення, закінчення, кінець
ultimo нарешті, врешті-решт
ultimus, a, um найдальший, найвіддаленіший, останній
ultor, ðris m месник
ultra далі, більш, понад
ultra взаємно, з обох боків
umbilicus, i m центр, середина; пуп
umbo, ðnis m щит, виступ на щиті
umbra, ae f тінь
umērus, i m плече
umquam = unquam
una разом, спільно; **una cum** (*Abl.*) разом з
uncus, i m гачок, крюк
unda, ae f хвиля
unde звідки
undecumque повсюди, звідки б не, де б не
undique звідусіль
Ungāri, ðrum *m pl.* угри
Ungaria (Hungaria), ae f Унгарія (*Угорщина*)
unguis, is m ніготь, кіготь; копито
unio, ðnis f унія, з'єднання

unio, —, itum, ire з'єднувати, об'єднувати
unītus, a, um один-єдиний; з'єднаний
universālis, e загальний
universaliter у цілому, загалом
universitas, ātis f цілісність, сукупність; університет
universus, a, um увесь, у цілому
unquam коли-небудь, будь-коли; **non unquam** ніколи
unus, a, um один, одна, одне
unusquisque, unaquaque, unumquodque кожний, всякий
urbānus, a, um міський
urbs, urbis f місто
urceus, i m чаша
urgens, ntis гнітючий; терміновий, пильний
urgeo, ursi, —, ēre гнітити, тривожити; переслідувати
urīna, ae f сеча
ursus, i m ведмідь
usque аж до
usuālis, e загальноновживаний
usurpo, āvi, ātum, āre вживати; присволювати (*всупереч праву*)
usus, us m використання, вжиток; користь; спосіб, звичай
ut як; **ut (uti)** щоб, що
utcumque як би не, як би там не
uter, utra, utrum котрий з двох, котрийсь із двох
uterque, utraque, utrumque той, і другий; обидва
utērus, i m живіт, нутро; лоно (*материнське*)
utifruor, fructus sum, frui обертати на користь; вживати з користю
utilis, e корисний

utilitas, ātis f користь, потреба; придатність
utīnam о, якби!
utor, usus sum, uti використовувати, користуватися, вживати
utpōte а саме, як наприклад
utrimque з обох боків
utrum чи
uva, ae f виноградне гроно, виноград
uxor, ðris f жінка, дружина

V

vacans, ntis порожній; непотрібний, зайвий
vacatio, ðnis f звільнення; канікули, вакації
vaco, āvi, ātum, āre бути вільним, бути незайнятим, відпочивати; посвячувати себе, віддаватися чомусь, займатися
vacuus, a, um порожній; незаселений
vadium, ii n грошова (майнова) зарука
vado, —, —, ēre іти, простувати, вирушати
vagor, ātus sum, āri блукати, волочитися
vagus, i m волоцюга
vagus, a, um кочовий
vaivōda, ae m воєвода (*Волощини і Молдови*)
Valācha (Valāchus, i), ae m волох (*молдаванин, румун*)
Valachia, ae f Волощина (*держава на частині території суч. Румунії*)
valde дуже, сильно
valedico, xi, —, ēre прощатися
valedictio, ðnis f прощання, прощальні побажання

valeo, valui, valīdum, ēre мати силу, мати значення; бути здоровим, бути в змозі; мати бажання, прагнути; **vale** (*pl. valēte*) будь здоров! прощай!
valīdus, a, um сильний, потужний; **cum valīda manu** насильно, збройно
valles, is f долина, рівнина
vallus, i m вал, насип
valor, ðris m вартість, ціна
valva, ae f (*переважно pl. valvae, ārum*) двері, ворота
vanum, i n порожнеча; примарність, марнота
varius, a, um різноманітний
vas, vasis (*pl. vasa, ðrum*) *n* посудина, дїжка
vascūlum, i n дїжечка
vassālus (vasallus), i m васал
vastitas, ātis f пустиня, незаселене місце; *пустош
vasto, āvi, ātum, āre спустошувати
vastus, a, um пустельний, безлюдний, необроблений; розлогий, широкий
vatamānus (vatāman), i m *отаман (*у поселеннях на руському праві*)
vates, is m, f пророк, провидець, віщун
vectīgal, ālis n податок, данина; прибуток; джерело прибутків
vector, ðris m візник
vectūra, ae f *підводна повинність
vehēmens, ntis рішучий, різкий
vehementer завзято, затято
vehicūlum, i n повозка, колісниця
veho, vexi, vectum, ēre возити; носити
vel або
velox, ðcis меткий, швидкий
velum, i n покривало, завіса
Velunensis, e велюнський (*пов'язаний з Велюнню*)
Velunia, ae f Велюнь (*місто у Польщі*)

velūti (velut) немов би; **velut si** як ніби
vena, ae f вена
venatio, ōnis f лови, полювання
venātor, ōris m мисливець, ловець;
 *ловчий (почесний титул)
venditio, ōnis f продаж
vendītor, ōris m продавець, покупець;
 зрадник
vendo, dīdi, dītum, ēre продавати, купувати; зраджувати
venēnum, i n отрута
venerabilis, e шанобливий, шанований;
 *велебний (сталий епітет на означення вищого духівництва)
veneratio, ōnis f вшанування, шана; культ
venēror, ātus sum, āri вшановувати
Venētae, ārum m венети (венеди) (давнє найменування західної гілки слов'янських племен)
Venētus, a, um венеційський; **Respublica Venēta** Венеційська республіка
venia, ae f милість, благодіяння; дозвіл;
veniam dāre пробачати
venio, vēni, ventum, ire прибувати, приходити
venor, ātus sum, āri полювати
venter, tris m живіт, утроба; лоно (материнське)
ventus, i m вітер
Venus, ēris Венера (богиня краси і кохання)
ver, veris n весна
verber, ēris n батіг, нагайка
verbum, i n слово
verecundia, ae f сумовитість; сором'язливість; добрі манери
vereor, verītus sum, ēri побоюватися, сумніватися

Vergilius, ii (Publius Vergilius Maro)
 Публій Вергілій Марон (70—19 pp. до н. е.; видатний римський поет)
vergo, versi, —, ēre хилитися, бути зверненим до
veritas, ātis f истина, правда
vernus, a, um весняний
vero же, ж
verso, āvi, ātum, āre котити; крутити, трясти; направляти
versor, versātus sum, versāri перебувати, знаходитися; траплятися
versus у бік, у напрямку до
versus, us m вірш
vertex, icis m вершина (гори), вершок; тім'я; вир, вихор
verto, verti, versum, ēre повертати, обертати; **vertēre terga** тікати
verum, i n (перев. pl. vera, ōrum) правда, истина
verus, a, um дійсний, справжній; правдивий, істинний
vescor, —, vesci годувати, жити
vespertinus, a, um вечірній
Vestālis, is (Vestālis virgo) весталка (жриця Вести, богині домашнього вогнища)
vester, tra, trum ваш, ваша, ваше
vestigium, ii n слід
vestimentum, i m одяг; шати
vestio, tvi, itum, ire одягати, надягати, убиратися
vestis, is f одяг, одежа
vestītus, us m убрання
veto, vetui, vetitum, āre забороняти, заперечувати, не допускати, накладати заборону
vetus, ēris давній, старий
vetustas, ātis f давнина
vexatio, ōnis f страждання, терзання

vexillifer, ěri m (vexilifer) прапороносець; *хорунжий (охоронець корогви шляхетського ополчення)
vexillum, i n прапор; *корогва
via, ae f шлях, дорога
viātor, ōris m подорожній, мандрівник
vicarius, ii m намісник; вікарій (намісник єпископа)
vice (vicem, invicem) замість, подібно до
viccapitaneus, i m *підстароста (намісник старости)
vicenotariātus, us m посада підписки
viceversa навпаки
vicinātus, us m (vicinium, ii n) сусідство;
 *копна околиця (сукупність поселень, що входили в округу дії копного суду)
vicīnus, a, um сусідній
vicis (Gen.) f (Acc. -em, Abl. -e, pl. Nom. ma Acc. -es, Dat. ma Abl. -ibus) зміна, переміна, чергування; **clamāre quattuor vicibus** прокричати чотири рази
vicissim взаємно, перемінно, по черзі
victimā, ae f жертва; жертвоприношення; євхаристія (церк.)
victor, ōris m переможець
victoria, ae f перемога
victrix, icis f переможниця
victus, us m їжа, харчі
vicus, i m село
videlicet а саме, тобто
video, vīdi, vīsum, ēre бачити
vidua, ae f вдова
viduātus, a, um удовий, овдовілий
vigeo, gui, —, ēre процвітати, набирати сили
vigilatio, ōnis f пильність, уважність

vigilia ae f варта; вігілія (частина ночі у римлян); вігілія (нічне богослужіння)
vigor, ōris m міць, енергія, сила
vilis, e дешевий, простий
villa, ae f поселення, село; містечко
villāna, ae f селянка
villānus, i m віллан (особисто вільний селянин, посідач землі, що належить феодалу)
villīcus, i m управитель маєтку
villūla, ae f невелике поселення, сільце
Vilna, ae f Вільно, Вільнюс
vimen, inis n лозина, різка; верболіз
vincio, vinxi, vinctum, ire заковувати у кайдани
vinco, vici, victum, ēre перемагати; доводити свою правоту (у суді)
vincūlum, i n (перев. pl. vincūla, ōrum) кайдани, пута; в'язниця
vindex, icis m захисник, рятівник; месник
vindicō, āvi, ātum, āre вимагати (через суд); захищати, звільняти; мститися
vindicta, ae f звільнення; помста
vinea, ae f виноградник
vinum, i n вино
violātor, ōris m насильник, гвалтівник
violenter насильно, силоміць, гвалтом
violentia, ae f насильство; **violentia aquae** повінь
violentus, a, um свавільний, нестримний
violo, āvi, ātum, āre чинити насильство; кривдити, заподіювати шкоду
vir, i m муж, воїн
virātus, a, um мужній
vires, ium f pl. (sing. vis) сили

virga, ae f різка, лозина, дубець; *virga (прут) (поземельна міра)
virgo, īnis f дівчина, діва; **virgo Vestālis** весталка
virīdans, ntis зелений, зеленіючий
virīlis, e зрілий, мужній; чоловічий; **pro virīli parte** у міру сил
virītīm поодинці, на кожного зокрема; раптово, сильно
virtus, ūtis f доблесть, добродієність; *pl. virtūtes, um* чесноти
vis, vis f (Acc. vim; Abl. vi) сила; насильство
Viscla (Vistūla), ae f Вісла (річка)
viscus, ēris n утроба, нутроші
visīto, āvi, ātum, āre відвідувати
viso, visi, —, ēre розглядати, оглядати, бачити
visus, us m зір; зорнішність, вид; бачення, візія; **per visum** на очах, під наглядом
vita, ae f життя
vitalitium, ii n пожиттєве право, доживоття (*те саме: jus vitalitium або jus vitalitii*)
Vitelliāni, ōrum m pl. вітелліанці (*привічники або солдати Вітеллія*)
Vitellius, ii (Aulus Vitellius) Авл Вітеллій (15—69 рр.; проголошений у 69 р. імператором, загинув у боротьбі з іншим претендентом на трон — Веспасіаном)
vitīōsus, a, um хибний, помилковий
vitīs, is f виноградний кущ, виноградна лоза
vitium, ii n недолік, хиба, вада; псування, руйнування; шкідливий вплив
vito, āvi, ātum, āre уникати
Vitoudus (Vitoldus), i Вітовт (великий князь литовський у 1382—1430 рр.)

vitreus, a, um крихкий; шкляний
vitūla, ae f телиця
vivarium, ii n ставок, саджавка
vivo, vixi, victum, ēre жити
vivus, a, um живий
vix ледве, навряд чи, хиба
vixdum ледве-ледве
Vladislaus, i Владислав (II Ягеллон, 1456—1516 рр., король Чехії і Угорщини)
vocabūlum, i n назва, ім'я; слово
vocīto, āvi, ātum, āre кликати, називати
voco, āvi, ātum, āre кликати, закликати; називати
volātus, us m політ; птаство
volō, āvi, ātum, āre літати; нестися, мчати; **volāre in barbam** вчепитися у бороду
volō, volui, velle хотіти
Volsci, ōrum m pl. вольски (*італійське плем'я, розселене у Лаціумі поблизу кордону з Кампанією; у 2-й пол. IV ст. до н. е. підкорене римлянами*)
volūcris, is f птах
volūmen, īnis n сувій; книга, том
voluntarius, a, um добровільний; умисний (*про злочин*)
voluntas, ātis f бажання, воля; рішення; **voluntāti reddere** передавати на розсуд
voluptas, ātis f насолода, радість; чутевість
voluptuōse насолоджуючись, з насолодою
volvo, volvi, volūtum, ēre обертати, крутити
vorāgo, īnis f вир, пучина; черево
vortex, vortīcis = vertex
votum, i n жертва, обітниця; молитва

voveo, vovi, votum, ēre давати обітницю, урочисто обіцяти
vox, vocis f голос; слово
Vulcānus, i Вулкан (*бог вогню і ковальського ремесла*)
vulgāris, e простонародний; простий, грубий; ординарний, звичайний
vulgarīter по-простонародному, народною мовою (*тобто не латиною*)
vulgātus, a, um загальновідомий; **res cum vetus, tum vulgāta** обставина настільки ж давня, як і загальновідома
vulgus, i m натовп, юрба; простолюд
vulnēro, āvi, ātum, āre ранити
vulnus, ēris n рана
vulpes, is f лисиця
vultus, us m обличчя, зовнішність

W

walvassor, ōris m (valuassor, ōris m) васал (*дрібногo феодала*)
Welatābi, ōrum m pl. велатаби (*одне з полабсько-прибалтійських слов'янських племен*)
Wenceslaus, i Вацлав IV (1361—1419 рр., чеський король, імператор Священної Римської імперії 1378—1400 рр.)
Wiltzi = Welatābi
Winnicensis, e вінницький (*пов'язаний з м. Вінниця*)
Wlitāva, ae f Влтава (річка, на якій розташована Прага)
wojewōda, ae m воєвода (*городовий воєвода у середньовічній Русі*)

X

Xanthippe, es Ксантіппа (*дружина Сократа*)
Xerxes, is Ксеркс I (*цар держави Ахеменідів, убитий 465 р. до н. е.; у 480—479 рр. до н. е. очолював похід персів у Грецію*)

Y

Ydrus = Hydra

Z

Zbaraziānus, a, um збаразький (*пов'язаний з м. Збараж*)
Zborōvus, i f Зборів (*місто*)
Zeuxis, īdis Зевксид (*із Гераклеї, грецький художник 2-ї пол. V ст. до н. е.*)
zobōlus, i m *соболь
Zoīlus, i Зоїл (*грецький ритор і грамати́к сер. III ст. до н. е., прискіпливий критик Гомера; перен.: дріб'язковий критик*)
zuppānus, i m *жупан (*управитель жупи, адміністративно-територіальної одиниці*)
Zytomiriensis, e житомирський (*пов'язаний з м. Житомир*)

УКРАЇНСЬКО-ЛАТИНСЬКИЙ СЛОВНИК

А

а, але див. § 29
Альпи Alpes pl
Аристотель Aristoteles

Б

батьки parentes
батько pater
бездіяльний ignavus
безсмертя immortalitas
берег ripa
бик taurus
битва proelium
білий albus
більше magis
близький propinquus
бо, але див. § 29

бог deus
боротися за certare pro (*Abl.*)
брат frater
брехун fallax
бронзовий aeneus
будова (тіла) statura
будувати aedificare
будь-який (кожний) aliqui

В

варвар barbarus
великий magnus
величезний ingens
весна ver
вести: ~ війну bellum gerere
весь totus
вивчати discere
випадок casus
випробувати temptare, probare

відомо notum est
 відповідати respondere
 військо soriae pl, exercitus
 вік aetas
 вірити credere
 вісник nuntius
 вождь dux
 ворог hostis
 воювати pugnare, certare
 вперше primum
 всесвіт mundus
 втрачати amittere
 вчинок factum
 вчитель magister
 вчити docere

Г

Ганнібал Hannibal
 Геракліт Heraclitus
 германський Germanicus, Germanus
 Геродот Herodotus
 гідний dignus
 говорити dicere
 голос vox
 Гомер Homerus
 грек Graecus
 Греція Graecia
 громадський publicus
 громадянин civis

Д

давати dare
 дарувати donare
 двічі bis
 Дедал Daedalus
 день dies

деякий nonnullus
 дивитися (спостерігати) spectare
 дівчина puella
 діти liberi pl
 для див. § 29
 доброчесність virtus
 доля fatum
 друг amicus
 дружба amicitia
 дух animus

Є

Європа Europa
 Єгипет Aegyptus

Ж

житель incola
 жити habitare
 життя vita

З

завжди semper
 завойовувати expugnare
 займатися: ~ землеробством agriculturae
 studere
 залізний ferreus
 засновувати condere
 заходити (до) (спускатися до) descendere in (Acc.)
 збирати colligere
 звичай mos
 згадувати memorare
 згода concordia
 земля terra

зло (лихо) malum
 знаменитий clarus
 знання scientiae pl
 знати scire
 золотий aureus
 зручний idoneus

І

і див. § 29
 ім'я nomen

К

Канни Cannae pl
 карати punire
 керувати regere
 книга liber
 Колізей Colosseus, i m
 корисний utilis
 користь usus
 країна terra, regio

Л

легко facile
 лист epistola
 лишатися manere
 Лукрецій Lucretius, ii
 любити amare
 людський humanus

М

мати mater
 мати (володіти) habere

Меркурій Mercurius
 мистецтво ars
 митець artifex
 між див. § 29
 міняти (змінювати) mutare
 місто oppidum, urbs
 місце locus
 міцний, дужий strenuus
 море mare
 муж (воїн) vir
 мужність fortitudo

Н

на (в) див. § 23
 наближатися appropinquare
 назва nomen
 називати appellare
 наказувати imperare
 направляти: ~ послів legatos mittere
 настанова praescriptum
 наш noster
 нащадки posterii
 небезпека periculum
 невідомий ignotus
 необхідний necessarius
 несправедливість injuria
 ніколи nunquam
 ніхто nemo

О

обертати (в, на) vertere in (Acc.)
 обманювати fallere
 обробляти colere
 описувати describere
 охоче libenter

П

переляканий *perterritus*
 письменник *scriptor*
 питати *interrogare*
 підкоряти (перемагати) *vincere, opprimere*
 пізнавати *cognoscere*
 піраміда *pyramis*
 піший *pedester*
 поблизу див. § 23
 повинним бути (мусити) *debere*
 повчання *praesceptum*
 погоджуватися *consentire*
 подавати (показувати) *demonstrare*
 подібний (схожий) *similis*
 поема *poëma*
 поет *poëta*
 поклястися (присягати) *jurare*
 поле *ager, campus*
 полководець *imperator, dux*
 половина *medium*
 полонений *captivus*
 Польща *Polonia*
 поразка *calamitas*
 породжувати *gignere*
 посилати *mittere*
 початок *principium*
 починати *incipere*
 правда *vera pl, veritas*
 праця *labor*
 предок *proavus*
 приватний *privatus*
 приємний *jucundas*
 приклад *exemplum*
 приносити: ~ в жертву *immolare*
 ~ користь *ex usu esse*
 про див. § 23
 проклинати *devovere*
 протиставляти *opponere*

Р

раб *servus*
 рабство *servitus*
 Рем *Remus*
 ретельно *studiose*
 римлянин *Romanus*
 рівний (рівноправний) *par*
 річ *res*
 річка *rivus, flumen*
 рішення *consilium*
 робити *agere, facere*
 розбрат *discordia*
 розповідати *narrare*
 розташований *situs*
 розуміти *intelligere*
 Ромул *Romulus*
 руйнувати *delere*

С

сила *vis*
 слава *gloria*
 славетний (славний) *clarus*
 слово *verbum*
 слов'янський *Sclavus, Slavonicus*
 солдат *miles*
 спільний *communis*
 сподіватися *sperare*
 справа *res*
 справедливо *juste*
 срібний *argenteus*
 старання (ретельність) *diligentia*
 стародавній *antiquus*
 студент *studiosus*
 суспільство *societas*

Т

та (а також) див. § 29
 такий *talis*
 тіло *corpus*
 тільки (лише) *solum*
 тримати: ~ в пам'яті *memoriā tenere*

У

учитель *magister*

Ф

філософ *philosophus*

Х

хвалити *laudere*

Ц

Цезар *Caesar*

Ч

час *tempus*
 частина *pars*
 часто *saepe*
 через див. § 29
 численний *multus*

Навчальне видання

Серія “Вища освіта ХХІ століття”

*ЯКОВЕНКО Наталія Миколаївна,
МИРОНОВА Валентина Миколаївна*

ЛАТИНСЬКА МОВА

Підручник

**В Україні книгу можна придбати у будь-якому відділенні зв'язку.
Передплатний індекс 90283**

Підп. до друку 05.10.2004. Формат 70×100 1/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура шкільна.
Ум. друк. 43,21 арк. Обл.-вид. 28,5 арк.

Видавництво “Знання”
01034, Київ-34, вул. Стрілецька, 28.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1591 від 03.12.2003.
Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36.
E-mail: sales@znannia.com.ua
<http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано на ЗАТ «ВІПОЛ», ДК №5
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60. Зам. №5-1263.

ВИЙШЛИ ДРУКОМ

Гнатюк Л.П., Бас-Кононенко О.В. **Українська мова:** Навч. посіб. — 3-тє вид., випр. і доп. — К.: Знання-Прес, 2004. — 259 с. — Мова укр. — Формат 84×108 1/32. — Обкл. м'яка.
ISBN 966-7767-63-9

Це один із кращих навчальних посібників з української мови для старшокласників і вступників до вищих навчальних закладів.

Автори посібника — досвідчені викладачі української мови, доценти Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидати філологічних наук — мають великий досвід роботи із старшокласниками та абітурієнтами, у т. ч. прийому вступних іспитів на філологічний та інші факультети Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Перше видання посібника було видано у 1995 році. Він отримав високу оцінку фахівців і старшокласників.

За змістом посібник відповідає програмі з української мови загальноосвітньої середньої школи і програмі для вступників до Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У посібнику враховано специфіку усного іспиту з української мови на нефілологічні та філологічні спеціальності (тому окремі теми подано ширше й докладніше, ніж у шкільному курсі). Книга містить чітко структуровану систему питань для самоконтролю, вправ для закріплення вивченого матеріалу, зразки фонетичного, графічного, морфемного, словотвірного, морфологічного та синтаксичного розборів.

Розраховано на старшокласників, випускників загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, усіх, хто готується до складання вступного усного іспиту з української мови до вищих навчальних закладів.

**Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 238-82-62, 234-80-43.
E-mail: sales@books.com.ua <http://www.books.com.ua>**

www.BOOKS.com.ua
Широкий вибір навчальної та ділової літератури
Тел. для довідок: (044) 235-00-44, 234-80-43

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. “Наукова думка”, тел. (044)228-06-96;
- м. Київ, Майдан Незалежності, ТЦ “Глобус”, маг. “Книжковий світ”, тел. (044)238-59-41;
- м. Київ, вул. Стрілецька, 13, маг. “Абзац”, тел. (044)238-82-65;
- м. Вінниця, вул. Гагаріна, 2, маг. “Буква-Вінниця”, тел. (0432)52-01-64;
- м. Горлівка, просп. Перемоги, 16, маг. “Буква”;
- м. Дніпропетровськ, вул. Московська, 15, маг. “Галерея книги”, тел. (0562)36-05-38;
- м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 67, ТЦ “Гранд Плаза”, маг. “Книжковий всесвіт”, тел. (056)740-10-38;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147-а, маг. “Будинок книги”, тел. (0622)55-44-76;
- м. Євпаторія, вул. Фрунзе, 42, маг. “Буква-Євпаторія”, тел. (06569)3-31-44;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 147, маг. “Буква-Запоріжжя”, тел. (0612)49-00-08;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. “Сучасна українська книга”, тел. (03422)3-04-60;
- м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, 44, Книжковий дім “Буква”, тел. (0342)77-56-49;
- м. Кіровоград, вул. К. Маркса, 51, маг. “Буква”;
- м. Кривий Ріг, просп. Гагаріна, 38-а, маг. “Буква”, тел. (0564)78-92-83;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. “Знання”, тел. (03322)4-23-98;
- м. Львів, вул. Шевська, 6/2, Книжковий дім “Буква”, тел. (032) 294-82-08;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. “Ноти”, тел. (0322)72-67-96;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, книгарня ДВЦ НТШ, тел. (0322)79-85-80;
- м. Миколаїв, вул. Радянська, 13, маг. “Буква”, тел. (0512)47-61-61;
- м. Нікополь, вул. Першотравнева, 3, маг. “Буква”, тел. (0566)68-86-10;
- м. Одеса, вул. Преображенська, 59/61, маг. “Книголов”, тел. (0482)34-75-99;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 14, маг. “Книжкова перлина”, тел. (0482)35-84-04;
- м. Рівне, просп. Миру, 16, маг. “Буква-Рівне”, тел. (0362)62-04-65;
- м. Сімферополь, вул. Пушкіна, 6, маг. “Знание”, тел. (0652)27-54-68;
- м. Сімферополь, вул. Сергєєва-Ценського, 4-а, маг. “Буква-Сімферополь”, тел. (0652)27-31-53;
- м. Харків, вул. Петровського, 6/8, маг. “Вища школа”, тел. (0572)47-80-20;
- м. Херсон, вул. Суворова, 19, маг. “Буква”, тел. (0552)22-31-64;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. “Книжковий світ”, тел. (03822)6-60-73;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. “Світоч”, тел. (0472)47-92-20;
- м. Чернігів, вул. Леніна, 45, маг. “Будинок книги”, тел. (04622)7-30-03;
- м. Ялта, вул. Гоголя, 24, маг. “Буква-Ялта”, тел. (0654)32-37-41.

**Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 238-82-62, 234-80-43; факс: 238-82-68.**

E-mail: sales@books.com.ua